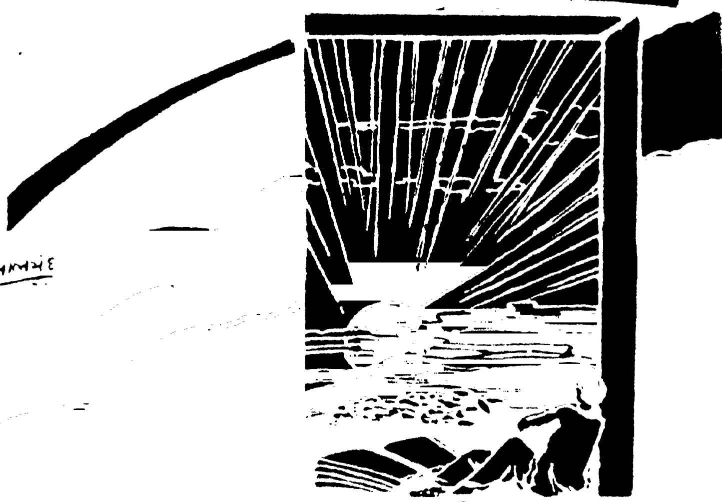
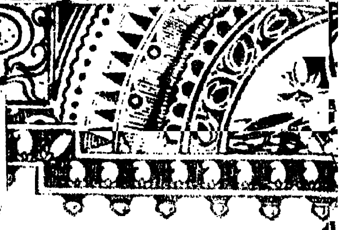
આથમતે અજવાળે



ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા.

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય : અમદાવાદ



આથમતે અજવાળે

[આત્મકથા]

પ્રકાશક :

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

ગાંધીરસ્તા : અમદાવાદ.

કિંમત સાડા પાંચ રૂપિયા

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૪૪

પ્રકાશક
શંભુલાલ જગશીભાઈ
ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય
ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ

મુદ્રક :
મણિલાલ કલ્યાણદાસ પટેલ
શ્રી. સૂર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
પાંચકૂવા દરવાજા : અમદાવાદ



શ્રી. માલતી દલાલ

શ્રી. મંજુ કારા

શ્રી. કુસુમ ધીવાળા

—એમને સસ્નેહ અર્પણ.

ટાગોર રોડ:
સાંતાક્રુઝ:
૧ : ૧૨ : ૪૪

ધનસુખલાલ મહેતા.

The Superseded

I

As newer comers crowd the fore,
We drop behind.
—We who have laboured long and sore
Times out of mind,
And keen are yet, must not regret
To drop behind.

II

Yet there are some of us who grieve
To go behind;
Staunch, Strenuous souls who scarce believe
Their fires declined,
And know none spares, remembers, cares
Who go behind.

III

'*Tis* not that we have unforetold
The drop behind;
We feel the new must oust the old
In every kind;
But yet we think, must we, must we,
Too, drop behind?

THOMAS HARDY.



: બે બોલ :

"આત્મકથા તો માત્ર મોટા માણસો જ લખે, નાનાઓને તે વળી લખવાનું હોય?" આવી માન્યતા—આવો ભ્રમ—સામાન્ય અને પશ્ચિમના સાહિત્યવહેણોથી અપરિચિત વાચકો રાખતા હોય તે સમજી શકાય. પણ અહીં તો આપણા લેખકો—સાક્ષરોમાંથી ય કેટલાક એ માન્યતા—એ ભ્રમ—સેવે છે તે જાણીને માત્ર આશ્ચર્ય થાય છે. જેમ નવલ કે નવલિકાનાં પાત્રો રાજા હો કે રંક હો તેના ઉપરથી તે નવલ કે નવલિકાનાં મૂલ્ય અંકાતાં નથી તેમ આત્મકથાની કિંમત એનો નાયક મોટો હોય કે નાનો તે ઉપર અવલંબેલ નથી. એની કસોટી સાહિત્યકૃતિ તરીકે જ થાય છે—થવી જોઈએ.

આટલું છતાં હું આત્મકથા લખવા તૈયાર થયો તે તો બે મિત્રોના આગ્રહથી—વિજયરાય વૈદ્ય અને પરમસુખ પંડયાના.

"પહેલો ખંડ : કાઠિયાવાડ" વિજયરાય વૈદ્યે પોતાનાં 'માનસી'માં છાપ્યો. "ત્રીજો ખંડ : મુંબઈ" ચાંપશી ઉદ્દેશીએ પોતાના 'નવચેતન'માં પ્રસિદ્ધ કર્યો. એમણે એ પ્રકાશનમાં બતાવેલ આગ્રહ અને મમતા માટે અહીં આ બે મિત્રોનો મારે આભાર માનવો રહ્યો.

જેમ જેમ 'માનસી' અને 'નવચેતન' માં આત્મકથા આવતી ગઈ તેમ તેમ અનેક વાચકો, સહલેખકો અને સ્નેહીઓ એને સ્નેહથી સત્કારતાં ગયાં. એવા એક પરમ સ્નેહી કવિ–લેખક–વિવેચક મિત્રના મારા ઉપરના એક ખાનગી પત્રના લખાણનો થોડો ભાગ અહીં જાહેરમાં મૂકું છું–એવી અન્ય ખાનગી વાતો આ આત્મકથામાં જાહેરમાં મૂકી છે તે પ્રમાણે :

"મને 'આથમતે અજવાળે'ને વાક્યે વાક્યે સત્યનિષ્ઠ હૃદયનો રણકાર સંભળાય છે. એ કેવળ લખાણ નથી, આત્માનું મંથન છે. તમે ભૂલાઈ જાવ છો, એક આત્માર્થી પુરુષનું પાત્ર ખડું થાય છે. ઘણું ઘણું અનુભવું છું, પણ તેને શબ્દમાં મૂકી શકતો નથી."

*

"આત્મકથા એ માત્ર મોટાં માણસોની જ કથા હોઈ શકે એવી માન્યતા છે. મને તો જેમને જેમને સંવેદનશીલ હૃદય હોય, એ હૃદયમાં શુદ્ધ પ્રતિબિંબો પડે તેવી નિર્મલતા હોય, અને એ હૃદય પાસે જેનું સાધારણીકરણ થઈ શકે તેવા જૂજવા અનુભવો હોય, એ અનુભવો ભલે નાના હોય છતાં સાચા અને નિર્દંભી હોય, તે સર્વને આત્મચરિત્ર લખવાનો અધિકાર લાગે છે. પણ આવાં

લક્ષણોનો સપ્રમાણ સુયોગ કેટલા થોડા જ સાધી શકે છે! પગલે પગલે ટાયલાંમાં, ફિલસૂફીમાં, પોતાની ઉજળી બાજુને છુપાવવામાં સરી પડવાનો મોટો ભય છે, તમે એમાંથી મુક્ત છો. તમે માનવતત્વની જ મીમાંસા કરી રહો છો, એથી જ જે અંગત ઘટનાઓ દેખીતી રીતે અલ્પતામાં ખપી જાય તેને તમારો આત્મસ્પર્શ સુવર્ણમય બનાવે છે. . . . મને આ કથા કોઈ સ્નેહીજન વિશ્રંભમાં કથી રહ્યો હોય, એવી અંતઃસ્પર્શી લાગી છે."

આથી વધુ શું લખવું?

આ પુસ્તકના પ્રકાશનમાં શ્રી ભાવનગર સ્ટેટ ગ્રંથોત્તેજક ફંડ તરફથી મને જે મદદ મળી છે, તે માટે હું તે ફંડની કમિટીના સભ્યોનો અને ભાવનગરના મહારાજા સાહેબનો ઋણી છું.

ટાગોર રોડ :
સાંતાક્રુઝ :
૧ : ૧૨ : : ૧૯૪૪.

ધનસુખલાલ મહેતા

અનુક્રમણિકા



આથમતે અજવાળે
ખંડ પહેલો : કાઠિયાવાડ

તે સમયે મારા પિતા કૃષ્ણુલાલ ગોવિંદદાસ મહેતા—જેને અમે 'કાકાજી' કહેતા તે—ઝાલાવાડ પ્રાન્તના ડેપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર હતા. મેં જન્મ લીધો તે અગાઉ એમને ત્યાં ત્રણ સંતાનો જન્મ લઈ ચૂકયાં હતાં—સૌથી મોટા જયસુખલાલ, બીજાં તનુગવરી અને ત્રીજાં તારાગવરી—એટલે બાળકના જન્મની નવાઈ મારા જન્મ સમયે નહોતી. પણ તે વેળા પુત્રી બે અને પુત્ર એક એટલે પુત્રના વધારાથી થોડો ઘણો આનંદ થયો હોય, એમ આપણે માની લઈએ તો ખોટું નથી.

અમારું મૂળ વતન સૂરત. અમારી જ્ઞાતિ વાલ્મિક કાયસ્થ અને તેમાં ગોત્ર કશ્યપ. પિતાએ પહેલાં સૂરતમાં જ માસ્તરની નોકરી કરેલી. પછી દેવગઢ બારૈય-ના કુમારના શિક્ષક થયેલા. તે પછી એ કાઠિયાવાડ આવેલા અને વઢવાણમાં રહેલા. એ કાઠિયાવાડ કયારે આવેલા એ હું જાણતો નથી.

મારા નાનાભાઈ માધવલાલ જ્યોતિષનો અભ્યાસ કરતા હતા. લગભગ પિસતાળીસ વર્ષ પછી, તેમણે મારો જન્મસમય માગેલો. મેં ભૂલથી સવારને બદલે રાતના સવા અગીઆરનો સમય આપ્યો. તે ઉપરથી એમણે અંગ્રેજી પદ્ધતિ અનુસાર ફળાદેશ કાઢયો અને એ તો અજબ થઈ ગયા; કારણ કે એ ઉપરથી તો એમ ફલિત થતું હતું કે સાહિત્ય, સંગીત અને અભિનયકલામાં હું સમ્રાટ થવા સર્જાયો હતો અને રસિકતામાં ગુજરાતનો 'ડૉન જુઆન' હોવો જોઈતો હતો!

વિચાર કરતાં ભૂલ પકડાઈ. હું બાર કલાક પહેલાં જન્મ્યો હતો એમ પુરવાર થયું અને લલિતકલાના સમ્રાટ અને 'ડૉન જુઆન' જેવા રસિક થવાના ખ્યાલ ઉદ્‌ભવ્યા—ન ઉદ્‌ભવ્યા અને નષ્ટ થઈ ગયા! આ પૃથ્વી પર બાર કલાક વહેલા આવવા હું જરા પણ આતુર ન હતો એ વાત તો ચોક્કસ- એટલે વિધિના ફરમાનને લઈને મારે વહેલા આવવું પડયું અને એટલી ઉતાવળને

પરિણામે મારું ભવ્ય અને આકર્ષક જીવન જન્મથી જ ચૂંથાઈ ગયું. મારા જીવનમાં આવા અકસ્માતો–જીવનને વેડફી મારનાર અકસ્માતો ઘણા આવ્યા છે, એમાંનો આ પહેલો અકસ્માત !

અમારા ઘરમાં જવાનો માર્ગ વિચિત્ર હતો. મોટા રસ્તા ઉપરથી એક પ્રચંડ દરવાજામાં દાખલ થવાતું. દરવાજાનાં બે કમાડ લાકડાનાં હતાં પણ વર્ષોથી એ બંધ કરવામાં આવ્યાં ન હતાં અને પછી તે બંધ થઈ શકે તેમ પણ નહોતું. એમાં દાખલ થતાં, સીધા લગભગ બે માથોડાં જેટલી પથ્થરની બાંધેલી ભરણી હતી અને એના ઉપર અનેક મોટી શિલાઓ ઘડેલી, અર્ધઘડેલી અને વગરઘડેલી પડેલી હતી. કોઈ કહેતું કે એના ઉપર સ્વામિનારાયણનું મંદિર બંધાવવાનું હતું; તો કોઇ કહેતું કે એક મહન્ત ત્યાં મૃત્યુ પામેલા તેની સમાધિ થવાની હતી. ગમે તે હો પણ જન્મથી હું એની એ જ સ્થિતિ જોતો આવ્યો હતો અને વઢવાણ છોડયું ત્યાં સુધી તે સ્થિતિમાં કશો ફેરફાર થયેલો નહિ. કોઈ કોઇ વાર ફળીનાં સાહસિક છોકરાં એ ભરણી–ટેકરા ઉપર ચઢીને રમતાં. ડેપ્યુટીસાહેબનો છોકરો તેથી હું એમ સામાન્ય છોકરાં જોડે રમી શકું નહિ અને બે માથોડાં જેટલી ઊંચાઈ ચઢી શકું નહિ, એટલે મારી એના ઉપર ચઢવાની ઘણી ઇચ્છા હતી, પણ તે અપૂર્ણ જ રહેલી.

દરવાજામાં દાખલ થતાં, એ ટેકરા પાસે જમણે હાથે એક નાની ખડકીમાંથી અંદર જવાતું. ત્યાં નાનો વાડો હતો અને બે એઠાં ઘરની જોડેલી ચાલ જેવું હતું. પહેલામાં પુરુષોત્તમ શુકલ કરીને ત્યાંની ગુજરાતી શાળાના હેડમાસ્તર રહેતા હતા. બીજામાં ભાઈશંકર કરીને ત્યાંની કન્યાશાળાના એક શિક્ષક રહેતા. એ બે અમારા નજીકના પડોશી.

એ વાડામાં ડાબે હાથે પાછી એક ખડકી. તેમાં લગભગ ચોરસ મોટું ફળિયું. જમણી બાજુના પહેલા ત્રણેક ખંડ પિતાની

ઑફિસ તરીકે વપરાતા અને પછીનો એક ખંડ અમારા રસોડા તરીકે વપરાતો. ડાબી બાજુએ એક માળવાળું ઘર હતું જેમાં અમે રહેતાં. એ બેની વચમાં મોટો કૂવો હતો. અમારી ખડકી બંધ કરીએ તો અમારું ઘર અને ઑફિસ બહારનાં લોકો માટે બંધ થઈ શકતાં, કારણ કે બહાર જવાનો બીજો માર્ગ ન હતો. ઘરનું ભાડું માસિક પાંચ રૂપિયા હતું. આ તે વખતે વધારે પડતું ગણાતું અને ભાડાનું બજાર આ પ્રમાણે અમારા કાકાજી બગાડતા હતા એવું અમારા ઉપર તહોમત હતું. કાકાજીએ પોતાના વઢવાણ ખાતેના નિવાસમાં બીજું ઘર બદલ્યું ન હતું.

એ લગભગ ચોરસ ફળિયામાં ચાર ખૂણામાંથી બે ઠેકાણે પીપળા અને ત્રીજે ઠેકાણે લીંમડો, ચોથે ખૂણે મોટો તુલસીક્યારો હતો.

એ જમાનામાં કાઠિયાવાડનાં નાનાં ગામો જેવી શાંત-પ્રવૃત્તિઓની પીડા વિનાની મનોદશા ભોગવતાં હતાં તેવી-વઢવાણની મનોદશા હતી. અમારી દુનિયા નાની હતી. બહારની જંજાળો અમને બહુ સ્પર્શતી ન હતી. મારા જન્મની બેએક વર્ષ પહેલાં વઢવાણમાં પૂંછડીઓ તારો જણાયેલો અને પછી તરત જ ત્યાંના ઠાકોરસાહેબ દાજીરાજ અવસાન પામ્યા હતા. એટલે હું સમજણો થયો ત્યારે પહેલી વાત, આ પૂંછડીઆ તારાનું ઊગવું અને દાજીરાજનું મરણ થવું એ મારા કુમળા મગજમાં ચોંટી ગઈ હતી.

એમના પછી કુંવર બાલસિંહજી ગાદી ઉપર આવ્યા હતા. દાજીરાજના જીવનની આસપાસ ત્યાંના લોકોએ અમુક ભેદી glamour (ઝગઝગાટ, ચળકાટ) ગૂંથ્યો હતો. તેઓ લગ્ન કરીને પાછા આવ્યા ત્યારે રાણીસાહેબ પોતાની સાથે સાત ગાડાં સોનુંરૂપું લાવ્યાં હતાં એમ કહેવાતું. આ ગાડાં સાતથી સીત્તેર સુધી કહેવાતાં-સંખ્યા વાત કહેનાર ઉપર આધાર રાખતી. દાજીરાજ એક મહેલ ચણાવતા હતા.

તે પૂરો થઇ રહે તે પહેલાં એમનું મૃત્યુ થયું, એટલે એ અપૂર્ણ દશામાં જ રહ્યો. એનું ખંડિયેર હું ધડકતે હૃદયે જોતો હતો; કારણ કે એ મહેલ આસપાસ પણ અનેક વાતો વીંટાયલી હતી. એના દાદરનાં પગથિયાં ઉપર પગ મૂકીએ એટલે સંગીત વાગવા માંડે એ પ્રમાણે યોજના થવાની હતી. એવી સુંદર વાત સાથે એ મહેલમાં હમણાં અનેક પ્રકારનાં ભૂતોનો વાસ છે એવી ભયાનક વાત પણ એને માટે કહેવાતી. આથી જ્યારે જ્યારે હું એ બંગલો જોતો ત્યારે ત્યારે મારા હૈયામાં અનેક પરસ્પરવિરોધી આનંદ-વિષાદ-કુતૂહલ-ભય વગેરેની ઊર્મિઓ જાગતી. એને દૂરથી જોઈને હું આકર્ષાતો પણ પાસે જવાની મારી હિંમત નહોતી.

ઠાકોર બાલસિંહજી પોતે અચ્છા ક્રિકેટર ન હતા, છતાં એમને ક્રિકેટનો શોખ ઘણો હતો. એ રમતને પોતે ઉત્તેજન પણ ઘણું આપતા. ત્રિરંગી[1] ક્રિકેટના અખાડાને લઈને, મુંબઈઇલાકામાં પ્રસિદ્ધિમાં આવનાર ઓઘડશંકર વઢવાણની હાઈસ્કૂલનો ક્રિકેટશિક્ષક હતો અને ઠાકોર બાલસિંહજીની ટીમનો નિયમિત ખેલાડી ગણાતો. જગત-મશહૂર રણજિતસિંહજી પણ એકાદ બે વખત ત્યાં રમવા આવેલા અને તે વેળા આખું વઢવાણ ઉશ્કેરાઈ ગયેલું. એ ઉપરથી લાગે છે કે ત્યાં ક્રિકેટનો શોખ સારો જેવો હતો. છેક બાલ્યવયથી જ મને ક્રિકેટનો નાદ લાગેલો. રણજિતસિંહ આવ્યા તે વેળા હું મેચ જોવા કેમ નહિ ગએલો એ મને હવે સમજાતું નથી; બાકી હજી મને યાદ છે કે દર વર્ષે પ્રેસિડન્સી મેચમાં ભાગ લેવા બાપાસોલા કરીને પારસી ખેલાડી કાઠિયાવાડથી મુંબઈ આવતો ત્યારે માત્ર એનાં દર્શન કરવા હું-તે વખતે છએક વર્ષનો હોઈશ-વઢવાણથી ત્રણેક માઇલ છેટે વઢવાણ કેમ્પને સ્ટેશને એક પટાવાળાને લઈને જતો.

---

૧. 'ટ્રાયેંગ્યુલર'; પછીથી જે 'ક્વોડેંગુલર' ને 'પેંટેગ્યુલર' થઈ, તેનો અસલ અવતાર.

ટ્રેન આવે. એક સેકન્ડક્લાસના ડબ્બામાં બાપાસોલા બેઠા હોય. મને પટાવાળો ત્યાં લઈ જાય, ડેપ્યુટીસાહેબના છોકરા તરીકે મને ઓળખાવે, હું સલામ કરું અને તે ક્રિકેટર મારો વાંસો થાબડે, ટ્રેન ઉપડે અને હું ને પટાવાળો પાછા વઢવાણ જઇએ. આટલી ઉપાધિ કરીને હું ચાલતો જતો અને ચાલતો પાછો આવતો અને ત્યાં દસેક મિનિટ ક્રિકેટરને જોઇ રહેતો. પણ આ મુલાકાતની ખુમારી મારા મગજમાં મહિનોએક રહેતી.

દિવાળીને ટાંકણે ચાર દિવસ વઢવાણમાં મેળો ભરાતો. તે સમયે ઠાકોર બાલસિંહજી પોલિસોની રમતગમત પણ રખાવતા. સાથે સાથે હાઇસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓની હરીફાઇ પણ રમાતી. આ બધી રમતગમતો બહુ સુવ્યવસ્થિત હતી અને મને બહુ આકર્ષક લાગતી.

અમારા ઘરની પાસે આવેલી ભોગાવા નદીમાં ચોમાસા સિવાય પાણી લગભગ જણાતાં જ ન હતાં. લોકો નદીના પટમાં ખાડા ખોદીને પાણી કાઢતાં. પણ ચોમાસામાં એ ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરતી. એનાં પાણી પ્રચંડ ગતિથી વહેતાં. કોઈ કોઈ વખતે તો પાણીનાં પૂર ઘણાં ઘણાં ઊંચાં ચઢતાં અને ગામની બારીમાંથી ગામમાં પાણી આવશે એવી ધાસ્તી પણ લાગતી. તે વેળા આખા ગામમાં લોકોને ઘણો ભય ઊભો થતો; પણ તેમને મનમાં પાકી શ્રદ્ધા હતી કે ગામમાં પાણી આવશે નહિ!

—કારણ કે એમની પાસે તેનો સચોટ ઉપાય હતો!

બારીનાં અમુક પગથિયાં બાકી રહે એટલે તરત દરબારગઢમાં ખબર જતી અને ઠાકોર બાલસિંહજી બ્રાહ્મણો અને અન્ય અનેક લોકોનાં ટોળાં સાથે ત્યાં આવી પહોંચતા. બ્રાહ્મણો અમુક વિધિ કરતા અને તે થઇ રહ્યા બાદ ઠાકોર બાલસિંહજી ભોગાવાના વિશાળ તોફાને ચઢેલા પટમાં ચૂંદડી, નાળિયેર વગેરે નાખતા. તે ક્ષણથી પાણી ઓસરવા માંડતાં. ઘણાં વર્ષો પછી સ્વ રણજિતરામે

'હીરા' નામની નવલિકા લખેલી. તે વાંચીને મને વઢવાણનો આ પ્રસંગ સાંભરી આવેલો.

સતી રાણક પણ અમારા ગામની નજદિક જ સતી થયેલી. એ પણ અમારા ગામના લોકોને માટે ગૌરવનો વિષય હતો અને 'ગોઝારા ગિરનાર.........ગયો ચઢાવણહાર. ચોસલાં કુણ ચઢાવશે?' ના અતિપરિચિત સોરઠા સાંભળતાં મારું હૈયું ભરાઈ આવતું.

ત્યાં એક કન્યાશાળા હતી જેમાં મારી બે મોટી બહેનો ભણવા જતી. તેનાં મુખ્ય શિક્ષિકા નાથીબાઈ કરીને હતાં જે હજી હમણાં જ, ૧૯૪૦માં મરણ પામ્યાં. છોકરાઓની ગુજરાતી શાળાના હેડમાસ્તર અમારા પડોશી પુરુષોત્તમ માસ્તર હતા, અને હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્તર કૃષ્ણશંકર પંડ્યા હતા. મારા મોટા ભાઈ કૃષ્ણશંકર પાસે સંસ્કૃત શીખેલા અને એ હાઈસ્કૂલમાંથી જ ચૌદમે વર્ષે મેટ્રિક થયેલા. મોટા ભાઈના કહેવા પ્રમાણે એ શિક્ષણ એટલું સારું હતું કે વચમાં કશી પણ તૈયારી વિના, ઠેઠ બી. એ. માં 'ઓરલ'માં એ શિક્ષણની મદદથી એ પસાર થઈ શકેલા. પણ પ્રીવિયસ અને ઇન્ટરમાં એમનો સંસ્કૃતનો અભ્યાસ એમણે કથળાવી મારેલો.

મારા વઢવાણના રહેઠાણ દરમ્યાન છેક છેવટના ભાગમાં હું ગુજરાતી શાળામાં વર્ષેક દિવસ ગયેલો એમ મને યાદ છે અને તે વર્ષના ગાળામાં ગુજરાતી ત્રીજીની પરીક્ષા મેં આપેલી. ગુજરાતી અને અંગ્રેજી સ્કૂલ દૂરથી જ ઓળખાઈ જતી. ગુજરાતી સ્કૂલની પાસે આવતાં પ્રચંડ ઘોંઘાટ સંભળાતો અને જેમ જેમ પાસે આવતા જઇએ તેમ તેમ તે ઘોંઘાટ વધારે પ્રચંડ લાગતો. અંગ્રેજી સ્કૂલની છેક પાસે ઊભા રહો તો અવાજ સંભળાતો નહિ. આ તફાવતનો કોયડો મને આશ્ચર્ય પમાડતો અને હું એ કદી પણ ઉકેલી શકેલો નહિ.

હું ત્રણ વર્ષનો થયો ત્યારે માને પાંચમું સંતાન–ત્રીજી પુત્રી આવી તે રમનગવરી. આઠ વર્ષનો થયો ત્યારે છઠ્ઠું સંતાન–ત્રીજો

પુત્ર આવ્યો તે માધવલાલ. છ ભાઈબહેનોમાં માતાના અંગની કોમળતા અને મુખની નમણી કાંતિ એમાં ઊતરી—તનુગવરી અને માધવલાલમાં. પિતાનો અતિક્રોધી સ્વભાવ તો જયસુખલાલ અને તનુગવરી સિવાય અમારા ચારેમાં વધતાઓછા પ્રમાણમાં ખરો. માતા—પિતા બંને ઠીંગણાં એટલે અમારામાંથી ઊંચાંમાં ગણાય તો માત્ર બે: જયસુખલાલ અને માધવલાલ. અમુક નિશ્ચય કર્યો તેને ગમે તે ભોગે પણ વળગી રહેવાની અડગતા જયસુખલાલ અને માધવલાલમાં ખરી; પણ માનો અત્યંત માયાળુ સ્વભાવ એના અખંડ સ્વરૂપે માત્ર જયસુખલાલમાં છે.

મારો નંબર બીજો અને ત્રીજાને આવતાં આઠ વર્ષ નીકળી ગયાં એટલે મને ઘરમાં બધાં નાનાભાઈ કહેતાં અને કહે છે, જેને ટૂંકાવીને મારી પુત્રીઓ પૂર્ણિમા અને મેના મને 'નાનાજી' કહે છે. તે સમયે મારા પિતાના એક પરમ મિત્ર વિનાયકરાવ ઓક [જે લો. ટિળકના સાળા થતા હતા] ત્યાં ચિત્રકાર તરીકે હતા. તેમના મોટા પુત્રનું નામ દત્તાત્રેય હતું અને તેને ઘરમાં બધાં 'દત્તુ' કહેતાં. આ ઉપરથી મારું ધનસુખલાલ નામ ટૂંકાવી મને બધા 'ધત્તુ' કહેવા લાગ્યાં, જે નામે હજી પણ મને ઘણાં માણસો ઓળખે છે.

કાકાજીનો સ્વભાવ ઘણો ઉગ્ર ગણાતો અને ખરેખર તેવો હતો એટલે બહાર રમવા જવાની તો અમે હિંમત કરતા જ નહિ, પણ જ્યારે કાકાજી ફરવા ગયા હોય અથવા બહારગામ ગયા હોય ત્યારે અમે અમારા વાડામાં રમતાં. અમારી મૂળ રમત 'છાપાદાવ' અથવા 'બાપ્પ બાઈ ચારણી' હતી. મોટાભાઈ એમાં ભાગ લેતા નહિ. બે મોટી બહેનો, હું, અમારા પડોશી ભાઈશંકર માસ્તરના બે પુત્રો ભગવાનલાલ અને રવિશંકર તથા ત્યાંના જેલરના પુત્ર ભાનુશંકર એટલાં રમતાં. ભગવાનલાલ અને રવિશંકર વર્ષો થયાં મૃત્યુ પામ્યા છે. સુભાગ્યે, ભાનુશંકર હજી હયાત છે અને વઢવાણના પોસ્ટ માસ્તર

૨૪૫૦૩

છે. વર્ષમાં બેચાર વખત એમના પત્રો આવે છે અને હું જવાબ લખું છું. હવે વઢવાણ સાથે કહો કે કાઠિઆવાડ સાથે, મારે આટલો સંબંધ રહેલો છે.

એ સમયની વસ્તુસ્થિતિ જોતાં, ત્યાં જે અનેક વહેમો પ્રચલિત હતા એ અસ્વાભાવિક નથી—અત્યારે, વીસમી સદીની દુનિયામાં પણ ક્યાં વહેમ ઓછા છે?—પણ વહેમોથી અમને સ્કૂલમાંથી રજા મળતી એટલે તે સાલતા નહિ. થોડે થોડે અંતરે ગામમાં બૂમ ઊડતી કે ફલાણે દિવસે દટંદર—ધૂળનો વરસાદ—આવનાર છે, તો કોઈ વખત ગપ ચાલતી કે રેલ આવીને દુનિયા ડૂબી જવાની છે. આ વાત, જરૂર પડચે જરા મીઠુંમરચું ભભરાવીને અમે બાને કહેતાં અને અમને સહેલાઈથી, તે દિવસ ઘરકોલમાં નહિ જવાની બા તરફથી છૂટ મળતી.

તે વખતે ત્યાં શાકભાજી ઓછાં મળતાં એટલે સૂરતથી અમે ઘણી વાર મંગાવતાં. એક પ્રસંગ યાદ આવે છે; એક વાર સૂરતથી ફણસ આવ્યું. અમે મોળીને તેની છાલ ફળિયામાં નાખી. ગામમાં વાત પ્રસરી રહી કે કૃષ્ણલાલભાઈને ત્યાં તો મગરનું બચ્ચું કાપીને ખાઈ ગયાં! સુભાગ્યે અમારી પાસે એક બીજું આખુ ફણસ રહ્યું હતું. લોકોને તે બતાવીને અમે મગરના બચ્ચાની વાત થોડેઘણે અંશે નાબૂદ કરી શક્યાં.

અમે પોતે પણ અનેક બાબતમાં કેટલાં પછાત હતાં તેનું એક દૃષ્ટાંત આપું: અમે ચાહ પીતાં પણ તે પિત્તળના વાડકામાં. જસ્ટિસ રાનડેના ભાઈ ડૉ. રાનડે અને એમનાં પત્ની ત્યાં થોડો વખત હતાં. તેઓ એક વાર અમારે ત્યાં આવ્યાં. એમને વાડકો આપવામાં આવ્યો. આપણા કરતાં ફૅશનમાં પછાત હોય તેવાં પ્રત્યે કટાક્ષ મારવાં એ મનુષ્યોમાં સ્વાભાવિક હોય છે. રાનડેનાં પત્નીએ એક પિત્તળની થાળી મંગાવી. તેમાં રૂમાલથી વાડકો પકડીને ચાહ રેડી દીધી, પછી

થાળી ઊંચકીને તેના વડે ચાહ પીધી. આ ઉપરથી અમે ધડો લીધો અને ફેશનમાં એક પગથિયું આગળ વધ્યાં. સૂરતથી તાબડતોબ ઇનેમલનાં પ્યાલારકાબી મંગાવ્યાં અને તેમાં ચાહ પીવી શરૂ કરી. કાચનાં પ્યાલારકાબી તો ઠેઠ સૂરત આવ્યાં ત્યાં સુધી અમે વાપર્યાં ન હતાં. રાનડેનાં પત્ની ઘોડા ઉપર સવારી કરતાં અને ટેનિસ રમતાં એ જોઈને તો અમારા આશ્ચર્યનો પાર જ ન રહેલો કે સ્ત્રી થઈને —અને પાછી રજપૂતાણી નહિ—આવાં કાર્યો કરી શકે છે!

તે વખતે ત્યાં અવારનવાર કોલેરાનો ઉપદ્રવ ચાલતો. કાકાજી ઘણી બાબતમાં દઢહૃદયી હતા પણ કોલેરાથી ઘણા ગભરાતા. પરિણામે અમે જ્યાં સુધી કાઠિયાવાડમાં રહ્યાં ત્યાં સુધી ખોરાકની બાબતમાં બહુ હેરાન થયાં. અમુક જ વસ્તુઓ એ અમને ખાવા દેતા અને તે પણ અમુક પ્રમાણમાં! કઠોળમાં માત્ર તુવેર અને મગની દાળ. શાકમાં વેંગણ, દૂધી, કાંદા, બટાટા, કારેલાં, તાંદળજાની અને મેથીની ભાજી વગેરે હતાં. સવારે ઘઉંના ખાખરા અને રાતે બાજરીના રોટલા. ભાતકઢી માત્ર સવારે જ થતાં. આમાં ખાખરા અને રોટલા પણ વય પ્રમાણે અમને મળતા. મહારાજની ખુશામતથી કોઈક વાર સહેજ વધારે મળી જાય, પણ તે ક્વચિત જ બનતું.

વળી તે વખતે એક વિચિત્રતા હતી. અમને તાવ આવે ત્યારે અમને મેથીની ભાજીનાં મૂઠિયાં, ખારી પુરી વગેરે તીખુંતમતમતું મળતું અને એથી અમારામાંથી જેને તાવ આવતો તેની અમે અદેખાઈ કરતાં. જરા પણ તાવ આવે એટલે નકોરડો અપવાસ એ સિદ્ધાંત મુંબઈથી જ અમે અનુભવ્યો! બજારમાંથી તો ખાસ ભરોસાદાર દુકાનેથી ગાંઠિયા, સેવ, મમરા, જલેબી વગેરે મંગાવાતાં અને તે પણ અમને કોઈ કોઈ વાર મળતાં. કોલેરા ચાલતો ત્યારે, જરૂર લાગે, આ ખોરાકના પ્રમાણમાં ને વાનીઓમાં પણ ઘટાડો કરવાની સત્તા કાકાજીને હતી અને તે અમલમાં પણ મુકાતી. આ

સિવાય, એ વખતમાં અમારા ઘરનાં દરેક બારીબારણાંએ કાંદાનાં તોરણ બંધાતાં અને અમારા ગજવામાં હમેશાં એકેક કાંદો અને કપૂરની નાની ગોટી અમારે રાખવાં પડતાં.

હું જ્યાં સુધી વઢવાણમાં રહ્યો ત્યાં સુધી, સાધારણ રીતે, નીરોગી હતો; છતાં મારી મનોવૃત્તિ વિષાદ પ્રત્યે શા માટે ઢળી હતી તેનું કારણ સમજાતું નથી. હાસ્ય કરતાં કરુણ રસ મને વધારે ગમતો અને ગમે છે. મનુષ્યોના સહવાસ કરતાં મને એકાંત વધારે પ્રિય હતું અને છે. કાકાજીના કડક સ્વભાવને લીધે અમે સ્વચ્છંદે તોફાનમસ્તી કરી શકતાં નહિ, તે સમયમાં ડેપ્યુટીસાહેબનું કુટુંબ એટલે ઘણું ઊંચું એવી માન્યતા હતી વગેરે કારણો આપી શકાય પણ તે પૂરેપૂરાં બંધબેસતાં નથી; કારણ કે એ જ સંજોગોમાં ઊછરેલાં ભાઈબહેનોમાં મારા જેવી એકાંતપ્રિયતા નથી. કદાચ એમ હોય કે મારી મૂળ મનોવૃત્તિને ઉપર દર્શાવેલા સંજોગોને લઈને પુષ્ટિ મળી હોય.

ગમે તે હો પણ જ્યાં સુધી હું વઢવાણમાં રહ્યો ત્યાં સુધી મારો પ્રિય મિત્ર–મારું પ્રિય દૃશ્ય અમારી બારીમાંથી દેખાતા પેલા દેરીના પથ્થરો–ઘડાયેલા–અર્ધઘડાયેલા પથ્થરો અને તેની અવ્યવસ્થિત ગોઠવણી એ હતાં. જ્યારે પણ હું એકલો પડું ત્યારે બારીમાં બેઠો બેઠો હું એ પથ્થરો જોઈ રહતો. હું છ વર્ષનો થયો ત્યારે મેં અભ્યાસ શરૂ કર્યો અને વઢવાણમાં અમે આઠ નવ વર્ષ ગાળ્યાં: એટલે બે ત્રણ વર્ષ અભ્યાસમાં તો મેં ત્યાં ગાળેલાં. છતાં એ આઠ–નવ વર્ષ દરમ્યાન પેલા પથ્થરોનું આકર્ષણ મને એવું ને એવું રહ્યું,

એ વિનાયોજનાએ પડેલા પથ્થરોમાંથી જુદે જુદે વખતે હું જુદી જુદી સૃષ્ટિ રચતો. કોઈ વાર રાજાની કચેરી કલ્પીને હું રાજા થતો અને તે પથ્થરોમાંના મારા પ્રિય પથ્થરને હું મારું સિંહાસન બનાવી દેતો. કોઈ વાર પરીઓનો સમૂહ તેમાં ગોઠવતો, તેમાં પુરુ-

ષમાં માત્ર હું રહેતો. તો કોઈ વાર ભૂતાવળ ભયંકર રચાતી અને તેમાં હું ભયથી ત્રાસતો, ઊંડી ગુફાઓમાં સંતાવા નિરર્થક યત્નો કરતો હતો. મેં જીવનમાં તે પછી ઘણાં કુદરતનાં દૃશ્યો જોયેલાં પણ આ પથ્થરો જોઈને જેવાં સર્જનો હું કરી શકતો, જે પ્રકારનો અકલ્પ્ય આનંદ, આછોઘેરો આનંદ હું અનુભવી શકતો તેવાં સર્જનો અને તેવો આનંદ તે પછી મેં માણ્યાં નથી. અનેક નાની ક્ષુદ્ર વસ્તુઓમાંથી અનંતતાનાં દર્શન કરવાની શક્તિ બાળકોમાં હોય છે તેવી મોટાં મનુષ્યોમાં હોઈ શકતી નથી, એ ખેદજનક છતાં સત્ય કથા છે. જીવનના ખાટામીઠા અનુભવોથી આપણી કલ્પનાશક્તિ, આપણાં સ્વપ્ન, આપણી અદ્દભુત સર્જનશક્તિ વગેરેનો હ્રાસ થઈ જાય છે.

આજે બાવન વર્ષે પણ હું હજી પેલી બારીમાંથી દેખાતા ઘણા પથ્થરો હૂબહૂ જોઈ શકું છું અને તે વેળા મારા હૃદયમાં ઊઠતા તરંગોની આછીપાતળી ઝાંખી કરી શકું છું.

હતા એ વાત ચોક્કસ. પણ હજી હું એમને ઓળખનાર માણસોને પૂછું છું તો એ લોકો એમને ઠીંગણા કહેવાને તૈયાર નથી હોતા. બાંધી દડીનું છતાં જરા પણ સ્થૂળ નહિ એવું કસરતી શરીર, ગૌર વર્ણ, નાક મોટું ખરું પણ સીધું–અણિયાળું નહિ, વિશાળ કપાળ, તેજદાર–નહિ ભૂરી નહિ પીળી એવી આંખો, વાળ બહુ ઝીણા અને તેમાં પણ કપાળ આગળ અસ્તરો ફેરવેલ, અવાજ ઘેરો–મરદાનગીભર્યો, ભરાવદાર સુશોભિત મૂછ, પગમાં સ્લિપર અથવા મોજાં સાથે હોલબૂટ, બહુ લાંબું, ધોળી કિનારવાળું ઝીણું ધોતિયું અને તેનો 'ડબલ' કચ્છ મારીને આસપાસના છેડા એવી રીતે ખોસવામાં આવતા કે તેથી પગનો કોઈ ભાગ જણાય નહિ. અર્ધનગ્ન જણાય એવી રીતે ધોતિયાં પહેરનાર ઉપર એમને બહુ ચીડ હતી. ઉપર જૂની ઢબનો ફડદવાળો સફેદ સુતરાઉ કે રેશમી ડગલો, માથે બંને કાન ઢંકાય તેવી રીતનો તદ્દન જુદી જાતનો સાફો અને હાથમાં લાકડી, કોઈ કોઈ વાર અસલ જાતની મોટી કાયસ્થ – નાગરશાહી ભૂરા રંગની પાઘડી પણ પહેરતા. મેં કાકાજીના આ પહેરવેશમાં કદી ફેર જોયેલો નહિ.

વાર્તાલાપ કરવામાં એ ઘણા નિષ્ણાત હતા એટલું જ નહિ પણ વાતોડિયા હતા. એમનો સ્વભાવ અતિ ઉગ્ર અને છોકરાંઓ પ્રત્યે સ્નેહ દર્શાવવો એમાં એમને મનની નબળાઈ દેખાતી એટલે અમારા પ્રત્યેનો એમનો ઊંડો સ્નેહ એ કવચિત જ ઉઘાડો પડવા દેતા. છતાં વાતોનો શોખ ઘણો તેથી ઘણી વાર અમને એઓ છટાથી, સાંભળનારને રસ પડે તેવી રીતે પોતાના ભૂતકાળના જીવનની વાતો કહેતા.

એમના કસરતી બાંધાને માટે અમને એ આ વાત કહેતા : "હું અગીઆર વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી ઘણો નબળો હતો. એક વખત સવારે પાછલે ઓટલે દાતણ કરવા બેઠો હતો ત્યાં મોં ધોવા

મેં લોટો ઉપાડ્યો તે મારા હાથમાંથી પડી ગયો. તે જ ક્ષણે મારા બાપ ગોવિંદદાસ ત્યાં ઊભા હતા તેમણે આ દેખાવ જોયો. ગોવિંદદાસ પોતે કસરતબાજ હતા એટલે એમને લાગી આવ્યું અને એમની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં. મેં બાપાજીને કારણ પૂછ્યું ત્યારે એમણે જવાબ આપ્યો : 'દીકરા, અગીઆર વર્ષનો છોકરો એક નાનો લોટો ન ઊંચકી શકે? તો તું મોટો થઈને શું કરવાનો હતો!' મને આથી બહુ લાગી આવ્યું અને શરીર સુધારવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. બીજે દિવસે સવારે બાપાની સાથે હું એક અખાડામાં ગયો અને ત્યાં દાખલ થયો. પંદર દિવસે હું એક દંડ કાઢી શકેલો; પણ પછીથી કસરત વધતી ગઈ. વધારેમાં વધારે ત્રણસો દંડ, પાંચસો બેઠક, મલખમ અને કુસ્તી વગેરે હું કરતો."

છાસઠમે વર્ષે એ મરણ પામ્યા. તેના એકાદ માસ અગાઉ તેમની તબિયત બગડેલી. પણ ત્યાં સુધી રોજ પ્રાતઃકાલે પાંચ–સાત મિનીટ પણ એ નિયમિત કસરત કરતા ખરા. માણસનું માથું દુઃખે એ વાત કાકાજીના મનમાં ઠેઠ સુધી આવેલી નહિ. મારી વર્ષોની માંદગીમાં મને એ ઘણી વાર પૂછતાઃ "પગ દુઃખે, પેટમાં દુઃખે, એ બધું સમજી શકાય છે પણ અલ્યા, તું 'માથું દુઃખે છે' એમ કહે છે તે મારા ખ્યાલમાં આવતું નથી. તું માથાથી ચાલે છે કે તારા માથાને થાક લાગે?"

એમની સરસ તબિયતનો એક બીજો દાખલો : સૂરતનું સ્મશાન અશ્વનિકુમારમાં–લગભગ સાડાત્રણ માઈલ છેટે છે. શિયાળાની કકડતી ટંડીમાં રાતના નવ–દસ વાગ્યે ગોર આવીને કોઈ વૃદ્ધના મરણની ખબર કહી જાય તો તો કાકાજી લગભગ આનંદમાં આવી જાય. પેલાને ઘેર જઈને, અશ્વનિકુમાર લઈ જવા માટે ઘારી, ભૂસું વગેરેની તજવીજ માટે, કુટુંબ કઈ સ્થિતિએ છે તે વિશે કાકાજી પૃચ્છા કરે. પૈસાદાર મરણું થયું હોય તો ઘરવાળાંને પૈસા આપવાની ફરજ

પાડે. અને ગરીબ હોય તો પોતે પૈસા કાઢે, પણ ખાવાનું તો ગોઠવાય જ. જતાં આવતાં સાત–આઠ માઈલ, કકડતી ઠંડી અને આખી રાતનો ઉજાગરો ! એ વિચાર માત્રથી મારી પ્રકૃત્તિ અસ્વસ્થ થઈ જાય છે.

વઢવાણમાં ડેપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટર તરીકે નિમાયા તે પહેલાં કાકાજી બારૈયાના કુમારના શિક્ષક હતા અને તે સમયે આખા હિંદુસ્તાનની તેમણે મુસાફરી કરેલી. તે વખતે આણેલાં તાજમહાલ અને આરસનાં રમકડાં હમણાં સુધી અમારી પાસે હતાં. તે દરમ્યાન સાબરમતીના જંગલમાં પ્રચંડ નાગના અને બારૈયાના જંગલમાં વાઘના શિકાર વખતે કુમારની સાથે તે પણ હતા અને તેનું રસભર્યું વર્ણન તેઓ અવારનવાર અમારી પાસે કરતા.

મોર સંધવાણી અને તેના મુખ્ય સરદાર વાલિયા ઠૂંઠાની સાથે એમને મૈત્રી હતી તે કેવી રીતે થયેલી તેનો વૃત્તાંત એમણે અમને કહેલઃ

"તે વખતે મોરનો ત્રાસ કાઠિયાવાડમાં ઘણો હતો. એક વખત રાતના, બળદના શગરામમાં હું અને તમારી બા એક ગામથી બીજે ગામ જતાં હતાં. સ્ટેટ તરફથી અમારા રક્ષણ માટે એક સવાર મળતો તે શગરામ પાછળ રહેતો. અચાનક, એક અપરિચિત આદમી લાગુ થઈ ગયો. સવારે તેમજ શગરામવાળાએ મને ધીમે રહીને કહ્યું : 'સાહેબ આવી બન્યું. મોરની છાવણી લાગે છે.' વસ્તુસ્થિતિ જોઈને મેં શગરામ ઊભો રખાવ્યો. કુંજાનું પાણી ઢોળી નાંખીને કુંજો લઈને હું તે તાપણા ભણી જવા મંડયો. લાગુ પડેલો આદમી પણ અજબ થઇ ગયો. હું તો સીધો એ તાપણા પાસે જઈને ઊભો રહ્યો. બહારવટિયાઓ વાળુ કરતા હતા. મેં તેમાંના એકને કહ્યું : 'પાણી થઈ રહ્યું છે અને મારી બૈરીને તરસ લાગી છે. આટલું ભરી આપશો ?'

"ક્ષણભર તેમણે એકમેકના સામું જોયું અને પછી પાણી ભરી

આપ્યું. પોતે જમતા હતા એટલે એમના ધર્મ પ્રમાણે એમાંના એકે કહ્યું. 'ખાવા બેસશો ? પણ ખાવામાં તો માત્ર રોટલા, મીઠું અને લસણીયો મસાલો છે.' મેં હા પાડી અને પહેલે જ કોળિયે મીઠાની ચપટી મોંમાં નાખી અને હું હસી પડ્યો. તેમનો સરદાર બોલી ઊઠ્યો: 'તમે મને ઓળખો છો ?' મેં જવાબ આપ્યો: 'મોર અને વાલિયાને કોણ નથી ઓળખતું ? પણ હવે રજા આપો તો પાછો જાઉં કારણકે બહુ મોડું થઈ ગયું છે.'

"મોર મને ભેટ્યો અને બોલ્યો: 'કૃષ્ણલાલભાઈ, ભારે કરી હોં. તમે પણ પાકા નીકળ્યા. પણ અમારું મીઠું ખાધું એટલે આજથી આપણે દોસ્ત. હવે મુસાફરીમાં આવા સવાર-અવાર રાખતા નહિ. અમને બધી ખબર પડે છે. રાતના તમે નીકળશો એટલે મારા બે માણસ શગરામ સાથે થઈ જશે. છતાં જરૂર પડે તો આટલો બોલ કોઈને કહેશો તો કાઠિયાવાડમાં કોઈ બીજા બહારવટિયાની તાકાત નથી કે મોરના દોસ્તને લૂંટે."

જયસુખલાલના જન્મસમયે વાલિયો જાતે આવીને રુમાલ અને સવા રૂપિયો આપી ગયો હતો. મોરે તો પછી સંધિ કરેલી અને વાલિયાના મર્દને છાજે તેવા મોતની કથા તો મેઘાણીના મશહૂર પુસ્તક સોરઠી બહારવટિયા ભાગ ત્રીજાના પાને મોજૂદ છે.

એમના અમુક સિદ્ધાંતો ખાતર કાકાજી ગમે તે ભોગ આપવા તૈયાર થતા અને ગમે તે કરી બેસતા. મને બે દાખલા યાદ આવે છે:

એક વાર હોળી હતી. સવારમાં ઠાકોરસાહેબનો એક માનીતો ખવાસ શહેરમાં હોળી રમવાના રંગે ચડ્યો હતો. ગમે તે સ્ત્રી ઉપર રંગ છાંટતો છાંટતો અમારા ફળિયામાં આવ્યો. અમારા પડોશીની યુવાન પુત્રવધૂ ઓટલે ઊભી હતી. તેને રંગથી તેણે તરબોળ કરી અને પછી પોતે બીભત્સ ચાળા કરીને હસ્યો. ઠાકોરસાહેબનો માનીતો ખવાસ રહ્યો એટલે લોકો કરે પણ શું ? સસરાએ ક્રોધ

દબાવી રાખી પુત્રવધૂને ઘરમાં ચાલ્યા જવાનું કહ્યું, પણ ખવાસને કમનસીબે કાકાજીએ આ દૃશ્ય જોયું. અમારા વાડામાંથી છલંગ મારીને, બહાર ફળિયામાં આવીને, કાકાજીએ એ ખવાસને ગળચી-માંથી પકડ્યો અને ભલભલાનાં ડાચાં તૂટી જાય તેટલા જોરથી બે તમાચા મારીને જમીન ઉપર ગબડાવી પાડ્યો. રંગની બાલદી ઢોળી નાખી અને વાંસની મોટી પિચકારીના કકડેકકડા કરી નાખ્યા.

આ બધું બેત્રણ ક્ષણમાં બની ગયું. ૧૮૯૫–૯૬નું એ અમારું નાનકડું જગત ભય, ત્રાસ, આશ્ચર્ય, માન વગેરેની મિશ્રોર્મિઓથી સ્તબ્ધ થઇ ગયું. ખવાસ રડતો રડતો ચાલ્યો ગયો. હવે શુંનું શું થશે એવી ચિંતા અમને થોડા દિવસ રહી. કશું થયું નહિ પણ પછી ખવાસો હોળી રમવા અમારા ફળીઆમાં દાખલ થયા નહિ.

બીજો દાખલો: પાલીતાણામાં કાકાજી નાયબ દીવાન હતા. દીવાન તરીકે શ્રી. ગણપતરાવ લાડ હતા અને ઠાકોરસાહેબ માનસિંહજી હતા. વાત નાની હતી. ઠાકોરસાહેબ માટે મહાબળેશ્વરથી બટાકા આવ્યા. ઠાકોર તે વખતે ગામમાં નહોતા. ઠાકોરનાં કુંવરીએ કાકાજી પાસે આવીને તેમાંથી પાંચ મણ બટાકા માગ્યા. કાકાજીએ રસીદ લઇને કુંવરીને બટાકા આપ્યા.

એક અમલદારે આ વાત ઠાકોરને કરી અને ભરકચેરીમાં ઠાકોરે કાકાજીને ઠપકો આપીને કહ્યું કે મારી રજા સિવાય તમે આપ્યા તેમાં તમારી ભૂલ હતી.

કાકાજીએ કહ્યું કે તમારી દીકરીને મારાથી ના પાડી શકાય જ નહિ, રસીદ વગર આપ્યા હોત તો એટલી પણ ભૂલ હું કબૂલત.

ઠાકોરે હઠ કરી અને જરા વધારે પડતું કહ્યું અને પછી પૂછ્યું કે તમે હવે ભૂલ કબૂલો છો કે નહિ? જવાબમાં કાકાજીએ કહ્યું કે જો આપ એમ કબૂલો કે આ કુંવરી આપનું ફરજંદ નહિ તો હું મારી ભૂલ કબૂલું; નહિ તો નહિ!

દરબારમાં હો–હા થઈ અને પેલા ચાડી ખાનાર અમલદારે ઠાકોર સાહેબને ઉશ્કેરવા કાંઇ કહ્યું. કાકાજીએ લાગલો એને એક તમાચો ખેંચી કાઢયો. અમલદારની પાઘડી ઊડી ગઇ. કાકાજીએ કહ્યું કે આવા અવિચારી માણસોની નોકરી કરવી હરામ છે, અને એમણે રાજીનામું આપ્યું.

ઠાકોરસાહેબે એમને ચાલુ રહેવા માટે ઘણું કહેવડાવ્યું. પણ 'તૂટેલાં સંધાય નહિ' કહીને કાકાજીએ નાયબદીવાની છોડી. અમે સૂરત આવ્યાં. કાકાજીએ તે પછી બીજી નોકરી ન કરી.

વઢવાણમાં પોતાના એક મિત્ર દા. સદાશિવરાવની સામે રાજ્યમાં કાવતરું રચાયેલું. તેની સામે થઇને કાકાજીએ દાક્તરને બચાવ્યા. પરિણામે વઢવાણ ઠાકોરસાહેબ જોડેનો સંબંધ તૂટેલો અને પગારમાં તેમજ પેન્શનમાં ઘણું નુકશાન થયેલું.

લીંબડી, ધ્રાંગધ્રા, બારૈયા, લખતર, વાંકાનેર વગેરે રાજ્યોના ઠાકોરો જોડે મારા પિતાને ઘણી દોસ્તી હતી. એમાંના લગભગ દરેકે એમને પોતાના રાજ્યમાં રાખવાની ઇચ્છા અનેક વેળા બતાવેલી, પણ વઢવાણ અને પાલીતાણાના અનુભવ પછી એમણે એ વિશે ના જ પાડી દીધેલી; જો કે એમાંના ઘણા ઠાકોરસાહેબો વિશે એમને ઊંચો અભિપ્રાય હતો અને તેમનાં ઉજ્જવલ ચારિત્રની અનેક વાતો એમણે અમને કહેલી.

તબિયત ઘણી સારી એટલે કાકાજીને ખાવાનો શોખ પણ જબરો. જીવ્યા ત્યાં સુધી એમણે વર્ષનું અથાણું પોતે જ ભરેલું. મેથિયાં કેરી અને લીંબુના રંગમાં સહેજ પણ કાળાશ ન આવવી જોઈએ; મેથિયાં ઠેઠ સુધી કડક જ રહેવાં જોઈએ. ગોળિયા કેરીનો અમુક રંગ રહેવો જોઈએ. ત્રણ ચાર જાતના મુરબ્બા ઘરમાં હોવા જોઇએ. મેથી અને કોથમીરની ભાજીની વડી, કાચરી અને પાપડ તાજાં હોય.

બનતાં સુધી, અમે બધાં જમી રહીએ પછી પોતે જમવા બેસે. કારણમાં એ અર્ધરમૂજ અને અર્ધગાંભીર્યથી જણાવતા કે 'આ બધાં માયકાંગલાં મને જમતો જુએ તો નજર લાગે. જમતી વેળા ઘીની લોટી અને એમાં મોટો ચમચો જૂદાં એમની થાળીની પાસે હોય અને ખાખરામાં કે રોટલીમાં કે ઘાડી દાળમાં ઘી પોતે જ લે.

શિયાળામાં મેથીના પાકના બે દળદાર કકડા તો પોતે સવારમાં ચાહ સાથે લેતા પણ તે ઉપરાંત, છપ્પન વસાણાનો ચોપચીનીનો પાક કરાવતા. હું જન્મ્યો ત્યારથી તે એમના મૃત્યુ સુધી મેં એ પાક શિયાળામાં ઘરમાં જોયેલો. સ્વાદમાં એ પાક અતિશય સ્વાદિષ્ટ પણ ગરમ એટલો કે એક કકડામાંથી અમે ચારેક છોકરાં કોઇ કોઇ દિવસ એ લેતાં. કાકાજી તો મેથીના બે કકડા ઉપરાંત આ પાકનો એક મોટો કકડો પણ લેતા.

અમારાં બા મરી ગયા પછી, કાકાજીએ ઘરમાં પુત્રવધૂને (જય-સુખલાલનાં પત્ની–કમુદાગવરીને) કહી દીધું કે ઘડપણમાં બે વખત જમવું એ ઠીક નહિ. રાતે દૂધ અને નાસ્તો લઈશ. રાતના એ પ્રમાણે મલાઇથી ભરેલું દૂધનું મોટું છાલિયું અને શીરાની એક રકાબી એમની આગળ ધરવામાં આવ્યાં. કાકાજી તો નાની રકાબીમાં થોડો શીરો જોઈને ઠંડા થઇ ગયા અને બોલી ઊઠયાઃ

" દીકરી, આટલો શીરો તો પાંચ વરસનું છોકરું ખાય ! ભૂખ્યો સૂઈ જાઉં તો તો પેટમાં વાયુ થાય."

તરત બીજો શીરો થયો અને કાકાજીએ મોટું છાલિયું ભરીને દૂધ, શીરાનો સારો જેવો જથ્થો અને સાથે લગભગ અરધી મેથિયા કેરી– પુષ્કળ રસ સાથે : લીધો ! આ પછી આટલું લેવાનો રિવાજ રાખી રાતના જમવાનું છોડી દીધું ! કોઈ કોઇ વાર ટીંડોરાં, સૂરણ કે કારેલાનું તળેલું શાક આ નાસ્તાની સાથે ઉમેરવામાં આવતું.

છોકરાંઓ મોટાં થયાં પછી કાકાજી ખાસ ગાળ બોલતા નહિ,

પણ એક વેળા એમની જુવાનીમાં એ 'ચેમ્પિયન' ગણાતા. એક વખત એની મેચ રમાયેલી : કાયસ્થ તરફથી કાકાજી અને નાગરો તરફથી દા. બટુકરામના મોટાભાઈ આસ્તિકરામનો જલસો ગોઠવાયો. સામસામી ગાળ દેવાય–એક વાર બોલેલી ગાળ બીજી વાર બોલાય નહિ. જે હારે તેના પક્ષવાળા દસ રૂપિયાની જ્યાફત આપે. આ મેચમાં કાયસ્થો જીતેલા! પોતે નિવૃત્ત થઇને સૂરત આવ્યા ત્યારે એક વેળા એમની એક લાડકી ભત્રીજીના આગ્રહથી કાકાજીએ ગાળો સંભળાવેલી! તે વેળા અમે પણ હાજર હતાં. એ પ્રસંગ ' ભૂતના ભડકા 'ના મારા સંગ્રહમાં મેં ' વડીલ વર્ગ 'માં (પૃષ્ઠ ૭૯) લીધેલો છે.

" કાકા ! તમે હવે તો જવલ્લે જ ગાળ બોલો છો, તે ભૂલી તો નથી ગયાને ? " ભત્રીજી બોલી.

" અરે બહેન, એમ તે કાંઈ ભૂલાય ?" કાકાજીએ ઉત્તર આપ્યો. " પણ હવે જમાનો ગયો. પહેલાં તો અમારે એની પણ હરીફાઈ ચાલતી અને એમાં તારો કાકો પહેલો નંબર આવતો. "

" હું એથી જ પૂછું છું, " ભત્રીજી બોલી.

" તારી મરજી હોય તો વળી કોઈ અવસર આવતાં સંભળાવું." કાકાએ જવાબ આપ્યો.

પ્રસંગ તરત જ સાંપડ્યો. પાછલે બારણે (અમારા સૂરતનાં ઘરમાં) આવતી ઢેડી તેની જીભને માટે સારા મોહોલ્લામાં પ્રખ્યાત હતી. ભત્રીજી તેને છંછેડે અને પછી કાકાએ પોતે રણક્ષેત્રમાં ઝંપલાવી ઢેડીને મહાત કરવી એવી વ્યૂહરચના થઈ. ભત્રીજીએ એ અસ્પૃશ્ય વર્ગની અધિષ્ટાત્રીને છંછેડી. કાકાએ ઘટતે સમયે એ યુદ્ધમાં ઝંપલાવ્યું. પોણોએક કલાકની ભયંકર લડાઈ પછી ઢેડી હાર ખમી રડતી રડતી ચાલી ગઈ. આખો મોહોલ્લો વડીલનાં યશોગાન ગાતો મગરૂબીની ઊર્મિથી ઉછળવા લાગ્યો અને વડીલની મુક્તકંઠે પ્રશંસા

કરતાં કહેવા લાગ્યો કે "ભાઈ, ખોરું ઘી કાંઈ દિવેલમાંથી જાય? ઘરડો ઘરડો તો યે ગરાશીઓ!"

કાઠિયાવાડમાં સાપ બહુ. મોટા ઝેરી 'કોબ્રા' પ્રકારના સાપ ઘરમાંથી પણ નીકળતા. અમુક અહિંસક વર્ગ એમને મારવા નહોતો દેતો, એટલે એમને જીવતા પકડવા પડે એમ હતું. આમ કરવા માટે વાંસના છ છ ફીટ લાંબા હાથાવાળો એક સાણસો કાકાજી વાપરતા. પણ એકલા હોય તો તો પોતાની મોટી નેતરની ડાંગ વડે એને પૂરો કરતા. પણ કોઈ કોઇ વાર વસ્તુસ્થિતિ જુદી જ રહેતી. અમારા ઘરનું છાપરું અને ભીંત મળે ત્યાં બાંકોરામાં પોપટ માળા બાંધતા. આ પોપટનાં બચ્ચાંને ખાવા ભયંકર સર્પો છાપરામાં થઇને એ ઊંડાં બાંકોરામાં ભરાતા. આવા સાપ સાધારણ માર્ગે કે ઉપાયે પકડાય એ લગભગ અશક્ય જ હતું, એટલે જ્યાં કાંઇક આવો અણસારો થાય કે અમારું ફળિયું માણસોથી ઊભરાઇ જતું.

સાપનો મંત્ર જાણનાર ભૂવાની શોધ થતી અને તે આવી પહોંચે એટલે તે બાંકોરા સુધી પહોંચવા માટે નીસરણીઓ વગેરેની ગોઠવણ થઇ જાય. માંત્રિક નીસરણી ઉપર ચઢીને મંત્ર ભણીને જવના દાણા બાંકોરામાં નાખે એટલે સાપ લગભગ બેભાન જેવો થઈ જાય. પછી ત્રણચાર મોટા સાણસા વડે એને પકડીને નીચે લાવીને એક મોટા માટલામાં નાખે. બહારથી મજબૂત દાટો દેવાય અને એક માણસને ચાર–આઠ આના આપીને દૂર મોકલવામાં આવે. પેલો ત્યાં જઇને આઘેથી માટલું ફેંકે એટલે સાપ એમાંથી નીકળીને જંગલમાં ચાલ્યો જાય. આવે પ્રસંગે ઘણાં છોકરાંઓ બહુ આનંદથી આ તમાશો જોતાં, પણ મને આરંભથી જ એવાં પેટે ચાલનાર પ્રાણીઓની છીટ અને બીક હોવાથી, ન છૂટકે ગભરાટથી ધ્રૂજતો, હું આવાં દશ્યો જોતો.

આવા અનુભવોથી કહો કે પછી ગમે તે કારણ હો પણ કાકા-

જીને સાપ ઉતારવાના મંત્રો જાણવાની બહુ ઇચ્છા હતી. દુખતું માથું, શૂળ વગેરે મટાડવાના મંત્રો તો પોતે જાણતા અને અમને પણ એમણે શીખવેલા. ગ્રહણને દિવસે અને રમજાન મહિનામાં અમે એના પાઠ કરતા. કોઇક શીખવશે એમ ધારીને અનેક મદારીઓને કાકાજી બોલાવતા. કોઇ કોઇએ સાપનો મોહરો કહીને ખોટી વસ્તુ અમને પધરાવેલી અને ઘણા ખરા મદારીઓ તો શીખવવાની સાફ ના પાડતા પણ એકાદ બે જણાએ મંત્ર આપેલા ખરા. એ મંત્રો સાચા છે કે ખોટા એ નક્કી કરવામાં લાંબો કાળ નીકળી ગયો. પાલીતાણાના ઠાકોરસાહેબ માનસિંહજી સાપ ઉતારવાના કાર્યમાં નિષ્ણાત હતા. તેમને કાકાજીએ એ મંત્ર બતાવેલા. તેમણે સલાહ આપી કે એ મંત્રોનો ઉપયોગ મંત્ર ભણનારને જોખમકર્તા છે, માટે ઉપયોગ કરશો નહિ.

કાકાજીને સંગીતનો સારો જેવો શોખ હતો અને વઢવાણમાં એ, ઓફ માસ્તર (પાછળથી રાજકોટના દીવાન), પ્રજારામ માસ્તર વગેરેની મહેફિલ જામતી. તે વખતે કાકાજી ગાતા અને ઢોલક બજાવતા. નિવૃત્ત થઇને સૂરત આવ્યા બાદ તેમણે દિલરૂબા વગાડવું શરૂ કરેલું તે ઠેઠ સુધી વગાડતા. Puritan[1] વૃત્તિના હોવાથી નાચમુજરા ઓછા જોતા. આજે અત્યારની સંગીતની કક્ષાનો વિચાર કરતાં લાગે છે કે કાકાજી અને એમના મિત્રોનું સંગીતનું જ્ઞાન—ખાસ કરીને તાલ સંબંધી જ્ઞાન અતિ પરિમિત હતું.

એમના આખા જીવનમાં કાકાજીએ પોતાના મિત્રો પ્રત્યેની વફાદારીને લઇને ઘણું વેઠયું હતું. એમના વર્તનના પ્રમાણમાં મિત્રોનું વર્તન મોળું હતું એમ કહીએ તો ચાલે. વઢવાણમાં સદાશિવરાવ ડાક્તરને બચાવવામાં પોતે ઘણું નુકશાન વેઠયું. પાલીતાણામાં ત્યાંના દીવાન લાડસાહેબને બચાવવામાં એમને ઠાકોરસાહેબ સાથે અણબનાવ

---

૧. નીતિરત, શુદ્ધાત્મવાદી, અતિશુદ્ધ : (ત્રણે પારિભાષિક કોષમાંથી).

થયો. પરોપકારી થવું એ એમનું એક મોટું વ્યસન હતું. સૂરતમાં એમને નાગર ન્યાતમાં ઘણા મિત્રો હતા. આજે કદાચ એ પ્રમાણે જયસુખલાલ અને મારે માટે પણ અમુક પ્રમાણમાં કહી શકાય.

પણ બધા મિત્રોમાં સૌથી વધારે મૈત્રી કાકાજીને રા. બ. કૃષ્ણમુખરામ આત્મારામ મહેતા જોડે હતી. એ જમાનાને ઓળખનારામાંથી કોઇને પૂછો તો તેઓ વિનાસંકોચે કહેશે કે 'ભાઇ, એ જમાના ગયા. હવે ક્યાં છે એવા દોસ્તો અને દોસ્તી? કૃષ્ણમુખરામ અને કૃષ્ણલાલ જેવી દોસ્તી હવે સંભવે જ નહિ.' અમારાં બે કુટુંબોનાં છોકરાંઓ કૃષ્ણમુખરામને મોટા કાકાજી કહેતાં, જ્યારે અમારા પિતાને નાના કાકાજી કહેતાં. એકકે વચ્ચે હિસાબની વાત જ ન થાય. એ બાબતનો ગટનો નાનો કિસ્સો મેં 'વડીલ વર્ગ' ('ભૂતના ભડકા' પૃષ્ઠ ૭૮)માં મૂક્યો છે.

અમે નાનાં હતાં—પાંચ છ ભાઈબહેન અને મા, અમદાવાદ પિતાના મિત્રને ત્યાં ગયેલાં અને પાછાં મુંબઇ આવવું. આવતી વખતે એ પિતાના મિત્ર સ્ટેશને વળાવવા આવેલ. બધાંની સેંકડ ક્લાસની ટિકીટ કઢાવી. અમને સૌને રમકડાં, ખાવાનું વગેરે મળ્યાં. ડબામાં બેઠા પછી માએ એ વડીલને ટિકીટના પૈસાનું પૂછ્યું. વડીલની આંખ ચમકી: "શું? ભર સ્ટેશન વચ્ચે મારી આબરૂ લેવા માગે છે? પૈસા તારા ધણીએ જ જોયા છે. તું આવડી ઢીંગલી જેવડી હતી ત્યારે તને પરણાવી લાવનાર હું ને તું મને ટિકીટના પૈસા આપવા માગે છે! ત્યારે તું અને તારાં છોકરાં મારે ત્યાં મહિનો રહ્યાં તેનો ખરચ પણ સાથે સાથે પૂછી લેને. શું કરું કે તું સ્ત્રી છે, બાકી મોંના દાંત પાડી નાખત!"

મા તો સડક જ થઈ ગઈ. તેની આંખમાં આસુ ભરાઈ આવ્યાં. વડીલે મમતના માર્યા ચાર પાંચ રૂપીઆનો બીજો વધારે ધૂમાડો કરીને અમને વધુ રમકડાં અપાવ્યાં ત્યારે જ શાંત થયા અને

ગાડી ઉપડતી વખતે મમતાથી બોલ્યા "જમના! છોકરાંને સાચવજે અને મનમાં ન લાવીશ હો. મારો મીજાસ જરા એવો જ છે. પણ હિસાબ તો મામુલી લોકો રાખે, ખાનદાન નહિ."

સ્વ. સરદાર ઇશ્વરદાસ સ્ટોર પણ એમના પરમ મિત્ર હતા. એક વખત સ્ટોરકાકાની સ્થિતિ જરા નબળી થઈ ગઈ. અમારું ઘરેણું અને રૂપિયા એમને ત્યાં રાખવામાં આવતાં. એક માણસે એક વખત કાકાજીને આવીને કહ્યું: "મુરબ્બી, સ્ટોરની સ્થિતિ નબળી થઈ ગઈ છે. તમારું જો ત્યાં કાંઈ હોય તો લઈ લ્યો; નહિ તો પંચાતી પડશે."

કાકાજીએ જવાબ આપ્યો : "મારા મિત્રની સ્થિતિ ખરાબ હોય તેમાં મારે ઉઘરાણી કરીને એને ગરદન મારવો ? એ નહિ બને."

આ વાત થયાને કલાકેક થયો હશે, એટલામાં સ્ટોરકાકા અમારે ત્યાં આવી પહોંચ્યા. એમણે ઘરેણું અને રૂપિયા કાકાજીને ધર્યાં. કાકાજી અજબ થઈ ગયા. સ્ટોરે કહ્યું. 'હું ક્યારે પડું એનું કહેવાય નહિ. મિત્રોનું દબાવી મૂકું એ કેમ બને ? તને તો એની દરકાર નથી પણ મારે તો રાખવી પડે ને!' મિત્રતાનાં આવાં દૃષ્ટાંતો તો તે જમાનામાં ઘણાં મળતાં.

એમના મિજાજ વિશે તો હું આગળ કહી ચૂકયો છું. એવા ક્રોધી માણસો ઘણુંખરું ઉતાવળિયા, કાનના કાચા અને ભોળા હોય છે; છતાં પાછા પોતે મનથી એમ સમજતા હોય છે કે પોતે બહુ લુચ્ચા અને કોઈથી પણ છેતરાય નહિ એવા છે. પણ આ એમનો ભ્રમ જ હોય છે. કાકાજીનું પણ આમ જ થતું. એમને ઘણા લુચ્ચા લોકો છેતરી ગયેલા. જે માણસ એમને પહેલી વાત કહી નાખે એનો દોષ પછી એમને વસે જ નહિ. પરિણામે એમને હાથે ઘણી વાર અન્યાય થયેલો.

સગાંસબંધીઓમાં પૈસાની મદદ આપવામાં એમનો હાથ ઘણો છૂટો હતો. જયસુખલાલમાં એ ટેવ સારા પ્રમાણમાં ઊતરી છે. 'જયસુખ

મોટો થશે એટલે કુટુંબનું ભરણપોષણ કરશે ' એવી ઊંડી શ્રદ્ધાથી એમણે પૈસા બચાવવા પ્રયત્ન કરેલો જ નહિ. સગાંઓનાં અને એમની પોતાની ત્રણ પુત્રીઓ અને જયસુખલાલનાં લગ્નો પાછળ એમણે કમમાં કમ અગીઆર–બાર હજાર રૂપિઆ ખરચ્યા હશે. નિવૃત્ત થયા પછી ઘર બંધાવ્યું એમાં એમણે આઠેક હજાર નાખેલા. વળી પેનશન ઓછું અને ખરચ વધારે, એટલે દર મહિને બેંકમાંથી ઉઠાવીને કામ ચલાવતા. પરિણામે એમના મૃત્યુ પછી માત્ર ત્રણ હજાર રૂપિયા અમને મળેલા.

અમારે સુભાગ્યે, કાકાજીની શ્રદ્ધા ' જયસુખ બધાંને ઉછેરશે ' એ સાચી પડી. કાકાજીના મૃત્યુ પછી એમણે લખેલું વિલ બહુ વાંચવા જેવું હતું. ત્રણ હજાર રૂપિયા બાબત વાત કરવી એ નિષ્પ્રયોજન હતું એમ એમને લાગ્યું હશે, માટે એમણે તો વિલમાં માત્ર જયસુખ-લાલથી માંડીને અમને બધાં છોકરાંને ઉપદેશ તથા શિખામણો અને પોતાની આશિષ લખેલાં. પૈસા સંબંધી એક અક્ષર પણ ન હતો !

એમના મરણ પછી કેટલાંક સગાંઓએ મને મોટાભાઈ સામે ઉશ્કેરવાના યત્ન કરેલા, પણ તે વખતે પણ હું હાસ્યરસકાર હતો : એટલે મેં એમને વિલનું લખાણ વંચાવ્યું અને સમજાવ્યું કે પૈસાના પાયા વગરની મિલકતની વહેંચણીમાં તકરાર કેવી રીતે થઈ શકે ?

એમનો સ્વભાવ માયાળુ હતો. કોઇનું માથું દુઃખે તો એમનો જીવ ઊડી જતો. પણ એ માયા–એ સ્નેહ જાહેરમાં પ્રદર્શિત કરવાં એ એક પ્રકારની નબળાઈ છે એમ સમજીને એ ભાગ્યે જ એમનામાં રહેલ કોમળ લાગણીઓ કોઇને જણાવા દેતા. પરિણામે અમારા તરફથી અને અન્ય તરફથી એમને અન્યાય થયો હશે, કારણકે તે વખતે આ પ્રમાણે માનસનું પૃથક્કરણ કરવાની અમારામાં શક્તિ નહોતી. બાકી અમારાં બાના બાર વર્ષના મંદવાડમાં, મારી વહુની માંદગીમાં અને બીજાં છોકરાંઓની માવજતમાં એમણે જે પ્રસન્ન

વદને જહેમત ઉઠાવેલી અને પોતાની શક્તિ ઉપરાંત પૈસા ખરચેલા તેવી જહેમત અને તેટલા પૈસા–પોતાની શક્તિ ઉપરાંત ખરચનાર વડીલો મેં થોડાં જ જોયાં છે.

એમના ધાર્મિક અને સામાજિક વિચારો કાંઈક વિચિત્ર હતા. વૈષ્ણવ મહારાજજીઓ પ્રત્યેનો એમનો અણગમો એટલો હતો કે અમે બ્રહ્મસંબંધ લીધો નથી કે કંઠી બંધાવી નથી. ગ્રહણ વખતે ન જમવું, અડકાયેલ સ્ત્રીઓને ન અડકવું, ઢેઢભંગીને ભૂલમાં અડકાઈ જાય તો નાહવું જ જોઇએ એ, બધી પ્રથાઓ મારા જન્મથી પણ આગળની અમારા ઘરમાંથી નીકળી ગયેલ. પણ તે સમયે સુધારાવાળાઓ અને જૂના વિચારવાળા વચ્ચે ઘર્ષણ ઘણું ઉગ્ર હતું. કાકાજીના મિત્રોમાં જૂના પક્ષના ઘણા હતા એટલે પોતે સુધારાની ગંધ આવે એવાં કોઈ પણ નાનામાં નાનાં પગલાંની પણ સખ્ત વિરુદ્ધ હતા. 'ઉચ્ચ ચારિત્ર' એટલામાં કાકાજીનું ધર્મનું શિક્ષણ આવી જતું હતું એમ મને લાગે છે અને અમારાં જીવનના ઘડતરમાં આ ટૂંકા અને ટચ બે શબ્દના ધાર્મિક શિક્ષણે ઊંડી અસર કરી છે એ નિઃસંશય છે. એમના આવા સાચા શિક્ષણને લઇને જ્યારે અમે ધર્મમાં અને સામાજિક વિષયોમાં ઉદ્દામ વિચાર ધરાવતા થયા ત્યારે એમને સાશ્ચર્ય ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો એ માનસની વિચિત્રતા અમને તે કાળે સમજાઈ નહોતી.

ઈ. સ. ૧૯૦૬ માં બા મૃત્યુ પામી. બાર બાર વર્ષની એણે માંદગી ભોગવી અને બાર બાર વર્ષ સુધી કાકાજીએ તન, મન અને ધનથી એની ચાકરી કરી. પણ બાના જેવી નાજુક દેહલતા કેટલો સમય ક્ષયરોગની વેદના સહન કરી શકે ? માત્ર પાંત્રીસ વર્ષની વયે બાએ પોતાની સંસારલીલા સંકેલી લીધી.

પરિણીત જીવનની લગભગ પચીસ વર્ષની જીવનસાથી, પોતે જેવા હતા તેવા ને તેવા સ્વીકારીને પોતાનું સર્વસ્વ તેમને અર્પનાર, ફૂલના જેવી કોમળ સ્ત્રીની પાંદડી બીડાઇ ગયેલી જોઇને આ પથ્થરની

છાતી રાખવા સતત મથનાર, દુર્વાસા જેવો ક્રોધી, સદાય અણનમ પુરુષ સહસા એકલો પડી ગયો. એ એકલવાયાપણું એ નહિ સહી શક્યો. બાના મૃત્યુ પછી ચાર વર્ષ જીવનાર કાકાજી તદ્દન બદલાઇ ગયા. એ અડગતા, અણનમતા, ક્રોધ વગેરેના મૂળ સ્વરૂપને બદલે તેની આછી છાયા જ રહી ગઇ.

ઇ. સ. ૧૯૧૦માં મહિનોએક માંદગી ભોગવી કાકાજી એમની ઇચ્છાનુસાર સૂરતમાં જ મૃત્યુ પામ્યા. જૂના જમાનાના પ્રતિનિધિરૂપ વડીલ, સરીજતા એ જમાનાની સાથે વિલીન થઇ ગયા. પ્રચંડ વિશાળ વડલો, મૂળ તૂટતાં તૂટી પડે તેમ, પત્ની જતાં, આ સમર્થ પુરુષ તૂટી પડ્યો.

પ્રકરણ ત્રીજું

૧૮૯૦માં હું જન્મ્યો અને ૧૮૯૮માં પાલીતાણા ગયો. આ સાત આઠ વર્ષ મેં વઢવાણમાં ગાળેલાં. તે પછી અત્યાર સુધી મેં વઢવાણમાં પગ મૂક્યો નથી, ત્યાં જવાની મને ઇચ્છા પણ થતી નથી. આટલાં વર્ષમાં એ વઢવાણ તદ્દન ફેરવાઈ ગયું હશે, ત્યાં જાઉં તો મને ઓળખનારાં કોઈ રડ્યાંખડ્યાં હોય અને ત્યાંનાં જૂનાં દશ્યો જોઈને મને આનંદ થવાને બદલે માત્ર શોક ઉત્પન્ન થાય એવી ભીતિ, મને ત્યાં જવાનો વિચાર કરતાં પણ રોકે છે.

અમુક સ્થાન, અમુક વસ્તુ, અમુક સ્નેહી આપણા હમેશના પરિચયના વર્તુલમાંથી ખસી જાય છે, પછી જેમ જેમ સમય વીતતો જાય છે તેમ તેમ તેમનાં સ્મરણો ઝાંખાં થતાં જાય છે. તેમની જગ્યા બીજાં સ્થાન, વસ્તુ અને સ્નેહીઓ ધીમે ધીમે પણ અચૂક રીતે લેતાં જાય છે. એમના પ્રત્યેનું સતત આકર્ષણ ઘટતું જાય છે. આપણાં હૈયાંનાં કોઇ ઊંડા ખૂણામાં એમની સાથે સંકળાયેલ પ્રસંગો—એમને લઈને ઉપસ્થિત થયેલ સુખદુઃખ કાંઈ જુદું જ સ્વરૂપ ધારણ કરીને પડી રહે છે. કોઈ કોઈ વેળા જ્યારે હૈયું એકલું પડીને વલોવાય છે ત્યારે એ બધું યાદ આવે છે, ક્ષણભર ખિન્નતા પણ અનુભવાય છે, પરંતુ એમને પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા જન્મતી નથી. અશક્ય છતાં પણ કદાચ એની પુનઃપ્રાપ્તિ થશે એવા વિચારમાત્રથી આપણે વિચિત્ર ઉદ્વેગ અનુભવીએ છીએ.

ભૂતકાળ સર્યો એ સર્યો. એને પાછો પકડી શકાતો નથી, પાછો પકડવાથી સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી; એ શોકજનક છતાં સત્ય હકીકત છે.

એ લગભગ પીસતાલીસ વર્ષ પહેલાનાં સ્મરણો તાજાં કરતાં ઘણીથોડી મૂર્તિઓ મારા સ્મરણપટે ચઢે છે. મારા ત્યાંના મિત્રોમાં અત્યારે માત્ર ભાનુભાઈ (અને તેમનાં ભાઇબહેન જયંત અને સવિતા) હયાત છે. હાલ પણ વઢવાણમાં તેઓ પોસ્ટ–માસ્ટર છે, એ હું આગળ જણાવી ગયો. ૧૯૦૮માં ભાનુભાઇને તારનું શીખવા મુંબઈ આવવું પડયું હતું. તે વેળા અમારે ત્યાં જ એ છ માસ રહેલા એટલે એ જૂની મૈત્રી તાજી થઈ. પછી અવારનવાર અમારી વચ્ચે પત્રવ્યવહાર ચાલે છે એને લીધે એ ટકી રહી. વઢવાણમાં તો અમે બધા બહુ નાના હતા એટલે સાથે રમનાર તરીકેનાં એમનાં સ્મરણો સિવાય બીજું યાદ નથી, પણ મુંબઇમાં અમે સાથે રહ્યા તે સમયનાં મીઠાં સ્મરણો હજી મારા હૃદયમાં તાજાં છે. એમનું સંસ્કારી માનસ, હાસ્યરસ પારખવાની શક્તિ, ગૃહસ્થાઈભરી એમની રખઢખ: એ બધાંને લીધે મને તેમજ મારાં કુટુંબીજનોને એમના પ્રત્યે ખૂબ મમતા થઇ હતી. સંજોગોને લઇને તે પછી અમે મળી શક્યા નથી.

રાધાબા કરીને અમારે ત્યાં એક સ્ત્રી નોકર–અમે વઢવાણ છોડયું ત્યાંસુધી કે પછી પાલીતાણા છોડયું ત્યાંસુધી–હતી. એ વિધવા આધેડ વયની સ્ત્રીને અમે 'તમે' કહીનેજ બોલાવતાં અને એમને માટે અમારે ફરિયાદ કરવાનું કારણ કોઈ પણ દિવસ ઊભું થયું હોય એવું યાદ નથી, જો કે સાધારણ રીતે બાળકો અને નોકરો વચ્ચેનો સંબંધ આવો કડવાશ વિનાનો ભાગ્યે જ હોય છે.

અમારે ત્યાંના બીજા મહારાજ વિશે મને અત્યારે જરા પણ સ્મરણ તાજું થતું નથી, પણ પહેલા મહારાજ માધવજીની આકૃતિ, આટલે વર્ષે આજ પણ, હું યાદ કરી શકું છું. એમના અમારી સાથેના સંબંધમાં અમુક બનાવ બની ગયેલો, તેમાં રહેલ અદ્ભુત તત્ત્વને લઇને મારું લેખકહૃદય એમને ભૂલી શકતું નહિ હોય એ સંભવિત છે.

માધવજી મહારાજ અમારે ત્યાં વર્ષોથી હતા. શાંત, માયાળુ

અને ઓછાબોલા મહારાજ પાછળ અમે છોકરાંઓ ગાંડાં હતાં. કાકાજી અને બાને પણ એમને માટે પક્ષપાત હતો. તે વિધુર હતા અને તેમને સંતાનોમાં એક મોટી વયનો પુત્ર હતો. પુત્ર પરણેલો હતો. અનેક વર્ષો સુધી પૂરી નિમકહલાલીથી નોકરી કર્યા પછી, પોતાની રખાતના દબાણથી એમની બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઈ અને અમારી ગેરહાજરીનો લાભ લઇને એમણે કબાટમાંનાં થોડાં રૂપાનાં વાસણ ચોર્યાં. તિજોરી ઉઘાડવા ગયા પણ એ ન ઉઘડી. આ પ્રમાણે બહુ થોડો માલ લઇને એ વઢવાણથી નાસી ગયા. અમે પાછા આવ્યા એટલે આ વાતની ખબર પડી. માધવજીનો પુત્ર આવ્યો, એણે કહ્યું કે પેલી સ્ત્રીએ બાપને ભ્રમિત કરી મૂકેલ છે. કાકાજીએ પોલિસને ખબર આપવાની ના પાડી. માધવજી મહારાજે પાસેના ગામડામાંથી, ચોરેલાં વાસણમાંથી પણ જે પોતાની પાસે અનામત હતાં તે પાછાં મોકલ્યાં. વઢવાણ જેવા નાના શહેરમાં આ બનાવને ઘણું મોટું રૂપ અપાયું.

અમારે ત્યાં ચોરી થઈ, ધાડ પડી એવું પણ કેટલાકોએ માન્યું. એ વાતથી અમને સામાન્ય જીવનમાં કાંઈક અસામાન્ય બનાવ બનવાથી જે પ્રકારનો આનંદ થાય તે પ્રકારનો આનંદ થયો; એટલું જ નહિ પણ અન્ય છોકરાંઓમાં અમારું માન વધ્યું. કાકાજી ન જાણે તેમ અમારી થોડી રમતોમાં એક નવી રમત "ચોર અને ધાડપાડુઓ" ની ઉમેરાઈ.

માધવજીને અત્યંત પશ્ચાત્તાપ થયો, પણ વઢવાણમાં ને વઢવાણમાં એને એ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કેવી રીતે કરવું એની સમજણ પડી નહિ. એટલે વઢવાણમાં અમે એકાદ વર્ષ વધુ રહ્યા ત્યાં સુધી એમણે કોઈને મોં બતાવ્યું નહિ. એમની જગ્યાએ નવો મહારાજ આવ્યો હતો, પણ અમારામાં—છોકરાંઓમાં તે પ્રિય નહિ થઈ પડયો; કારણકે જરા જરા વારમાં તે કાકાજીને ચાડી ખાવાની અમને ધમકી આપતો પણ પાલીતાણા જવાનું નક્કી થયું એટલે માધવજી એક રાતે કાકાજી પાસે

આવ્યા અને પગે પડીને રડી પડચા અને બોલ્યા કે "મારું ઘડપણ સુધારવાનો આ એક યોગ છે. તેની તમે ના ન પાડશો. વઢવાણમાં હું તમારે બારણે પગ મૂકવાની હિંમત ન કરી શકયો, પણ હવે મને પાલીતાણા લઈ જાઓ. મારી શરત એટલી કે હું પગાર નહિ લઉં–માત્ર પેટવરાણિયો[1] રહું, મહિને ચાર–છ આના તંબાકુના આપજો."

કાકાજીથી એની ના ન પડાઈ. માધવજી અમે પાલીતાણા રહ્યાં ત્યાં સુધી અમારી સાથે રહ્યા : એટલું જ નહિ પણ તે પછી સૂરત પણ એ જ શરતે આવવાની એમણે બહુ ઇચ્છા બતાવી. સૂરતમાં આવક ઘણી ઓછી એટલે મહારાજ રાખી જ ન શકાય એમ હતું, એટલે એ બની ન શકયું. માધવજીને પશ્ચાત્તાપ ખરેખર થતો હતો એ અમે બાળકો પણ જોઈ શકતાં. એના જીવનમાં વધુ સ્નેહ, વધુ નમ્રતા અને વધુ કુમળાશ આવ્યાં હતાં. અમારી જોડે વાતો કરતાં ઘણી વાર એ રડી પડતા એ પણ મને યાદ છે. કાઠિયાવાડ છોડીને સૂરત જતાં અમને બધાંને માધવજી મહારાજ છોડવા પડચા એનું બહુ લાગ્યું હતું.

નોકરોમાં જ્યારે પાલીતાણાના કોઈ પણ નોકર યાદ આવતા નથી ત્યારે વઢવાણમાંથી ત્રણનાં નામ યાદ રહ્યાં છેઃ ખેંગાર, કાળુ અને બહેચર. આમાં ખેંગાર અમારા ઉપર દાદાગીરી કરતો. કાળુ 'માસ્તર મારે પણ નહિ અને ભણાવે પણ નહિ' એવો ભલો અને ઘરડો હતો. એટલે એમને વિશે મારે ખાસ કહેવાનું નથી; પણ બહેચરને અને મને સારું ફાવતું હતું. એની સાથે હું ઘણી વાર લાંબે સુધી ફરવા પણ જતો. કાકાજી જ્યારે ડિસ્ટ્રિકટમાં હોય ત્યારે બહેચર અમારે ઘેર રહેતો અને રાતે મને ખૂબ વાતો કહેતો. એની વાત કહેવાની રીત સરસ હતી. વાતો સાંભળવાનો શોખ મને ત્યારથી હતો. આજે પણ કોઈ સરસ રીતે વાત કહેતો હોય તો હું કલાકો સુધી સાંભળવાને તૈયાર છું; જો કે હવે તો શ્રોતાવર્ગમાંથી નીકળીને હું ભાષણકર્તા જ

---

૧. 'પેટવરો–ખોરાકી ખર્ચ ઉપરથી.

થતો જાઉં છું, એટલે આવી તક મને જવલ્લે જ સાંપડે છે.

છએક વર્ષનો હું થયો ત્યારે મેં વિદ્યાભ્યાસ શરૂ કર્યો. દોઢેક વર્ષમાં પહેલી, બીજી અને ત્રીજી ગુજરાતી ચોપડીઓ પૂરી કરી. પાલીતાણા ગયો ત્યારે હું ચોથી ગુજરાતી અને અંગ્રેજી પ્રાઈમરમાં બેઠો હતો એમ યાદ છે. શાળામાં કે અભ્યાસમાં કોઇ પણ વખત હું એકાગ્ર થઈ શકયો નહોતો, એટલે વઢવાણ અને પાલીતાણાનાં શાળાનાં સ્મરણો મને કશાં જ નથી એમાં આશ્ચર્ય નથી.

માત્ર એક પ્રસંગ યાદ છે. અંગ્રેજી ત્રીજા ધોરણમાં, પાલીતાણામાં મને માસ્તરે એકવાર પાસે બોલાવીને, ઘેરથી નોટબુકમાં ડિક્ટેશન લખવાનું આપ્યું હોય તે કોઇ પાસે લખાવવું એ સારું નહિ એવો ઉપદેશ બહુ દાવકાઈથી આપવા માંડયો. નાયબદીવાનના દીકરાને બીજું તો એ શું કહી શકે?

પણ હું એ ઉપદેશ મને આપવાનું કારણ સમજી શકયો નહિ. મેં એમને કહ્યું કે હું પણ એમ જ માનું છું. પણ માસ્તરે પછી મને સાફ કહ્યું કે હું તને જ કહું છું, કારણ કે આવા અક્ષર મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીના પણ ભાગ્યે હોય, તો તારા તો શી રીતે જ હોઈ શકે?

જેમાં અપ્રમાણિકતા કરવાની જરૂર નથી, તેમાં હું શા માટે અપ્રમાણિક થાઉં એ મને સમજાયું નહિ. મેં જરા તપી જઇને કહ્યું કે મારા ઘરમાં મારાથી સારા કોઇના અક્ષર છે જ નહિ, તો હું કોની પાસે અને શા માટે બીજા પાસે લખાવું? છતાં માસ્તર માનવાને તૈયાર થયા નહિ અને મારી પાસે તેમણે કલાસમાં લખાવી જોયું. ઘરમાં હું હમેશ કંટાળાથી ઉતાવળમાં લખતો એટલે વર્ગમાં તો એના કરતાં પણ મેં સારા અક્ષર કાઢયા. માસ્તરે મારો વાંસો થાબડયો અને આખી સ્કૂલમાં મારા અક્ષરોનું લખાણ ફેરવાયું. એકચિત્તે અને એકસરખો અભ્યાસ મેં કરેલો જ નહિ એટલે આવી જરા આડી

દિશામાં મને કીર્તિ મળતી ત્યારે તેને માટે મને આનંદ અને મગરૂબી થતાં.

આવો જ એક પ્રસંગ કેડ મેટ્રિકની 'ટર્મિનલ'માં સૂરત હાઇસ્કૂલમાં બનેલો: ટર્મિનલનું પરિણામ પ્રિન્સિપાલ સયાણી વાંચતા હતા. અંગ્રેજીમાં મારા નામ સામે મોટું મીંડું આવ્યું, એટલે આખો વર્ગ સ્વાભાવિક રીતે હસી પડયો. હું મારો વિરોધ દર્શાવવા ઊભો થયો અને એમ બને જ નહિ એવું મેં કહ્યું. સયાણીએ સામો જવાબ વાળ્યો: 'ચોરી ઉપર સીરજોરી કરે છે? આખા નિબંધમાં એક પણ છેકો નથી, મેં પચીસ લીટી લખવાની કહેલી તેને બદલે તું પચાસ લીટીથી પણ વધારે લખી લાવ્યો છે અને છતાં તું એમ કહેવા માગે છે કે એ નિબંધ તેં જાતે લખ્યો છે? મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીનું આ લખાણ હોય જ નહિ. મારી આખી જિંદગી મેં આમાં ગાળી છે તે હું આટલું જાણું નહિ? એ તો ઠીક છે કે હું તને આટલેથી જવા દઉં છું, બાકી હું તને ' રસ્ટિકેટ ' કરતે."

"આપ કહેતા હો તો હું ગમે તે વિષય ઉપર પચાસ નહિ પણ સો લીટીનો નિબંધ આપની સામે અત્યારે લખી આપું, પછી છે કાંઇ?" મેં લાલુરીમાં અને જુવાનીના ગુમાનમાં જવાબ વાળ્યો. પ્રિન્સિપાલની સામે આવું ' ચેલેંજ ' ફેંકાયું એટલે ક્લાસમાં તાળીઓ પડી ને સીસોટીઓ વાગી. સયાણી ચીઢવાયા અને જો હું મેં કહ્યું તેમ ન કરી શકું તો મને વધારે શિક્ષા કરવામાં આવશે એવી ધમકી આપીને મને પોતાના રૂમમાં લઈ ગયા. ત્યાં અમુક વિષય ઉપર નિબંધ લખવાનું કહ્યું.

મેં ત્યાં પણ એક ડાઘા વગર પચાસસાઠ લીટી લખી. સયાણીએ મને અટકાવ્યો, મારું લખાણ વાંચ્યું અને આખી ક્લાસના દેખતાં મને શાબાશી આપી. પરીક્ષામાં ઊંચે નંબરે આવીને ઈનામો લેવા જેટલો ઉત્સાહ મારામાં હતો નહિ, ચાલુ માંદગીને લઇને એટલી

શારીરિક શક્તિ પણ ન હતી; એટલે આવા નાના નાના પ્રસંગોએ પ્રાપ્ત કરેલી કીર્તિ ઉપર મારે જીવન લેવાનું હતું. પણ વિદ્યાર્થીઓનાં માનસ જેઓ જાણતા હશે તેઓને તો ખબર જ હશે કે મહેનત કરીને પરીક્ષામાં પહેલા આવનારના કરતાં આવી વિશિષ્ટ શક્તિઓ ધરાવનાર પ્રત્યે વિદ્યાર્થીઓને વધારે માન હોય છે. આથી હું સ્કૂલોના તેમ જ ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટના સહવિદ્યાર્થીઓમાં સારું માન ભોગવવા શક્તિશાળી થયો હતો.

આપણે ઘણાં મનુષ્યોને કહેતાં સાંભળીએ છીએ કે ફલાણાને દ્રવ્યની તૃષ્ણા નથી, પૈસાની કિંમત નથી! દંભીઓને બાદ કરીએ તો પણ જેમને દ્રવ્યની તૃષ્ણા નથી અને પૈસાની કિંમત નથી, એવા ઘણા માણસો મળી આવે છે અને માત્ર ચારિત્રશાળી સંત-પુરુષોના વર્ગમાંથી એ મળી આવે છે એવું પણ નથી. ઘણાને પૈસાની ઇચ્છા હોય પણ એ પ્રાપ્ત કરવા માટે કોઈ અન્ય વસ્તુનો ત્યાગ કરવાને અથવા તો તેને માટે મહેનત કરવાને તેઓ તૈયાર હોતા નથી; એટલે એવા માણસો પણ આ વર્ગમાં આવી શકે. પણ જ્યારે અમુક માણસો એમ કહે છે અને તેમના પ્રશંસકો તેમને ટેકો આપે છે કે અમને કીર્તિ અને લોકપ્રિયતાની પરવાહ નથી, ત્યારે ઘણીખરી વાર એ દંભ જ હોય છે!

પૈસા વિશેનો દંભ જેટલી સહેલાઈથી પકડાઈ શકે છે, તેટલી સહેલાઇથી કીર્તિ અને લોકપ્રિયતાનો દંભ પકડાતો નથી. નાના માણસોથી માંડીને કાંઈ કેટલા નેતાઓ, ધર્મધુરંધરો અને મહાત્માઓ પણ ના કહેતાં છતાં કીર્તિ અને લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરવા અને પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેને જાળવી રાખવા ભગીરથ યત્નો કરે છે અને એ માનસિક નિર્બલતાને લઇને તેમનું પતન પણ થાય છે. ધનિકોની ઈર્ષ્યા કરનારા કરતાં લોકપ્રિયતા અને કીર્તિ પામેલાની ઇર્ષ્યા કરનારાની સંખ્યા ઘણી વધારે હોય છે; અલબત, આ ઈર્ષ્યા પેલી ઇર્ષ્યા કરતાં પ્રમાણમાં વધારે નિર્દોષ હોય છે, હોઇ શકે છે.

માત્ર થોડાં વર્ષ પહેલાં બનેલા પ્રસંગનું દૃષ્ટાંત આપું : એક

કોન્સર્ટમાં પ્રેમલીલા મહેતા ગરબો ગવડાવનાર હતાં. તેમણે મને પૂછ્યું કે તું એ વેળા તબલાં વગાડી જશે? મેં વિચાર કર્યા વગર હા પાડી. કોન્સર્ટને દિવસે હું જઈને જોઉં છું, તો પ્રેક્ષક વર્ગમાં સંગીત જાણનાર એંશી ટકા દક્ષણી લોકો. કાર્યક્રમમાં વાંચું છું તો પહેલાં હીરાબાઈ બરોડેકરનું સંગીત, પછી અમારો ગરબો અને પછી બાલગાંધર્વનું એક ભજન! આવી વસ્તુસ્થિતિ જોઇને મારાં તો હાંજાં ગગડી ગયાં.

પોતે માત્ર સામાન્ય કલાર્ક હોય છતાં મેનેજરને કશું આવડતું નથી અને રોજ નવી—નવી ભૂલો કરે છે અને પોતે કંપનીમાં છે તો કંપની ચાલે છે એવું માનનારા, નૃત્યનો કક્કો નહી જાણવા છતાં મિત્રો એને ઉદયશંકર કરતાં પણ એ વિષયનું વધારે જ્ઞાન છે એમ કહે તો સાંભળીને ખુશ થનાર, કાગળ ઉપર અક્ષર ન પાડ્યો હોય છતાં પોતે ધારે તો તો મુનશીના કરતાં વધારે મહાન લેખક અને નાટયકાર થઈ શકે એવો ફાંકો રાખનાર ઘણાં મેં જોયાં છે અને બીજાઓએ પણ ભાળ્યાં હશે; પણ મારી પ્રકૃતિ એ બાબતમાં જુદી છે. હું મારી શક્તિઓનો કડક પરીક્ષક છું એટલું જ નહિ પણ જેમ થોડાક માણસો પરીક્ષામાં પોતાના સ્નેહીઓને એમની યોગ્યતા કરતાં પણ ઓછા માર્ક આપે છે તેમ હું કેટલીક વાર મારી જાતને અન્યાય પણ કરું છું અને એને લઇને મેં ઘણું નુકસાન પણ વેઠ્યું છે. પણ હશે, મને તો તે વખતે એમજ થયું કે પૃથ્વી માર્ગ આપે તો હું પેસી જાઉં. હીરાબાઈ અને બાલગાંધર્વના તબલચીઓને મેં વિનંતી કરી જોઇ અને અમારો તબલચી આવ્યો નથી એટલે ન છૂટકે મારે તબલાં વગાડવાં પડશે એમ પણ સત્યનો માર્ગ છોડીને મેં કહી નાખ્યું. પણ એમાંથી કોઈ તૈયાર થયું નહિ એટલે હીરાબાઈના સુમધુર, શાસ્ત્રીય સંગીત પછી તુરત અમારા ગરબા વખતે મેં ઈશ્વરના નામનું રટણ કરતાં કરતાં આંખ મીચીંને તબલાં વગાડી નાખ્યાં, એટલું જ નહિ

પણ ફરીથી જાહેરમાં સંગીતમાં મારે ભાગ ન લેવો એવી પ્રતિજ્ઞા પણ કરી નાખી, જે હજી સુધી તો મેં પાળી છે.

પછી વારો આવ્યો બાલગાંધર્વના ભજનનો. પડદો ઉંચકાયો. મોટું મહાવાદ્ય ('ઑર્ગન') રંગમંચની એક બાજુએ અને બીજી બાજુએ એક પખવાજી. થોડીવાર પછી ચુસ્ત સુરવાલ, લાંબી કાળી શેરવાણી અને માથે રજવાડી સાફો પહેરીને બાલગાંધર્વ ધીમે પણ દઢ પગલે રંગમંચ ઉપર આવ્યો. આખું પ્રેક્ષકમંડળ ઊભું થઈ ગયું અને તાળીઓના અવાજથી નાટચમંદિર ગાજી રહ્યું. મારી પાસે પ્રેમલીલા ઊભાં હતાં. એમણે મને ધીમેથી કહ્યું : "ધત્તુભાઈ, આવી કીર્તિ—આવી લોકપ્રિયતા જેને વરી હોય તેના હૃદયમાં શી ઊર્મિઓ જન્મતી હશે?" અસ્તુ.

વધારે પૈસા મેળવવા મેં કદી મહેનત કરી નથી—એ કરવાની મને ઇચ્છા પણ નથી; પણ કીર્તિ અને લોકપ્રિયતા પ્રત્યે મને બાળપણથી જ ઘણો પક્ષપાત છે. ઊંઘ નહિ આવતી હોય તે વેળા વિચારતરંગોમાં ઘસડાતો હું ઘણી વાર વિચાર કરું છું કે મને કોઇ એક વરદાન માંગવાનું કહે તો શું માગું! મને લાગે છે કે જો લાંબો વિચાર કરવાનો સમય મળે તો કદાચ આઠ—દસ લાખ રૂપિયા માગવાને હું લલચાઉં પણ તુરત જવાબ આપી દઉં તો મારાથી કહી દેવાય કે રણજિતસિંહ જેવો ક્રિકેટર કે ટિલ્ડન જેવો ટેનિસનો ખેલાડી કે સુરેન્દ્રનાથ જેવો વકતા હું થાઉં!

આ પક્ષપાતને લઇને વઢવાણના બે અતિક્ષુદ્ર પણ મારા બાલહૃદયને અતિમહત્ત્વના લાગેલા પ્રસંગો આટલાં વર્ષે પણ હું ભૂલી શકયો નથી; એટલું જ નહિ પણ એને લઇને મારા માનસ ઉપર ખૂબ જ અસર થયેલો એમ અત્યારે જાણી શકું છું. એ બે નાના પ્રસંગોમાંથી પહેલાએ મારા અંતરના એક ખૂણામાં એવો ભ્રમ ઉત્પન્ન કરાવ્યો—અત્યારે બાવન વર્ષે જ્યારે જે થોડી ઘણી ખૂબ-

સૂરતી હતી તે પણ અદૃશ્ય થઈ ગઈ છે ત્યારે આ ભ્રમ અનિચ્છાએ પણ પોતાનું અસ્તિત્વ મારા હૃદયમાં ધરાવે છે કે હું ખૂબસૂરત છું. બીજા પ્રસંગે મને કીર્તિ, રંગમંચપ્રકાશ અને લોકપ્રિયતાનો પ્રથમ સ્વાદ ચખાડચો. સાહિત્યકારોના નાના જગતમાં જે થોડાંઘણાં કીર્તિ, લોકપ્રિયતા અને રંગમંચપ્રકાશને અવકાશ છે તેમાંનાં થોડાં મારે ભાગે આવ્યાં, ત્યારે મને ખરેખર આનંદ થયેલો અને હજી પણ થાય એમ હું નિખાલસ દિલે કહી દઉં છું.

પહેલો પ્રસંગ : મુંબઈથી અમારું કુટુંબ વઢવાણ કાંપ આવી પહોંચ્યું. સેકંડ કલાસના ડબામાં અન્ય કુટુંબીજનો બીજી બાજુ હતાં પણ હું સ્ટેશન તરફની બારીએથી ડોકાતો હતો. મારું વય પાંચેક વર્ષનું હશે. મોસાળમાંથી આપેલ 'સેઇલર સુટ'માં સેઇલરની ટોપી સાથે હું સજ્જ થયો હતો. ઘેરા ભૂરા રંગની ટૂંકી પાટલૂન અને કમર આગળથી રબરની દોરી સાથેનો કોટ, કોટ ઉપર ધોળા દોરાની પટીઓ અને ગજવામાં લાકડાની સીસોટી એ પહેરવેશ અત્યારે તો હું કોઈક વખત કોઈ અંગ્રેજ બાળકને શરીરે જોઉં છું, પણ એ જમાનામાં તો આ પોશાક બાળકનું એક દિવ્ય સ્વપ્ન હતું. મારા વાળ મોટા અને સોનેરી હતા. કાંપના સ્ટેશને કાકાજી તેડવા આવ્યા હતા પણ એમનું ધ્યાન અમારા તરફ નહોતું. મેં બેએક વખત બૂમ મારી. તેમણે તે તરફ જોયું ખરું પણ પાછું મોં ફેરવી દીધું. હું ભોંઠો પડચો. કોઈએ કાકાજીનું મારા તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું અને કહ્યું: "નાનાભાઈ આપને બોલાવે છે."

કાકાજી એ તરફ આવ્યા અને દસ–બાર માણસની વચમાં, એમણે પોતે મને કોઇ અંગ્રેજનો છોકરો ધાર્યો એવી ભૂલ કબૂલ કરી. મારું હૃદય ગર્વથી અને આનંદથી નાચી ઊઠ્યું. બાએ મને ત્યાં ને ત્યાં છાતીસરસો ચાંપ્યો. કોઇની નજર ન લાગે માટે કશો ટુચકો પણ એણે ત્યાં કરી લીધેલો કે નહિ એ મને યાદ નથી—અને કાકા-

જીએ સ્નેહથી સહેજ માથા ઉપર હાથ ફેરવ્યો. બાએ, કાકાજીએ, હાજર રહેલાં માણસોએ અને થોડે ઠેકાણે મેં પોતે આ થયેલી ભૂલની વાત કરી. થોડા દિવસ સુધી હું સ્વપ્નની દુનિયામાં રહ્યો. વાત વિસારે પડી અને ધીમે ધીમે હું પણ સ્વપ્નજગતમાંથી વાસ્તવિક જગતમાં પુનઃ આવી પડ્યો. કૉલેજમાં ભણતાં કાંઈ કેટલાં વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થિનીઓ પોતાને કોઈ પારસી ધારે, બંગાળી ધારે, પોતે હોય એના કરતાં જુદાં ધારે તો આજે પણ કેટલાં ખુશ થાય છે!

બીજો પ્રસંગ : આ પ્રસંગથી મેં રંગમંચપ્રકાશ (lime light) નો સ્વાદ ચાખ્યો અને સાથે સાથે રાજાઓ પ્રત્યે મને આદરભાવ ઉત્પન્ન થયો. એને, મેં ત્યાં કાકાજી અને અન્ય મનુષ્યો પાસેથી સાંભળેલ વાતોથી પોષણ મળેલું તેમ જ રણજિતસિંહજીનાં ક્રિકેટક્ષેત્રનાં પરાક્રમોથી તેને ઉત્તેજન મળ્યું હતું. પણ પહેલાં પ્રસંગ અને પછી એ વિશે.

દિવાળીમાં વઢવાણમાં રાતે ત્રણ દિવસ સવારી નીકળતી. અમે અમારાં સૌથી સારાં વસ્ત્રો પહેરીને, જમી પરવારીને એ જોવા જતાં. હું તે વખતે સાતેક વર્ષનો હતો. ગુજરાતી સ્કૂલને ઓટલે અમે બેસતાં. બહુ વખણાતી વડોદરાની સવારી મેં જોઇ નથી પણ પચાસ–પંચાવન સાંબેલાના લગ્નના તેમ જ ધાર્મિક વરઘોડાઓ મેં પાછળથી સૂરતમાં ઘણા જોયેલા પણ વઢવાણની સવારીએ જે મારા ઉપર અસર કરેલી તેવી અસર હજી બીજાથી થઈ નથી. એ સવારીનાં છૂટાં છૂટાં દશ્યો હજી મારી આંખ આગળ તરવરે છે.

સવારીની શરૂઆત ઢેડાના ઢોલથી થાય. તે પછી થોડું પાયદળ આવે, ઘોડાનો ડંકો અને નિશાન, અને પછી આવે ઠાકોરસાહેબ બાલસિંહજીના એક જુવાન ભાયાત જીલુભાનો અબલખ ઘોડો. આખી સવારીમાં સૌથી આકર્ષક જીલુભા અને તેમનો અબલખ હતા. દેશી સાજથી સજ્જ થયેલ એ અબલખ એક ક્ષણ પણ સ્થિર

નહોતો રહેતો. કોઇ મોહક રીતે થનગન થનગન નાચ્યા કરતો હતો. તેના સવાર જીલુભાની મોહક કાંતિ, તેના ચુસ્ત સુરવાલ, જરીથી ભરેલ મખમલનું અંગરખું, ઝાકઝમાળ થતો ઈશ્કી સાફો, કેડે ભેટ ઉપર લટકતી તલવાર અને જીલુભાની ઘોડેસવારી !

આ દૃશ્ય જોઇને વઢવાણ ગાંડું થતું. હું એમાં અપવાદ ન હતો. પછી ઘોડેસવારોની ટુકડી, પછી આઠ બળદ જોડેલ પાટ. પાટમાં ઠાકોરસાહેબ, તેમના મુખ્ય અમલદારો અને ગામના સંભાવિત ગૃહસ્થો બેસતા. કોઇ કોઇ વાર તેમાં ગમજણી મુજરો પણ કરતી. ઠાકોરસાહેબ કોઇ કોઇ વાર વિકટોરિયામાં બેસતા, જે પાટ પછી ચાલતી. પછી પાછા ઘોડેસવારો, પછી થોડું પાયદળ અને છેવટે ઊંટ ઉપર નગારું.

હું જે દિવસની વાત કરું છું તે દિવસે ઠાકોરસાહેબ ગાડીમાં હતા. મેં મારા મુંડન વખતે કરાવેલ ભૂરી મખમલનો ઝીક–કસબથી ભરેલ સુટ પહેર્યો હતો. ઠાકોરસાહેબની ગાડી ધીમી ધીમી આવી પહોંચી. કોઇના કહ્યા વિના હું ઊભો થઇ ગયો અને કોઇ નૃત્યકારની અદાથી નીચા વળીને મેં સલામ ઝુકાવી. ઠાકોરસાહેબની નજર મળી અને તેમણે એકદમ ગાડી ઊભી રખાવી. પાસે ચાલતા ખવાસને હુકમ અપાયો. તેણે આવીને મારા નોકરને કહ્યું કે આ છોકરાને ઠાકોરસાહેબ બોલાવે છે. ક્ષણભર તો મારાં હાજાં ગગડી ગયાં પણ પછી મને સત્ય સમજાયું. લોકપ્રિયતા અને રંગમંચ-પ્રકાશથી કેવો અવર્ણનીય આનંદ થાય છે એનો પ્રથમ અનુભવ મને થયો. નોકર મને ગાડી આગળ લઈ ગયો. ત્યાંથી હાથ પકડીને ઠાકોરસાહેબે ઉપર ચઢાવ્યો. હું કોનો છોકરો એ વિશે પૂછતાં ખબર પડી કે હું ડેપ્યુટીસાહેબનો દીકરો છું. સલામ કરવાની મારી અદાના એમણે વખાણ કર્યાં અને મારો વાંસો થાબડ્યો. ગાડીમાં દારૂખાનું હતું તેમાંથી સારો જથ્થો મારી સાથેના નોકરને આપ્યો. મેં પુનઃ સલામ કરી. પાછો હું ઓટલા ઉપર ગયો અને સવારી આગળ

ચાલવા માંડી. પણ પછી સવારીનું શું થયું તેની મને ખબર નથી રહી.

આસપાસથી મોટા મોટા માણસોએ નોકરને વિગત પૂછી અને મારો વાંસો થાબડ્યો. કેટલાક માણસોએ આઘેથી મને શાબાશી આપી. અનેક નાનાં બાળકોએ આવીને મને સલામ કરી. કેટલાંકોએ કાકાજીને શોધી કાઢીને તેમને આ સમાચાર કહ્યા. અમારા એક નોકરે તો લપાટી મૂકી ઘેર જઈને બાને પણ આ સમાચાર પહોંચાડયા. ભવિષ્યમાં થોડાઘણા એવા રંગમંચપ્રકાશના પ્રસંગો મારા જીવનમાં આવ્યા, તે સમયે મને આ સવારીનો પ્રસંગ યાદ આવતો. આત્મપ્રશંસા, ગર્વ, આનંદનો અતિરેક એ સર્વ મેં તે વેળા અનુભવ્યાં. થોડા દિવસ હું મારી સર્જેલી જુદી દુનિયામાં રહ્યો.

કાકાજીની વાતોમાં કાઠિયાવાડનાં રજવાડાંની ઊજળી બાજુ ઘણી વાર આવતી. કેટલીક હાસ્યરસિક પણ હતી; અમે નાનાં એટલે એમની ઘેરી બાજુનાં દૃષ્ટાંતો અમને એમણે નહિ કહ્યાં હોય. લગભગ બધી વાતો મારા સ્મરણપટેથી ખસી ગઈ છે, પણ તેમાંની ત્રણ મને હજી યાદ છે :

એ સમયના અથવા એ સમયે તરતના ગુજરી ગયેલા ધ્રાંગધ્રાના રાજસાહેબ એક વેળા રાતે ચાંદનીમાં ગાદી ઉપર, તકિએ અઢેલી, હુક્કો પીતા પીતા અગાશીમાં આડા પડ્યા હતા. પાસવાન પગચંપી કરતો હતો. અચાનક પાસવાને કહ્યું: ‘બાપુ! જુઓ, જુઓ.’ જે તરફ પાસવાને કહ્યું તે તરફ સહસા રાજસાહેબની આંખ ફરી. કોઈ મોટા શેઠના મકાનની અગાશીમાં તેમની જુવાન પુત્રવધુ નગ્ન દશામાં ચાંદની માણતી સુવાની તૈયારી કરતી હતી તેના પ્રત્યે આંખ ઢળી. જોતાંની સાથે રાજસાહેબનું મોં ક્રોધે લાલચોળ થઇ ગયું. પાસે પડેલી તરવાર ઊંચકીને, “નાપાક, મને તું આમ કહેતાં અચકાયો નહિ? મારી પાસે મારી દીકરીની લાજ

જોવડાવી !" એટલું બોલતાં બોલતાં પાસવાનને તેમણે કાપી નાખ્યો. બીજે દિવસે પેલા શેઠને બોલાવીને એમણે સલાહ આપી કે આ પ્રકારની રીત ઠીક નથી.

એક પોલિટિકલ એજન્ટે એક ઠેકાણે થાણું નાખીને આસપાસનાં રજવાડાંના રાજાઓને સલામે બોલાવ્યા. પોતાના તંબૂનું મુખ્ય દ્વાર એણે એટલું નીચું રખાવેલું કે જેને પણ અંદર જવું હોય તેણે બહુ નીચા વળીને જવું જોઇએ. ચાર–પાંચ રાજા એ પ્રમાણે નીચા વળીને જઈ આવ્યા અને પછી બબડવા લાગ્યા. એક નાના રાજ્યના કાઠી દરબાર પાસે પણ, જઈ આવેલામાંથી એકે વાત કરી. કાઠી દરબારે મૂછને તાલ દેતાં કહ્યું. " તો શીદ ગયા. નવટાંક નાકના કરતાં મણનું માથું વહાલું લાગ્યું ?" પેલો શરમાઇ ગયો અને બોલ્યો: "અમે તો ભૂલ કરી, પણ તમારે યે જવું તો પડશે ને ! ત્યારે તમે શું કરશો ?"

"પડશે તેવા દેવાશે." જવાબ મળ્યો.

કાઠી દરબારનો વારો આવ્યો. દરબાર પોતાની સાથે સો આરબને લઈ ને ત્યાં ગયા. આ આરબોને રોકવાની બહારના સંત્રીની હિંમત ચાલી નહિ એટલે ઠેઠ એજંટના તંબૂના બારણા સુધી સો આરબો 'હબેસો, હબેસો' કરતા ગયા. ત્યાં દરબારે એમને ઊભા રહેવાનું કહીને, ભેટમાંથી જમૈયો કાઢતાંકને બારણાની ઉપલી બારસાખ આગળનું કપડું ચીરી નાખ્યું ને સરૂના ઝાડની પેઠે ટટાર, મૂછ ઉપર તાલ દેતો મર્દ દરબાર અંદર ગયો. એજંટે ટેંટેંપેંપેં કરવા માંડયું પણ હાથ નીચેના માણસોએ સો આરબનો મામલો ટૂંકામાં સમજાવી દીધો. કાઠી દરબારને કોઇ કશું કરી શકયું નહિ.

નામદાર સરકારે કાઢેલા સરકયુલર પ્રમાણે દરેક મોટાં ગામમાં એકેક નિશાળ જોઇએ; એટલે કાકાજી જ્યાં એ નહિ હોય ત્યાં બંધાવી દેવા ઠાકોરોને કહેતા, અને એ પ્રમાણે ઘણાખરા ગમે તેવું મકાન

બંધાવી નાખતા, પણ એક દરબારે વિચિત્ર જ વલણુ લીધી. વર્ષમાં એકાદ–બે વેળા કાકાજી ત્યાં જાય અને જુએ કે હજી નિશાળ બંધાણી નથી એટલે ઠાકોરને એ વિશે કહે.

ઠાકોર નિરાંતે હુક્કો ગગડાવતા કહે : "જુઓને કૃષ્ણલાલભાઈ, આ ઇ વાતની ફકર તમેં કરશો નહિ. ઇ તો માની લીયો કે મકાન બંધાણું. આ... અ–છે તે કુંભારને વરદી આપી અટલી વાર. ઈંટો જ ઈંટો અને જોઇએ તેટલાં નળિયાં. ચુનો મેળવતાં તો કશી અડચણુ પડે જ નહિ. બે ચાર સુથારને વળગાડી દીધા કે લાકડાંનો સામાન તૈયાર અને કડિયા–મજૂરનો ક્યાં આપણે ત્યાં ટોટો છે ! બોલો, પછે કાંઈ છે ! હા હા હા ! એમાં તે શી ધાડ મારવાની છે ! લ્યો, હવે કાંઈ બીજી વાતું કરો."

કાકાજી પણ આ હાસ્યરસની વૃત્તિવાળા દરબાર ઉપર ખુશ થઇ ગયેલા અને જ્યાં સુધી નિવૃત્ત થયા ત્યાં સુધી વર્ષમાં એકાદ– બે વખત આવો જવાબ તેમની પાસેથી લઇ આવતા !

આવા વાતાવરણમાં ઊછરેલ હું, હજી પણ રાજામહારાજા પ્રત્યેનો આદરભાવ છેક વીસરી શક્યો નથી. રાજા પ્રત્યેની પ્રજાની વફાદારી અને કુરબાનીનો ખ્યાલ લાવીએ તો ખબર પડે કે એ રાજામહારાજાઓએ એક સમયે એ વફાદારી અને એ કુરબાની પ્રાપ્ત કરવા માટે કેવાં કેવાં ઉચ્ચ કાર્યો કર્યાં હશે ! શ્રી. મેઘાણીની કથાઓમાં એવાં દૃષ્ટાંતો છે. અને એમના જ વંશવારસોએ ધીમે ધીમે એ વફાદારી અને એ કુરબાનીનો દુરુપયોગ કરી–કરીને કેવાં એમને નિર્મૂળ કર્યાં એ વિશે પણ ભાગ્યે કોઇ અજાણ્યું હશે.

હજી અત્યારે પણ એ રજવાડાંઓ પોતાનું વર્તન સહેજ બદલે, પોતે મનુષ્ય તરીકે વર્તે અને પ્રજાને વર્તતાં શીખવે તો આજે પણ એ નિર્મૂળ થયેલ વફાદારી અને કુરબાની પાછાં એ પ્રજાજનોમાં વ્યાપી રહે. પણ સંજોગો, મનુષ્યોનાં માનસ વગેરેનો વિચાર કરતાં આટલી નાની શી આશા રાખવી એ પણ નિરર્થક લાગે છે.

થતી. કાકાજી અને બા સગરામમાં બેસતાં પણ છોકરાંઓ ઢોળાવ-વાળાં ગાડામાં નીચે સામાન હોય અને ઉપર તળાઈ એ। પાથરી હોય તેમાં બેસતાં અને રાતે આકાશના તારા ગણતાં ગણતાં ઊંઘી જતાં. એવા ગાડામાં મેં લાંબી મુસાફરી કરી જ નથી, એટલે કાઠિયાવાડનાં ઘણાં ગામો હું જોવા પામ્યો નથી. એક વાર લખતર ગયેલો એવું યાદ છે. અને ત્યાં એક ઊંટ ગાંડું થઈ ગયેલું અને હું નોકરોની સોડમાં ઊભો ઊભો ધ્રજતો હતો તે મને યાદ છે. ત્યાર પછી વર્ષો સુધી ઊંટને જોતાં મને બીક લાગતી.

ઉનાળામાં કોઈ વખત વાંકાનેર જતાં અને કોઈ વાર રાજકોટ જતાં. વાંકાનેર હોઇએ ત્યારે ત્યાંની પ્રખ્યાત વાડીઓમાં ફરવાની અને જડેશ્વર ઉજાણીએ જવાની મજાહ પડતી. રાજકોટમાં ધ્રાંગધ્રા, લીંબડી વગેરે સ્ટેટોમાંથી કોઈ સ્ટેટના ઉતારામાં અમે રહેતાં. રાજ-કોટનો એક પ્રસંગ મને યાદ છે: એક કહેવત મેં તરતની સાંભળેલી એટલે હું મોટા અવાજે હંમેશાં ગાયા કરતો. એક પરોણા અમારે ત્યાં આવેલા તે સાંભળી શકે એમ મેં પેલી કહેવત ઉપાડી:

'પહેલે દહાડે પરોણો, બીજે'દહાડે પાઈ,
ત્રીજે દહાડે રહે તેની અક્કલ ગઈ!'

કાકાજીએ તે સાંભળી અને મારો ખાખરો કાઢી નાખ્યો. ત્યાં બીજા પરોણા આવ્યા હતા. તેમને મંદાગ્નિનો રોગ એટલો સખત થયેલો કે જમવા બેસે ત્યારે પોતે તો બહુ ઓછું ખાય એટલું જ નહિ, પણ સાથે બેસનારને કોઈ પીરસવા આવે તો પોતે ના કહીને વચમાં હાથ ધરી દે. એ રાજકોટના પ્રસિદ્ધ વકીલ સ્વ. કેવળરામ દવે.

વઢવાણમાં રહેતા ચિત્રકાર વિનાયકરાવ ઓકનું નામસૂચન હું અગાઉ કરી ગયો છું. તે કાકાજીના પરમ મિત્ર હતા અને સ્વભાવની ઉગ્રતામાં કાકાજીને સહેલાઈથી ટક્કર મારે તેવા હતા. તેમનો એક પુત્ર

મિ. ઓક અત્યારે બોંબે આર્ટ સોસાયટીના માનાર્હ મંત્રી છે. એક વખત એક ચાડિયો એમને ત્યાં ગયો અને આડીતેડી વાત કરતાં બોલ્યો કે કૃષ્ણલાલભાઈ તમને ગાળ દેતા હતા ! વિનાયકરાવે બધું સાંભળી લીધું અને પછી કહ્યું: ' હરામખોર, કૃષ્ણલાલ મારે માટે એમ કહે જ નહિ. પણ ધારો કે એમણે એમ કહ્યું તો એમનો એમ કહેવાનો અધિકાર હતો. તું શા માટે વચમાં પડે છે ? ' આટલું બોલીને તેને ગળચીમાંથી પકડીને તેમણે દાદર નીચે ગબડાવી પાડ્યો !

કાકાજીના ધાર્મિક વિચારો વિચિત્ર હતા, તે વિશે મેં અગાઉ ઇશારો કર્યો છે. કર્મકાંડમાં એમને ઘણી ઓછી શ્રદ્ધા હતી. મહારાજશ્રીઓ પ્રત્યે એમને સખત ચીડ હતી. ચારિત્ર, પ્રમાણિકતા અને હૃદય તથા શરીરની સ્વચ્છતા ઉપર તેઓ ખાસ ભાર મૂકતા. પરિણામે અમે મંદિરોમાં કોઈક વખત જ જતાં. વઢવાણમાં લાલજીનું મંદિર હતું તેમાં એક વૃદ્ધ મુખિયાજી અને તેનાં ધણિયાણી—જ્યાં સુધી હતાં ત્યાં સુધી અમે વારતહેવારે જતાં અને હીંડોળાની મોસમમાં એકાદ દિવસનો હીંડોળાનો ખર્ચ પણ આપતાં. તે મુખિયાજી મૃત્યુ પામ્યા. તેની જગ્યાએ એક પ્રમાણમાં જુવાન તથા શોખીન મુખિયાજી આવ્યા અને અમારું જવાનું બંધ થઈ ગયું.

ત્યાં એક દત્તાત્રેયનું મંદિર હતું. મંદિર અને તેમાંની મૂર્તિ ઉભય બહુ સુંદર હતાં અને હજી મને સાંભરે છે કે અમે ત્યાં ઘણી વાર જતાં. કાકાજી તથા અન્ય ગૃહસ્થો ત્યાં સામુદાયિક પ્રાર્થના પણ કરતા. વઢવાણથી જરા આઘે ફાટકિયા ગણપતિનું સ્થાન હતું. જંગલમાં એક ખંડિયેર મંદિરમાં સ્થપાયેલ આ મૂર્તિ જોનારને ભય ઉત્પન્ન કરતી અને આસપાસનું વાતાવરણ તે ભયમાં વૃદ્ધિ કરતું હતું, મારું માનસ છેક બાલપણથી વિષાદભર્યું અને એકાંતને ચાહનાર હતું એટલે મને એ જગ્યા માટે, ત્યાં જતાં મારું હૃદય કંપતું છતાં, ખાસ પક્ષપાત હતો.

ઘરમાં લાલજીની એક નાની મૂર્તિ હતી, જે આજે પણ અમારે ત્યાં છે. તેની પૂજામાં જયસુખલાલ પણ ઘણી વાર ભાગ લેતા. તે સમયે ધર્મ સંબંધી મારા વિચાર બંધાયેલા તે આટલે વર્ષે પણ ફેરવાયા નથી. જયસુખલાલભાઈએ મારે માટે લખ્યું છે કે "ધાર્મિક સાહિત્ય પ્રત્યે એમને પ્રીતિ નથી" (માનસી : સપ્ટે. ૧૯૪૦). એ વાત ખરી છે, કારણ કે કાકાજીની અસરથી જે સિદ્ધાંતો મારા હૃદયમાં ઠસી ગયા છે તેમાં ફેરફાર કરવાની મને જરૂર લાગી નથી. વઢવાણથી જે રીતે, સુખમાં હોઉં કે દુઃખમાં હોઉં, શ્રીકૃષ્ણનું નામ રટતો, હું લાલજીની મૂર્તિને આંખ આગળ લાવતો અને અવારનવાર માળા પણ ફેરવતો તે આજ પણ એ જ પ્રમાણે કરું છું. કર્મકાંડમાં મને જરા શ્રદ્ધા નથી એટલું જ નહિ પણ જાહેર સમૂહપ્રાર્થનાઓમાં પણ પંચાણું ટકા જેટલાં માનવીઓનું ધ્યાન બીજામાં હોય છે એવી અનુભવસિદ્ધ માન્યતા હોવાથી મને એ ગમતી નથી. ચારિત્ર, પ્રમાણિકતા અને હૃદય તથા શરીરની સ્વચ્છતા એ આપણે જાળવી શકીએ–ટૂંકમાં gentleman થઈ શકીએ–તો પણ બસ છે. આટલા સહેલા સિદ્ધાંતોનું પાલન કરવું એ ઘણું સરળ કાર્ય લાગે છે, છતાં દુનિયામાં કેટલા ટકા માનવી એનું પાલન કરે છે?

વઢવાણમાં બીજાં મંદિરો હોય તો મારા ધ્યાનમાં નથી. પાલીતાણામાં રાજા માનસિંહજી ભૈરવનાથના ભક્ત હતા અને તેનું તેમણે ભવ્ય મંદિર બંધાવ્યું હતું. ત્યાંની ભૈરવનાથની કાળા સંગેમરમરની મૂર્તિ પ્રચંડ–લગભગ બે માથોડાં જેવડી, અને જોનારના હૃદયમાં સાદર ભય ઉપજાવે તેવી હતી. પાલીતાણાનાં શેત્રૂંજાનાં જૈન મંદિરો પણ મેં ઘણી વાર જોયેલાં અને ત્યાંના ધૂપ, સુખડ વગેરેની સુવાસ હૃદયને શાંતિ અર્પતી જણાતી હતી. સૂરતમાં લાલજી અને લલ્લુજી એમ બેનાં મંદિર મેં જોયેલાં. મુંબઈમાં એક પણ મંદિરમાં હું ગયો હોઉં એમ લાગતું નથી.

આ વિષયે વિચારતાં મને લાગે છે કે હિંદુઓનાં મંદિરોનું વાતાવરણ આપણા સામાન્ય જીવનનાં અન્ય સ્થાનોના વાતાવરણ કરતાં કોઇ પણ રીતે જુદું લાગતું નથી, જ્યારે મુસલમાન મસ્જિદોમાં કે ખ્રિસ્તી દેવાલયોમાં આપણે પગ મૂકીએ કે તરત આપણને કોઇ જુદા જ પ્રકારનું વાતાવરણ ઘેરી લે છે. મસ્જિદોમાં શાંતિ ઉપરાંત રહસ્યપૂર્ણ અને મનુષ્યોના હૃદયની તોફાની વૃત્તિઓના દાવાનળને જાણે કોઈ બળાત્કારથી દાબી દેતું હોય તેવું વાતાવરણ આપણને સ્પર્શે છે અને દેવાલયોમાં માત્ર શાંતિ–પરમ શાંતિ જણાય છે. પણ આમ શાથી થાય છે–મને એકલાને જ થાય છે કે બીજાઓને પણ આવી જ ઊર્મિઓ થાય છે એ હું કહી શકતો નથી.

અમે બહારનાં છોકરાં જોડે ભળી શકતાં નહિ એટલે પડોશીના બે ત્રણ છોકરાઓ બાદ કરતાં અમારે પરસ્પરમાં જ રમવું પડતું; અને એથી અમારી રમતના પ્રકારને પણ અનેક મર્યાદાઓ હતી. કાકાજી ઘરમાં ન હોય ત્યારે સંતાકૂકડી, છાપાદાવ અને બાઈબાઇ ચારણી અમે રમતાં. ઘરમાં પાસાથી રમાતી ચોપાટમાં છકરસ, નવરસ, રાણી રાણી, હાથીઘોડા વગેરે રમતાં હું શીખી ગયેલો. પાનામાં લોરેન્સ, ગધ્ધી અને બિઝિક આવડતાં. બ્રિજ રમનાર અમારી અડફટે ન ચડયો એથી આજ દિવસ સુધી મને એ આવડી નથી અને હવે નવું શીખવાની હિંમત ચાલતી નથી. વધારે નહિ તો મિત્ર-મંડળના મર્યાદિત વર્તુલમાં તો નિષ્ણાત ગણાવું જ જોઈએ એવું માનસ હોવાથી, હું મારી શક્તિઓ અને સંજોગો ધ્યાનમાં લઈને જ શીખવા તૈયાર છું.

ઘણી મોટી વયે હું ટેબલ ટેનિસ (આ તે વખતમાં પિંગ પોંગ નામથી જાણીતી હતી.) બેડમિન્ટન અને ટેનિસ શીખેલો. એક તો તબિયત નબળી અને બીજું પાકી કોડીએ કાના ન ચઢે એ રીતે હું સારો રમનાર નહોતો થયો પણ અમારા નાના

વર્તુલમાં તો હું બહુ સારો ખેલાડી ગણાઈ શકયો હતો. હું બિઝિક રમતો તે વખતે મારી ઉંમર સાત વર્ષથી વધારે ન હતી છતાં, કાકાજીને પોતાના રમનારાઓમાંથી એક રમનાર ખૂટતો તો મારાં બીજાં ભાઈબહેનોને બદલે મને રમવા બોલાવતા. ભમરડા અને ગિલ્લીદંડા અને લખોટાની રમતો ઉપર કાકાજીને કોણ જાણે શાથી ચીડ હતી. એટલે હું નાનપણમાં એ જાણતો જ ન હતો. કાકાજીના મૃત્યુ પછી, નાનાં છોકરાં રમતાં એની સાથે હું ભમરડા ફેરવતાં શીખેલો પણ વીસ વરસે લખોટા અને ગિલ્લીદંડા આવડયા જ નહિ. ભમરડામાં પણ હાથજાળી લેતાં મને ન આવડી. પાલીતાણામાં તો કોઈ પણ રમત હું રમ્યો જ ન હતો.

મારા ક્રિકેટના શોખ સંબંધી મેં આગળ લખ્યું છે પણ તેમાં પણ તબિયત અને સંજોગો આડે આવ્યાં અને હજી પણ એ રમત પાછળ હું ગાંડો છું છતાં એ વિશેનો મારો રસ પ્રાયઃ 'થીઅરેટિકલ' રહ્યો છે.

પાલીતાણામાં તો વાડો બહુ નાનો હતો એટલે ક્રિકેટ રમાય એમ હતું નહિ. વઢવાણમાં કોઈ કોઈ વાર હું અને જયસુખલાલ ક્રિકેટ રમતા—જો એને ક્રિકેટ કહી શકાય તો. વિકેટ તરીકે ધાસલેટના ડબા, ઈંટ, પથ્થર વગેરેમાંથી, હાજર સો હજૂર ગમે તે ચાલતું. બૅટમાં લૂગડાં ધોવાના ધોકણાથી માડીને ગમે તે પાટિયું ઉપયોગમાં લેવાતું. પાછળથી એક સુથારે અમને ફ્રેંચ પોલિશ લગાડીને એક બૅટ તૈયાર કરી આપ્યું હતું. એનાથી અમે વર્ષો લગી ક્રિકેટ રમેલા. એને માટે ખાસ બૅટની જરૂર છે એવું અમને લાગેલું નહિ. બૉલમાં કહણુ રબરના 'કમ્પોઝિશન' ની નાનામોટા કદની દડી અમે ઉપ-યોગમાં લેતા. રમત રમવાના નિયમો જયસુખલાલે ઘડેલા એટલે જ્યારે જ્યારે પણ અમે રમતનો આરંભ કરતા ત્યારે ત્યારે મોટા-ભાઈનો દાવ પહેલો આવતો. પછી જ્યારે પણ એ આઉટ થતા ત્યારે

બોલ કાં તો ' નો બોલ ' ગણાતો કે કાં તો ' ટ્રાયલ બોલ ' ગણાતો ! પરિણામે, જ્યારે હું દડા નાખીનાખીને કંટાળી જતો અને ખુલ્લો બળવો જાહેર કરતો ત્યારે મને દાવ મળતો. હું તેમજ મોટાભાઇ ઓવર હેંડ બોલિંગ શીખી શકયા નહિ એટલે અમે અંડરહેંડ જ કરતા.

પાલીતાણામાં નહિ રમેલા પણ સૂરતમાં ત્રીજે માળે અથવા પાછળના વાડામાં મેં, મારા નાનાભાઈએ અને બીજાં એકાદ બે છોકરા અને છોકરીઓએ આ જ પ્રકારની રમત શરૂ કરેલી પણ કાકાજીના હુકમને લઈને માત્ર ટેનિસના બોલનો જ તેમાં ઉપયોગ થતો. સૂરતમાં ક્રિકેટનું સાહિત્ય વાંચવાનો મેં આરંભ કરી દીધેલો અને રણજિતસિંહ, ગ્રેસ, ટ્રંપર, ફ્રાઈ વગેરેનાં પરાક્રમોના તાજા અહેવાલ હું સ્ટ્રેંડ અને એવા પત્રોમાં ખૂબ વાંચતો; પણ રમવામાં તો જ્યાં સુધી હું સૂરત રહ્યો ત્યાં સુધી—એટલે કે ૧૯૦૮ સુધી, પાછલા વાડામાં કે ત્રીજે માળે મેં ક્રિકેટર તરીકે મારું જીવન ગાળેલું.

વઢવાણની અમારી રહેણાક દરમ્યાન અમે, મારી બે મોટી બહેનો તનુગવરી અને તારાગવરીના લગ્ન માટે સૂરત ગયેલાં, તે વખતે હું પાંચેક વર્ષનો હોઈશ પણ એ લગ્નની અમુક બાબતો અને દશ્યો હજી મને સ્પષ્ટ સાંભરે છે.

કાઠિયાવાડથી અમે સૂરત કોઇ કોઈ વેળા જતાં. તે વખતે જૂનું ઘર હતું જેને માત્ર પાછળ વાડો હતો. ગુજરાત મેલમાં જઈએ એટલે સૂરત રાતના અઢીએક વાગે પહોંચાતું. અમે અર્ધ નિદ્રાવશ, ગલીને નાકે પહોંચીએ. અમારી ગલીમાં ટાંગો જઇ શકતો જ નહિ. ત્યાંથી ઊતરીને બારે માસ કાદવવાળી ગલીમાં પગલાં પાડતાં બારણા આગળ પહોંચીએ. ધાંટાધાંટ થાય. બે ત્રણ પડોશી બારીએ ડોકાઇને એ ધાંટાધાટમાં ભાગ લે. બારણાનો મોટો ગજ ઉપલે માળેથી અવાજ સાથે ઊંચકાય અને અમે ઉપર ચઢીએ. બે ત્રણ પુખ્ત ઉમરનાં બૈરાં હાથમાં ફગફગિયો દીવો લઈને અમને સત્કારે. સૂરતમાં એ

વખતમાં એ દીવા પણ મૌલિક યોજનાપુરઃસર બનાવવામાં આવ્યા હતા. જૂની કોલનવૅાટરની શીશીમાં ઘાસલેટ હોય અને બૂચને બદલે પતરાંનુ મોઢિયું અને તેમાંથી લાંબી દિવેટ!

એ ઝાંખા પ્રકાશમાં અમને બધાંને વારાફરતી બોલાવાય. અમારા સગાંના જથામાં કાકાજી સૌથી પૈસાદાર ગણાતા એટલે અમને સત્કાર પણ સારો મળતો. પથારીઓ તૈયાર હોય તેમાં અમે પડીએ ને વહેલી પડે સવાર.

એ જૂના ઘરમાં પાછલા વાડામાં માંડવો બંધાયેલો. માંડવાની એક બાજૂ વાંકાનેર નાટક મંડળીના બે મોટા જૂના પડદા ટાંગીને એ તરફની આખી ભીંત ભરી દેવામાં આવી હતી. બીજી ભીંતે બે મોટા આરસા અને રવિવર્માનાં બેત્રણ ચિત્રો–ઘણું કરીને તો મો-હિની, વિશ્વામિત્ર–મેનકા અને શકુંતલાપત્રલેખન હતાં—ટાંગેલાં. મહંતના મઠની અરધી રહેલ દેરીના પથ્થરોની સહાયતાથી રચેલી મારી સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં આ પડદાથી અનેક પરિવર્તનો થયાં. અમુક નવા રંગો પુરાયા; મોટા કદના નાટકના પડદા ઉપર ચીતરેલ ચિત્રો બહુ પાસેથી જોઈએ તો કેવાં લાગે એનો ખ્યાલ ઘણાને હશે. 'ઇમ્પ્રેશનિસ્ટ' કે 'ફ્યુચુરિસ્ટ' જેવી એ અર્થ વગરની આકૃતિઓ અને રંગના લપેડામાંથી મેં કોઈ અદ્ભુત સૃષ્ટિ રચેલી. કલાકોના કલાક સુધી મેં એ પડદાઓ પાસે ઊભા રહીને ધારીધારીને જેયા હશે. અને દરેક વખતે, સંસ્કૃતમાં પેલું વાક્ય છે તેમ ક્ષણે ક્ષણે મને એમાંથી નવાં રૂપરંગ, નવી આકૃતિઓ, નવું સૌંદર્ય મળતું.

એ જ વાડામાં અને એ જ માંડવામાં છદનનો કે પછી કોઈ બીજી રામજણીનો નાચમુજરો થયેલો. તે જ પ્રમાણે મોટી બહેનને સાસરે પણ એક નાચ થયેલો તે બંને મને હજી યાદ છે. અમારે ત્યાંના નાચમાં એક પ્રસંગ બની ગયેલો, તેને લઈને એ તો વધારે સ્પષ્ટ છે. મારા એક જુવાન સગાએ આ નાચના ઉન્માદભર્યા ઘેનમાં

એક મોટો ફૂલનો હાર લઈ ને રામજણીને પહેરાવી દીધો. તે વખતે જ, કાકાજી બહાર હતા તે એ જગ્યાએ આવ્યા અને તેમણે આ દૃશ્ય જોયું. અખાડાબાજ, સ્નાયુબદ્ધ શરીરના જમણા હાથનો એક ભયાનક તમાચો એ જુવાનને ગાલે પડયોઃ 'હરામખોર! આ ધંધા?' આ શબ્દો સાંભળતાંની સાથે એ જુવાન પછી કયાં ભરાઈ ગયો અને લગ્નના બાકીના કાર્યક્રમમાં હાજર રહેલો કે નહિ એ મને યાદ નથી. આ સિવાય મને લગ્ન સંબંધી અન્ય પ્રસંગો સાંભરતા નથી.

લગ્ન પછી અમે વઢવાણ આવ્યાં એટલે કાકાજીએ એમના ખાસ જોશીને મળીને આ લગ્નની વાત કરી. જોશી બહુ વિદ્વાન હતા. કાકાજીને એમના ઉપર શ્રધ્ધા પણ ઘણી હતી. ભાવિના વિચિત્ર નિર્માણથી, જે પુરુષ નાનામાં નાની બાબતમાં આ જોશીને પૂછીને કામ કરે, તે જ પુરુષ લગ્ન જેવી ગંભીર બાબતમાં જોશી જાત્રાએ ગયેલા એથી, એમને પૂછ્યા વગર લગ્ન કરી આવે છે, અને પછી પૂછે છે! જોશીએ કહ્યું કે હવે શોચ કરવો નકામો છે પણ તારા-ગવરીના પતિનું મૃત્યુ ફલાણે વખતે છે અને તે કોઇ પણ રીતે ટાળી શકાય એમ નથી.

અને બન્યું પણ તેમજ.

એ જોશી કપાળની રેખાઓ ઉપરથી ગણતરી કરીને જન્મનો સમય કહી શકતા હતા, એ તો મારા અનુભવની વાત છે. એમને વિશે ઘણી વાતો કાકાજી કહેતા. જોશીની છોકરીને પુત્ર અવતર્યો. એમનો છોકરો દોડતો દોડતો બાપાજી પાસે ગયો, અને બોલ્યોઃ 'બાપાજી, બહેનને ભાણિયો આવ્યો.' બાપાજીએ કુંડળી માંડી અને ખેદજનક અવાજે કહ્યું 'દીકરા, ભાણિયો આવ્યો છે તે તો બહેનને લેવા, ફલાણે દિવસે ભાણિયો જશે અને પછી આટલા દિવસે બહેન જશે. ઈશ્વરેચ્છા!' એક વખત એમનો મોટો પુત્ર ઉજાણીએ જવાની રજા માગવા આવ્યો. જોશીએ કહ્યુંઃ 'દીકરા, જવું હોય તો જાઓ

ન જાઓ તો સારું. નાનાભાઈ આજે રાતે અગિયાર વાગે પ્રભુ પાસે જવાનો છે.'

મોટો પુત્ર તો સડક જ થઇ ગયો. એ બોલી ઊઠયો. 'બાપાજી, આ તમે શું બોલો છો ? એ પહાડ જેવો કસરતી જુવાન જેના નખમાં પણ રોગ નથી તેને માટે આમ કહો છો !' બાપાજીએ ડોકું ધુણાવ્યું અને કહ્યું, 'એ ગમે તે હોય પણ ભાવિ પાછું ઠેલાતું નથી.' સાંજના સાત વાગે નાનો પુત્ર અખાડામાંથી તાવ લઇને આવ્યો અને અગિયાર વાગે મૃત્યુ પામ્યો.

એ અરસામાં, હું સાત આઠ વર્ષનો હોઇશ. તે વેળા અમે અમદાવાદ કૃષ્ણમુખરામ આત્મારામ મહેતાને ત્યાં ગયેલાં. કૃષ્ણમુખરામ તે વેળા અમદાવાદમાં સ્મોલ કોઝીઝ કોર્ટના જડ્જ હતા. ત્યાં તે વેળા વાંકાનેર નાટક કંપની હતી, જેના માલેકો મોટા ત્ર્યંબકલાલ અને નાના ત્ર્યંબકલાલને અને અમારા કાકાજી તેમજ કૃષ્ણમુખરામને બહુ સારું હતું. અમે એમનું 'શૂરવીર શિવાજી' નાટક જોવા ગયાં. રઘુનાથ અને ચંદ્રરાવનું દ્વંદ્વયુદ્ધ, રઘુનાથ અને સરયૂનો પ્રેમપ્રસંગ

"રૂવે છે શું બહેની રૂવે છે શું ?
રઘુનાથજીનું નામ જ લેતાં,
અચિંતું આમ કેમ થયું છે શું ?"

એ ગીતની કડી મારાથી હજી પણ ભુલાતી નથી. પણ મને એ નાટક જોતાં મૂળ અસર એ બધાં પ્રસંગો કરતાં એમાં લગભગ છ માણસો મરી જાય છે તેની થઇ.

ઘેર આવીને મોટાભાઇએ અને કૃષ્ણમુખરામ કાકાજીના નાના પુત્ર પ્રિયમુખે મને એમ ઠસાવ્યું કે નાટકમાં બધાં સાચાં જ મરી જાય છે. દર પ્રયોગે છ–છ માણસો મરવાને તૈયાર થતાં નથી, એટલે દરરોજ 'શૂરવીર શિવાજી' ભજવી શકાતું નથી. મને સાથે લઈ જવો પડતો એમાં એમને કંટાળો આવતો હોય તેથી આમ મને સમજાવ્યો હોય કે પછી માત્ર હાસ્યરસ ખાતર હાસ્યરસ એમણે પીરસ્યો હોય; પણ

એનું પરિણામ એ આવ્યું કે મને એથી બહુ ગ્લાનિ થઈઅને મોટાભાઈ બીજાં નાટકો જોઈ આવ્યા પણ મેં સાથે જવાની સાફ ના પાડી– એટલું જ નહિ પણ નાટકો જોવાં એ ઘાતકી છે એમ પણ મેં જણાવી દીધું ! લાંબે કાળે એ ભ્રમ દૂર થયો, પછી ઠેઠ સૂરતમાં મેં બીજું નાટક જોયેલું.

મારામાં અસલથી બે વિચિત્ર ખાસિયત હતી, જેને લીધે મારે ઘણું સહન કરવું પડયું છે. જ્યારથી હું સમજણો થયો ત્યારથી આ ખાસિયત મને યાદ છે :

એક તો ગંદા લેધરકલોથની વાસ મારાથી સહન થતી નથી.

અને બીજી વાહન જે દિશામાં જતું હોય તે દિશા તરફ મોં કરીને બેસું નહિ તો મને ફેર ચડે ! તે વખતે કાઠિયાવાડમાં ઘણું ખરું બળદના સગરામમાં જ જવા આવવાનું હોય અને તે સગરામને એ ગંદા લેધરકલોથની જ ગાદી અને પડદા હોય. કોઇ સારો સગરામ હોય તો તેમાં પણ માનની સીટે મને કોણ બેસવા દે ? એટલે મારે તો જ્યાં પણ જવું હોય ત્યાં પગે ચાલતા જ જવું પડે.

વઢવાણમાં ઠાકોર બાલસિંહજીનાં કુંવરી મયાબા સારું અંગ્રેજી ભણેલાં હતા. એમની ખૂબસૂરતીનાં અને વિદ્વત્તાનાં વખાણ પણ મેં ઘણાં સાંભળેલાં. પણ બાની સાથે સગરામમાં હું જઇ શકું નહી અને દરબારગઢ સુધી ખરે તડકે મને નોકર જોડે કોઇ ચાલવા દે નહિ; એટલે મયાબા વિશે મારી બહેનો વાત કરે એનાથી મારે સંતોષ માનવો પડતો.

પાલીતાણામાં પણ શેત્રુંજા સુધી જવાનું ઘણું લાંબુ હતું, એટલે હું થોડીવાર ગયેલો. ડુંગર ઉપર તો પછી ડોળીમાં જતાં. આ બંને ટેવ મને હજી છે. વિકટોરીયામાં સાથે બે સ્ત્રીઓ હોય તો. મારી સ્થિતિ કફોડી થઇ જાય છે. કાં તો મારે મોંમાં લવીંગ કે તજ રાખીને સહન કરવું, કાં તો મારે મારી વધતી જતી ઉમરનું અને નબળી તબિયતનું બહાનું કાઢીને, 'એટીકેટ'ને અળગી રાખીને એમાંથી એક સ્ત્રીને સામે બેસાડવી પડે.

પ્રકરણ છઠ્ઠું

જન્મથી મારી મનોવૃત્તિ વિષાદ પ્રત્યે ઢળેલી. એમ શા માટે થયેલું તેનું કારણ હું જાણતો નથી. તબિયતને અંગે એ ન હોઈ શકે, કારણ કે મને અકસ્માત તો પાલીતાણામાં હું આઠ વર્ષનો હતો ત્યારે થયેલો અને તબિયત તે પછી બગડેલી. એક કારણ હોઇ શકેઃ કાકાજીને 'મેલંકોલિયા'નો રોગ ઉગ્ર સ્વરૂપે હતો, તે છોકરાંઓમાં વધતે ઓછે અંશે ઉતર્યો હોય !

પિસતાળીશેક વર્ષની ઉંમર થઈ ત્યાં સુધી હું તોફાન, મસ્તી, ધિંગાણું બધામાં આનંદ અને ઉત્સાહથી ભાગ લેતો, એટલું જ નહિ પણ ત્યાં સુધી કુટુંબીજનોની ઉજાણીઓમાં બધાંને આનંદ કરાવવામાં હું અગ્ર ભાગ લેતો. હું હાજર ન હોઉં તો બધાં એટલો આનંદ માણી નહોતાં શકતાં. પણ એ પ્રસંગો પૂરા થઇ રહ્યા કેડે મને દુઃખ થતું. હૃદય ગાઢ નિરાશા અનુભવતું. સંસાર અસાર છે એવો સ્મશાનવૈરાગ્ય પણ ઉત્પન્ન થતો.

ગમે તે છોકરાં જોડે ન રમવા દેવાની કાકાજીની પ્રકૃતિને લઇને મારી વિષાદમય મનોવૃત્તિને ઉત્તેજન મળ્યું અને મને છેક બાલ્યાવસ્થાથી જ એકાંત વધારે પ્રિય લાગવા માંડ્યું. એ એકાંતને લઇને ઉત્પન્ન થતું ઝીણું દુઃખ પણ મને એટલું જ પ્રિય લાગતું.

આ ઉપરાંત મારા વધુપડતા માનસિક વિકાસને લઇને કહો કે ગમે તેને લઇને હો, પણ નાનપણથી મને મારી વયના છોકરાઓ જોડે હરવું ફરવું ગમતું નહિ. મારા સમવયસ્કો જોડે હું ભાગ્યે કોઈ વખત ઉજાણીએ ગયો હોઇશ. ત્રીશી સુધી, મારા મિત્રમાં હું માત્ર

જયસુખલાલને ગણતો. પોતાનાથી છ વર્ષ નાનો ભાઇ આ પ્રમાણે પોતાને જ મિત્ર ગણે અને બીજાઓ જોડે હળે જ નહિ એ જોઇને એમને શી ઊર્મિઓ થઇ હશે તે તો જયસુખલાલ પોતે જ કહી શકે. વઢવાણ અને પાલીતાણામાં, બન્ને ત્યાંસુધી હું જયસુખલાલ અને એમના મિત્રો જોડે ફરવા અને ઉજાણીએ ગયેલો. જયસુખલાલ ઘણી વાર મારા ઉપર ચીડાતા પણ હું અડગ રહેતો. એ ઉજાણીઓમાં ખાવાનામાં ગાંઠિયા, જલેબી અને લીલા કાંદા તથા મૂળા ખાધેલા તેનો સ્વાદ હજી હું ભૂલ્યો નથી.

હું છ વર્ષનો થયો ત્યારે મેં ભણવા માંડયું અને દોઢેક વર્ષની મારી ત્યાંની સ્કૂલની કારકોર્દિમાં મેં ત્રણ ગુજરાતી ચોપડીઓ પૂરી કરી હતી. એટલા ટૂંકા ગાળામાં મેં બહુ પુસ્તકો વાંચ્યાં હોય એવું યાદ નથી છતાં જેટલાં હાથમાં આવ્યાં તેટલાં અને તે પણ સારા પ્રમાણમાં વાંચેલાં ખરાં. દલપતકાવ્ય, દશમસ્કંધ વગેરે પણ ત્યાં વાંચેલાં, પણ ત્યાં વાંચેલાં પુસ્તકોમાં મને માત્ર એક જ યાદ છે અને તે વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજીએ લખેલ 'અશ્વમેધયજ્ઞ'–તે પછી પાલીતાણામાં ત્યાંના રાજકવિએ લખેલ 'છપ્પન પરીઓની વાર્તા' મેં તરતજ વાંચેલી. આ બે વાર્તાઓએ મારા હૃદયમાં સાહસ અને અદ્દભુત તત્ત્વની ઊર્મિઓ કોઈ અજબ રીતે જગાડી હતી. અને એ બેએ ઊભી કરેલ સૃષ્ટિમાં હું વર્ષો સુધી, કલાકોને ને કલાકો સ્વચ્છંદે અને આનંદથી વિહરતો. બાવન વર્ષની ઉંમરે પણ–હવે મને સંજોગવશાત્ પહેલાંના જેવું એકાંત મળતું નથી–જો એકાંત મળે તો હજી પણ આ બે પુસ્તકોએ રચેલ મનઃસૃષ્ટિમાં હું વિચરી શકું છું અને આનંદ માણી શકું છું. એ બે પુસ્તકો વિશે મેં એક લેખમાં મારાં સ્મરણો નીચે પ્રમાણે લખ્યાં છેઃ

"રાત હોય; અર્ધનિદ્રાવશ–અર્ધ જાગ્રતાવસ્થામાં આ દુનિયા મારી પાસેથી સરી જતી. કોઈક વાર છપ્પન પરીઓ અને તેની મુખ્ય નાયિકાની સાથે હું સંવનન કરતો તો કોઈક વાર અર્જુનથી પણ ચઢીઆતો બાણ-

વળી બની જતો. અનેકાસ્ત્ર, અગ્ન્યસ્ત્ર, સર્પાસ્ત્ર, બ્રહ્માસ્ત્ર વગેરેના મંત્રો મને કોઈ ઋષિ લગભગ શીખવી દેતા પણ એ મંત્રો મને બરાબર યાદ રહે તે પહેલાં હું પૂરેપૂરો જાગ્રત થઈ જતો, ગમે તેટલું યાદ કરવા મથતો પણ પેલા મંત્રો મારી પાસેથી સરકી જતા અને હું ખેદ–શોકના ભારથી કચરાતો પુનઃ આ દુનિયામાં પ્રવેશતો. એ પુસ્તકો પછી ખોવાઇ ગયેલાં છતાં લાંબા કાળ સુધી મને એ બે પુસ્તકોએ રાતના સ્વર્ગનું સુખ આપી, દિવસના દુઃખના દરિયામાં ડુબાવી દીધો હતો."

પાલીતાણામાં ત્રણેક વર્ષ રહ્યો અને અંગ્રેજી ત્રીજા ધોરણની પરીક્ષા મેં આપેલી. એ ગામમાં મારું વાચન ઘણું વધી ગયેલું અને માનસિક વિકાસ પણ ઘણો થયેલો. જેટલાં હાથે ચડતાં ગયાં તેટલાં પુસ્તકો હું વાંચતો ગયો પણ એમાંના પંચાણું ટકા જેટલાં પુસ્તકોનાં નામ અને તેનું વસ્તુ હું વીસરી ગયો છું. 'સરસ્વતી-ચંદ્ર'ના બે ભાગ, 'કાન્ત'નાં કેટલાંક કાવ્યો, નરસિંહરાવનાં અને બાલાશંકરનાં કેટલાંક કાવ્યો અને 'ગુજરાતી'ની ભેટોમાંના કેટલાંક પુસ્તકો મેં પાલીતાણામાં વાંચેલાં. તે વખતે જયસુખલાલ અમદાવાદમાં રણજિતરામને ત્યાં રહીને કૉલેજમાં અભ્યાસ કરતા. તે અને રણજિતરામ મને અવારનવાર પત્રો લખતા અને તેમાં કોઈ કોઈ વેળા, એવામાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં કાન્તનાં કાવ્યો પણ લખી મોકલતા. હું તેમને જવાબમાં દુઃખ, નિરાશા વગેરેથી ભરપૂર, ભાવનાવાદી, અસંબદ્ધ વિચારોથી છલોછલ પત્રો લખતો એમ મને યાદ છે,

રાજદ્વારી વિષયોમાં મેં તે વખતે પ્રવેશ કર્યો અને તે પ્રસિદ્ધ સાપ્તાહિક 'ગુજરાતી' વડે. અમે તેના ગ્રાહક હતા એટલે દર અઠવાડિયે માત્ર અંગ્રેજી કતારો બાદ કરીને, હું પહેલેથી છેડે સુધી એ વાંચી જતો અને તેને આધારે મોટાઓ વાતો કરતા હોય તેમાં અવાર-નવાર ડાફું મારતો. મેં 'ગુજરાતી'નું વાચન પાલીતાણામાં શરૂ કરેલું એટલે વઢવાણમાં તો લો. ટિળકને પહેલી વાર સજા થઈ અને એઓ જેલમાં ગયેલા તે અને ચાપેકરભાઇઓ ખૂનના આરોપસર

પકડાયેલા વગેરેની વાતો મોટા પાસેથી સાંભળેલી તે ઉપર જ મારા વિચારો બંધાતા. પણ પાલીતાણામાં 'ગુજરાતી' વાંચીવાંચીને મેં રાજ્યદ્વારી વિષયોમાં રસ લેવા માંડ્યો અને એને પરિણામે, રાજા–મહારાજાઓ પ્રત્યેની મારી અઢળક વફાદારીના પાયા કાંઇક ઢીલા થવા માંડ્યા.

પણ 'ગુજરાતી' ના સંસારસુધારાની બાબતમાં જૂના વિચારો તો મેં કોઇ પણ દિવસ ગ્રહણ કરેલા જ નહિ, કારણ કે એ બાબતમાં તો મને જયસુખલાલ તથા રણજિતરામ પાસેથી ઉદ્દામ વિચારોની પ્રેરણા જ મળેલી.

ઘણું કરીને મેં પાલીતાણામાં જ 'ગુજરાતી'ની ભેટ 'દિલ્હી પર હલ્લો' વાંચેલ. 'અશ્વમેધ' અને 'છપ્પન પરીઓની વાર્તા'થી તદ્દન જુદી જાતની અસર મને આ પુસ્તક વાંચીને થયેલી. મેં આજ સુધીમાં અસંખ્ય પુસ્તકો વાંચ્યાં છે પણ આ 'દિલ્હી પર હલ્લો,' સદાશિવરાવ ભાઉનો પરાજય વર્ણવતું 'અઢારમી સદીનું હિંદુસ્થાન' અને એબટનું લખેલ 'નેપોલિયન બોનાપાર્ટ' એ ત્રણ પુસ્તક વાંચતાં મારા હૃદયમાં જેવી ઊંડી, અસહ્ય વેદના થઇ હતી અને તે પછી જ્યારે જ્યારે પણ મેં એ પુસ્તકો ફરીથી વાંચવાનો યત્ન કરેલ ત્યારે ત્યારે પણ જે એવી જ ઊંડી, અસહ્ય વેદના થયેલી, તેવી ઊંડી, અસહ્ય વેદના મને બીજા કોઈ પુસ્તકના વાંચનથી થઈ નથી. આનું કારણ માત્ર એટલું કે પૃથુરાજ, સદાશિવ ભાઉ અને નેપોલીઅન એ બાલપણથી મારા 'હીરો' હતા. વર્ષો પહેલાં વાંચેલ એ 'દિલ્હી પર હલ્લો' માંનો એક પ્રસંગ મને હજી સાંભરે છે અને એ સાંભરવું પણ મને અત્યંત દુઃખકર્તા થઇ પડે છે, જો કે એ પ્રસંગ માત્ર કાલ્પનિક છે એ હું જાણું છું. મારા 'મીઠી નજરે'ના સંગ્રહ માં, 'મારું પ્રિય પુસ્તક' એ લેખમાં મેં એ પ્રસંગ ઉતાર્યો છે તે અહીં પુનઃ ઉતારું છું.

શાહબુદ્દિન અને પૃથુરાજનાં યુદ્ધ–છેવટનાં યુદ્ધ–મંડાણું છે. એ સંગ્રામ આખરનો ફેંસલો છે. દેવીભક્ત ચામુંડરાય જેને પૃથુરાજે અપમાન આપીને કાઢી મૂકયો તે દેવી પાસેથી માત્ર એક શોથું લઈ આવીને રાજ-પૂતકુલતિલક મહારાજાધિરાજ પૃથુરાજ પાસે શિર નમાવીને ઊભો રહ્યો અને બોલ્યો: ' મહારાજ ! કોને મારું ? '

પૃથુરાજ ક્રોધથી આંધળો બનીને ગર્જે છે: ' કોને મારે ? માર માર પેલા દુષ્ટ, ચંડાળ, દેશદ્રોહી હાહુલીરાયને. '

ચામુંડ અરજ કરે છે: ' ભારતના મુગટમણિ ! ભરતખંડના શિરતાજ ! વિચાર કરો. દેવીનું શોથું અફળ થવાનું નથી. મારી પાસે બીજું બાણ નથી. મને મારવા દ્યો શાહબુદ્દિન ગોરીને ! '

પણ ભરતખંડના ભાવિની દુર્દશા બેઠી હતી. ભરતખંડની પડતીનો એ પહેલો દિવસ હતો. પૃથુરાજ પીગળ્યો નહિ. એની આજ્ઞા એની એ જ રહી: ' માર પેલા હાહુલીરાયને ! '

ત્યાર કેડે તો ભરતખંડની પડતીના કાંઈ કેટલા દિવસો આવી ગયા. મરાઠાઓનો લાડકવાયો પણ જુવાનીના તોરમાં મત્ત બનેલ, ઉદ્ધત સદાશિવરાવ ભાઉ પડયો. ૧૮૫૭નો બળવો પણ બની ગયો અને તે પછી પણ ઇતિહાસકારની દૃષ્ટિએ અનેકાનેક એવા પડતીના દિવસો તરવરી રહ્યા હશે ! હવે તો આપણાં હૈયાં પણ એ ઝખમો સહીસહી રીઢાં થઇ ગયાં છે.

હું પાલીતાણા હતો ત્યાર બોઅર વૉર શરૂ થઇ ગઈ હતી. મારી જિંદગીમાં એ પ્રથમ યુધ્ધ. એનાં વર્ણનો, સામસામા સેના-પતિઓનાં પરાક્રમો વગેરે હું રસથી વાંચતો. પાસા અને સોગટાંની મેં અને જયસુખલાલે એક નવી રમત ' લશ્કર—લશ્કર ' શોધી કાઢેલી અને તેમાં જયસુખલાલ પોતાનાં સોગટાંને પ્રેસિડંટ ક્રુગર, જનરલો ડી વેટ, ડી બારી, ક્રોંજે, બોથા, સ્મટસ વગેરે લડવૈયા-ઓનાં નામ આપતા અને હું મારાં સોગટાંઓને જનરલો સર રેડવર્સ બુલર, બેડન–પોવેલ, ફ્રેંચ, કિચનર અને ફિલ્ડ માર્શલ અર્લ રોબર્ટ્સ

એવાં નામ આપતો. પાલીતાણા છોડયા પછી, સૂરતમાં જયસુખલાલ મારી જોડે આવી રમતો ભાગ્યે જ રમતા અને એમને બદલે મેં મારાથી આઠ વર્ષ નાના ભાઈ માધવલાલને તૈયાર કર્યો હતા.

જેનો શોખ મને પાછળથી આટલો વધી ગયેલો તે વસ્ત્રો અને બૂટમોજાં વગેરે સંબંધી મારા ખ્યાલ અત્યારે કોઈ ભાગ્યે જ માની શકે એવા હતા. પાલીતાણામાં હું હતો ત્યાં સુધી મારો ખ્યાલ એવો હતો કે કાં તો એકલાં મોજાં પહેરાય અને કાં તો એકલાં બૂટ પહેરાય! આ ખ્યાલને આધારે, એક વાર મને ત્રણેક જોડ મોજાંની આપવામાં આવી હતી તે ત્રણે જોડ મેં ત્રણ દિવસ ફરી આવીને ફાડી નાખી. એક તો એકલાં મોજાં પહેરીને ચાલવાથી પગમાં કાંકરા વાગ્યા અને બીજું આટલી વહેલી ત્રણે જોડ ખલાસ થઈ ગઇ એટલે મોજાં ઉપરથી મારો મોહ ઊડી ગયો. આ પ્રયોગ વખતે જયસુખલાલ અમદાવાદ હતા. રજામાં એ પાલીતાણા આવ્યા ત્યારે મેં એમને આ વાત કહી એટલે એમણે મારી ભૂલ સુધારી.

વાળ કપાવતી વખતે હજામ પાસે આગળ કપાળ ઉપર અસ્તરો ફેરવાવાની અમને ફરજ પડતી. સૂરત આવ્યા પછી, આ પ્રમાણે ચહેરો કરાવવો એ ફેશનની કેટલું વિરુધ્ધ છે એમ જાણ્યું અને મેં બળવો ઉઠાવી એવી રીતે ચહેરો કરાવવાની ના પાડી દીધી.

વઢવાણના તેમજ પાલીતાણાના મારા શાળાના જીવન સંબંધી મને ખાસ કશું યાદ નથી. વઢવાણમાં મારી સાથે એક પટાવાળો આવતો; પાલીતાણામાં એક મારું દફતર પકડતો, બીજો પાણીની શિરોહી ઉપાડતો અને ત્રીજો મને છત્રી ઓઢાડતો, એમ ત્રણ-ત્રણ પટાવાળા મને શાળામાં મૂકવા આવતા. કાકાજીને આવું બધું નહોતું ગમતું અને મને તો એથી શરમ જ આવતી. નાયબદીવાનને ઘેર અગિયાર પટાવાળાને બેસવાનો હુકમ એટલે એ પટાવાળાઓ મારી ઇચ્છાવિરુધ્ધ મારી સાથે આવતા. બને ત્યાં સુધી પોતપોતાનું કામ

પોતે જ કરી લેવું જોઈએ એવો આગ્રહ નાનપણથી મને હતો અને હજી પણ છે. એ મારી ટેવને લઈને ઘણા સ્નેહીઓને ત્યાં હું આવ-કારલાયક પરોણો ગણાઉં છું. માત્ર થોડાં માણસો એમ માને છે કે આ પ્રમાણે નોકરો પાસે કામ ન લેવાની વૃત્તિ એ ખાનદાનીની ઊણપ બતાવે છે.

પાલીતાણામાં જ્યારે જ્યારે મને નિશાળે જવાનું આળસ આવતું ત્યારે ત્યારે હું પેટમાં દુખવાનું બહાનું કાઢતો. કાકાજી ઝાડાના રોગથી ઘણા ગભરાતા એટલે આમ કહીએ કે તરત રજા મળી જતી પણ કોઈ વસ્તુ નિર્ભેળ સુખ આપી શકતી નથી. રજા તો મળી પણ એના બદલામાં કાકાજી મને ઝાડો બંધ કરવાની બહુ કડવી દવા 'જાંબુનો અર્ક' આપી દેતા અને ખાવાની બંધી કરતા. દવા તો કાકાજી પોતે પીવડાવતા એટલે બીજો માર્ગ ન હતો પણ કાકાજી દરબારગઢમાં જાય પછી બાને કાલાવાલા કરીને અને માધવજીમહા-રાજની સહાનુભૂતિથી હું થોડુંઘણું ખાવાનું મેળવતો. ઝાડા બંધ નહિ થતા હોય તે વેળા ઝાડા બંધ કરવાની સખત દવા પીવાથી જ મને હજી પણ કબજિયાતનો રોગ હશે! પણ એવી રીતે માંદા પડવાના ઢોંગ કરવાની મને પછીથી જરૂર જ રહી નહિ.

પાલીતાણાના ઘરમાં એક ઓટલાની બાજુમાં બીજો ઓટલો હતો અને દાદર ઉપર દોરડું હતું જે ઝાલીને દાદર ઉપર જવાનો ઘણે ઠેકાણે રિવાજ હોય છે. દોરડું પકડીને, કૂદકો મારીને હું એક ઓટલેથી બીજે ઓટલે જતો. એક વખત દોરડું છટક્યું અને હું ઓટલા ઉપર બરાબર નાક ઉપર જ પડયો. પુષ્કળ લોહી વહ્યું અને માંડમાંડ તેને અટકાવ્યું. પણ તે પછી તરત જ હું માંદો પડવા માંડયો અને મહિનામાં બે ત્રણ વાર તાવ અને ઉધરસના હુમલા આવવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે હું સત્તાવીશ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી ચાલ્યું. તે દરમ્યાન અમે તરેહતરેહનાં દવાદારુ કર્યાં; અનેક દાક્તરોની સલાહ લીધી પણ કોઈ ખરું કારણ શોધી શકયું નહિ.

અવારનવાર દાક્તરો કહેતા : "છોકરો ક્ષયરોગથી પીડાય છે, ભાગ્યે છ મહિના જીવશે."

સત્તાવીશ વર્ષે મને ઉધરસનો સખત હુમલો આવેલો અને તેને લઈને ડાબા કાનનો પડદો તૂટી ગયેલો. તે વેળા એક વખત હું કોઈ દાક્તરને ત્યાં જવા ટ્રેનમાં બેઠો ત્યારે એક મિત્રે મને અમસ્થું જ પૂછ્યું: "ધનસુખભાઇ, તમે છએ ભાઇબહેનમાં બીજાનાં નાક અણિયાળાં છે અને તારું નાક કેમ આમ બેઠેલું જણાય છે?" મેં જવાબમાં મારા અકસ્માત વિશે કહ્યું એટલે તે તરત બોલી ઊઠયો: "અરે ભલા, આઠ વર્ષે અકસ્માત થયો અને સત્તાવીશ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી રોગનું કોઈ કારણ જ ન શોધી શક્યું? આ નાકનું જ બધું તોફાન છે. બતાવ દાકતર દલાલને."

બીજે જ દિવસે દા. દલાલને ત્યાં હું ગયો. એમણે જોઇને જ કહી દીધું: "અલ્યા, તું આટલાં વર્ષ જીવ્યો કેમ? તારા નાકમાં બંને માર્ગ બંધ છે. તું તો મોંએથી જ શ્વાસ લે છે!"

પહેલાં માત્ર એક નસકોરામાં 'કોટરાઇઝ' કરાવ્યું. આઠ દિવસ રહીને બીજા નસકોરામાં 'કૉટરાઇઝ' કરાવ્યું. પહેલી વખતે જ દાક્તર 'કૉટરાઈઝ' કરી રહ્યા અને મારી ઉધરસ મટી ગઈ! ત્યાં સુધી મારું વજન કોઇ પણ દિવસ સો રતલથી વધેલું નહિ. કૉટરાઇઝ કરાવ્યા પછી વગરદવાએ, મહિનામાં હું દસ રતલ વધ્યો! પણ આઠ વર્ષથી સત્તાવીશ વર્ષ સુધી નાકને બદલે મોંએથી શ્વાસ લેવામાં, મારા શરીરમાં જોઇએ તે પ્રમાણમાં ઑક્સીજન જઈ શકેલો નહિ એટલે શરીર બંધાયું જ નહિ અને આખી જિંદગી માંદા માણસ તરીકે વીતાવવી પડી.

કૉલેજમાં જઈ અંગ્રેજી ભાષાના પારંગત થવું અને એ ભાષાના જ મહાન લેખક થવાનાં સ્વપ્ન, મોટી પદવીઓ મેળવી ઇચ્છેલી અને ઇચ્છવાજોગ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવાના કોડ, રમતગમતોમાં

કોઈ રણજિતસિંહ કે ધ્યાનચંદ અને અખાડામાં કોઈ ગામા કે સેંડો થવાની ભાવનાઓ—એ સર્વ માત્ર હું દોરડું ચૂકી ગયો એથી ધૂળમાં મળી ગયું. હું અંગ્રેજી ભાષામાં મહાન લેખક ન થયો, મોટો પદવીધારી ન થયો, અનેક ઇચ્છાઓ અપૂર્ણ જ રહી અને આજે જેવો છું તેવો જ થઈ શકયો !

આશરે ઈ. સ. ૧૯૩૪માં હું જુનો કરીને અહીંના મશહૂર જ્યોતિષી પાસે ગયેલો ત્યારે એણે મારું ભૂતજીવન કહેતાં કહેલું કે તારી આઠ વર્ષની વયે તને નાક ઉપર અકસ્માત થયેલો, જેને લઇને તારું આખું જીવન ફેરવાઇ ગયું છે !

એ સમયે કાઠિયાવાડમાં ઓઝલ સખ્ત એટલે ખૂબસૂરત સ્ત્રીઓ, નાનાં છોકરાંઓને પણ કવચિત જ દેખાતી. વઢવાણ અને તેની આસપાસ કુદરતી સૌંદર્ય હશે તો મારી આંખે તે જોયેલું નહિ. હા, વાંકાનેરમાં મોટી વાડીઓ હતી ત્યાં અમુક પ્રમાણમાં કુદરતી સૌંદર્ય જોયેલ પણ ખરું પણ હૈયું હાલી ઊઠે એટલા પ્રમાણમાં તો નહિ જ. પણ હું જ્યારે છ–સાત વર્ષનો હતો ત્યારે મેં નરી સુંદરતાનું પ્રથમ દર્શન કર્યું. એ દર્શને મારી સૌંદર્યપારખુ દૃષ્ટિ ઉઘાડી. તે પછી જ વઢવાણમાં તો ખાસ નહિ પણ પાલીતાણામાં વડારણોનાં સપ્રમાણ શરીર અને જાણે તેમાં રહેલ અનેકવિધ ખૂબીઓ વધુ સ્પષ્ટ રીતે દૃષ્ટિગોચર કરાવવા જ વસ્ત્રપરિધાન કરવામાં આવતાં હોય તે પ્રમાણે, એ શરીરની સુંદરતાને ઓર દીપાવતા ચુસ્ત કમખા, પછેડા અને ઘેરબંધ ઘાઘરા અને તેનાં જુદાજુદા રંગનાં કલામિશ્રણ મારી આંખે ચડયાં. અહીં રાસ અને ગરબામાં આ પ્રકારના પોષાકનાં અનુકરણ થાય છે પણ અર્થ વગરનાં, રસ વગરનાં, જોમ વગરનાં.

એ પ્રથમ દર્શનનું વર્ણન મેં 'સૌંદર્યદર્શન' નામે લેખમાં કર્યું હતું, તે અહીં ઉતારું છું:

સૂરતથી વઢવાણ જતાં એક સ્ટેશને અમારી ટ્રેન ઊભી રહી.

બપોરના સખ્ત તડકાથી પૃથ્વી બળી રહી હતી. સેંકડ કલાસના ડબ્બામાં હું મારાં કુટુંબીજનો જોડે બેઠો હતો. બારીમાંથી બહાર જોતો શૂન્યહૃદયે હું બેસી રહ્યો હતો. તે વખતે મોટાં સ્ટેશને ટ્રેનો લાંબો સમય ઊભી રહેતી. થોડી વાર થઈ હશે. પાસેથી બીજા પાટા ઉપર એક બીજી ટ્રેન આવીને ઊભી રહી. અકસ્માત રીતે એક દેશી રાજ્યનું સલૂન અમારા ડબ્બાની સામે જ ઊભું રહ્યું. સલૂનમાં એક રાજકુમારી અરીસાની સામે ઊભી ઊભી પોતાના વાળની લટ ગૂંથતી હતી.

વીસેક વર્ષની આ રાજકુમારી ખરેખર સુંદર હતી? કે સામાન્ય દેખાવની જ હતી? મેં ફરીથી એને જોઇ નથી. એ પ્રસંગને આજે ચુમાલીસેક વર્ષ થઈ ગયાં છતાં આજે પણ એ રાજકુમારીની સાંદર્યમૂર્તિ હું જોઇ શકું છું. એના લાંબા, લગભગ સોનેરી વાળ, શ્વેત સંગેમરમર જેવી તેની ત્વચા અને તેના અણુએ અણુમાંથી ઝરતું યૌવન, લગભગ કોણી સુધીની બાંયવાળો તસતસતો અતલસનો કમખો, ઘેરવાળો રેશમી ઘાઘરો અને ઉપર જામનગરી બાંધણીનો પછેડો. મારી બાળકઆંખે આવી નરી સુંદરતા જોયેલી જ નહિ એટલે હો કે બીજું ગમે તે કારણ હો, પણ મારા હૈયામાં કાંઇ અજબ ઉત્સાહનું પૂર આવ્યું. 'સુંદરતા એ જ પવિત્રતા છે અને પવિત્રતા એ જ સુંદરતા છે' એ વાકયો તો તે પછી ચારેક વર્ષે મેં વાંચેલાં પણ જ્યારે મેં એ વાંચ્યાં ત્યારે તરત જ મને આ દશ્યનું સ્મરણ થયું અને એ વાકયની યથાર્થતા તરત મારે ગળે ઊતરી ગઈ.

સૌંદર્યને પવિત્ર ભાવનાથી જ નીરખવું જોઇએ, ભક્તિ પવિત્ર હૃદયે જ કરવી જોઇએ એ વિચાર તે પ્રસંગથી મારા હૃદયમાં કોતરાઇ ગયા, અને આજ સુધી જ્યારે જ્યારે હું અનુપમ સુંદરતાનાં દર્શન કરું છું; ત્યારે ત્યારે મારું હૃદય પવિત્ર ભાવભીની ઊર્મિઓ જ અનુભવે છે. ભાગ્યે એકાદ મિનીટ મેં આ દશ્ય જોયું હશે પણ એ દશ્ય મારું હૃદય આજ પણ ભૂલ્યું નથી એટલે એની

અસર કેટલી ઊંડી અને બળવાન હશે એ સમજી શકાય એમ છે.

કેટલાંય વર્ષો પછી રિચર્ડ લ'ગેલિયનની 'ધ પ્રિન્સેસ ઍન્ડ ધ મિરર' નામની નવલિકા વાંચી ત્યારે ક્ષણભર મને એમ લાગ્યું કે મારે એ નવલિકા લખવી જોઇતી હતી; કારણ કે લ'ગેલિયને કલ્પનામાંથી રાજકન્યાને ઉત્પન્ન કરી હતી; મેં તો નજરે જોઇ હતી. આ પ્રસંગને લઇને મને એ નવલિકા પ્રત્યે સહજ પક્ષપાત થયેલો અને મેં તેનું ભાષાંતર કરીને મારા 'વાર્તાવિહાર' નામના સંગ્રહ-માંની 'રાજકન્યા અને ભરથરી' નામે વાર્તા કોઈ સામયિકમાં પ્રસિદ્ધ કરેલી. એ ભાષાંતર વાંચીને સ્વ. શ્રી સુમતિ લલ્લુભાઇએ એક મોટું કાવ્ય પણ લખેલું.

જુદાં જુદાં મનુષ્યો જુદી જુદી દૃષ્ટિએ સૌંદર્ય નીરખે છે. મારા હૃદયમાં સુંદરતા અને પવિત્રતા અવિભક્ત સ્વરૂપે વસેલ છે એટલે મારી દૃષ્ટિએ દેખાતી સુંદરતા અન્યને દૃષ્ટિગોચર થતી નથી. સામાન્ય રીતે ભૂસૌંદર્ય કરતાં જલસૌંદર્યથી હું વધુ આકર્ષાઉં છું. સિમલાથી દેખાતાં હિમાલયનાં ગિરિશૃંગો કરતાં મને સૂરતની અર્ધનિદ્રાવશ તાપીનાં સલિલ વધુ સુંદર લાગે છે.

સૂરતની તાપી, ભરૂચની નર્મદા, તોફાને ચડેલી અમદાવાદની સાબરમતી, ડુમસ, હજીરા, તીથલ, જુહુ, વેસોવા અને કરાંચીના સમુદ્રો દિવસોના દિવસો સુધી નીરખતાં હૃદય કંટાળતું નથી. દિને દિને નવા પ્રકારનાં રૂપ ધારણ કરતા એ પાણીના પ્રવાહ મારા હૈયામાં દિને દિને નવનવી ઊર્મિઓ જગાડે છે.

પણ કુદરતના એક અલ્પાંગ મનુષ્યના સૌંદર્યને નીરખતાં હું બીજું બધું ભૂલી જાઉં છું. કોઇ દુલિપસિંહ કે એલ. પી. જાઇની 'બૅટ્સમૅનશિપ', કોઈ અમરસિંહની બોલિંગ, કોઈ ધ્યાનચંદની હૉકી, કોઈ ટિલ્ડન, કોશે કે રામિયોના ટેનિસના સ્ટ્રોક્સ, કોઇ સૅંડોનું સ્નાયુબદ્ધ સપ્રમાણ શરીર, ઉદયશંકરની રાસલીલા, કોઇ યુવતીનું

ગરબા ગવડાવતી વખતનું કે રાસ રમતી વેળાનું અમીઝરતું લાવણ્ય મારી સૌંદર્યપિપાસુ નજરે ચડે છે, ત્યારે હું કોઈ નવી જ દુનિયામાં વિચરું છું.

આવી ક્ષણોએ હું એમની પાસે કાંઇ વધારેની આશા રાખતો નથી—હું જોઉં છું એટલાથી જ મને સંતોષ થાય છે; પરંતુ નિકટ પરિચયમાં આવતાં સ્નેહીજનોના આવા બાહ્ય સૌંદર્ય ઉપરાંત એમના આત્માની સુંદરતા નીરખવા મારું મન તલસે છે અને અમુક પ્રમાણમાં જો એ હું ન ભાળી શકું તો ખિન્ન થઇ જાઉં છું. મારે મન સુંદર એવાં મારાં સ્નેહીજનો કોઈ પણ પ્રસંગે કોઈ હૃદયની ક્ષુલ્લકતા ઉઘાડી પાડતું નાનામાં નાનું કાર્ય કરે તો મને સખ્ત આઘાત લાગે અને એ આઘાતે થયેલો ઝખમ લાંબા કાળ સુધી રૂઝાતો નથી.

વઢવાણની સરકારી નોકરી છોડીને પાલીતાણામાં નાયબ દીવાન તરીકે જવાનું પાલીતાણાના દીવાન ગણપતરાવ લાડના આગ્રહથી કાકાજીએ નક્કી કર્યું તે વેળા અમે બધાં છોકરાં જાણે અદ્‌ભૂત નવી દુનિયામાં જવાનાં હોઇએ એવા આનંદમાં આવી ગયાં હતાં, મોટા જાણે નહિ એવી રીતે, અમે–અમારા પડોશીનાં છોકરાં કાઠિયાવાડનો નકશો જમીન ઉપર પાથરીને તેમાંથી પાલીતાણા શોધી કાઢી તેની સામે જોયાં કરતાં હતાં. પાસે શેત્રુંજાના ડુંગરની નિશાની કરેલી તે ઉપરથી તે પર્વત કલ્પવાનો યત્ન પણ અમે કરતાં.

પાલીતાણે ગયાં પણ ખરાં અને ત્યાં અઢીએક વર્ષ રહીને અચાનક કાકાજીએ રાજીનામું આપ્યું. ઘરમાં સામાન બાંધવાની તડામાર તૈયારીઓ ચાલી રહી. ત્રણ દિવસ પછી એક દિવસે સવારે મળસ્કે શેત્રુંજી નદીના લગભગ સુકાઇ ગયેલા પટ ઉપરથી અમારો ઘોડાનો શગરામ માત્ર પાલીતાણાને નહિ પણ સમસ્ત કાઠિયાવાડને છેલ્લી સલામ કરીને ચાલતો થયો. અરધી ઊંઘમાં, ઘડીકમાં દુઃખ પામતું, ઘડીકમાં ઉજળી દૃષ્ટિએ સૂરત જોવાનો યત્ન કરતું, આનંદ

પામતું, મારું અગિયાર–બાર વર્ષનું શરીર કાઠિયાવાડ છોડી ગયું.

વર્ષો પછી એક વાર અમદાવાદથી લખતર ત્યાંના કુંવરોના લગ્નપ્રસંગે અમે આઠેક દિવસ ગયેલાં. તે સિવાય માત્ર શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી અને શ્રી. ગુણવંતરાય આચાર્યનાં પુસ્તકો દ્વારા કાઠિયાવાડનાં સ્મરણો આછાં, પાતળાં, ઘેરાં હૈયામાં ઉદ્‌ભવે છે અને ધીમે ધીમે પાછાં શમી જાય છે.

આથમતે અજવાળે

ખંડ બીજો : સૂરત

વર્ષે તે ખાળકૂવો ખોદે ત્યારે મહિનાઓ સુધી આખા મહોલ્લામાં ભયંકર બદબો ફેલાઈ રહે. એ ડાબકામાં પડી જવું એ અશક્ય હતું, છતાં કોણ જાણે શાથી મને એવી રીતે હું પડી જાઉં અને મૃત્યુ પામું એ વિચાર ઘણીવાર આવતા અને એનાથી હું ત્રાસી જતો. નવું ઘર બંધાતાં એ પ્રકારનું સંડાસ નીકળી ગયું અને સાફું ટોપલીનું બંધાયું પણ એનાં ડરામણાં સપનાં મને તે પછી પણ વર્ષો સુધી અવારનવાર સતાવતાં.

અમારા તરફના ઘરનો ગાળો અને કાકાનું કુટુંબ રહેતું એ ઘરનો ગાળો: એ બે વચ્ચે એક નાની, બહુ સાંકડી ગલી હતી. અને આજે પણ છે, અને તે ગલી ઉપર એ બે ગાળાને જોડનાર પૂલ હતો. આ પૂલ ઉપરથી જવામાં મને સાહસ લાગતું. કોઈ કિલ્લો, કોઇ આગબોટ, કોઈ પ્રચંડ મહેલ એવા કોઇની સાથે એ પૂલને હું કલ્પનામાં જોડતો, તુમૂલ યુદ્ધ ચાલતું હોય, એ પૂલ તૂટું તૂટું થઈ રહ્યો હોય, નીચે દુશ્મનો મારા શરીરને કાપીને ટુકડા કરવા તલસી રહ્યા હોય, અને હું ઉપર અડગ, કોઇ કેસર મકવાણા જેવો એકલો મારી લાંબી તલવાર વીંઝતો એ બધાંનો સામનો કરતો હોઉં એમ મને લાગતું. સાથે સાથે મનમાં ડર પણ લાગતો. દિવસમાં આઠ દસ વખત હું એ જર્જરિત પૂલ ઓળંગતો અને આઠ દસ વખત આ બધા ખ્યાલ મને આવી જતા.

અમારા ગાળામાં ઉપર એક માળિયો હતો. જેના ઉપર કાંઇ જમાનાજૂનું અરચુરણ પરચુરણ પડયું હતું. તે માળિયા ઉપર સાપ, વલેણુ, ઘુસ, ચામાચીડિયાં વગેરે સારા જથ્થામાં હતા એમાં તો કશો શક નથી; પણ મોટેરાઓની ખાનગી વાતોથી એમ પણ જણાતું કે એમાં ભૂતો પણ રહેતાં હતાં. મારા કાકાના કુટુંબીજનોમાંનાં મારી વયનાં છોકરાંઓ આ માળિયા–કાતરિયા વિશે મારા કરતાં, સ્વાભાવિક રીતે જ વધુ જાણતાં એટલે હું એમને એ વિશે વારંવાર પૂછતો અને

એમના શુષ્ક, વાસ્તવિક વર્ણનોમાં મારાં વાચનની મદદથી ભૂત, પ્રેત, વશીકરણ, સાપોના જુદા જુદા પ્રકાર, પરીઓ વગેરે વિશે વાતો સરળતાથી ગોઠવાય અને સાંભળનાર પચાવી શકે તેટલા પ્રમાણમાં હું એમાં ગોઠવતો અને પછી એવી વાતો કરતો.

પરિણામે હું પણ એ બધું માનતો થયો અને અમે છોકરાંઓ વડીલોની નજર ચુકાવી, કોઈ કોઈ વાર એ કાતરિયાં ઉપર ધસારો કરતાં. અલબત્ત જેમ અત્યારે પણ હું ઘણું ખરું સેનાપતિ તરીકે બધા કાર્યોમાં પાછળ જ રહેવાની યોજના ઘડું છું, અને રહું છું તેમ તે વેળા પણ બધાંને એ ભૂત–પ્રેત–સર્પ વગેરેથી ભરપૂર નર્કમાં મોકલી દાદરને છેક ઉપલે પગથિયે ઊભો ઊભો બધાંને વધારે ઊંડાણમાં જવા પડકારતો અને જરા પણ ભય જોતાં સેનાપતિની કૂનેહથી દાદરનાં પગથિયાં ઊતરી બહાદૂરીથી પીછેહઠ કરી જતો. મારી વાતોથી મેં મારો એ નાના વર્તુલમાં પણ સેનાપતિ તરીકેનો હક્ક સ્થાપી દીધો હતો, એટલે મારા ઉપર કોઈ કાયરતાનો આરોપ મૂકી શકતું નહિ.

મારા કાકાની એક મોટી વયની વિધવા પુત્રી વેણીગવરી, એક નાની પુત્રી નંદગવરી (નંદુબહેન), પુત્રવધૂ ચંદનભાભી અને બીજી પુત્રવધૂ ઓચ્છવ ભાભી એ સર્વને મારા પ્રત્યે ખાસ પક્ષપાત હતો. અમે જ્યાં સુધી સૂરત રહ્યાં, ત્યાં સુધી એ પક્ષપાત એવો ને એવો કાયમ રહ્યો. પણ સૂરત છોડયા પછી અને ખાસ કરીને કાકાજીના મૃત્યુ પછી સૂરતનાં સગાંસંબંધી સાથેનો સંબંધ ઓછો થતો ગયો. કેટલાંય સગાંઓ મૃત્યુ પામ્યાં, રહ્યાં તેઓ પણ લાંબે ગાળે બોલવાનું થાય એટલે સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થતો સંકોચ અનુભવી રહે. ચંદનભાભીના સીમંત વખતે અમુક ક્રિયા વેળા ખોળામાં બેસવાનો અને ઓચ્છવ ભાભીના સીમંત વખતે તેમને ભુસેટ મારવાનો (ભાભીના ગાલ ઉપર હાથેથી કંકુના છાપા મારવા તે) હક્ક મને મળેલો તે બે પ્રસંગો મને હજી, ચાળીસ વર્ષ પછી પણ યાદ છે; કારણ કે આ પ્રસંગો સ્ત્રીઓના જ એટલે ટોળેટોળાં સ્ત્રીઓએ મારી ખૂબ-

સૂરતીનાં વખાણ કરેલાં. હું ખોળામાં બેસું તો મારા જેવો જ ખૂબ-સૂરત છોકરો થશે, એવી વાતો કરેલી અને અનેક યુવાન સ્ત્રીઓએ ગમે તે નિમિત્તે મને તે પ્રસંગે ખોળામાં બેસાડી દીધેલો પણ ખરો! તે સમયે મારી ખૂબસૂરતીનાં જો કોઇ વખાણ કરતું તો હું બહુ જ આનંદ પામતો.

સૂરતનાં તે વખતનાં ઘણાંખરાં ઘર જૂનાં અને અંધારિયાં હતાં અને દરેક ઠેકાણે ભૂતપ્રેતનું અસ્તિત્વ હતું જ એવી માન્યતા પ્રચલિત હતી. એવું વાતાવરણ, મને એનાથી ડર લાગતો છતાં, મારી વિષાદ-મય પ્રકૃતિને પ્રિય લાગતું. એ વાતાવરણમાં ડાંડિયાની પ્રથાએ સારો જેવો ઉમેરો કરેલો. હવે પણ સૂરતમાં હું રાતના ડાંડિયો અને તેની ડુગડુગી સાંભળું છું ત્યારે મને સહેજ ભયની કંપારી તો આવે છે જ, તો તે વેળા મને કેવી ઊર્મિ થતી હશે, તેનો ખ્યાલ સૌ કોઇ કરી શકશે.

અલ્પ સમયમાં ઘરના ભાગ પડચા અને વોરાવાડ તરફ આવેલ ભાગ અમે રાખ્યો. એમાંથી માત્ર કૂવો, ટાંકું અને એક ઓરડો નીચે અને તેની ઉપરનો ઓરડો એટલું અનામત રાખીને બાકીનું બધું અમે તોડાવી નાખ્યું અને નવું ઘર બંધાવ્યું. અમારા કાકાએ પણ નવું ઘર તે જ વેળા બંધાવ્યું. અમે પાછળ અને આગળ વાડા રાખ્યા છે. પેલો પૂલ અદ્રશ્ય થઈ ગયો. નવા ઘરની બાંધણીમાં કોઇ મોટા ઇજનેરે મગજમારી કરીને પ્લેન ઘડયા હોય એવું નથી. આગળ નાનો લગભગ ચોખંડો વાડો, તે પછી એક મોટો ખંડ. આ ખંડમાં દેવદારનું પાર્ટીશન પાડીને બે ખંડ કરવામાં આવ્યા છે. એમાંના એકની પાછળ એક બીજો ખંડ, બીજાની પાછળ કૂવો અને ટાંકાવાળો ઓરડો અને તે પછી પેલો અનામત રાખેલ જૂનો ઓરડો. આગલા બે ખંડની ઉપર એક મોટો ખંડ અને તેની પાછળ પણ એક જ ખંડ. આ પ્રમાણે બીજે માળે પણ અને તેની ઉપર છાજલી.

પહેલા માળના ખંડનો ઉપયોગ લગ્નપ્રસંગે નાચમુજરો કરાવવાનો. સદ્‌ભાગ્યે, કાકાજી તેમજ બાએ એ ખંડનો એ પ્રકારનો ઉપયોગ જયસુખલાલ તથા રમણગવરીનાં લગ્ન થયેલાં તે વખતે થતો જોયેલો. ત્યાર પછી તો નાચમુજરાના ભાવ ઘટતા ચાલ્યા અને આજે તો ઠેર ઠેર અને ઘેરઘેર નૃત્યકારો ઉત્પન્ન થઇ ગયાં છે, એટલે એવા નાચમુજરા કરાવવાનાય ક્યાંથી અને જોવાનાય ક્યાંથી? બાકી એ ખંડમાંથી બીજા ખંડમાં જવાના બારણા આગળ મોટી જાળી આજ પણ હું જ્યારે જોઉં છું ત્યારે ૧૯૦૪માં થયેલ એ નાચ વખતે એ વિષયમાં રસિયણો, પીઢ વયની સ્ત્રીઓય જાળીમાંથી જોતી હતી અને રસ લેતી હતી તેનું દૃશ્ય મારી સમક્ષ ખડું થઈ જાય છે. તે વેળા આવેલી ઈદન તે સમયે પણ વૃદ્ધ હતી. તેના મૃત્યુ પછી સૂરતમાં કોઇ એવી પ્રસિદ્ધ ગાયિકાનું નામ સાંભળ્યું નથી. આજે સંગીતમાં અતિ સામાન્ય જ્ઞાન ધરાવનાર ફિલ્મી ગીતો, ભજનો કે એવી એવી ચીજ ગાઈ જનાર કૉન્સર્ટોદ્વારા ચિકાર હાઉસ મારી શકે છે. તે વેળા ઈદન જેવી ગાનારીને, રાતના દસથી સવારે પાંચ સુધી ગાનાર અને નૃત્ય કરનાર સ્ત્રીને એક વખતના પચ્ચીસ–પચાસ રૂપિયા આપનાર પણ બંધ થઈ ગયા! અને પરિણામે એવાં ગાયકો અને નૃત્યકારો આશ્રય અને સહાય વિના દારિદ્રય ભોગવતાં મૃત્યુ પામ્યાં અને સાથે પોતાની કલા પણ લેતાં ગયાં.

ભોંયતળીએ નોકરો સૂતાં અને રસોઈપાણી થતાં. પહેલે માળે બે ઓરડા અને આગળ ગેલેરી. એ ગેલેરીમાં હું કોઇકવાર, સાજો હોઉં ત્યારે સૂતો. નીચેના ઓટલા ઉપરથી આવતો દાદર આગલા ખંડમાં પડતો. એના કઠેરાને અઢેલીને બેએક તકિયા અને નાની સરખી ગાદી અને એની આગળ નાનું ઢાળિયું ટેબલ એ કાકાજીની નિત્યની બેઠક. સામે એક મોટી જાજમ અને પાંચ સાત તકિયા. આ જાજમ વિશે મેં 'અમે બધાં'માં લખ્યું છે અને 'સરી જતું સૂરત'માં આગલે જ પાને એનો ઉતારો આપ્યો છે. એક બાજુ એક જીર્ણ

સોફા અને બે ત્રણ એવી જ કાઠિયાવાડમાં બનાવરાવેલી ખુરશીઓ. આ ખંડને આગલા વાડા તરફ ત્રણ બારણાં અને બે બારી હતાં. તેની બરાબર સામી બાજૂએ ત્રણ બારી, એક મુજરો જોવાની મોટી જાળી અને બારણાં હતાં. આ ઉપરથી મેં 'અમે બધાં'ના 'સંવનન'ના પ્રકરણમાં ખાનગી વાતચીત કે પ્રેમાલાપ કરવાની મુશ્કેલીઓ સૂરતના રોમીયો અને જુલીએટને કેટલી પડતી હશે તેનો કાંઇક ખ્યાલ આપવાનો પ્રયાસ કરેલો. એની પાસેના ખંડમાં આગલા ખંડમાંનાં બે બારણાં અને એક મોટી જાળી ઉપરાંત બીજે માળે જવાનો દાદર હતો અને પાછલા કંપાઉડમાં પડતી ત્રણ બારીઓ હતી. ઉપરના બીજે માળે જે બે ઓરડાઓ હતા, એને પણ અસંખ્ય બારી બારણાં હવા ઉજાસને માટે હતાં, એટલે પ્રેમાશ્રમને બદલે બ્રહ્મચર્યાશ્રમને શોભે એવાં અમારાં સૂરતનાં ઘરો હતાં.

જયસુખલાલ ૧૯૦૪માં પરણ્યા તે પહેલાં, બીજે માળે, રજાના વખતમાં હું અને જયસુખલાલ સૂતા. પરણ્યા પછી રજાના સમયમાં જયસુખલાલ અને એમનાં પત્ની સૂતાં. બાકી તો અમારું આખું કુટુંબ કાકાજી—બાથી માંડીને નાનામાં નાના માધુભાઇ આગલા ખંડમાં સૂતાં. રાતના બારેક વાગ્યા સુધી અમારા તરફથી કાકાજી અને હું, સામેથી કાકાને ત્યાંથી ઉમિયારામ કાકા, અતિલક્ષ્મી કાકી (જેમને બધાં સગાંસ્નેહીઓ માત્ર ભાભી કહીને જ સંબોધતા અને કાકાને 'મોટા ભાઇ' તરીકે ઓળખતાં) અને એમના પુત્ર ઇશ્વરલાલ, પાસે પડોશીને ત્યાંથી દુર્ગાશંકર, બાલાશંકર અને કમળાશંકર શાસ્ત્રી ભાઈઓ અને જમણી બાજુથી રૂખીકાકી તડાકાની ઝીક લેતાં. બાર વાગ્યે આવતો ડાંડિયો પણ એમાં ભાગ લઈ જતો.

મારા ચાલુ મંદવાડને લઈને હું સ્કૂલમાં તો કોઈક વાર જ જતો એટલે રાતે પણ સોગટાં રમવાની મને છૂટ હતી. સોગટાંમાં પાસાથી નવરસ અને છકરસ અમે રમતાં. કાઠિયાવાડમાં કાકાજી

પાસા ચીપતા અને તેમનાથી કોઇક વખત ધારેલા દાવ પડતા પણ એ વિદ્યા એમને બહુ ઓછી આવડતી. માત્ર એમના મિત્ર વર્તુલમાં એ કોઇ જાણતું નહિ, એટલે એના જોર ઉપર એ રાચતા. એમને હારે તો બહુ લાગતું હતું; જે લક્ષણ વધતાઓછા પ્રમાણમાં એમનાં બધા છોકરાઓમાં આવ્યું છે, માત્ર માધુભાઇમાં એ નથી. સૂરતમાં મંદવાડમાં મને ફુરસદ વધારે અને મને એવી એવી બાબતોમાં સારી શક્તિ હતી એટલે કાકાજી નહિ જાણે તેમ મેં કલાકોના કલાકો પ્રેકટિસ કરી અને આખરે એ પાસા ચીપવામાં હું એટલો નિષ્ણાત થયો કે દસ વખત પાસા ચીપું તો માત્ર એકાદ વેળા ધારેલા દાવ પડતા નહિ ! એ શક્તિ પ્રાપ્ત થયા કેડે મેં કાકાજીને ખુલ્લી ચેલેંજ ફેંકી. દરેક વખતે હું કાકાજી સાથે છકરસ રમતો અને દરેક વખત હું જીતતો. કાકાજી ઘણા ઉશ્કેરાઈ જતા. થોડો વખત આમ ચાલ્યું અને પછી ઘરમાંથી કોઈએ વાત ફોડી. કાકાજીએ મને સખત ઉધડો લીધો અને હવે તું ચીપશે તો બાજી ઉઠાવી નાખીશ એવી મને ધમકી મળી. ચીપવું એ એક પ્રકારની ઠગાઈ છે, હરામખોરી છે એમ પણ જ્યારે મને કહેવામાં આવ્યું ત્યારે મેં તેઓ ચીપતા એ વિશે વિનયથી યાદ દેવડાવ્યું અને અમુક વિષયમાં નિષ્ણાત થવું એમાં કદાચ ઠગાઈ કે હરામખોરી ગણાતી હશે એવું ગર્ભિત રીતે મારાથી બોલાઈ જવાયું. બસ મારા ઉપર આભ તૂટી પડયાં. જો મારી ચાલુ માંદગી મારી મદદે ન હોત તો તો કદાચ હું આટલું બોલવાની હિંમત ન જ કરી શકયો હોત.

મેં મારી શક્તિ કાકાજી સિવાય અન્ય ખેલાડીઓ સામે વાપરવા માંડી. આરંભમાં મારી જીતોથી હું આનંદ પામ્યો, પણ પછીથી રમતમાંથી અચોક્કસતા નીકળી જવાથી મને રસ પડવા ન માંડયો અને સામાં રમનાર પણ ધીમે ધીમે મને ના પાડવા લાગ્યાં: એટલે કલાકોના કલાકોની મહેનતથી, 'રૂલે' વગેરેમાં જેમ અનેક ખેલાડીઓ પ્રભુતા પ્રાપ્ત કરવાના યત્ન કરે છે તેમ, પ્રભુતા પ્રાપ્ત

કર્યો પછી મેં ચીપવાનું છોડી દીધું. માત્ર કોઈ કોઇ વાર, કટોકટીના પ્રસંગે, અનાયાસે જ મારાં આંગળાં પાસાને તે પ્રમાણે પકડી લેતાં અને ધારેલો દાવ નાખી પણ દેતાં ! વિજય જયારે અતિ સુલભ થાય છે, તે મળશે કે નહિ એ વિશેની અચોક્કસતા તદ્દન નીકળી જાય છે ત્યારે એ વિજયની મહત્તા ઘટે છે, એમાં રહેલ આનંદનું પ્રમાણ ઓછું થાય છે અને આપણે ઉદાસીન થઈ જઇએ છીએ.

રાતના કોઈ કોઈ વાર અમારાં કાકી મારી સાથે છકરસ રમવા બેસતાં. પણ રાતનો વખત, તે વખતે વીજળી હતી નહિ એટલે પ્રકાશ ઓછો અને એમની ઊંઘ એવી કે પોતે પાસા નાખી સોગટી ચલાવે અને હું હાથમાં પાસા લઉં એટલામાં બેઠાં બેઠાં એ ઊંઘી ગયાં હોય ! એ તકનો લાભ લઈને હું બાજી એવી રીતે ગોઠવી દેતો કે ગમે તેવી એમની જીતની બાજી હોય તો પણ મારી જીતમાં જ એ પરિણમે. એ ગોઠવી દીધા પછી હું મોટો ઘાંટો પાડતો: 'ભાભી ! તમે પાછાં ઊંઘી ગયાં ! તમારો દાવ આવ્યો.' કાકી તરત જાગીને પાસા લે અને બોલે : "ના રે દીકરા ! એમ તે કાંઈ હું ઊંઘી જાઉં ?" મનમાં એ મુંઝાયા કરે પણ પોતે ઊંઘી જાય છે એ વાત એમને કબુલવી નહિ એટલે મેં સોગટાં ફેરવ્યાં એવું દોષારોપણ મારા ઉપર કરી પણ કેમ શકે ?

આવી વસ્તુસ્થિતિમાં સૂરતીઓને અતિ પ્રિય ઘાંટાઘાંટ થઈ રહેતી અને કોઈ કોઇવાર કોઈને રમવાનું મન થઈ આવ્યું હોય તો તે મને ઉઘાડો પાડી મને ઉઠાડી પોતે રમવા બેસી જતો. આજે અમારા ઘરમાં માત્ર મને અને મારાં ભાભીને આ રમત આવડે છે અને બે એક વર્ષે એકાદ વખત અમે રમવા બેસીએ છીએ.

એ ઘર બંધાતું હતું ત્યારે હું ઘણીવાર ઇટો ગોઠવવામાં, ભીંત ઉપર ટીપણી કરવામાં, લેલા વગેરેની મદદથી સીમેંટમાં કોતરકામ કરવામાં અને એવાં કામોમાં કડિયા જોડે ભાગ લેતો હતો; પણ અશક્ત

શરીરને લઈને લાંબા સમયની પ્રેક્ટિસ થઈ શકે નહિ એટલે એ હુન્નર મને ખાસ આવડ્યો નહિ. હું વિન્સ્ટન ચર્ચિલ નહિ એટલે એણે ઇંટોથી કંપાઉંડની દિવાલ ચણી તેમાં એ જગતને છાપરે ચડ્યો. મારી વાત તો અત્યારે થોડા વાંચનાર માત્ર જાણશે! બારીબારણાંને હબકના રંગ રંગવામાં મારી આવડત કાંઈક વધુ સંતોષકારક દેખાઈ આવી. બાકી તો નવું ઘર બંધાતાં સંડાસ વગેરે સારાં થઈ ગયાં, હવા ઉજાસ ઘણાં વધી ગયાં અને મારાં હૃદયમાં રમતાં જૂના ઘરનાં ભૂત-પ્રેત વગેરેનું ભેદી વાતાવરણ સદાને માટે અદૃશ્ય થઈ ગયું.

આ નવા ઘરમાં ઠેઠ કાઠિયાવાડથી લઈ આવેલ એક પ્રચંડ પટારો હજી પડ્યો છે. મજબૂતમાં મજબૂત અને લગભગ ત્રણ ઇંચ જાડાં લાકડાંનો અને તેના ઉપર ચારે તરફ પતરું મઢી લીધેલું એવો એ પટારો છે. ઉંચાઈમાં આશરે ચાર–સાડાચાર ફીટ, પહોળાઈમાં ત્રણેક અને લંબાઈમાં પાંચ–છ ફીટ. એ ધગડધૂસ પટારાનું બારણું મારા જેવા એકલાથી ઉઘડે તેમ ન હતું. તેને પોતાની જે કળ છે તેની ચાવી એક ફૂટ લાંબી સંગીન લોખંડની છે, એને લટકાવવાનાં બે મોટાં તાળાં પણ એવા જ પ્રકારનાં પ્રચંડ છે. પહેલાં એ પટારામાં શી શી ચીજો છે એ જોવાની મને હમેશ ઉત્કંઠા રહેતી. અત્યારે તો એમાં જૂનાં અને મોટાં વાસણો પડેલાં છે. પણ આટલે આટલે વર્ષે એની એ ચાવી કે પેલાં બે તાળાં બગડ્યાં નથી, એ કાઠિયાવાડના લુહારની કારીગીરીનું એક સુંદર દૃષ્ટાંત.

આ વાત સંભારતાં મને બીજી વાત પણ સાંભરી આવે છે. પાલીતાણામાં એક સાદો લુહાર આવો જ ઉત્તમ કારીગર હતો. તે હારમોનિયમની રીડ બનાવતો અને કાકાજીના બનાવટી દાંતના ઢાળા પાડીને તે ઉપરથી રૂપાના દાંતના ચોકઠાં પણ તેણે બનાવેલ. એ ચોકઠાં પોલાં હતાં અને બને તેટલાં હલકાં હતાં, છતાં એમાં તાળવાં જોડે ચોંટવાનો ગુણ નહિ એટલે તે બે ચોકઠાંને નાની નાની સ્પ્રિંગ બે

બાજુથી મૂકેલી. મોંમાં એ રહેતા ત્યારે જરા પણ દુઃખતા નહિ. પણ ખોરાક ચવાતો કે નહિ એ મને આજે યાદ નથી.

એ પટારા આગળ બનેલ એક પ્રસંગ મને યાદ છેઃ કાઠિયાવાડથી કાકાજીએ રીવોલ્વર લીધેલી. તે છ નાળીની હતી અને તેની સાથે કારતુસોની ડબી પણ રહેતી. પટારાની પાસે એક 'સ્ટ્રોંગ રૂમ' બનાવવામાં આવ્યો હતો તેમાં એક ભંડારિયામાં, ચોરખાનામાં તે રીવોલ્વર રહેતી. એક વેળા ત્યાં સુધી હું, માધુભાઇ અને મારી નાની બહેન પહોંચી ગયેલાં અને ખાંખાંખોળાં કરતાં અમારે હાથે એ રીવોલ્વર ચડી. મેં રમતમાં એમાં કારતુસો પણ ગોઠવી અને બહેનને સહેજ છેટે ઊભી રાખી રીવોલ્વર ફોડવાનો યત્ન કર્યો, પણ કોણ જાણે શાથી એ ફૂટી જ નહિ! એ ક્રિયા થઈ રહ્યા પછી મને એની ભયંકરતાનો ખ્યાલ આવ્યો અને બેચાર દિવસ જવા દઈ કાકાજીને મેં જ કહ્યું કે હવે આ રીવોલ્વર અને કારતુસો રાખવાથી શો ફાયદો! એને કાઢી નાખોને! એ ઉપરથી કાકાજીએ એ વેચી નાખેલી.

એ ફૂટી હોત તો?

પાલીતાણામાં અંગ્રેજીના સેકન્ડ સ્ટાન્ડર્ડ સુધી મેં અભ્યાસ કરેલો—એમાં પરીક્ષા તો મેં એકકે આપેલી જ નહિ—એટલે સૂરત આવીને હું ત્યાંની તે વખતની ચૂનીલાલ શાહની ખાનગીશાળા–સાર્વજનિક સ્કૂલમાં થર્ડ સ્ટાન્ડર્ડમાં બેઠો. તે વખતે એ સ્કૂલ બહુ નાના પાયા ઉપર હતી પણ ત્યાં શાહના મુખ્ય મદદનીશ તરીકે ઇશ્વરલાલ પ્રાણુલાલ ખાનસાહેબ હતા અને સૂરતમાં એ સ્કૂલ ભણાવવામાં પહેલે નંબરે ગણાતી, એટલે અમારા માટે એ સ્કૂલની પસંદગી કરવામાં આવી. ઇશ્વરલાલ ખાનસાહેબ મારી માના મામાના છોકરા–ભાઈ થતા હતા એ પણ એક કારણ હતું. સ્વ. ચુનીલાલ શાહથી હું એટલો ગભરાયેલો રહેતો કે એમને વિશે હું કશું કહી શકું તેમ નથી. તેમનો મિજાસ અતિશય ભારે ગણાતો અને હતો એટલું મને યાદ છે. પણ એઓ આવા ભાવનાશાળી હશે અને આત્મત્યાગ કરીને પણ સાર્વજનિક સ્કૂલ અને કૉલેજ કાઢીને તેને જાહેર સંસ્થા તરીકે બનાવી દેવાના એમના આદર્શવાદી કોડ હશે એવું હું તે વખતે જાણી શક્યો ન હતો, અને પાછળથી સૂરત છોડ્યા પછી તો મારું કાર્ય તદ્દન નિરાળું થઈ ગયું હતું. એટલે એમની પ્રવૃત્તિઓથી હું અજાણ્યો જ રહ્યો હતો. એમના પુત્ર શ્રી. ચંદ્રવદન શાહને હું હમણાંનો ઓળખતો થયો, તે શ્રી. જયન્ત દલાલ અને એમનાં પત્ની માલતી દલાલને લઈને.

પણ ઇશ્વરલાલ ખાનસાહેબને તો જ્યાં સુધી એ જીવ્યા ત્યાં સુધી સૂરતની secondary (માધ્યમિક) કેળવણીના એક પ્રચંડ વડ જેવા એકલા, નિસ્પૃહી, નિરાભિમાની, મૃત્યુની અણી સુધી એવા

ને એવા ટટાર, અને મૃત્યુથી નિર્ભય પુરુષ તરીકે મેં ઓળખ્યા હતા અને બીજા અસંખ્ય વિદ્યાર્થીઓએ અને સહકાર્યકર્તાઓએ ઓળખ્યા હશે. વર્ષો સુધી એમની માસ્તર સાહેબ તરીકેની કારકીર્દિને લઈને એમને ઓળખનાર વિદ્યાર્થીવૃંદ એટલું વિશાળ અને આખા હિંદુસ્તાનમાં વહેંચાઈ ગયેલું હતું કે ન પૂછો વાત. એક વખત એમનાં પત્નીને લઈ ને એ જાત્રાએ નીકળ્યા હતા, ત્યાં માર્ગમાં અનેક ઠેકાણે જ્યાં જ્યાં એમને કોઈપણ પ્રકારની મદદ જોઈતી હતી ત્યાં ત્યાં એમના વિદ્યાર્થીઓ સ્ટેશને, ટ્રેનમાં તેમજ ગામમાં મળી આવેલા અને તેમણે બહુ આનંદથી તેમને મદદ કરેલી.

કૃષ્ણમુખરામ, અમારા કાકાજી વગેરેની પેઢીના એ વ્યક્તિશાળી પુરુષો પછીની પેઢીના પુરુષોમાં આગળ પડી આવે અને પોતાની આકૃતિથી આસપાસના મંડળમાં છાપ પાડે એવી વ્યક્તિઓમાં ઇશ્વરલાલ ખાનસાહેબ મુખ્ય હતા. મજબૂત પાયાનું ભરાઉ કાઠું, ગૌરવર્ણો, કાંઇક લંબગોળ વદનમાં પ્રમાણમાં ઝીણી, હોંશિયારી દર્શાવતી પણ કપટરહિત એમની બે આંખો, માથે પ્રતિભાસંપન્ન લાગે તેવડા કદની છતાં બહુ મોટી નહિ એવી કાયસ્થ–નાગર શાહી પાઘડી, મોટી નહિ તેમ નાની નહિ એવી ઘાટીલી મૂછ, કાળો આલપાકાનો ડગલો, ઝીણું સ્વચ્છ ધોતિયું, સારી રીતે રાખેલાં શુઝ અને હાથમાં કાં તો છત્રી અને કાં તો રૂપાની મૂઠવાળી જાડી લાકડી. પાનથી ભરેલા એમના મોં ઉપર એક પ્રકારની શાંતિ–મહાસાગરની નહિ; કોઇ સામ્રાજ્યની નહિ પણ એક નાનકડા સ્વચ્છ સરોવરની અને કટાક્ષવિહોણું સ્મિત. એ બે આ પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિ પ્રત્યે દરેકનું ધ્યાન ખેંચતાં. વક્તા તરીકે જેને આપણે અભિનય રહિત, સરળ સચોટ પણ લાઘવ વગરનું વક્તૃત્વ કહીએ તેવું વક્તૃત્વ–ઘણા ઊંચા પ્રકારનું તે દાખવતા. પ્રમાણમાં કોઈ કોઈવાર જરા પંડિત મદનમોહન માલવિયજીની પેઠે દીર્ઘસૂત્રી થતા ખરા.

માધ્યમિક કેળવણી અને તે પણ વહેવારની કસોટીએ ચડેલી કેળવણીના એ ખરેખર નિષ્ણાત હતા. પણ બદલાતા જતા જમાનાની સાથે સાથે કેળવણીની પદ્ધતિ પણ બદલતા જવું અને નવા નવા પ્રયોગો કરી કરીને વિદ્યાર્થીઓના જીવન સાથે ખેલ ખેલવાની રીતમાં એ માનતા નહોતા. શિક્ષણનો એમનો પ્રિય વિષય અંગ્રેજી હતો. સાથે:સાથે કોઇ કોઈવાર એ ગુજરાતી પણ શીખવતા. એમનું શિક્ષણ પણ એમની આકૃતિ જેવું સંગીન પાયા ઉપર રચાયેલ, લાંબા અનુભવની કસોટીએ ચડેલું અને વિદ્યાર્થીઓને લેતાં રસ પડે તેવું હતું. જૂના જમાનાના અંગ્રેજી જ્ઞાનની સંગીનતા માટે કોઈને બે મત છે જ નહિ, એવાં સંગીન જ્ઞાન ધરાવનાર રડ્યાખડ્યા છેલ્લા પ્રતિનિધિરૂપે કદાચ એ એમના જીવનના છેલ્લા તબક્કામાં રહ્યા હશે.

એમનું આખું લાંબુ જીવન–એમનું માનસ–સ્વાસ્થ્ય પ્રિય રહ્યું હતું. સુખપ્રાપ્તિની શોધમાં એમણે પોતાની શક્તિનો ઝાઝો ઉપયોગ કર્યો હોય તેમ લાગતું નહોતું. મોટા મોટા આદર્શો, અશક્ય ભાવનાઓ, વ્યર્થ સ્વપ્નો વગેરે જેને અંગ્રેજીમાં 'હેપિનેસ' કહે છે તેની શોધમાં લાગનાર માણસોને હોય છે. સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્તિમાં બહુ ઓછા પ્રયત્ને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. હું પોતે સુખના કરતાં સ્વાસ્થ્યમાં વધારે રાચું છું અને એટલા માટે કેટલાક તરંગી માણસોને મારું મૂલ્ય ઓછું પણ જણાય છે :પણ સુખ અને સ્વાસ્થ્ય વચ્ચેનો તફાવત કેટલાકને પરિચિત નહિ હોય. હું એક સાદા દૃષ્ટાંતથી ખુલાસો કરું: જેમની સાથે કાં તો લગ્ન થઇ શકે જ નહિ એટલે કે એ યુવતીઓ પરણેલી હોય અથવા તો થઇ શકે તો પૈસા સંબંધી, વર્ગ સંબંધી એવી અસંબદ્ધતા હોય કે પરણ્યા પછી થોડું સુખ અને પાછળથી ઘણું દુઃખ હોય છતાં એવી યુવતીઓ જોડેના પ્રેમને પણ જાણી જોઇને વિકાસ પામવા દેવો અને તેને ઉછૃંખલ રીતે વહેવા દેવો, લોકોમાં મૌલિક ખપવાને અથવા તો એમની આંખે ચડવાને કાંઇ કાંઇ અર્થ વગરના નમાલા પ્રયોગો જીવનમાં નાનામાં નાની બાબતોથી માંડીને

મોટામાં મોટી બાબતોમાં પણ કરવા અને એ રીતે પણ સાહસનો દંભ કરી ક્ષણિક કીર્તિ મેળવવી એ બધા પ્રયોગોને લઇને ઉત્પન્ન થતા આત્મસંતોષને હું સુખ કહું છું; જ્યારે 'માથે પડી વિશ્વદેવા' એવા પ્રકારના સંતોષને કેળવવાની વૃત્તિ દાખવી સ્વસ્થતા મેળવવી એને હું સ્વાસ્થ્ય કહું છું. સ્વપ્ન સેવવાં, ભાવનાઓને પોષવી, આદર્શોને મૂર્તસ્વરૂપ આપવા યત્નો આદરવા એ બધું કરવાની સાથે મસ્તક ભલે આકાશમાં હોય પણ પગ નક્કર પૃથ્વી ઉપર રાખીને ઊભા રહેવું એને હું સ્વાસ્થ્ય વૃત્તિ કહું છું. પોતાના સુખ ખાતર અન્યને અન્યાય કરવો, એમનાં હૈયાં ધવાવા દેવાં વગેરે પ્રકારનું વર્તન સ્વાસ્થ્યનું માનસ સેવનાર કદી નહિ કરે. હું આ પ્રકારના સ્વાસ્થ્યનું સેવન કરનારો છું. સ્વ. ઇશ્વરલાલ ખાનસાહેબ પણ એ પ્રકારનું માનસ ધરાવતા હતા.

પોતાનું માનસ સ્પષ્ટ દર્શાવવા ખાનસાહેબ એક વાત કહેતા: એ અને મારા સગા મામા જેવચરામ ભાઉસાહેબ લગભગ બન્ને મેટ્રિક થયા ત્યાંસુધી સાથે જ. એ બંનેએ અનેક વેળા પોતાના લક્ષ્ય સંબંધી વાતો કરેલી. જેવચરામને મોટા, ભવ્ય બંગલાઓમાં રહેવું, ગાડીઘોડે ફરવું, નવાબી ઠાઠથી મુસાફરીઓ કરવી અને ભપકાબંધ લૂગડાં પહેરવાં એની પરમ ઇચ્છા હતી. ખાનસાહેબની ઇચ્છા સૂરતમાં રહીને શાંત જીવન ગાળવું, નિરાંતે સવારે ઊઠવું, ગાદી તકિયાની બેઠકે બેસવું, ધમાલ વગરની નોકરી કરવી અને કુટુંબકબીલા તથા મિત્રમંડળની વચ્ચે રહીને જિંદગી ગુજારવી. બન્યું પણ તેમજ.

જેવચરામ ભાઉ સાહેબ મેટ્રિકથી આગળ વધ્યા નહિ અને શ્રી. ધરમશી મોરારજી ગોકલદાસના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી તરીકે રહીને તેમણે ભવ્ય બંગલામાં જીવન ગાળ્યું, હિન્દુસ્થાનમાં અનેક લાંબી મુસાફરીઓ કરી, ગાડીઘોડે ફર્યા અને ભપકાબંધ લૂગડાં પહેર્યાં. ખાનસાહેબે બી. એ. થઈને સાર્વજનિક સ્કૂલમાં પહેલાં ફર્સ્ટ આસિસ્ટંટ તરીકે અને પછીથી પ્રિન્સિપાલ તરીકે પોતાની લાંબી જિંદગી શાંત વ્યતીત કરી.

લીમડી કુઇના પોતાના ઘરમાં કુટુંબીજનો અને સ્નેહી મંડળ વચ્ચે ગાદીતકિયે પોતાનું સીત્તેર વર્ષનું આયુષ્ય સુખદુઃખના તડકાછાંયડા નીચે, જે મળ્યું તેનાથી સંતોષ ધારણ કરી, વધારે લેવાની તૃષ્ણામાં વ્યર્થ ફાંફાં માર્યા સિવાય એની એજ પ્રસન્ન મુખમુદ્રાએ, અનેક મનુષ્યોને લગભગ નીરસ લાગતી જીવનવ્યવસ્થામાંથી મણાય તેટલો આનંદ માણ્યો. લાંબા જીવનના ગાળામાં ફરજો આવી તેટલી પોતાના માનસ અને શકિત પ્રમાણે અદા કરી. કાંઇક વિચિત્ર પ્રકૃતિની પત્નીને નિભાવી લઈ ઠેઠ વૃદ્ધાવસ્થામાં વિદાય કરી પોતે શાંતિથી આ જગતમાંથી વિદાય લીધી.

સૂરતમાં હતો ત્યાંસુધી તો હું વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં એટલે મને ઇશ્વરલાલ ખાનસાહેબનો પરિચય બહુ નહિ. પણ પછી હું મુંબઇથી કોઈ કોઈ વાર સૂરત ગયો હોઉં ત્યારે એમને ત્યાં સવારે જતો, અને દોઢ બે કલાક બેસીને ગપ્પાં મારતો. મારી વચલી બહેનના પુનર્લગ્નને પ્રસંગે, જાહેરમાં અમારે અને ઇશ્વિરલાલભાઈને સારું જેવું યુદ્ધ જામેલું, કારણ કે એમણે તે વેળા જૂના પક્ષને પડખે ઊભા રહેવાનું પસંદ કરેલું. પણ તે વિકટ પ્રસંગે ઉપસ્થિત થયેલ ઝેરવેર અલ્પ સમયમાં અમે ભૂલી ગયા હતા. અને પાછળથી એ બહેનનાં છોકરાં-ઓને ન્યાતમાં લેવાની બાબતમાં એમણે મદદ પણ કરેલી.

સવારે નવ–સાડા નવે હું ત્યાં જાઉં. એમના એના એજ ગાદી તકિયા ઉપર એ માત્ર ગંજીફ્રાક અને ધોતિયું પહેરીને બેઠા હોય. પાસે અવ્યવસ્થિત દશામાં સાર્વજનિક સ્કૂલ ઉપરાંત બીજી અનેક સંસ્થાઓનાં કાગળીયાં પડયાં હોય, નાનો પેસતકત્તો પણ હોય, પાનસોપારીનો સામાન પણ હાથ પહોંચે એટલામાં હોય, કવચિત્ બીડીનાં ઠુંઠા પણ દૃષ્ટિગોચર થતાં હોય. અગીઆર—સાડા અગીઆર સુધી હું ત્યાં વાર્તાલાપ જમાવું. વચમાં જુદી જુદી સંસ્થાના પટાવાળા કે કલાર્કો આવીને પોતાનું કામ પતાવી દેતા જાય. બીજા મળવા

આવનારા ગોઠવાતા જાય. કૌટુંબિક પ્રશ્નોની ગુંચ ઉકેલાતી જાય અને મસાલાવાળી ચાહના ડોઝ આવનારની શક્તિ પ્રમાણે લેવાતા જાય.

અનેક સંસ્થાઓના, અનેક વ્યક્તિઓના ખાન સાહેબ સલાહકાર હતા. બહુ મોડેથી સરકારે તેમને રાવ સાહેબનો ઇલ્કાબ આપેલો. મેં તે વખતે તેમને કહેલું કે એમની યોગ્યતાના પ્રમાણમાં આ ઇલ્કાબ નાનો ગણાય. ઓછામાં ઓછો દિવાન બહાદુર નહિ તો રાવ બહાદુર તો મળવો જ જોઇએ. હું એ વિષય પર જરા ઉગ્ર થઈ ગયેલો પણ મારું સાંભળી રહ્યા પછી ઇશ્વરલાલભાઇ જરા પણ અસ્વસ્થ થયા નહિ અને બોલ્યા કે 'કદાચ્ ધારો કે તું જે કહે છે તે બધું ખરું હોય; પણ મારે શું કરવું? હું ના પાડું એનો અર્થ એવો થાય કે મેં એથી મોટા ઇલ્કાબની ઇચ્છા રાખેલી. મારે તો ઇલ્કાબ જ જોઈતો ન હતો. પણ હું કોંગ્રેસવાદી નહિ એટલે તેઓ આપે તો ના પાડવા જેટલી શેખી મારે શા માટે કરવી?' સ્વ. રાવ સાહેબ ઇશ્વરલાલ પ્રાણલાલ ખાનસાહેબ મૃત્યુ પામ્યા અને એવી પ્રકૃતિનો એક શાંતિપ્રિય સૂરતી સૂરતમાંથી અદશ્ય થયો.

એ સ્કૂલના બીજા માસ્તરોમાં તો એક શ્રી કસોટિયા પોતાના સુક્રિયાની લૂગડાં—ઇસ્કી, વજનમાં હલકી અને નાની, જરા વળાંકથી મૂકેલી પાઘડી, છટાદાર ધોતિયું અને લાંબો ડગલો એ બધાંથી મને યાદ છે. તે વેળાના પરસ્યન માસ્તર પણ એક વ્યક્તિ હતા. બીજા એક માસ્તર મોતીરામ કરીને હતા. એમને માટે, ખરું કે ખોટું એમ કહેવાતું કે મેટ્રિકમાં સાતવાર નપાસ થયા પછી એ પાસ થયા હતા. ભણાવવામાં એ બહુ સારા હતા એથી ઘણા છોકરા એમ માનતા હતા કે આટ આટલી વાર એમણે મેટ્રિકનું વાંચ્યું એથી જ એ બહુ હોશિયાર માસ્તર થયા!

ત્યાં સાથે ભણતા વિદ્યાર્થીઓમાંથી કોઇ મને હવે યાદ નથી. પરંતુ એક વર્ષ હું થર્ડમાં હતો તે વેળા સેવન્થમાં મારા નાના સગા

મામા મંગળદાસ અને હીરાલાલ મહેતા (હીરુ મહેતા સોલિસિટર) હતા, જેઓ મને કોઇ કોઈ વાર ચાહ પાતા અને બિસ્કિટ ખવડાવતા, એ જમાનામાં આટલી પરોણાગત કરનાર પણ આટલાં વર્ષ યાદ રહે છે એનું કારણ માત્ર એટલું કે મને ઘેરથી ખાવાના માટે કે ચહા પીવા માટે એક પણ પૈસો મળતો ન હતો. કારણમાં એમ જણાવવામાં આવતું—જે કારણ ખરું હતું—કે ગમે તે ખાવાથી તબિયત બગડે છે.

આ સિદ્ધાંતમાં આજે પણ હું માનું છું, સ્વાનુભવે માનું છું કારણ કે મેં અત્યાર સુધીમાં મારી નાજુક તબિયતને પ્રતિકૂળ સેંકડો વાર ખાધું છે અને સેંકડો વાર તબિયત બગડી છે. એટલે એ સિદ્ધાંત માટે મારે મારા પિતાની સામા કશું લખવાનું રહેતું નથી; પરંતુ મારો જે વિરોધ છે તે એટલો જ કે પોતાને પૈસે જ માણસ ખાઈ શકે છે અને પોતાના પૈસાએ લીધેલી ખરાબ વસ્તુઓથી જ તબિયત બગડે છે એમ માનવું એ ભૂલભરેલું છે. સાથે સાથે એમ પણ માની લેવું કે પોતાનાં છોકરાંને ગજવામાં પાઇ પણ નહિ આપીએ તો એ કશું જ ખાવાનું ખાશે નહિ કે કશું પીશે નહિ એ પણ એક મોટો ભ્રમ છે. અમારા કાકાજી આ ભ્રમ સેવતા હતા. મેં મારા અનુભવ ઉપરથી મારી છોકરીઓ માટે એ ભ્રમ કદી સેવ્યો નથી. એમની તબિયત બગડે તો તે સમયની પહેલાં એમના ગજવામાં પૈસા હતા કે નહિ એની ગણતરી હું રાખતો જ નથી. મારા મનમાં સોળે સોળ આના ખાતરી હોય કે પોતાના અથવા સખીઓના પૈસા વડે કરીને એમણે બોર કે શરબત કે બટાટાવડાં કે એવું કશું પણ લઈને સારા પ્રમાણમાં દફડાવ્યું હશે. હા, કાકાજીનું એ વિશેનું બાલમાનસનું અજ્ઞાન મારે માટે તો લાભકારક જ હતું.

તે સમયે છોકરાં અને માબાપોને નસીબે સોંઘવારી બેહ

હતી. પૈસાનાં તરડ પડેલાં કોઠાં ત્રણથી છ મળતાં. વિલાયતી આમલી, લીલાં કાચાં જમરૂખ, ચણીબોર, સૂરતીબોર, ખારેકીબોર વગેરે પણ પુષ્કળ મળતાં. બે ત્રણ પૈસામાં તો આવી સેંડો અને ગામાની તબિયતને ચૂંથી મારે તેવી અનેક ચીજો સારા પ્રમાણમાં મળતી. બધાં છોકરાંના માબાપને સરખા સિદ્ધાંત હોતા નથી એટલે ઘણાં છોકરાંનાં ગજવામાં હમેશાં પૈસા રહેતા. નાનપણમાં મનુષ્યો, મોટપણના કરતાં, સાથે બેસીને ખાવાની અને આનંદ કરવાની વૃત્તિ વધારે પ્રમાણમાં ધરાવતાં હોય છે. મોટપણે તો માત્ર દારૂ પીનારમાં જ આ વૃત્તિ આગળ પડતી જોવામાં આવે છે. પરિણામે જે છોકરાંના માબાપ પૈસા નથી આપતાં અને માત્ર એટલા ઉપાયથી જ પોતાના છોકરાંની તબિયત જાળવવા મિથ્યા ભ્રમ સેવે છે, એ પોતાના યત્નમાં નિષ્ફળ નીવડે છે.

તે વખતનું સાર્વજનિક સ્કૂલનું મકાન હજી પણ છે. એની આસપાસ હમેશાં મોચીઓના ચામડાં અને પાણીના મિશ્રણથી ઊભી થતી ગંધ પ્રસરી રહેતી. સામે જ અમારા જરા દૂરના મામા પ્રજારામ મોતીરામ દીવાનની એક છબી પાડવાની અને બીજી જનરલ સ્ટોર્સની એમ બે દુકાનો હતી. એક દુકાનમાં ફરતો ત્યારે મને હમેશાં થતું કે મામા મારી એક છબી પાડી આપે તો! બીજી દુકાનમાં ફરતો ત્યારે ત્યાંના કબાટોમાંની અનેક અને અસંખ્ય વસ્તુઓ જોઈ રહેતો અને મને થતું કે મામા મને એમાંથી એકાદ વસ્તુ આપે તો! મામાએ મારી છબી પણ પાડી ન આપી અને એકાદ વસ્તુ પણ મફત ન આપી. તેની જ પાસે સૂરતના પ્રસિદ્ધ દિલરૂબા બનાવનાર કબલની નાની સરખી દુકાન હતી. એ કબલ કારીગર ઘણો સારો પણ મને એનો જરા કડવો અનુભવ થયેલો. અમે એને મારે માટે એક નાનું દિલરૂબા કરવા આપેલું. નવ રૂપિયાનો ભાવ પણ ઠેરવેલો. એણે એ તૈયાર કર્યું. અમને બતાવ્યું. સહેજ પૉલિશ સૂકાવાનું હતું એટલે બીજે દિવસે અમે લઈ જવાનું નક્કી કર્યું. પણ તે દરમ્યાન

તેણે એ વગાડી જોયું. એમાંથી ભલભલી સારંગી અને મહુઅરને શરમાવે એવા સૂર ગૂંજી ઊઠયા. એ ફરી ગયો, અને અમને એ દિલરૂબા નહિ આપ્યું! વર્ષો સુધી; એ નાનકડાં, રમકડાં જેવાં લાગતાં દિલરૂબાને લઇને કબલ મોટા મોટા જલસાઓમાં ઉસ્તાદોને સાથ આપતો.

એ સાર્વજનિક સ્કૂલનું નામ 'ધી ઇંગ્લીશ સ્કૂલ' હતું. તે ઉપરથી છોકરાઓએ 'ઢીંગલી' સ્કૂલ પાડેલું. હું એમાં દાખલ થયો ત્યારે તો 'ઢીંગલી' નામ એટલું પ્રચલિત થઈ ગયેલું કે એથી કોઈ ચીડવાતું પણ નહિ અને—એમાં જાણનારા પણ, સ્વાભાવિક રીતે એને 'ઢીંગલી' જ કહેતા. હું ત્યાં થર્ડ, ફોર્થ અને ફિફ્થ એમ ત્રણ વર્ગ ભણ્યો પણ એ ત્રણ વર્ષના ગાળામાં, ચાલુ માંદગીને લઈને મેં ભાગ્યે વર્ષમાં ત્રણચાર મહિના સ્કૂલમાં હાજરી આપી હશે; અને વાર્ષિક પરીક્ષા તો એકે આપેલી જ નહિ! કોણ જાણે શાથી સિક્સ્થનો વખત આવ્યો ત્યારે મેં એ 'ઢીંગલી' સ્કૂલ છોડી અને હું ગવર્નમેન્ટ હાઈસ્કૂલમાં સિક્સ્થમાં બેઠો.

પ્રકરણ ત્રીજું

ગવર્નમેન્ટ હાઇસ્કૂલનું મકાન આજે તદ્દન ખાલી ઇસ્પિતાલની સામે ઊભું, જોનારને ખાવા ધાય છે. તે વખતે ત્યાંના સેવન્થના કદાવર, મશ્કરા, તોફાની છોકરાઓથી એનું આકર્ષણ કાંઇક જુદું જ હતું. અમારા ઘરના આગલે બારણાના રસ્તાથી જતાં એ સ્કૂલ કાંઇક આઘી પડતી, પણ પાછલા બારણાના રસ્તેથી જતાં માત્ર ૭ સાત મિનીટ જ થતી.

સિક્સ્થ સ્ટાન્ડર્ડમાં અમારા શિક્ષક તરીકે મી. ચીનાઈ કરીને એક જાડા, વૃદ્ધ અને અતિશય ભલા પારસી હતા. અને મારી સાથે સહાધ્યાયીઓમાં હરિયશરાય લલ્લુભાઈ દોલતજાદા, એમ. એ., એલ્‌. એલ્‌. બી., બી. એસ સી., હતા. એમનું લાડનું નામ ઘેલાભાઈ હતું અને આજ પણ આખા કુટુંબમાં તેઓ આજ નામે ઓળખાય છે. મુંબઈ, અમદાવાદ તેમજ બીજાં અનેક ગામોની મિલોમાં તેમણે મેનેજર તરીકે નોકરી કરેલી છે. એ મારા કાકા ઉમિયારામની પુત્રી મનમતના પુત્ર થાય.

એમના પિતાનું નામ મલજીભાઇ અથવા લલ્લુભાઇ હતું. એમનું ઘર પણ અમારા પડોશમાં જ હતું. નાનપણથી વિદ્યાભ્યાસ પ્રત્યેની એમની તીવ્ર, અનહદ લાગણી. બીજા કોઈપણ વ્યવસાય તરફની એમની લગભગ યોગીના જેવી ઉદાસીનતા, કલાકોના કલાક વાચન કરવાની એમની વૃત્તિ વગેરે ગુણથી છેક ગરીબાઇમાંથી તે મિલના મેનેજર સુધી ચડી શક્યા. તે વખતે પરીક્ષાઓ ડીસેંબરમાં લેવાતી. મેટ્રિકની પરીક્ષાથી માંડીને પછીની દરેક પરીક્ષા આપી

રહે એટલે બીજા વર્ષનાં અભ્યાસનાં પુસ્તકો લઇને જ એ સૂરત આવે. સૂરત આવ્યા પછી તરત એ વાંચવાનું શરૂ કરી દેતા તે મુંબઈમાં કોલેજો ઉઘડે ત્યાં સુધી. મુંબઈમાં એ ગોકળદાસ તેજપાળ બોરડિંગમાં રહેતા અને વિલ્સન કોલેજમાં ભણતા.

આટલી મહેનત છતાં એમના અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત એ બે વિષય કાચા એટલે સેકંડ ક્લાસમાં એ પાસ થતા. એ ભણી રહ્યા એટલે જ એમની કસોટી થઈ. એમને વિલ્સન કોલેજમાં આસિસ્ટ-ન્ટની જગ્યા સો–સવાસોની જાથુકની આપવાની પ્રિન્સિપાલે ઇચ્છા દર્શાવી. તે જ વખતે જયસુખલાલના પ્રયાસથી ખટાઉ મિલમાં બ્લીચિંગ ખાતામાં માસિક પચાસ રૂપિયાની જગ્યા પણ મળે તેમ હતું. ક્યાં કોલેજની આસાનીની અને પ્રતિષ્ઠાની સવાસોની નોકરી અને ક્યાં મિલની સવારના આઠથી રાતના આઠ સુધીની, હલકા માણસોની ગાળો ખાવાની અનિશ્ચિત નોકરી! પણ એમણે મિલની નોકરી લઇને કોલેજની નોકરી જતી કરી. એના પરિણામે અત્યારે હજાર–પંદરસોની નોકરીઓ એમને શોધતી આવે છે.

આજે પણ કદાચ એમને ટેનિસ, બેડમિન્ટન, ટેબલ ટેનિસ વગેરેની રમત કેમ રમાય એનું જ્ઞાન નહિ હોય. આખી જિંદગીમાં એમણે બે પાંચ નાટકો કે સીનેમા જોયાં હશે. પણ પૈસાદાર થવું જ હતું, જે ભયંકર ગરીબાઇમાં એ ઉછર્યાં હતા તેમાંથી એમને છૂટવું જ હતું. એમના કુટુંબને છોડવવું જ હતું–જ હતું–એટલે એમણે આ કઠણ, શુષ્ક, કાંટાળો માર્ગ પસંદ કર્યો અને લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કર્યું.

ગરીબમાંથી પૈસાદાર થવા મનુષ્યો આવા ભગીરથ પ્રયાસો કરે છે. પૈસાદાર હોય તે પૈસાદાર રહેવા એવું કરવા ભાગ્યે જ તૈયાર હોય છે. દૂરથી જોનારને તો ક્ષણભર એમ પણ લાગી આવે છે કે પૈસાદાર લોકોમાંથી ઘણા તો પાછા ગરીબ થવા માટે ભગીરથ પ્રયાસો કરી રહે છે—અલબત્ત, તેઓ પોતે આ જાણતા નથી!

ગમે તે હો; તે વખતે હરિયશરાય મેનેજર ન હતા. તે હતા માત્ર ગવર્નમેન્ટ હાઇસ્કૂલના પહેલો બીજો નંબર રાખનાર છતાં તોફાની બારકસ, અટકચાળા, મશ્કરા, ખુશમિજાજી વિદ્યાર્થી. અમે અમારે પાછલે બારણેથી ઘણું ખરું સ્કૂલ જતા. હરિમશના અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત એ બે જરા કાચા વિષય, મારા ગણિત અને ભૂગોળ એ બે જરા નબળા વિષય. અલબત્ત, એમનું અભ્યાસનાં પુસ્તકોનું વાંચન લગભગ હદ વગરનું. મારું અભ્યાસ સિવાયના પુસ્તકોનું અધ્યયન મર્યાદા વિનાનું. પરિણામે એ પહેલો નંબર રાખતા અને હું બીજો રાખતો. કોઈ કોઈ વખત હું પહેલો પણ આવી જતો. પણ મને એ વિશે તલ માત્ર પણ કાળજી નહતી એટલે અમારે પરસ્પર ઈર્ષ્યા કે સ્પર્ધા હતાં જ નહિ. અમે બંને શરીરે નાજુક અને એકવડા—હવે એમની તબિયત પણ સરસ છે અને અંગે પણ તેઓ કદાવર છે—એટલે અમારી મશ્કરીઓ, અમારો હાસ્યરસ વગેરે બધાથી જરા જુદા પ્રકારનાં હતાં. શનિવારે શનિવારે અમારે અંગ્રેજી કવિતા મોંએ કરવાની હતી. તેની પોણોસો લીટી, ઘેલાભાઈ એમની પ્રકૃત્તિ પ્રમાણે ત્રણ દિવસથી ગોખીને શનિવારે રસ્તામાં છેવટની પાકી કરતા હતા. હું મારી યાદદાસ્ત ઉપર ઇતબાર રાખીને તે જ વખતે ગોખવાનો આરંભ કરતો અને સ્કૂલ પહોંચતાં સુધીમાં મોંએ કડકડાટ કરી નાખતો છતાં પણ શનિવારે અમે સ્કૂલ મોડા જ પહોંચતા, એટલે નિયમ પ્રમાણે અમારે છેલ્લા બેસવું પડતું અને ઘણું ખરું પાટલી પર ઊભા રહેવું પણ પડતું. હું તો ડાહ્યો ડમરો ઊભો રહેતો પણ મારી ચડામણીથી ઘેલાભાઈ પાસે બેઠેલાને તરેહવાર પજવતા અને પરિણામે ચીનાઈ માસ્તર મોટા ઘાંટા પાડતા.

બિચારા ચીનાઈ માસ્તર પારસી રહ્યા એટલે હિંદુ રીતરિવાજ જાણે નહિ, એનો લાભ અમે ઘણીવાર લેતા. એક દૃષ્ટાંત આપું છું: હું સિક્સ્થમાં હતો ત્યારે જ મારાં બા મૃત્યુ પામ્યાં. તેમની ઉત્તરક્રિયાઓ વેળા મારે તેમજ ઘેલાભાઇને સ્કૂલમાંથી બે ત્રણ વેળા વહેલા

જવું પડેલું. આ વાત યાદ રાખીને લગભગ આઠેક મહિના સુધી, જ્યારે જ્યારે અમને શનિવારે ક્લાસમાં બેસવાનો કંટાળો આવતો ત્યારે ત્યારે અમે મુદ્રાઓથી સંકેત કરી લઈએ અને પહેલાં હું ધીમેથી મારાં ચોપડાં દફતરમાં ઘાલીને રડમસ ચહેરે ચીનાઈ માસ્તર પાસે જાઉં: અને કહું: "સાહેબ, હું ઘેર જાઉં છું." માસ્તર પૂછે: "કાંય વારુ!" ઉત્તરમાં હું વધારે રડમસ થઈને જવાબ આપું: "સાહેબ, મારી મા—મધર ગુજરી ગયાં છે." જવાબમાં માસ્તર ઢીલા થઈ જાય અને કહે: "ઓહ, યસ, વેરી સૉરી, જાઓ, જાઓ.".

હજી તો હું ક્લાસમાંથી બહાર પગ મૂકતો નહિ હોઉં ત્યાં તો ઘેલાભાઈ દોલતજાદા પોતાનાં ચોપડાં લઈને ત્વરિત ગતિથી ચીનાઈ માસ્તરને સલામ કરતા મારી પાછળ આવ્યા જ હોય. માસ્તર એકદમ પૂછે: "કાંય કાંય, દોલતજાદા ? તમે કાંય ?" જવાબમાં શોકગ્રસ્ત, ધીમે અવાજ નીકળે: "સાહેબ સાહેબ, હું મહેતાનો ભાણેજ થાઉં." છેક છેવટ સુધી એટલે કે અમે સિકસ્થમાં રહ્યા ત્યાંસુધી શનિવારે જ્યારે પણ અમને ઇચ્છા થાય ત્યારે અમારી પાસેની આ જડીબુટ્ટી અમે વાપરતા અને એમાં અમને વિજય જ મળતો.

રજાનો ઉપયોગ અમે પાસે આવેલ વિકટોરિયા ગાર્ડન્સમાં બેસીને કરતા, જ્યાં બીજા અમારા એકાદ બે મિત્રો પણ આવી ચઢતા. હાઈસ્કૂલમાં ગયા પછી અનેક અરજીઓ કર્યાથી મને કાકાજી તરફથી રોજનો એક પૈસો મળવા માંડયો હતો. પણ તેમાં પણ શરત હતી કે તે પૈસાની મારે રોજ સ્કૂલના ભટ્ટ પાસેથી બપોરે ચાહ પીવી! પરંતુ તે વખતે મેં અહિંસાની પ્રતિજ્ઞા તો—શક્તિના અભાવે—લીધેલી પણ સત્ય બોલવું જ અને આવી નાની બાબતોમાં ખાસ કરીને બોલવું જ એમ હું માનતો નહતો એટલે જ્યારે અમારી વિકટોરિયા ગાર્ડન્સ જ્યાફત કલબને જ્યાફત ઉડાવવાની ઇચ્છા થતી ત્યારે હું બેએક દિવસ ચાહનો ત્યાગ કરી, બચેલા બે પૈસા જ્યાફતમાં આપતો.

તે વેળા હું, દોલતજાદા અને બીજા બેએક મિત્રો એ મંડળમાં હતા. હું અને દોલતજાદા બન્ને પૈસા કાઢતા પણ પેલા બે વધારે પૈસા કાઢતા એટલે પરિણામે લગભગ બાદશાહી જ્યાફત થતી. તેમાં જો ગાર્ડન્સનો માળી આસપાસ ન હોય તો જમરૂખ, જાંબુ, વિલાયતી આમલી, બોર વગેરે તો તાજાં એ ગાર્ડન્સમાંથી જ મેળવી લેતા. એમાં જોખમ હતું, પણ અમે તે વેઠવા તૈયાર હતા–ખાસ કરીને અમારામાંનો એક. હું અને દોલતજાદા માળી આવે છે કે નહિ એ જોવાનું કાર્ય કરતા અને તે પણ આઘે ઊભા રહીને એટલે અમને તો ખાસ જોખમ હતું જ નહિ. આજે એથી સોગણા પૈસા ખરચીને જ્યાફતો ઉડાવીએ છીએ પણ એમાં એથી વધારે આનંદ તો નથી જ પડતો.

એ છઠ્ઠા ધોરણમાં બનેલો બીજો પ્રસંગ પણ મને યાદ રહી ગયો છે: એક વખત ઈન્સ્પેક્ટર કોવર્નટન ઈન્સ્પેકશન માટે આવ્યો. એને 'જનરલ નૉલેજ'ને માટે ઘણો પક્ષપાત હતો. હું વખતસર સ્કૂલમાં પહોંચેલો નહિ એટલે મને ચીનાઈ માસ્તરે સૌથી છેલ્લો બેસાડ્યો. કોવર્નટને અચાનક સવાલ પૂછ્યો: "હમણાં ઇંગ્લંડમાં પારલામેંટમાં પાર્ટી કેટલી અને કઈ કઈ?"

પહેલા છોકરાએ ઊભા થઈને જવાબ આપ્યો: "બે–હાઈચર્ચ અને રાઉંડ હેડઝ."

ઉત્તર સાંભળીને કોવર્નટન તો લાલપીળો થઈ ગયો. 'નેક્સ્ટ નેક્સ્ટ' બોલતો અરધા વર્ગ સુધી આંગળી ફેરવીને અટકી ગયો અને ચીનાઈ માસ્તર તથા પ્રિન્સિપાલ કોન્ટ્રેક્ટરને તેણે ખૂબ દમ આપ્યો. આ પ્રસંગ જોઇને મને–છેલ્લા બેઠેલા વિદ્યાર્થીને હસવું આવી ગયું. પેલો એકદમ ઉશ્કેરાઈ ગયો. મને કહ્યું કે હસવાનું કારણ આપ નહિ તો 'રસ્ટિકેટ' કરું છું. મેં વિનયથી કહ્યું કે હું બહુ દિલગીર છું પણ આટલો સહેલો સવાલ કોઈ ઉકેલી શક્યું નહિ અને તેનો કોઈએ

સંતોષકારક જવાબ આપ્યો નહિ એથી મને હસવું આવી ગયું.

બહુ દમમાં એમણે મને જવાબ આપવાનું કહ્યું. મેં કહ્યું: 'લિબરલ્સ, કોન્ઝરવેટિવ્ઝ અને પંચોતેર આઇરિશ નેશનેલિસ્ટ' આવી તક કોઇક વખત જ આપણને મળે છે, એટલે એ મળતાં મેં ડાહ્યા થઇને પ્રાઇમ મિનિસ્ટર કોણ છે વગેરે કહીને ઇંગ્લેંડનું રાજ્યદ્વારી પ્રકરણ સમજાવવા માંડ્યું. ઇન્સ્પેકટર જરા આંચકો તો ખાઈ ગયો પણ પછી તેણે ઘાંટો પાડીને મને બંધ કરી દીધો અને હું છેલ્લો શા માટે બેઠો હતો તે વિશે માસ્તરને પૂછીને મને સખ્ત તતડાવ્યો. ઇન્સ્પેકટરના ગયા પછી પ્રિન્સિપાલે મને આવી વેળાએ પણ મોડો આવવા માટે સારી પેઠે દમ આપ્યો અને મારા બાપને રિપોર્ટ કરવાની ધમકી આપી. પરિણામે હું ઘણો ઠંડો થઈ ગયો. પછી પ્રિન્સિપાલે મને ઊભો રાખીને મારા સામાન્ય જ્ઞાનનાં વખાણ કર્યાં. અને મેં તે કેવી રીતે મેળવ્યું તે વિશે ઉલ્લેખ કરતાં બધા વિદ્યાર્થીઓને છાપાં વાંચવાની સલાહ આપી. પ્રિન્સિપાલના ગયા પછી મને બધા વિદ્યાર્થીઓએ પૂછ્યું કે છાપાં વાંચીએ તો ખરા પણ કયા દિવસથી શરૂ કરીએ તો સમજણ પડે? આમ ગમે તે દિવસથી વાંચવાથી સમજણ પડે જ શાની! આનો ઉત્તર હું સંતોષકારક ન આપી શકયો એટલે વિદ્યાર્થીઓ મારા ઉપર ચિડાયા. પરિણામે જેમાં સામાન્ય રીતે કોઇને બહુ યશ પ્રાપ્ત થાય તેવા પ્રસંગમાં મને ચોતરફથી ખાસડાં જ મળ્યાં.

વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે હું પાછો માંદો પડ્યો અને એમ ને એમ મને સેવન્થમાં ચડાવવામાં આવ્યો. તે વેળા કોન્ટ્રેકટરને બદલે પ્રિન્સિપાલ તરીકે ત્યાં સયાણી આવ્યા હતા. મેટ્રિકની છ માસિકમાં અંગ્રેજી નિબંધ વિશે જે પ્રસંગ ઊભો થયો હતો તે તો હું ત્રીજા પ્રકરણમાં વર્ણવી ગયો છું. તે વેળા બીજા માસ્તરોમાં મહાનન્દ ભટ્ટ હતા, જે ગુજરાતી અને સાયન્સ લેતા. કુંવરજી દેસાઈ દાખલા શીખવતા. હરરાય ફ્રેંચ લેતા, મગનલાલ માસ્તર ઇતિહાસ લેતા. સયાણી અંગ્રેજી

શીખવતા. ગટુલાલ ગોપીલાલ ધ્રુ જેમની સાથે અને જેમના કુટુંબ સાથે પછીથી અમને અતિશય ગાઢ સંબંધ થયેલો, તે પણ ત્યાં હતા: અને ઘણું ખરું ફોર્થ અને ફિફ્થનું અંગ્રેજી લેતા. ઘણા ખરા માસ્તરોને તો અમે એમના ભલાપણાનો લાભ લઈને ઘોળી પીધેલા પણ હરરાય અને કુંવરજી એ બે માસ્તરોથી હું બહુ બીતો. હરરાયના તમાચા અને કુંવરજીની નેતર એ બે લગભગ હમણાંના ઇન્સેન્ડીયરી બૉમ્બના જેટલો ત્રાસ ફેલાવી રહ્યાં હતાં. હું તોફાન કરતો પણ કાળજીથી કરતો એટલે એ બેમાંથી મેં એકેનો સ્વાદ ચાખેલો નહિ.

શિયાળામાં મગનલાલ બલસારી રોજ નવી શાલ ઓઢીને આવતા, તે વિશે વિદ્યાર્થીઓ એમને તરેહતરેહના પ્રશ્નો પૂછતા, અને એ શાંતિથી એનો ઉત્તર આપતા. સેવન્થમાં તે વખતે ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર વર્ષથી બેઠક જમાવીને બેઠેલા પ્રતિષ્ઠિત વિદ્યાર્થીઓ ત્રણ ચાર હતા, તેમાં સુખીયાજી કરીને એક લહેરી, આનંદી અને અભ્યાસમાં આળસ સિવાય અન્ય કોઈ પણ અપલક્ષણ વગરનો ખાનદાન કુટુંબનો નબીરો હતો. ખરાબ વ્યસનોથી ભરપૂર, અશિષ્ટ મશ્કરીઓ કરનારા મવાલી વિદ્યાર્થીઓથી સુખીયાજી દૂર જ રહેતા. એમની મશ્કરી મીઠી, અક્કલવાળી, શિષ્ટ અને જેની મશ્કરી કરે તેને પણ માઠું ન લાગે તેવી હતી. દાખલા તરીકે એમની યાદદાસ્ત અદ્ભુત હતી. એક વખત કે બે વખત નાટક જુએ એમાં એમને એમાંનાં ઘણાંખરાં ગાયનો તથા ભાષણો યાદ રહી જતાં. મહાનંદ માસ્તર કે બલસારી માસ્તરના ક્લાસ ચાલતા હોય ત્યારે કાંઈ પણ બહાનું કાઢીને, પ્રસંગ જોઈને સુખીયાજી ગંભીર વદને ઊભા થઇને કહે : "સાહેબ, આપે વાજબી કહ્યું પણ કાગની આગળ મોતીનો ચારો નાખવા જેવું થાય છે. આ તો ફલાણા નાટકમાં બરાબર જ કહ્યું છે કે—" આમ કહીને એક લોકપ્રિય નાટકમાંથી ઉચિત ભાષણ બોલે, કાં તો ગાયનની બેચાર લીટીઓ લલકારે, કાં તો તુલસીદાસ અને કબીર કે પછી દાગ કે એવા કોઈ ઉર્દૂ શાયરની બેતબાજી ચલાવે.

માસ્તર કહેઃ 'સુખીયાજી! આ કલાસ છે, નાટકશાળા નથી.' સુખીયાજી જવાબ આપે. "આપણા મોટા મોટા જ્ઞાનીઓ શું કહી ગયા છે? કે આય આખો સંસાર જ ગોયા નાટકશાળા છે અને તેમાં આપણે—શું તમે કે શું હું, એના તખ્તા ઉપર આવીને આપણને સોંપેલો પાર્ટ ભજવીએ છીએ. તુલસી દયા ન છાંડીએ જબ લગ ઘટમેં પ્રાણ" આ પ્રમાણે એ કલાકના મોટા ભાગમાં ચાલ્યા જ કરે. હું, દોલતજાદા અને બીજા ત્રણ ચાર 'વાહ સુખીયાજી, થવા દો, ધન છે તમને અને તમારી સાથે ભણનારાઓને' એમ વચમાં વચમાં બોલીએ. સુખીયાજી જાણે અમારા છોકરવાદથી કંટાળતા હોય તેમ કહે, "ઓય ખોદા, આય નાહ્લા બચ્ચાંઓને તું જ્ઞાન રૂપી ધન કયારે આપસે કે જેથી મનખા દેહ જેવો દેહ એઓ આળસમાં અને ખાલી તુફાનમાં વેડફી નહિ મારે?"

આવી રીતે સુખીયાજીની કારકીર્દિ મેટ્રિકમાં ચારેક વર્ષ ચાલેલી. પછી એમના પિતાએ એમને કહેલું કે આવતે વર્ષે હું પોસ્ટખાતામાંથી રીટાયર થાઉં છું માટે હવે જો મેટ્રિકમાં પાસ નહિ થાઓ તો રખડી જવાના છો. સુખીયાજીએ પાસ થવાનું વચન આપ્યું પણ સૂરતમાં તો હવે વંચાય નહિ જ એવું માનીને ભરૂચ જઈને વર્ષ રહ્યા અને પાસ થઇ ગયા.

પછી પોસ્ટ ખાતામાં અમલદાર તરીકે રહેલા. તે વાતને આઠેક વર્ષ થઈ ગયાં હશે. હું ટેલીગ્રાફ ઇન્સ્પેકટર તરીકે ભરૂચ આગળથી ટ્રેનમાં જતો હતો ત્યાં ભરૂચના સ્ટેશને ત્રણ ચાર પટાવાળા, બે ત્રણ કલાર્કો વગેરે નમનતાઇથી ઊભેલા અને વચમાં અમારા સુખીયાજી સંપૂર્ણ અંગ્રેજી લેબાસમાં ભપકાથી ટ્રેનમાં ચઢવાનો વિચાર કરતા હતા. મને જોયો એટલે એમણે સહેજ આંખનું મટકું માર્યું અને એજ ડબામાં બેઠા. ટ્રેન ઉપડતી વખતે બધાએ નીચા વળી સલામ કરી. સુખીયાજીએ ભારેખમ થઈને કોઈ મોટા સેનાપતિ સલામ ઝીલે એવી અદાથી સલામ ઝીલી. ટ્રેન ઉપડી એટલે મને એક-

દમ એ ભેટી પડયા. "અરે, વરસોથી ગૂમ થયેલ મારા હૈયાનાં હાર નખરાળી નાર, ખાલી આ સંસાર, તું વિના હું હતો બેજાર, અરે બેનમૂન યાર, દીકરી ધનસુખ ! તું અહીં કહાંથી ફૂટી નીકલીયો જે ! સારું થયું કે પેલી બલાઓના દેખતાં તેં મારી મશ્કરી નહિ કીધી તે હું તો મોટો ઑફિસર છું, સમજે છ કે ? પણ હા, તેં પેલો 'ધરતીકંપ' કે 'ફાંકડો ફિતૂરી' અને એવાં નાટકોમાં વલ્લભ નાયકનું ઍક્ટિંગ જોયું છ કે ? જો હું નાચી બતાવું અને સાથે પેલું એ ગાય છે તે ઘેરિયાનું ગીત બી ગાઈ બતાવું પણ જો જે દીકરી ! વડોદરું આવ્યું કે ચુપચાપ બેસી જજો. કેમકે પાછી બીજી બલાઓ મુને તેડવા આવી હોસે જો !" આ પ્રમાણે કહીને મને, પોતે મોટો અમલદાર હતો તે છતાં, કલાકેક ગાઇને, ભાષણો કરીને, બેતબાજી કરીને હસાવ્યો.

મહાનંદ માસ્તરના સાયન્સના ક્લાસમાં વળી બીજા પ્રકારનાં તોફાનો પણ થતાં. સાયન્સનું એકસપેરિમેન્ટ કરવાંને ટેબલ ઉપર યંત્રો લાવવામાં આવે. તરત દોલતજાદા કે કોઇ બીજો વિદ્યાર્થી ઊભો થઇને ટેબલ પાસે પહોંચી જાય. "કેમ, ચતુષ્પાદ ? કેમ આવ્યો ?" મહાનંદ માસ્તર પૂછે. "સાહેબ, આજનો દિવસ મને પ્રયોગ કરવા દો." એટલે કોઇ બીજો પહોંચે. તે માસ્તરને બાઝે. હું દૂરથી જ મહાનંદ માસ્તરને વિનંતી કરું. એટલામાં જાણે આ તોફાનથી છેક જ કંટાળી ગયા હોય તેમ સુખીયાજી ઊઠે અને કહે: "સાહેબ, આવા અનાડીઓને વળી આવાં એકસપેરિમેન્ટ શાં ? એને બદલે આપ રજા આપો તો એક બોધની કથા કહું. હું હમણાંજ ફલાણું નાટક જોઇ આવ્યો. સાહેબ, હું શું કહું ? કાત્રકનું ટ્રેજિક ઍકટીંગ જોઈને ભલભલાની છાતી ફાટી જાય."

"અરે સુખીયાજી, આટલા ઓછા હતા કે પાછા તમે અંદર પડયા ! કેમિસ્ટ્રિના ક્લાસમાં નાટકની વાતો કરો છો તે શરમાતા નથી ?"

આ પ્રમાણેની મારામારી, સંવાદો વગેરે ચાલ્યા કરે. એ પ્રયોગ નહિ ને બીજો પ્રયોગ જ કરવો જોઈએ એમ કહીને કેટલાક બળવાન છોકરાઓ પેલો સામાન પાછો મૂકી આવવાના યત્ન કરે. કલાક પૂરો થાય. કોઈ છોકરો વિદાયનું ગીત ગાય અને મહાનંદ માસ્તર ધીમે ધીમે સંસ્કૃતમાં વિદ્યાર્થીઓને ગાલિપ્રદાન દેતા દેતા ચાલ્યા જાય. પ્રિન્સિપાલ આવે તે વખતે વળી જુદાં તોફાનો થાય. કેટલાક માસ્તરોની ખુરશી ઉપર કવચો મુકાય. માત્ર કુંવરજી અને હરરાય અને એક શાંતિલાલ શાહ કરીને માસ્તર હતાઃ તેમના રાજ્યમાં શાંતિ જળવાઈ રહે.

એક બીજો પ્રસંગ કહું: તે સમયે કુદરતવિરુદ્ધ વર્તનનો વા વિદ્યાર્થીઓ અને માસ્તરોમાં ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં હતો. હું સેવન્થમાં હતો ત્યારની વાત છે. એક મવાલી પણ અતિ બળવાન છોકરાએ મને અચાનક ક્લાસમાં ચુંબન કર્યું. મને લાગ્યું કે જો મારે હાઈ-સ્કૂલમાં ચાલુ રહેવું હોય તો આ વાતનો નિકાલ લાવી નાખવો જ જોઇએ. મારું કદ અતિ નાનું અને હું રોજનો માંદો એટલે દ્વંદ્વ યુદ્ધમાં ખપી જવાના મનોરથ તો નકામા હતા. આથી મેં હાઈસ્કૂલમાં ભણતા મારી જ્ઞાતિના વિદ્યાર્થીઓનું જ્ઞાતિઅભિમાન ઉશ્કેર્યું. એમણે બીજી બે ત્રણ સ્કૂલમાં ભણતા અમારી જ્ઞાતિના છોકરાઓને કહેવડાવી દીધું.

અલ્પ સમયમાં, છુટવાને અરધોએક કલાક રહ્યો હશે, તેટલામાં છોકરાઓની સારી જેવી ફોજ એકઠી થઈ ગઈ. પણ મારે ધીંગાણું થવા દેવું નહોતું. એક વખત, જ્યારે મારી સેના મારી પાસે હાજર હોય ત્યારે તો શત્રુનો અડદાયો નીકળી જાય, પણ રોજનું શું ? તેમ યુદ્ધને માટે તલસી રહેનાર યોદ્ધાઓને પણ મારાથી પાછા વાળી શકાય તેમ નહતું; કારણકે નહિ તો ભવિષ્યમાં એ લોકો મારી કુમકે આવે નહિ. એથી મેં ધીમેથી પેલા મવાલીને કહ્યું કે "કેમ દીકરા, કિસ તો તારી ભારે પડવાની હોં. છ મહિનાનો ખાટલો આવ્યો છે. નાગર કાયસ્થના છોકરાને

અડકવાની તેં હિંમત કરી !" આટલું કહીને મેં એને છાનામાના મારી ફોજના માણસોને બતાવ્યા. અખાડા ખેલનારા એ યોધ્ધાઓને જોઈને આને કંપારી આવી ગઇ. પોતાને બચાવે તો કહે તે કરવા એ તૈયાર થઈ ગયો. મા અને બહેનના મેં એની પાસે સોગન ખવડાવ્યા અને એક માર્ગ ખુલ્લો હતો ત્યાંથી, રજા પડે તે પહેલાં નાસી જવાની મેં એને યુક્તિ બતાવી. એ નાસી છૂટ્યો. રજા પડી. અમારી સેના પેલા દુષ્ટને પકડવા આતુર થઈ ગઇ. હું પણ અમરથો અમરથો આમ તેમ દોડયો. કેટલાકોએ કહ્યું કે આવતી કાલે વાત. પણ મેં કહ્યું કે 'રોજ એમ બધાને તસ્દી અપાય નહિ. વળી આપણી તૈયારી જોઇને જ એ દુશ્મન એટલો ડરી ગયો એ પણ આપણો એક પ્રકારનો વિજય જ ગણાય.' દોલતજાદા મારા વિચાર જાણી ગયેલા એટલે એમણે પણ ટેકો આપ્યો અને અમે વિકટોરિયા ગાર્ડન્સમાં જઈને ઊના ઊના શિંગ અને ચણાની ઉજાણી કરીને છૂટા પડયા. પેલો માણસ તો શું પણ બીજો કોઈપણ છોકરો પછીથી અમને હેરાન કરવાની હિંમત કરી શકયો નહિ અને પછીનો જે અલ્પ સમય હું હાઇસ્કૂલમાં રહ્યો તેમાં મને એ પ્રકારનું કશું પણ વિઘ્ન નડયું નહિ.

ટેનિસ, બેડમિન્ટન વગેરે રમતો તો ત્યાં તે સમયે હોય જ કયાંથી ? પણ ક્રિકેટ રમાતી હતી ખરી. મારી નબળી તબિયતે હું એમાં ભાગ લઈ શકું તે અશકય હતું. મારે તો અમારા ગઝદર માસ્તર જે ડ્રિલ ટીચર હતા તેમની ડ્રિલોમાં પણ હાજરી ન આપવાનું દાકતરી સરટિફિકેટ લેવું પડયું હતું. મારા વખતમાં કોઇ નામાંકિત ક્રિકેટર સ્કૂલમાં હોય તેવું ધ્યાનમાં નથી. પણ તે પહેલાં બે એક વર્ષ અગાઉ ગવર્નમેન્ટ હાઈસ્કૂલની ટીમ ઘણી મજબૂત ગણાતી. ઝાલનાવાળા, કાંદાવાળા, બોટાવાળા વગેરે રમનારાઓ બહુ નામચીન ગણાતા. સ્કૂલની પિચ પરથી સામે ઇસ્પીતાલની ઘડિયાળનો કાચ ફોડી નાખવામાં આવ્યો હતો, એવી લોકવાયકા ત્યાં પ્રચલિત હતીઃ પણ કોણે ફોડયો

હતો તે વિશે ઘણો મતફેર હતો. મેં તપાસ કરી ત્યારે ઘંડિયાળને કાચ નહોતો, એથી વધારે હું જાણી શક્યો નહતો.

એક ખાનગી ક્રિકેટ મેચમાં હું મારા મામા અને બીજા મોટેરા જોડે જોનાર તરીકે ગયેલો. અરધીએક રમાઈ એટલામાં સામસામા સ્ટંપો ઉછળેલાં. અમારો પક્ષ ઘણો મજબૂત હતો. મારામારીમાં એટલે રણક્ષેત્રમાં કોઈ છાપાંનો ખબરપત્રી તાટસ્થ્ય જાળવીને બધું જોઈ શકે તેવી રીતે એ યુધ્ધ જોવાનો લાભ મને મળ્યો હતો. ક્રિકેટ મેચ જોવા ગયો અને આવું યુધ્ધ જોયું એથી હું ખિન્ન થઈ ગયેલો અને પરિણામે સૂરતમાં મેં બીજી મેચ જોયેલી નહિ.

થોડા દિવસ સારા, થોડા દિવસ ખરાબ, એમ કરતાં કરતાં મેટ્રિકની છ માસિક પરીક્ષા આપેલી. સેકન્ડ લેંગ્વેજ માટે મને પંચાતી પડેલી તે પણ મારી માંદગીને લીધેજ. બીજા વિષયોમાં તો હું ગમે તેમ ઘપાવી લેતો પણ આમાં મને સૂઝ નહોતી પડતીઃ છતાં ફોર્થ અને ફિફ્થ એ બેમાં મેં પરસ્યન રાખી. પરસ્યનમાં મારા અક્ષર બહુ સારા હતા પણ એકલા અક્ષર બિચારા શું કરે ? કંટાળીને મેં સિક્સ્થમાં ગુજરાતી લીધી અને મહાનંદ માસ્તરનો હું પ્રિય શિષ્ય બની શક્યો. સેવન્થમાં આવતાં સરકારે મેટ્રિકમાં ગુજરાતી બંધ કરી એટલે સૂરતમાં છોકરાઓમાં ખળભળાટ મચી રહ્યો. ઢીંગલી, યુનિયન અને મિશને ફ્રેંચ કલાસ ઉઘાડવાની સાફ ના પાડી. સુભાગ્યે હરરાય ફ્રેંચ જાણતા હતા એટલે ગવર્નમેન્ટ હાઇસ્કૂલમાં એના કલાસ ઉઘડયા અને હું એમાં બેઠો. છ માસિકમાં મને લગભગ સાઠ માર્ક મળ્યા અને વર્ગમાં હું પહેલો આવ્યો. અંગ્રેજીમાં પણ હું પહેલો આવ્યો. તે વર્ષ મેટ્રિકમાં પસાર થશે એવા વિદ્યાર્થીઓમાં મારું નામ ગણાવા માંડયું, એવામાં તબિયતે ગંભીર ઉથલો ખાધો. માંદગી લાંબો વખત ચાલી. તેમાંથી પુરેપુરો સાજો થાઉં તે પહેલાં અમારે સૂરત છોડીને મુંબઈ જવાનું થયું. સૂરતની સ્કૂલને અને વિદ્યાભ્યાસને એ પ્રમાણે મેં તિલાંજલિ આપી.

આશરે ૧૮૮૨માં એમનાં લગ્ન અને ૧૯૦૬માં બાનું મૃત્યુ–ત્યાં સુધી સામાન્ય રીતે જોતાં એમનો સંસારરથ સરળતાથી ગતિ કરી રહ્યો હતો એમ કહી શકાય. કાકાજીનાં પહેલી વારનાં પત્ની જતનબા મનસુખલાલ સોલિસિટરનાં બહેન થાય અને અમારા સ્નેહીઓ કાકાભાઇ, હીરાભાઈ વગેરેનાં ફોઈ થાય, પણ એઓ નિઃસંતાન મૃત્યુ પામ્યાં હતાં.

કાકાજીનો વર્ણ પણ ગૌર તો હતો જ પણ બાનો તો એથી પણ ઘણો વધારે ગોરો હતો. એમનાં છોકરાંમાં હું અને જયસુખલાલ ગોરા તો ખરા પણ બાના જેટલાં ગોરાં તો તનુબહેન અને માધુભાઈ. તે સિવાય બાનું કલંકરહિત સીધું પાતળું નાક પણ એ બે છોકરાંને જ વારસામાં મળેલું. પણ બાના જેવો શાંત–સ્થિર સલિલભર્યો સરોવર જેવો સ્વભાવ તો માત્ર જયસુખલાલમાં જ અને તે પણ એ પોતે આઠ વર્ષ પહેલાં સખત માંદા પડયા તે પહેલાં એમનામાં હતો, હવે તો એમનામાં પણ નથી.

કોઈ પણ માણસ બાની સામા ઊંચે સ્વરે બોલે તો એમનાથી રડી પડાય. કાકાજીએ એમની જલદ પ્રકૃતિ જોતાં બાને સારી રીતે રાખેલાં એમ કહેવાય. બહુ નાની ઉંમરે–આશરે અગિયાર વર્ષે બા પરણેલ. પરણ્યાં અને પછી કાકાજી સાથે કાઠીઆવાડ ગયેલાં. પરણ્યા પછી બે વર્ષે તો જયસુખલાલનો જન્મ થયેલો, અને તે પછી બબ્બે વર્ષને આંતરે તનુગવરી, તારાગવરી અને હું અવતર્યાં. પછી ત્રણ વર્ષે રમનગવરી અને પછી પાંચ વર્ષે માધવલાલ. એટલે એમનો નાજુક બાંધો વિકાસ પામવાને બદલે તૂટી ગયો. એમનાં પિયરિયાં જોડે અમુક તકરાર થવાથી વર્ષો સુધી કાકાજીએ બાને પિયર જવા દીધેલી નહિ. હું પાંચેક વર્ષનો થયો ત્યારે સલાહ થયેલી એમ મને યાદ છે.

તે વખતની આવા જલદ પ્રકૃતિના પુરુષોએ લીધેલી પ્રતિજ્ઞા અમે લેમ થાય, વર્ષો વહી જાય પણ તૂટે નહિ. સહેજ તકરાર થયાથી

પુરુષ કહે કે મારે સ્ત્રી કે પુત્રનું મોં નથી જોવું તો બસ. એ પછી પચીસ—ત્રીસ વર્ષ વહી જાય પણ એ પતિ—એ પિતા અણનમ રહે. હાલમાં આવી પ્રતિજ્ઞા લેવાય છે તો ખરી પણ પાંચ સાત દિવસમાં એને અભરાઈએ મેલી દેવામાં આવે છે. સાદાં અને સીધી ઊર્મિવાળાં મનુષ્યોમાં આ પ્રકારની જીદ પણ દઢ હોય છે.

પરણી ત્યાં સુધી બાને રસોઇ પણ નહોતી આવડતી, તેમ લખતાંવાંચતાં પણ નહોતું આવડતું. ઘરના મહારાજ પાસેથી રસોઈ, કાકાજી તેમજ એકાદ બે મહેતાજી પાસેથી અક્ષરજ્ઞાન અને અથાણા મુરબ્બા; વડી, પાપડ, સેવ વગેરે સૂરતની રસોઈના અલંકારોના જુદા જુદા પ્રકાર એ બધું બાએ શીખી લીધેલું. કાવલો બાંધો, નરમ પ્રકૃતિ અને સુકોમળ તબિયતને લઈને બા આ બધાંમાં નિષ્ણાત થઇ શકી નહોતી, પણ ગાડું ગબડાવ્યે રાખતી. જો કે કાકાજી જીવ્યા ત્યાં સુધી તેમણે બાને તો શું પણ જયસુખલાલનાં પત્ની કુમુદાગવરીને પણ અથાણું કરવા દીધેલું નહિ કે ઘઊં, ચોખા અને કઠોળની મોસમ પણ ભરવા દીધેલી નહિ. એ બધું એ પોતે જાતે કરતા અને ઘઉં તો દિવસોના દિવસો, મોટા થાળ ઊંધા પાડીને તે વીણતાં વીણતાં અમારા હાથ દુઃખી જતા, એ મને હજી યાદ છે.

બાની ટૂંકી જિંદગીમાં એને કોઈ બહેનપણી હોય કે જેની આગળ પોતે પોતાના હૈયાંના સુખદુઃખની વાતો કરે એવું હું જાણતો નથી. પિયરિયાં જોડે વર્ષોના અબોલા એટલે અમારે બે માસી, બે મામા, મામીઓ, નાના તથા નાની વગેરે હતાં, છતાં એમનાં કોઇ સાથે પણ, પાછળથી એ ઝઘડાનો અંત આવી ગયેલો છતાં પણ બાએ મુક્ત હૃદયે વાત કરી નથી.

છોકરાં મોટાં થતાં ગયાં તેમતેમ તેમની સાથે કોઇકકોઈક વખત એ કાંઈક છૂટથી વાત કરતી પણ તરત પાછી બંધ થઈ જતી. મિસરના પ્રચંડ સ્ફિંક્સને બદલે આવા નાજુક, કોમળ સ્ફિંક્સ પણ અસલ

હિન્દુ સંસારમાં કોઈ કોઈ જોવામાં આવતાં. વ્યક્તિત્વની છાપ પડે તેવી આકૃતિ નહોતી છતાં મેં એક વાત એ જોયેલી કે કાઠિયાવાડમાં પણ ઘણી મોટી વયની સ્ત્રીઓથી માંડીને ગરીબ મહેતાજીઓ અને પટાવાળાઓ પોતાનાં સુખદુઃખ બાને કહેતાં અને એની પાસેથી સંતોષ, ધૈર્ય અને સાંત્વન પ્રાપ્ત કરતાં. વઢવાણ તેમજ પાલીતાણામાં રણવાસમાં રાણીઓ બા ઉપર પ્રસન્ન રહેતી, ખાસ કરીને વઢવાણનાં કુંવરી મયાબા જે અંગ્રેજી પણ સારું જાણતાં હતાં—તે જમાનામાં આ વાત સામાન્ય નહોતી—તેમની જોડે બાને સારો સબંધ હતો.

બે મોટી પુત્રીઓના લગ્ન સમયે અને પાછળથી જયસુખલાલ અને રમનગવરીના લગ્નપ્રસંગે બાએ આનંદ માણ્યો હશે, બાકી એના Recuseના જેવા જીવનમાં એને આનંદ શેમાં હતો, તે હું કહી શકતો નથી. તેમાં વચલી પુત્રીને તેર વર્ષની વયે પ્રાપ્ત થયેલ વૈધવ્યથી તો એના હૃદયને અતિ ઊંડો આઘાત થયો હતો. ભવિષ્યમાં એનું શું થશે એની એને અહોનિશ ચિંતા થતી હતી. તેના લંબાણ મંદવાડમાં બનેલ એક પ્રસંગ મને યાદ છેઃ એનો મંદવાડ ખરાબ રૂપ પકડતો જતો હતો. મારે માટે દાક્તરોએ ખાનગીમાં કહેલું કે છોકરો છ મહિનાથી વધારે નહિ જીવે. એ ખાનગી વાત હું બહેનો પાસેથી જાણી ગયો હતો અને એમાં જાણે એક પ્રકારનું રોમાંચક સાહસ હોય અને મગરૂબી લેવાની વાત હોય એમ લગભગ આનંદ માનતો હતો. અમે બંને માંદાં એકલાં હતાં. મને એકાદ બે વહાલના શબ્દો કહીને બા રડું રડું થઈ ગઈ. મેં કહી નાખ્યુંઃ "બા, તું ય મરવાની છે અને હું પણ મરવાનો છું—"

"હં...એમ ન બોલીએ, તને કોણે કહ્યું?" બા અસ્વસ્થ થઈ બોલી ઊઠી.

"હવે, એ બધું રહેવા દે, બા, મને સીધી વાત કરવા દે. દાક્તરોએ કહ્યું છે તે હું જાણું છું. પણ મરવાથી જો હું જરા પણ

ડરતો નથી, તો તું શા માટે ડરતી લાગે છે ?" મેં પૂછયું.

"દીકરા ! હું મોતથી ડરું છું એમ તને લાગે છે ? વર્ષોથી ક્ષયમાં પીલાયા કરવું, નાની પુત્રીને રોજ વૈધવ્યની અવસ્થામાં જોયા કરવી, તું ક્યારે કરમાઈ જશે એની ચિંતા કર્યો કરવી અને હજી માધુ તો છેક નાનો છે એની ફિકર રાખ્યા કરવી, એના કરતાં મરણ પામવું એ મોટું દુઃખ છે એમ સમજું એટલી હું મૂર્ખ છું ? પણ તું અત્યારે તેર ચૌદનો, કોઇ પણ ઉપાધિ વગરનો તને એની શી સમજણ કે મરનારને મરવાની ચિંતા નથી પણ પોતાની પાછળ જીવતાં રાખી જનારની ચિંતા હોય છે ! તારા કાકાજી પણ હવે ઘરડા થયા, આ વિધવા છોકરી, તમે બધાં નાનાં—એ બધાંના વિચાર આવે છે એટલે રડી પડાય છે." બોલતાં તો બા બોલી ગઈ પણ પછી તરત એણે વાત ફેરવી.

પોતાના પતિ અને પોતાનાં છોકરાંમાં જ પોતાની આખી જિંદગીને એણે વણી દીધી હતી. એટલે એમાંથા કોઇની જિંદગી જોખમાતી તો આ હરણફાળ થઇ જતી. માત્ર વચલી પુત્રીનાં વૈધવ્ય સિવાય એનાં છએ છોકરાં અને પતિને પોતાની આસપાસ જોઈને એ મૃત્યુ પામી એ એના જેવી હદ વગરની હેતાળ સ્ત્રીને માટે અતિ સુભાગ્યની વાત હતી. જેનાં એકે છોકરાં ગુજરી નહિ ગયાં હોય કે એકે જેને અધુરે પણ નહિ ગયું હોય તે સ્ત્રી અક્ષયવન-અખોવન કહેવાય અને અમુક શુભ ક્રિયામાં એનો ખપ પડે છે. જ્યારે જ્યારે બાની મદદ આવી ક્રિયામાં માગવામાં આવતી ત્યારે ત્યારે એક તરફથી એના હૃદયમાં સંતોષ અને અભિમાનની વૃત્તિ જાગૃત થતી અને આનંદ થતો અને બીજી તરફથી એ વહેમાતી કે રખેને કોઈની નજર મારાં છોકરાં ઉપર લાગશે તો ! એથી એવે વખતે એ અમારી નજર ઉતારી નાખતી.

જ્યારે પોતાના બચ્ચાં ઉપર જોખમ આવી પડે છે ત્યારે

નિર્બલમાં નિર્બલ પક્ષી કે પ્રાણી તેમને બચાવવા કેવું નીડર અને સાહસિક બની જાય છે, એની અનેક કથાઓ પ્રચલિત છે. આ એક વધારે અમારાં બાની. વઢવાણુમાં આ પ્રસંગ જેવો વર્ણવ્યો છે તેવો જ બન્યો હતો. એનું વર્ણન હું અગાઉ 'હિંમત' નામના સ્કેચમાં કરી ગયેલો અને 'હિંમત' "ભૂતના ભડકા" નામના મારા સંગ્રહમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે:

એક મોટા ઘરમાં મા અને તેનાં છોકરાં હતાં, બાપ બહાર ગામ ગયા હતા. રાત હતી. ઓરડામાં એક ઝાંખો ઘાસલેટનો દીવો આછો આછો પ્રકાશ પાડી રહ્યો હતો. ચાકરો પણ પરવારી ભોંય તળીએ વગેસગે થઈ ગયા હતા. શેરીમાં બધે શાંતિ હતી. છોકરાંઓ તળાઇમાં સૂતાં સૂતાં અરધી ઊંઘમાં મા ભાગવત વાંચતી હતી, તે સાંભળતાં હતાં.

મા એકવડીઆં શરીરની, રોજની માંદી, વાંદા અને ઊંદરથી પણ બીતી ફરતી હતી. તાવની બિમારીમાંથી તાજી જ ઊઠેલી હતી. અચાનક તેણે કાન માંડયા. ભય સમીપ હોય છે, ત્યારે કોણ જાણે કઇ ઈંદ્રિયથી મનુષ્યને એ ભયની આગાહી થાય છે! માને કાંઈક તેવીજ રીતે ભય જણાયો. બહુ ધીમો સુસવાટ એક ખુણામાંથી નીકળ્યો. કાળો, પાતળો, લાંબો ઓળો હાલતો જણાયો. દીવાની વાટ મોટી કરીને ફાનસ તે દિશામાં માંડયું. સહસા બે ઝીણા લીલા પ્રકાશ જણાયા.

'હાય હાય રે, મા, સાપ!' શબ્દો માના ધ્રૂજતા, કંપતા મોંમાંથી ઝાઝા અવાજ વિના સરી પડયા. ક્ષણનો પણ વિલંબ વિના એ એકવડીઉં શરીર ટટાર થયું. એક પાતળી, છોકરાંને રમવાની નેતરની સોટી હાથમાં લઈને મા સાપ અને છોકરાંની વચમાં ઊભી રહી ગઈ. માએ આજન્મ લાકડી કોઇ દિવસ ઝાલી નહતી. સાધારણ શ્રીમંત કુટુંબની અને રોજની માંદી હોઇ ઘરનાં

કામકાજ તેણે કર્યાં નહતાં—તેને ખાસ આવડતાં પણ નહતાં. અંધારું થયા પછી ઘરની બહાર એણે રક્ષણ વિના પગ મૂકયો ન હતો.

આજ એ વસ્તુસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ હતી. પેટનાં છોકરાંની જિંદગી જોખમમાં હતી. ધણી બહારગામ હતો. પાછા આવતાં તેને છોકરાં સલામત સોંપવાનાં હતાં. કોઈને મદદ માટે બોલાવવામાં વખત જાય એમ હતું. ખુણા અને તળાઈઓ વચ્ચે બહુ અંતર ન હતું. સાપને તે તરફ આવ્યા સિવાય બીજો નાસવાનો માર્ગ નહતો. મા પાતળી નેતરની સોટી બે હાથે ઝાલી મોંએ ભાગવતની કડીઓ અર્ધી ઉન્માદાવસ્થામાં ગણગણતી સામા આવતા મૃત્યુને નિરખી રહી.

સળળળળ ! સાપ વધ્યો. માએ શરીરનો કંપ શમાવવા ભગીરથ યત્ન કર્યો. આંખે અને હાથે અંતર આબાદ માપ્યું. પાછો સળળળળ કરતો અવાજ ! અને નેતરની સોટી સપાસપ પડવા માંડી. આટલું માત્ર ક્ષણ બે ક્ષણમાં બની ગયું. ત્યારે જ છોકરાંઓને "કાંઈક" થયું એમ ભાન આવ્યું. તેમની ચીસોથી આખું ઘર ગાજી ઊઠ્યું. ચાકરો સફાળા દોડતા આવ્યા. પાડોશીઓ પણ ધડાધડ પોતપોતાનાં બારણાં ઉઘાડતાં દોડી આવ્યાં.

પણ 'સપ, સપ, સપાક, સપ, !' મા તો સોટી મારતી જ જતી હતી. બે ચાર ફાનસો પણ એકઠાં થઈ ગયાં. વસ્તુસ્થિતિ સમજતાં માણસોએ પાંચ છ ફીટ લાંબા સર્પના સોથા વળી ગયેલા જોયા. પણ માને તેનું ભાન ન હતું. તેની આંખ ફાટી ગઇ હતી. તેને તો માત્ર પોતાનાં પેટનાં જણ્યાં તરફ આવતું મૃત્યુ અટકાવવું હતું. ન અટકે તો પોતાના પ્રત્યે તેને વાળવું હતું.

મા ભાન ભૂલી થઈ ગયેલ છે, એનું ભાન જોનારાંઓને મોડું થયું. પરંતુ તે થતાંની સાથે બે ત્રણ પડોશણોએ માને પકડી લીધી અને હાથમાંની સોટી લઈ લીધી. ચાકરોએ સાપને ખસેડીને જમીન સાફ કરી નાખી. માએ થોડીવાર સોટી વિનાના હાથ વિંઝયા કર્યા

અને પછી તે બેશુદ્ધ થઈ ગઈ. તેને કલાકે ભાન આવ્યું, ત્યારે શરીરમાં તાવ ભરાયો હતો.

એક બીજો નાનો પ્રસંગ યાદ આવે છેઃ અમારાં દાદી નેવું વર્ષે મરણ પામ્યાં. તેના દશમા દિવસે હજામ પાસે અમારે બધાંને અસ્તરાથી મુંડન કરાવવાનો રિવાજ હતો. અમને એ નહોતું ગમતું એટલે અમે કાકાજીની લગાર ગેરહાજરીનો લાભ લઈને હજામની ખુશામત કરીને અસ્તરો ન ફેરવાવ્યો પણ કાતરથી વાળ અતિશય નાના કરાવ્યા. પણ આવી બાબતો છાની ક્યાં સુધી રહે ? તરત કાકાજીને ખબર પડી અને એમણે આકાશપાતાળ એક કરવા માંડયાં. ગુનેગારમાં માત્ર હું અને જયસુખલાલ. વાતાવરણ ઘણું ઉગ્ર થઈ ગયું, કાકાજીની ત્રાડો વધવા માંડીઃ " મારા હુકમનો અનાદર કરીને તમે અસ્તરાની ના કહેનાર કોણ ? સુધારાવાળા થઈ જવું છે ? " વગેરે વગેરે.

બા, આટલી ગાભરુ બીકણ બા બહાર આવી. એટલે તો માણસોની સારી જેવી મેદની હતી. બાએ ધીમેથી, વિનયથી, દૃઢતાથી કહ્યુંઃ " છોકરાઓએ એમની મેળે નથી કર્યું. મને પૂછીને કર્યું હતું અને દાદીમાની લાગણી બધાંને કેટલી છે અને કેટલી હતી, તે હું જાણું છું. જાઓ છોકરાઓ અહીંથી ખસી જાઓ–ત્રીજે માળે ચાલ્યા જાઓ. અસ્તરો ન ફેરવ્યો તો દાદી સ્વર્ગે જતાં અટકી જવાનાં નથી ! "

જેમને અસલના વડીલોના મિજાસનો કાંઇપણ ખ્યાલ હશે તેમને વિચાર આવશે કે મુલાયમ તબિયતની, રાંક સ્વભાવની, બધાથી ડરતી ફરતી એક સ્ત્રી એવી પ્રચંડ વ્યક્તિ સામે પોતાના બે પુત્રોને બચાવવા આમ બોલે એમાં કેટલી હિંમતની જરૂર છે ?

એક નાનો પ્રસંગ મારા સ્મરણપટે રહી ગયો છે તે કહું : મોડી રાત હતી. બીજાં ભાઇબહેન ઊંઘી ગયાં હતાં. માત્ર હું જાગતો પણ હાલ્યાચાલ્યા વિના પડી રહ્યો હતો. બા અને કાકાજી વાતે વળ્યાં

હતાં. અમુક કોઈ સ્ત્રી વિશે વાત થતી હતી. કાકાજીએ કહ્યું. "સ્ત્રી ઉપર દાબની તો જરૂર છે જ. આ જોને, મેં તને જરા પણ દુઃખ આપ્યા વિના દાબમાં રાખી તો તું જરા પણ આડે માર્ગે ગઈ નહિ."

બાની તબિયત તે વેળા વધુ લથડી હતી અને ધીમે ધીમે મૃત્યુની છાયા એને ઘેરી લેતી હતી તે તે જાણતી હતી. સહસા બાના અવાજમાં સ્ત્રીત્વનું સ્વમાન આવ્યું, વ્યક્તિત્વનું ચેતન ઉદ્ભવ્યું. તે બોલીઃ "આ-ટલે વર્ષે, મારા આટલા અનુભવ પછી છેક અત્યારે તમે આવું બોલો છો ? સ્ત્રીને આડે માર્ગે જવું હોય તો બ્રહ્મા પણ તેને રોકી શકે તેમ નથી. તમે મને દાબથી સીધે માર્ગે રાખી એમ કહેવું એ માત્ર ભ્રમ છે. હું મારી સ્વેચ્છાથી પવિત્ર રહી છું."

બાના અવાજમાં રહેલ ગાંભીર્ય, સ્ત્રીજાતિના અપમાનની સામેનો સાફ પડકાર અને પુરુષોમાં સ્વાભાવિક ઉત્પન્ન થતાં અભિમાન અને ભ્રમનો નાશ કરવાની તીવ્રેચ્છા કાકાજીના હૃદયે પારખી લીધાં અને એમણે વાત ફેરવી.

એક આડકથાઃ જેમ બાએ પોતાનાં સંતાનોના પ્રાણનું રક્ષણ કરવા મોતનો સામનો બેધડક કર્યો હતો તે જ પ્રમાણે મેં પણ બાના સ્વમાન ખાતર મોતનો તો નહિ પણ લગભગ તેને મળતી વ્યક્તિને પડકાર કર્યો હતો. અમારા ઘરને આગળ તેમજ પાછળ કંપાઉંડ છે એ વાત હું આગળ જણાવી ગયો છું. પાછળના ખંડનો ઓટલો એ કંપાઉંડમાં પડે છે. એ ઓટલા ઉપર અમે બધાં સવારે દાતણપાણી કરવા બેસતાં. બા વહેલી ઊઠતી એટલે તે એકલી જ દાતણ કરવા બેસતી. પાછલા નાના વાડામાં કાકાજી અને અમારા નોકર રામાએ મળીને કાંઈક વાડી જેવું બનાવ્યું હતું. ચાર પાંચ ગુલાબ, આઠ દસ મોગરા, એક લીંબોઈ, જાસુદ, જુઈ વગેરે ત્યાં હતાં. ચોમાસાંનો વખત હતો એટલે તુરિયાં કે ગલકાના વેલા પણ ઉગાડયા હતા. તેમાંના બે ત્રણ વેલા એ ઓટલા ઉપર બેસનારને અડચણકર્તી થઈ પડે તેવી રીતે રામાએ દોરીઓ બાંધીને ચડાવ્યા હતા.

બાની પોતાની ટેવ પ્રમાણે એણે વિનયથી રામાને બેત્રણ વેળા કહેલું કે વેલાને જરા બાજુથી વાળ તો મને બેસતાં વાંધો ન આવે. ઉત્તરમાં જંગલી રીતે રામાએ કાંઈક જવાબ વાળેલો, એટલે એક વખત સહેજ તતડીને બાએ રામાને કહ્યું. એ દુબળાભાઈએ કાકાજીના માનસનો સારો અભ્યાસ કરેલો. બહુ ક્રોધી માણસને જે માણસ પહેલું આવીને કહે તેની વાત માનવાની અને તેજ પ્રમાણે વર્તન કરવાની ટેવ હોય છે, એમ આપણે સાધારણ રીતે જોઈએ છીએ. મહાત્મા ગાંધીજી જેવા મહાત્માએ પણ હજી ક્રોધને જીત્યો નથી એ વાત ઘણાં સ્વીકારે છે અને તેમણે પણ આ પ્રમાણે પહેલાં આવીને કહી જનાર માણસની વાત માનીને અન્યને અન્યાય કર્યો છે એવાં દૃષ્ટાંતો સમાજમાં ખાનગી રીતે પ્રચલિત છે. રામાએ વહેલામાં વહેલી તકે કાકાજીને રાવ ખાધી. "ઘરમાં જો દરેક માણસ જુદા હુકમ કરે તો પછી મારે માનવું કોનું ? અને વાડી ઉગાડવી કઈ રીતે ?" આમ આરંભ કરીને વેલાની વાત એણે કાકાજીને કહી. કાકાજીનો મિજાસ ગયો અને તેમણે બાને ભયંકર રીતે તતડાવ્યાં.

એ પ્રસંગ તરત જ બની ગયો હતો, કાકાજી ફરવા ચાલ્યા ગયા હતા: રામો વિજયી થઇને બીજા કામમાં મચી પડયો હતો અને બા ડૂસકાં ખાઈને રડતી હતી; એવામાં હું ત્યાં આવી ચડયો. મેં બાને રડવાનું કારણ પૂછયું. બાએ કહ્યું અને એ જ કાકાજીના પુત્ર ધનસુખલાલનું મગજ ફરી ગયું. તે વખતે હું બાર તેર વર્ષનો હોઇશ. "એ બે ટકાનો દુબળો કાંઈ વાત કહે તે ઉપરથી કાકાજી બાને રડાવે ? આખી વાડીનું સત્યાનાશ કરી નાખું." હું ગર્જી ઊઠ્યો.

બા રડવાનું ભૂલી ગઈ; મને છાતીસરસો ચાંપીને સમજાવવા લાગી : "હશે ભાઈ, જવા દેની. તારા કાકાજીને એવી ટેવ પડેલી. હું જરા બીજે ઠેકાણે દાતણ કરવા બેસીશ. પણ તારે કશું કરવું નથી. વાડીને હાથ લગાડયો તો કાકાજી તારો જાન કાઢી નાખશે."

૮

પણ હું એકનો બે ન થયો. "બા, મરી જાઉં તો ભલે. તારું સ્વમાન એક નોકરથી ઘવાય એ હું કદી નહિ સાંખું. તું જો તો ખરી." બાએ મનમાં અંબાજીની અને સત્યનારાયણની બાધાઓ લઈ લીધી હશે. પણ હું તો એક પ્રકારનો ઉન્માદ અને તેનાથી અનુભવાતો આનંદ અનુભવી રહ્યો હતો. સુરણ અને ફણસ કાપવાનો મોટો છરો મેં લીધો. મારી આંખ ગુસ્સાથી લાલચોળ થઈ ગઈ હતી. મારું આખું શરીર કાંપતું હતું. વાડામાં પાંચ છ મોટા મોટા શાકના વેલા હતા. તેમને મેં પાંચ મિનિટમાં મૂળથી કાપી નાખ્યા.

સ્ત્રીઓના રક્ષણ માટે કોઇ રજપૂત કેસરિયાં કરીને શત્રુઓને આવાહન આપી રહ્યો હોય તેમ મદમત્ત હું વાડીમાં એ છરો લઈને ફરતો હતો. મારાં વાચનને પરિણામે મેં કદાચ એમ પણ માની લીધું હોય કે આ પ્રસંગને અંતે મારું મૃત્યુ થાય તો મને લેવા અપ્સરાઓ આવશે. દસ મિનિટમાં વેલા કરમાઈ ગયા. રામાએ આ ચમત્કાર જોઈને રાડ પાડીઃ "નાનાભાઈ! આ શું તમે કર્યું? કાકાજીને આવવા દો! કાંઇ કારણ?"

મેં મોટે અવાજે જવાબ વાળ્યો. "હરામખોર! બાને તું અપમાન આપનાર કોણ? કાકાજીને તો શું પણ મોટા પીતંદરને કહેવું હોય તો કહી દેજે. હું અહીં જ ઊભેલો છું."

બાએ છેવટના ઉપાય તરીકે મને મોસાળ ચાલ્યા જવાનું કહ્યું પણ હું કશું સાંભળવા તૈયાર નહતો. બાને વધારે ખરાબ પરિસ્થિતિમાં મૂકીને હું રણક્ષેત્ર છોડી જાઉં? એમ બને જ નહિ. હું ત્યાં જ આંટા મારતો હતો. રામો બા જેવાંને પાછાં પાડી શકયો તો મારો તો શો ભાર છે એમ સમજીને આતુરતાથી કાકાજીની રાહ જોતો હતો. કાકાજી આવ્યા. રામાએ એમને પાછળ બોલાવ્યા. કાકાજીએ લીલીછમ વાડીની ભયાનક દશા જોઈ, કારણ પૂછ્યું. રામાએ મારું નામ દીધું. ક્ષણભર

કાકાજીની આંખમાંથી અગ્નિ વરસ્યો. એમણે ગર્જના કરી : " કેમ, કાંઈ કારણ ?"

" કારણ ? મને કારણ પૂછો છો ?" હું લગભગ દીવાનો જ બની ગયો હતો એમ મને અત્યારે લાગે છે; નહિ તો કાકાજી જેવા ભયંકર મિજાસવાળા પુરુષની સામે આ પ્રમાણે એક બાળકે ઊભા રહેવું એ કેવળ અશકય હતું. ધર્મને ખાતર, ઉચ્ચતમ સિદ્ધાંત ખાતર હું મારું સર્વસ્વ અર્પતો હોઉં એમ મને તે સમયે લાગ્યું હતું. મને દુઃખ નહોતું, ભય નહોતો, માત્ર આનંદ જ હતો. "આ એક મામુલી, બે બદામના નોકરે બાનું અપમાન કર્યું, ઉપરથી પાછી તમને ચાડી ખાધી અને તમે ઉપરથી બાને આટલું રડાવી ? આજે તો બધા વેલા ગયા. આ મોસમમાં એક પણ શાકનો વેલો હું ઉગવા નથી દેવાનો. પણ હવે જો આ હરામખોર ફરીથી બાનું અપમાન કરશે તો આ તમારાં ગુલાબ, મોગરા વગેરેની પણ આ જ સ્થિતિ થશે અને આ દુષ્ટનું હું પેટ ચીરી નાખીશ." આ બોલતી વેળા મારા હાથમાં રહેલો પેલો મોટો છરો હું ફેરવતો જતો હતો.

આસપાસનાએ જાણ્યું હતું કે આભ તૂટી પડશે; કુમળો ફૂલ જેવો છોકરો રહેંસાઈ જશે. પાંચ ફીટ લાંબા સર્પની સામે થનાર મા, આ વેળા હાજર રહેવા હિંમત કરી શકી નહતી. પણ કશું જ થયું નહિ. કાકાજી અને હું થોડીવાર સામસામા જોઈ રહ્યા. કાકાજીએ નોકરને કહ્યું. "રામા. આ કચરો કાઢી નાખજે અને હવે પછી વેલા પેલી તરફ જ ચઢાવવાનું રાખજે કે જેથી ઓટલા ઉપર બેસનારને અડચણ ન પડે."

રામો કાંઈક ઉત્તર આપવા ગયો એટલે કાકાજીએ એને સખત ઝાટકી નાખ્યો. "હમણાં હમણાં તને બકરકુદી સૂઝી લાગે છે! પાંચ મિનિટમાં નોકરીમાંથી કાઢી મૂકીશ. જા કામ પર લાગી જા." આટલું કહીને કાકાજી ઉપર લુગડાં બદલવા ચાલ્યા ગયા.

મંદવાડ વધ્યો. બાર બાર વર્ષથી જે રોગ શરીરમાં હતો તેણે હવે પોતાનું જોર વધાર્યું. જીવનની શોધમાં—આરોગ્યની શોધમાં અમદાવાદ, હજીરા, ડુમસ વગેરે સ્થળોએ અમે ફર્યાં. વચમાં ૧૯૦૪ માં જયસુખલાલ અને રમનગવરીના લગ્નના લહાવા પણ લઈ લીધા. પણ પછી કુમળું શરીર ટકી શક્યું નહિ. બા પથારીવશ થઇ. અમે સૌએ એની ચાકરી કરી પણ કાકાજીનું નર્સિંગ અને અવિશ્રાંત—જરા પણ કંટાળ્યા વગરની એમની બરદાસ્ત તો અદ્‌ભુત હતાં. ધીમે ધીમે એ કોમળ શરીર લેવાતું ગયું અને આખરે ૧૯૦૬ ની સાલમાં મૃત્યુને ખોળે શમાઈ ગયું.

એ નાજુક દેહલતા તૂટી ગઈ અને સાથે પ્રચંડ વડલાના મૂળ પણ તોડતી ગઈ.

૧૯૦૬માં બા ગઇ. ૧૯૧૦માં કાકાજી ગયા.

પ્રકરણ પાંચમું

મને નાનપણથી સુંદર વસ્તુઓનો અને રમકડાંનો બહુ શોખ હતો. આ શોખ, મને કાકાજી તરફથી આવ્યો હશે, કારણકે એમને પણ એટલો જ શોખ હતો; જો કે તેઓ એ શોખ પોતાને નથી પણ માત્ર છોકરાંઓને છે, અને પોતે પોષે છે: એમ બતાવવા હમેશાં યત્ન કરતા.

એક બીજી મારી ખાસિયત પણ મને મારા પિતા તરફથી મળી છે, તે જાળવણી, કાળજી અને વ્યવસ્થાની પ્રકૃતિ. કાઠિયાવાડમાં પણ મારાં રમકડાં સૌથી વધારે સમય ચાલતાં. મારી પાસે કાંઈ કાંઈ અફલાતુન ચીજો નીકળી આવે જે વર્ષો થયાં મારી પાસે પડી હોય. પણ મુંબઈમાં ભાડાનાં મકાન, વારે ઘડીએ બદલવાની જયસુખભાઈની વૃત્તિ અને એને પરિણામે સ્થાયિપણાનો અભાવ એટલે ઘણી જૂની ચીજો નાશ પામતી ગઈ છે.

મારા જન્મ પહેલાંનાં મારા પિતાનાં ચપ્પુ અને કાતર એમના મરણ પછી મેં લીધેલાં તે ઠેઠ ૧૯૧૮માં મારા મહારાજે તોડી નાખ્યાં ત્યારે મારે ફેંકી દેવાં પડેલાં. એમની તપખીરની ડબી, પાનનો સામાન રાખવાની જાળીવાળી પિત્તળની પેટી વગેરે હજી મારી પાસે છે. એમનો લખવાનો પેસતકતો પણ મારા જન્મ પહેલાંની બનાવટનો છે. ટેલીગ્રાફ ઇન્સ્પેકટર તરીકેની મારી વલસાડ, સૂરત, ગોધરા વગેરેની મુસાફરીમાં ટેબલની એણે ગરજ સારેલી અને ' મેટરલિંકના નિબંધો

તેમજ તે કાળમાં લખવામાં આવેલ અન્ય રકેચો મેં એના ઉપર જ લખેલા. તે પછી વર્ષો સુધી એ વાપર્યા વગરનો પડ્યો રહેલો. વચમાં જયસુખભાઇની ધૂન આવી તે એમણે એને દુરસ્ત કરાવ્યો અને પોલિશ પણ કરાવ્યું. પણ પાછો એ એક ખૂણામાં પડી રહ્યો. ૧૯૪૨ના ફેબ્રુઆરી–માર્ચમાં મને ગંભીર માંદગી આવી અને તેમાંથી હું સાજો થયો, પછી મને ટેબલ ઉપર લખવાથી થાક લાગતો એટલે મેં એક ગાદી મૂકાવી એ પેસતકતાને પાછો કામમાં લીધો અને આ 'આથમતે અજવાળે'નો ઘણો ભાગ એના ઉપર જ લખાયો છે.

કાકાજી બારૈયાના રાજા સાથે હિંદુસ્તાનની મુસાફરીએ ગયેલા, તે વખતે જુદા જુદા ગામમાંથી લીધેલ રમકડાં કેટલાંય વર્ષો સુધી અમારે ત્યાં હતાં. વઢવાણમાં દિવાળીમાં ચાર દિવસ મેળો ભરાતો ત્યારે અમને રોજનો એક આનો ખરચવાનો મળતો અને જયસુખલાલને ચાર આના મળતા—ચાર દિવસનો એક આનો મળતો કે રોજનો એ હવે મને યાદ નથી. દિવાળી આવે તે પહેલાં ત્રણેક મહિના અને પછી ત્રણેક મહિના એ રમકડાંની ધમાલ ચાલતી. પછી તો ફક્ત મારી પાસે જ રમકડાં પડ્યાં હોય, બાકીનાં બધાંએ ક્યાંના ક્યાં ઉડાડી મૂક્યાં હોય.

સૂરતના ગોકુળાષ્ટમીના મેળાએ અમારી આંખ ઉઘાડી દીધી. વઢવાણના મેળાનાં ક્યાં પૈસાપૈસાનાં રમકડાં અને ક્યાં આ યંત્રો-વાળાં ભવ્ય અને સુંદર જર્મન રમકડાં! એ મેળાના દિવસો જેમજેમ પાસે આવતા જાય તેમ તેમ કાકાજી કરકસર ઉપર ભાષણો આપતા જાય. આ ચર્ચાઓ ઘણું ખરું રાતેજ થતી. અમે બધાં અમારી સૌ સૌની તળાઇ ઉપર સૂતાં હોઈએ અને કાકાજી પોતે દાદર પાસેની ગાદી ઉપર વાલસીટ બાળતા બેઠા હોય.

"આ વખતે તો માત્ર મેળો બતાવીને જ છોકરાઓને પાછાં લઈ આવવાં છે, કેમ?" કાકાજી બાને પૂછતા અને વળી અમારામાંથી

કોઇનો ટેકો લેતાઃ "કેમ ધનુ, હવે આવડી ઉંમરે તમને રમકડાં શાં ? કાંઈ ઉપયોગની વસ્તુઓ લઈએ તો વપરાય તો ખરી." પણ અમે કે બા આ ભાષણોમાં બહુ રસ લેતાં નહિ, કારણ કે અમારી ખાતરી હતી કે અમે ના પાડીશું છતાં રમકડાં આવવાનાં તે આવવાનાં જ. વચમાં તો એટલે સુધી વાત આવે કે "આઠ આઠ આના આપીને છોકરાંને નોકર સાથે જ મોકલશું, મારેય જાતે જવાની શી જરૂર છે!" એમ પણ કાકાજી કહી નાખે. પણ મેળાનો દિવસ આવે એટલે કાકાજી કહેઃ "એવા કામમાં નોકરના પત્તા નહિ, એને તો આ છોકરાં ઘોળી પીએ. અને વળી તમને બૈરાંને ખબર નહિ. ભીડ એટલી હોય કે એકાદ છોકરું અટવાઈ ગયું તો વળી એ આપદા આપણે ક્યાં ઉઠાવીએ ?"

આખરે કાકાજીની સરદારી નીચે અમે ઊપડીએ. હાના, હાના કરતાં અમારે જેટલાં રમકડાં જોઇતાં હોય તેટલાં રમકડાં તો પહેલેથીજ પોતે અમને અપાવી દે અને પછી પોતાની પસંદગીનાં મોંઘાં મોંઘાં રમકડાં પોતે લેતા જાય. ઘેર આવીને કાકાજી બા આગળ લંબાણુથી ખુલાસો કરે, કરકસર એ તો કંજુસોનાં કામ, પોતાના બાપ ગોવિંદ-દાસજીએ પણ કોઈ દિવસ કંજુસાઈ કરેલી જ નહિ વગેરે વાક્યો કહે અને એ રમકડાંને ચાવી આપીને ચલાવવા મંડી પડે. જુદાં જુદાં રમકડાંની ખુબી પોતે છોકરાંને અને બાને સમજાવતા જાય અને આનંદથી અમે બીજા બે કલાક ઘેર કાઢી નાખીએ.

ઘણાં રમકડાં લીધેલાં અને એ બધાંનો કાળે કરીને ઘરમાં છોકરાંઓએ–મારા સિવાય નાશ પણ કર્યો, તેમાંથી થોડાંક રમકડાં મારાં ખાસ પ્રિય હતાં. એક મોટો ઘોડેસવાર હાથમાં તરવાર સમણુતો હતો, ચાવી આપીએ એટલે ઘોડો મોટાં ચક્કર લે અને સવાર તરવાર વીંઝતો જાય. એ રમકડું મારું ખાસ માનીતું હતું. બીજુંઃ મેં અને માધુભાઇએ દરેક મેળામાંથી થોડા થોડા સોલજરો અને સવારો લઈ

લઇ આશરે પચાસ પચાસ આદમીનું લશ્કર એકઠું કરેલું. એ બધા ઢાળાના અઢીથી ત્રણ ઇંચ મોટા, રંગીન હતા અને આજે પણ ક્વચિત ક્વચિત કાગળની પેટીમાં, દોરાથી બાંધેલા બાર બારની સંખ્યામાં મળે છે અને જુદી જુદી રેજીમેંટનાં નામ પણ કોઈ કોઇ વખતે તો પેટી ઉપર હોય છે. વળી જાપાનીઝ, રશિયન વગેરે સોલજરોની ટુકડીઓ પણ મેં એવાં રમકડાંમાં જોયેલી.

મેં અને માધુભાઈએ તો એમાંથી એક રમત શોધી કાઢેલી; અને તેના સચોટ નિયમો પણ રચેલા. સામસામા જમીન ઉપર, અમુક વિસ્તારમાં જ પણ અમારી મરજી પડે તેમ અમે તેમને ગોઠવતા. પછી એક એક આનાની ઢાળાની નાની તોપો મળતી તેવી અમે બંનેએ છ છ લીધેલી. તેમાં ગોળાને બદલે દીવાસળી ભેરવીને અમે ફોડતા. તોપો પણ અમુક ઊંચાઇએ અને અમુક વિસ્તારમાં જ રાખી શકાય. આવી રીતે તોપો ફોડવાના વારાના પણ અમુક નિયમો રાખેલા. જે સામેના લશ્કરને પહેલાં પાડી નાખે તે જીતે. આ એક રમત અમારે આશરે અઢી કલાક સહેલાઈથી ચાલતી.

એક લોકોમોટિવ એંજિન અમારી પાસે હતું, એની સ્પ્રિંગ ઘણી મજબૂત હતી. વર્ષો સુધી ગમે તેવી વપરાશ છતાં એ તૂટયું નહતું. એ એંજિનની મદદથી મેં તે સમયમાં બહુ નામના પણ મેળવી હતી. તે વેળા મીણબત્તીનાં ખોખાં મજબૂત, કડક કાર્ડબોર્ડના આવતાં. મીણબત્તીનો ઉપયોગ તો તે સમયે વધારે એટલે એવાં ખોખાં ઘણા મળતાં. આ ખોખાંને મેં નીચે પૈડાં બનાવ્યાં. બાજુ પર કાપીને બારીઓ બનાવી અને મથાળે કાપીને એમાં નાનાં જાળીનાં ફાનસ જેવાં મૂકવાનો પ્રબંધ કર્યો. ફર્સ્ટના એક ડબામાં ત્રણ ફાનસ, સેકન્ડમાં બે અને થર્ડમાં એક ફાનસ એમ રાખ્યું. બહાર પેનસિલના રંગેથી રંગીને જરા ઠાઠમાઠ કર્યો. પછી કાગળ, કાર્ડબોર્ડ, દીવાસળીનાં ખોખાં વગેરેની મદદથી મેં અને માધુભાઈએ એક નાનું સરખું સ્ટેશન,

બે ચાર 'સીમાફોર' વગેરે બનાવ્યાં. રાતના સ્ટેશન ઉપર, સિંગનલના સીમાફોર ઉપર અને ડબામાં લાઈટ કરીને અમે પેલાં એંજિનની મદદથી ટ્રેન ચલાવતા. એંજિન ત્રણ ચાર ડબા ખેંચી શકતું. અલબત્ત તે વેળા પણ મુંબઈના પૈસાદાર શેઠીઆઓને ત્યાં આવાં રમકડાં ઈંગ્લંડ અને જર્મનીના બનાવટનાં પાંચસોથી માંડીને પાંચ હજાર રૂપિયાનાં મળતાં. પણ સૂરતનો કાયસ્થ મહોલ્લો તે મુંબઈ નહતું અને સૂરતમાં પણ—વર્ષ આશરે ૧૯૦૨–૦૩ હશે એટલે—આ રમકડાંએ આસપાસના ઘણા મહોલ્લામાં ધ્યાન ખેંચ્યું હતું અને એક ગૃહસ્થે તો એની છબી પાડીને 'સ્ટ્રેંડ' મેગેઝિન ઉપર મોકલી હતી. એ છબી તેમાં પ્રસિદ્ધ પણ થઇ હતી. આવાં આવાં રમકડાં માધુભાઈની સહાયથી હું બનાવતો, તે ઉપરથી બાપ અને મોટાભાઇએ એમ ધારી લીધેલું કે હું ઈજનેર થવાને લાયક છું—હતો.

ગેરસમજ ત્યાં થયેલી કે હું જો કાંઈક પણ હતો તો તે કલાકાર હતો, સર્જક હતો. ઈજનેરીનું ઉંડાં સુધીનું જ્ઞાન પણ, પાછળથી વિક્ટોરિઆ જ્યુબિલી ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટયુટમાં ચાર વર્ષ અભ્યાસ કરીને, પહેલા વર્ગમાં પાસ થયા છતાં પણ મને સ્પર્શી શક્યું નહતું! ઇજનેર તો માધુભાઇ જ થયા અને તેમાં તેમણે કીર્તિ તેમજ પગાર પણ સારા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત કર્યાં.

કાકાજીના મરણ પછી, ખુદ મુંબઈમાં પણ અમે વર્ષો સુધી, બળેવના મેળામાં એસ્પ્લેનેડ મેદાનની આગળ મેળો ભરાય છે ત્યાં છોકરાંના લહાવલસ્કર સાથે અને નોકરને લઇને જતા અને કંડિયો ભરીને રમકડાં લઇ આવતા. પણ અનુભવ ઉપરથી જણાયું કે તે વખતના જમાનામાં અમને સંતોષ હતો. ગમે તેવાં રમકડાંથી અમે ખુશ ખુશ થઇ જતાં હતાં, પણ નવા જમાનામાં છોકરાં કોઇપણ વસ્તુથી દિંગ થઇને આનંદ પામતાં જ નથી એટલે આટલી મહેનતે અમે જ્યારે મેળામાંથી પાછા આવતાં ત્યારે છોકરાંની રડારોળ ચાલતી.

અને સ્ત્રીઓની વલણુ બાળકો તરફ જાય તો અમને ખાસડાં પણુ પડતાં !

એક પ્રસંગ યાદ છેઃ મારી નાની પુત્રી મેનાને માટે ત્રણેક રૂપિયાનાં રમકડાં બસ થશે એમ ભાભીએ કહેલું. અમે ટોળું વળીને મેળામાં જવાની પ્રથા તો બંધ કરેલી એટલે આગલે દિવસે હું એક મિત્રને લઇને રમકડાંવાળાની દુકાને ગયો. તે મિત્ર પેલા દુકાનદારનો પણુ ખાસ મિત્ર હતો એટલે પછી જોઈએ જ શું ? ત્રણુ રૂપિયાના વિચારે ગયેલો હું તે ત્યાં જઈને સાતેક રૂપિયાનાં લેવાં એવા ઠરાવ ઉપર આવ્યો અને મિત્ર તેમજ મિત્રના મિત્ર પેલા દુકાનદારના આગ્રહથી રૂપિયા પંદર ખરચીને પચીસેક રૂપિયાનાં રમકડાં હું લઇ આવ્યો; કારણુ કે ચોડેલ ચીઠ્ઠીના પચાસ ટકા જેટલા જ પૈસા મારે આપવા એમ ઠર્યું હતું. આ રમકડાંમાં બેથી ત્રણુ અતિશય સુંદર ડૉલી પણુ હતી. એક તો એટલી સુંદર હતી કે જ્યારે મારી પુત્રી મેનાએ ભાંગી નાખી ત્યારે મારું હૈયું ભરાઈ આવેલું.

આટલાં રમકડાં લઈને હું છોકરીને તેમજ અન્ય બાળકોને ઠંડા કરવાની ઇચ્છાથી ઘેર આવ્યો. તે વેળા મેના રમતી હતી. મહા મુશ્કેલીથી રમત છોડીને મેના આવી. એ રમકડાં જોઇને એક પણુ શબ્દ બોલ્યા વિના પાછી પોતાની રમત રમવા ચાલી ગઈ. બીજાં છોકરાંઓ પણુ જોઇજોઇને ચાલતાં થયાં. થોડા વખતમાં એ ઓરડામાં હું એકલો જ રહી ગયો ! ત્યાર પછી નવા જમાનાનાં છોકરાં અને યુવકયુવતીઓના માનસ સમજવાના મેં અનેક પ્રયાસ કર્યા છે પણુ તેમાં હું પૂરેપૂરો સફળ થયો એમ કહી શકું નહિ.

હવે તો કોણુ જાણે પણુ તે વેળા તો સુરતનાં તાબૂતો જોવા જેવાં હતાં. તે સમયે હિંદુ-મુસલમાન હુલ્લડ તો નહોતાં પણુ તે બે કોમ વચ્ચે ખાસ એખલાસ હતો. મોહરમના તહેવારો આવે એટલે હિંદુ બાળકો પણુ આનંદમાં આવી જતાં. અમે તાબૂત જોવા ભાગા

તળાવ ઉપર અમારા લીલુમામાની દુકાને જતાં. ત્યાં લીલુમામા અમને રેવડી, ફરસાણ વગેરે ખાવાનું ખવડાવતા અને શરબતો પાતા. નાનાં તાબૂત તો ગણવાનાં જ નહિ પણ મોટાં સાત તાબૂત નીકળતાં અને તેમાં છેલ્લાં ત્રણ તો ઘણાં જ મોટાં, લગભગ બબ્બે માળ જેવડાં ઊંચાં હતાં. એ તાબૂતોની પાસે જેઓએ માનતા રાખી હોય તેઓ પોતાનાં છોકરાં જોડે આવતા અને માનતા છોડતા. અમે બધા શ્રદ્ધાથી તાબૂત તરફ રેવડી ફેંકતા. તાબૂત આગળ જુદા જુદા વેલવાળા અને અખાડાબાજો ચાલતા અને ચાલતાં ગાડાંમાં કસરતના પ્રયોગો પણ થતા.

મેં એક સાલ મુંબઈનાં તાબૂત પણ જોયેલાં—કદાચ ૧૮૯૬ની સાલ હોય, એક વખત રાજકોટમાં જોયેલાં અને વઢવાણમાં તો ઘણીવાર જોયેલાં પણ તાબૂત સૂરત જેવાં કોઈ ઠેકાણેનાં નહિ. રાજકોટમાં તો તાબૂત આગળ સાચી તરવારે લાકડી પટા ખેલતા રજપૂતો પણ મેં જોયેલા.

મેં એકવાર સર રમણભાઈ આગળ એમ કહેલું કે પતંગ અને તાબૂત સૂરત જેવાં કોઈ બીજે ઠેકાણે નહિ, તેનો તેમણે વાંધો કાઢેલો. તેમના મત પ્રમાણે અમદાવાદનાં તાબૂત વધારે સારાં હતાં. એક દિલ્હીવાળા ગૃહસ્થે દિલ્હીનાં તાબૂત માટે જ આગ્રહ રાખેલો. ખરું ખોટું પ્રભુ જાણે !

અને સૂરતમાં પતંગની મોસમ એટલે તો શું ! "અમે બધાં" માં 'પતંગના પૂરમાં' નામથી એક આખું પ્રકરણ લખીને પતંગની મોસમમાં એક સામાન્ય કુટુંબમાં કેવું વાતાવરણ જામે છે એનું વર્ણન મેં આપી દીધું છે એટલે હું અહીં પાછું લંબાણ કરવાની જરૂર જોતો નથી. આરંભમાં તો હું લંગરીયાં લડાવવાની પ્રવૃત્તિમાં પડેલો અને મારા મામા મંગળદાસ અને કાકાનો છોકરો ઇશ્વરલાલ પતંગ ચડાવે અને પેચો લડાવે તે જોવા અને તક મળતાં પતંગની સહેલ લેતાં, તે ચડાવતાં અને પેચ વખતે ફરકી ઝાલતાં શીખતો. ઇશ્વરલાલ હથ્થા

મારીને સામેનો પતંગ કાપવાની વિદ્યામાં ઘણા હોંશિયાર ગણાતા. તેમની કદાવર આકૃતિ, અતિશય લાંબા હાથ વગેરેને લઈને એમને એ રીતમાં ફાવટ આવતી. એ પતંગ ચડાવતા માત્ર સંક્રાંતની આસપાસના ત્રણેક દિવસ પણ તેમાં પણ આઠ દસ રૂપિયાનો ધુમાડો કરી નાખતા. કાકાજીનું પેચ લડાવવાનું વિધાન જૂના સમયનું હતું જ્યારે માત્ર પેચ લડાવી શકાય એટલી લંબાઇમાં જ માંજો રાખવામાં આવતો અને બાકીનો સાદો દોર જેને બેતારી, ત્રણ તારી અને ચોતારી દોરીનું નામ આપવામાં આવતું તે રાખવામાં આવતો. અમારા વખતમાં સાદી દોરી વાપરવાનો રિવાજ બંધ થઈ ગયેલો અને માત્ર માંજો જ રાખવામાં આવતો.

કાકાજીના વખતમાં સૂરતી પતંગ નિષ્ણાતો ચડાવતા. અમારા વખતમાં તેવા પતંગો પણ બંધ થઈ ગયેલા કારણ કે ગમે તેવો મજબૂત માંજો પણ એવા પતંગનું જોર ઝીલી શકતો નહિ. આથી અમે તો દિલ્હીના પતંગના વર્ગના પતંગો ચડાવતા. શિખાઉ એક પાઈની ફુગ્ગીથી શરૂ કરતા. સાધારણ રીતે પેચમાં પૈસા પૈસાવાળા અને બે બે પૈસાવાળા જે અરધિયાં કહેવાતા તે વપરાશમાં આવતા. પોણિયાં એટલે કે ત્રણ ત્રણ પૈસાવાળા પતંગ કોઈ કોઈ ચડાવતું પણ તે ઘણું ખરું ફાનસ ચડાવવાં માટે જ અને તે વેળા તે પતંગનું નામ ઢાઢું રખાતું.

ધીમે ધીમે હું પેચ લડાવવાની ક્રિયામાં કામેલ થઇ ગયો અને મારી ટેવ પ્રમાણે હું એ બાબતમાં ઊંડો ઉતરેલો હોવાથી દરેક પતંગની ખાસિયત વગેરે ધ્યાનમાં લઇને હું પેચ લડાવવાના વ્યૂહ રચતો. સંક્રાંત અને વાસી સંક્રાંતમાં અસંખ્ય પતંગ ઊડે એટલે સરસ સરતીના પેચો અને શાસ્ત્રીય વ્યૂહરચના લગભગ અશક્ય થઈ જતાં; પણ સંક્રાંતની આગળ ચાર પાંચ દિવસો પહેલાં પતંગ અચ્છી રીતે લડાવી શકાતા. કાકાજી ઉપરાંત, ઈશ્વરલાલ અને અમારા બીજા એક પડોશી

માધવપ્રસાદે (મારી પુત્રી પૂર્ણિમાના સસરા) મને પતંગની બાબતમાં સારું શિક્ષણ આપેલું. મારી બીજી ટેવ પ્રમાણે મને પેચમાં ઉસ્તાદી મળી પણ જરા પણ પવન નહિ હોય છતાં પતંગ ચડાવવો, ખરાબ અનેક એબવાળો પતંગ ઉપયોગમાં લેવો વગેરે બાબતો મને ઠેઠ સુધી આવડી નહિ. જયસુખલાલભાઇને તો એ વિષયમાં ઠેઠ સુધી જરા પણ જ્ઞાન નહિ થયેલું. માધુભાઈએ મુંબઈમાં એ બાબતમાં થોડું જાણી લીધેલું.

પણ ખરું પૂછો તો પેચ લડાવીને જે વખતે મારો પતંગ કપાતો અને સાથે પાશેર માંજો લઈ જતો ત્યારે મને ઘણું લાગતું. પતંગ પકડવામાં મને ઘણો આનંદ આવતો. મને એક વર્ષ તો ખાસ યાદ છે કે જયારે પતંગ ચડાવવામાં હું ખાસ નિષ્ણાત થયેલો નહિ અને પકડવામાં જ આનંદ માનતો, તે વખતે સંક્રાંત અને વાસી સંક્રાંત એમ બે દિવસ મળીને મેં બરાબર સો પતંગ પકડેલા. એ બધાય જાળવીને મેં બાંધીને ટીંગાડી રાખેલા અને બીજે વર્ષે ઠેઠ ડીસેંબરના આરંભથી ચગાવવા માંડેલા !

એમાં એક પતંગ પકડેલો તે પ્રસંગ તો હું હજી ભૂલ્યો નથી; સંક્રાંતને દિવસે લગભગ સાડા અગીઆર થયેલા. મોટેરાઓ છાજલી ઉપરથી ઊતરી પડેલા અને મને પણ જમવા માટે બુમાબૂમ પડવા માંડી હતી. છાજલી ઉપર હું એક જ ઊભો હતો. એટલામાં કોઈ દોર મારા હાથને ઘસાતી ચાલી. મેં તરત જ તે પકડી. એક બાજુથી છેડો તરત આવી ગયો પણ બીજી બાજુ ખેંચવાં જાઉં છું તો એનો છેડો જ નહિ મળે ! વળી થોડો ખેંચ્યો ત્યારે આકાશમાં માત્ર એક ઝીણું લાલ ટપકું મારી નજરે પડયું. એ પતંગની એ દોર હતી. કોઈનો પતંગ હાથ ઉપરથી તૂટીને આવ્યો જણાતો હતો. હું તો મારું આવું સુભાગ્ય જોઈને લગભગ ગાંડો થઈને બૂમો મારવા લાગ્યો. નીચેથી તરત કાકાજી, નોકર અને એકાદ બે બીજાં દોડી આવ્યાં. બધાં આ દ્રશ્ય

જોઇને આનંદના પૂરમાં તણાવા માંડયાં. હું નીચે જઈને એક ખાલી ફરકી લઇ આવ્યો અને તેના ઉપર જ અમે પેલા પતંગની દોર લપેટવા માંડી. જયારે અમે પૂરો ઉતારી રહ્યા ત્યારે આખી ફરકી માંજાથી ભરાઇ ગયેલી! એવો પતંગ મેં ફરીથી કોઈ દિવસ પકડયો નથી.

બીજાના ચગતા પતંગો ઉપર આપણી નાની પતંગડી સૂવાડી દેવી અને પછી એને ખેંચી લાવવા એ પ્રયોગો પણ અમે કરેલા અને એટલા માટે અમે સુતળી તો શું પણ તારના પ્રયોગ પણ કરી જોયેલા પણ પરિણામે અમે ફાવેલા નહિ અને માત્ર બેઆબરૂ થઇને કાકાજીનાં ખાસડાં ખાધેલાં; કારણ કે પતંગ ખેંચી લાવવો એ હલકા પ્રકારના ચાંચિયાનું કામ જ ગણાતું.

ત્યાં બીજી રમતોમાં લખોટા અને ભમરડા વગેરેની રમતો હતી. ગિલ્લીદંડા પણ સારા પ્રમાણમાં રમાતા પણ એમાંનું કશું મારે હાથે ચડયું નહિ.

હોળીનાં તોફાનો વિશે મેં વાતો બહુ સાંભળેલી. અસલના વખતમાં ખુદ નવાબની પાલખી હોળીમાં એક મહોલ્લામાં બાળી નાખેલી એમ કહેવાય છે અને એથી જ એ મહોલ્લાનું નામ સેતાન ફળીઉં રાખવામાં આવ્યું છે, એમ પણ કહેવાય છેઃ પણ આમાં ખરું કેટલું અને કલ્પના કેટલી એ નક્કી થઇ શકે તેમ નથી. ગરમ વેંગણો સામસામા ફેંકે અને એમ કરવાથી કેટલા ઝખમી થતા અને બેચારની તો આંખો પણ ગયેલી એમ કાકાજી કહેતા અને જ્યોતીંદ્ર દવે પણ કહેતા. જ્યોતીંદ્રે તો 'અમે બધાં'માં હોળીનું પ્રકરણ પણ લખેલું છે—પણ એ બંને કુશળ વાર્તાલાપકાર એટલે સાથે કલ્પનાનું પ્રમાણ એમણે કેટલું રાખેલું તે સમજાતું નથી. મેં એવું કશું મારા આઠેક વર્ષના સુરતના રહેઠાણ દરમ્યાન જોયું નથી. હા, મેં વૃદ્ધોની અને ટેસીખોરોની પાઘડીઓ હોળીના વખતમાં છોકરાઓ રસ્તાની આસપાસ બાંધેલી ઝીણી દોરીની મદદથી ઉછાળતા જોયેલ ખરા.

પણ હવે તો એટલું પણ રહ્યું નથી એમ ત્યાંના રહેનાર કહે છે તે ઉપરથી જણાય છે. પતંગો પણ અસલ જેટલા ઊડતા નથી એમ સાંભળ્યું છે. દિનપ્રતિદિન વધતી જતી આર્થિક મુશ્કેલીઓ, મોંઘવારી, જગત સારાંયમાં થતાં પરિવર્તનો અને વધતી જતી કેળવણીથી મનુષ્યોના માનસમાં પણ વધતી જતી આંટીઘુંટીઓ, પરિણામે ઉત્પન્ન થતાં અસ્વસ્થતા, અસંતોષ, નિરાશા, કીર્તિ, દ્રવ્ય વગેરે માટેનો વધતો જતો શોખ વગેરેને લઈને સૂરતનું શાંત અને સરળ જીવન પણ બીજાં શહેરો જેવું જ અશાંત અને અટપટું બનતું જાય છે; લગભગ બની ગયેલું છે એમ લાગી આવે છે, માત્ર રહી ગયા છે એના એ ગંદા રસ્તાઓ, ગંદાં જાજરૂઓ અને ચોખ્ખાઈ રાખવા સામેની અડગ અને અણનમ વૃત્તિઓ.

લલ્લુભાઇના દીકરા ડબુભાઈ, રંગીલદાસ વગેરે હતા. આ મંડળના સ્વીકારેલા પ્રમુખ જેવા રંગીલદાસ હતા, જે હાલમાં ડેપ્યુટી કલેક્ટરની પદવી પરથી નિવૃત્ત થઈને સૂરત રહે છે. તેમનો પ્રિય ગવૈયો તે જગજીવન ગવૈયો કરીને હતો. જાણકારો તે ઉપરથી જ આ મંડળની સંગીતના જ્ઞાનની સપાટી જાણી શકશે.

નાના ઉસ્તાદોમાં ઉમિયારામ સરકાર અને ડબુભાઈ ગણાતા. બીજી બાજુ ઈશ્વરદાસ સ્ટોરનું ભજનિક મંડળ મૂળ લલ્લુજીના મંદિરમાં ધ્રુપદની ધૂન મચાવતું હતું. તેમાં એક પખવાજી—ઘણું કરીને ઈશ્વર—સારું કામ કરતો હતો. પાછળથી ધનસુખલાલ મજમુદાર, વામનલાલ મહેતા (મારી મોટી બહેનના પતિ), રૂપરામ વગેરે અવેતન ગાનારાઓ ઠીક ગણાતા. તેમની સાથેના ધંધાર્થીમાં રામકિસન બાવાએ બહુ સારી ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી હતી. પ્રભુરામ હારમોનિયમ તેમજ તબલાં વગાડનાર તરીકે, વલ્લભરામ તબલચી તરીકે અને વસંત ઉગતા ઉસ્તાદ તરીકે નામાંકિત હતા. તે પછી ધનસુખ તોફાન ઉર્ફે વદનલાલ મજમુદારે પણ હારમોનિયમ વગાડનાર તરીકે ઊંચા પ્રકારની નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી હતી. કંચનલાલ મામાવાળા અવેતન સંગીતકાર તરીકે માત્ર સૂરતમાં જ નહિ પણ અનેક સ્થળોએ જાણીતા છે. અનેક મોટા મોટા ઉસ્તાદો એમના નામથી અને સંગીત સંબંધી એમના ઊંડા જ્ઞાનથી પરિચિત છે.

સૂરતની સૌથી સરસ અને સારાં હિંદુસ્તાનમાં જાણીતી ગાનારી ઉત્તમ અને ઝગમગને કાકાજીએ પણ નાનપણમાં સાંભળેલ. એ બે ગાનારીઓ મહોલ્લામાં કોઈને ત્યાં ગાવા આવેલી અને અમારા દાદા તાવ સાથે ત્યાં સાંભળવા ગએલા. આખી રાત સાંભળીને સવારે તદ્દન સારા થઈને ઘેર આવેલા, એવી વાત હમેશાં કાકાજી અમને કહેતા. એ વાત સાચી નહિ હોય તો પણ સાચી હોવાને યોગ્ય તો છે જ એટલે તે કથા મેં 'અમે બધાં'માં દાદાના પાત્ર સાથે જોડી નાખી છે.

એ ઉત્તમ અને ઝગમગ પછી હિંમત અને સુરિયાની જોડી સારંગી તથા તબલાં વગાડનાર તરીકે પ્રખ્યાત થઈ ગઈ હતી. જેવા એ બે ભાઈઓ વગાડવામાં હોશિયાર હતા તેવા મિજાજમાં તેજ હતા. ધનસુખલાલ મજમુદારે એમને વિશે મને એક વાત કહેલી તે હું અહીં લખું છું: સર દીનશા પીટીટને ત્યાં મુંબઈમાં એક મોટી મહેફિલ જમાવેલી. તેમાં હિંમત અને સુરિયાને ખાસ સૂરતથી બોલાવેલા. જલસો ધીમે ધીમે જામતો જતો હતો તેવામાં આગળ બેઠેલા સંગીતના દર્દીઓમાંથી એક પારસી ગૃહસ્થ જે સંગીતના જ્ઞાતા હોવાનો દાવો કરતા હતા, તેમણે એક બે વખત સમ આપતી વખતે કચુંબર કરી. હિંમત–સુરિયાના ડોળા તેની સામે ઘૂરકયા, પણ આ પારસી ગૃહસ્થની સમાજમાં પદવી એવી કે બધા સાંખી લે. આથી એ પારસી ગૃહસ્થે ચેતવણી લીધી નહિ અને એમણે તો વળી પાછી એક વેળા જ્યારે સુરિયો તબલાં ઉપર એક મુશ્કિલ પરણ કાઢી રહ્યો હતો ત્યારે ખોટા સમ ઉપર તાળી ઠોકી દીધી. બસ; હિંમત–સુરિયાના મોંમાંથી ભયંકર શબ્દો નીકળી પડયા. "ઉલ્લુ કે પઠ્ઠે ! સંગીતમેં કુચ્છ નહિ સમજતે તો મુંગા મુંગા બયઠ કયું ન રહેતે ? ખાલી મહેફિલકી મજા સારી બગાડ દી." સભામાં હોહા થઈ ગઈ. પણ એ બે ભાઈઓએ તો જીદ લીધી કે પેલાને કાઢી મૂકવામાં આવે તો જ પોતે જલસો આગળ ચલાવે. તેમ બનવું અશકય હતું એટલે પેલા બે જણા પૈસા લીધા વિના ઠેઠ સૂરતથી આવેલા છતાં, પોતાના સાજ લઈને ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. ત્યાર પછી વર્ષો સુધી સૂરતના કારીગરો બહારથી આવેલ ઉસ્તાદો સાથે ઝઘડેલા એમ હું સાંભળ્યા કરતો.

કાઠિયાવાડમાં મેં સંગીત પ્રત્યે કેવળ ઉદાસીનતા બતાવેલી. હા, કાકાજીની સંગીતની પાર્ટીઓમાં હું કોઈ કોઈવાર જતો પણ એ સંગીતથી એના દર્દી થવાય એવું તત્ત્વ એમાં બહુ ઓછું હતું. હાથમાં હાથકડી ઘાલીને કેટલાક માણસો આવતા તેમના દુ:ખભર્યાં રાગનાં

ગીતો મને આકર્ષતાં. માતાની ગરબી આગળ સો સો પુરુષો સાથે ઝીક લેતા ગરબી ગાતા. ઝીલણી અગીઆરશને દિવસે ઠાકોરજીની પાલખી સાથેના વરઘોડા નીકળતા એમાં જુદી જુદી ભજનમંડળીઓના ભજનોની ધૂન અને તાબૂતના દિવસોમાં ગરજી ખાતા મુસલમાનો અને તેમના પંજા આગળ ધૂપ લોબાનની ઘેરી સુગંધ સાથે કાફિયા ગવાતા તે સૌથી હું મુગ્ધ થતો પણ એ બધું સંગીત નહોતું. આ બધું વઢવાણમાં હતું. પાલીતાણામાં તો માત્ર પેલા ગવૈયાના ગાયનો બે ચાર વાર સાંભળેલાં. એક વાત ભૂલી ગયો: મૃત્યુ પછી ગવાતા રાજિયા, ભલભલાંના હૈયાં ફાડી નાખે તેવા રાજિયા મેં ત્યાં કાઠિયાવાડમાં સાંભળેલા; તે તાલબદ્ધ હતા છતાં શુદ્ધ સંગીતમાં તેની ગણતરી કેમ થાય?

સૂરત આવ્યા પછી કાકાજીને દિલરુબા શીખવાનું મન થયું અને એમણે બેએક વસાવી કાઢચાં. એક ઘણું મોટું હતું અને બીજું ઘણું નાનું લગભગ રમકડાં જેવું હતું. ઉમિયારામ સરકાર કરીને અમારી ન્યાતના એક ગૃહસ્થ દિલરુબા અને હારમોનિયમ સારાં વગાડતાં અને નાટક કંપનીઓમાં જે વખતે દિલરુબા વગાડવામાં આવતું તે વખતે તેમણે ત્યાં દિલરુબા વગાડેલ. પછી હારમોનિયમ પહેલવહેલું દાખલ થયું ત્યારે પણ તેમણે તે કામ ચાલુ રાખેલું. પાછળથી તો ઉમિયારામ સરકાર મુંબઈ આવીને મ્યુનિસિપલ સ્કૂલમાં માસ્તર તરીકે રહી ગયેલા. હાલના સ્ટાંડર્ડ પ્રમાણે એ મોટા ઉસ્તાદ નહોતા, પણ તે જમાનામાં એ ઠીક ગણાતા. એમણે કાકાજીને દિલરુબા શીખવવાનું શરૂ કર્યું. કોઈ કોઈ વખત આવતા અને નાટકી ચીજો અથવા સાદી રાગની ચીજો શીખવતા. તાલ જેવી વસ્તુ સંગીતમાં હોય છે, એની એમણે કાકાજીને ખબર પણ પડવા દીધેલી નહિ.

થોડો વખત થયો. કાકાજી દિલરુબા વગાડતા થયા. એમનો હાથ જરા ભારે હતો અને દિલરુબાની વિશિષ્ટતા જે આવવી જોઈએ—મીંડ

વગેરે તે એમનાથી આવી શકેલાં જ નહિ. તે વખતે મેં કાકાજીને કહ્યું કે મને તમે શીખવો. કાકાજીએ હા પાડી પણ ત્રણ ચાર લેસનમાં જ અમારે બેને મતભેદ પડચો. મેં એમની જ ભૂલ કાઢી અને એમણે કહ્યું કે જો તને મારા કરતાં વધારે આવડતું હોય તો પછી મારી પાસે હવેથી શીખતો નહિ. મેં શીખવું બંધ કર્યું. પણ પંદરેક દિવસ પછી મારો જીવ રહ્યો નહિ. જ્યારે કાકાજી ઘરમાં ન હોય ત્યારે નાનું દિલરુબા લઈને મેં ચાર પાંચ દિવસ સરગમ ઘૂંટી અને પછી કોમળ સૂર બહુ નહિ આવે એવી નાટકી ચીજો બેસાડવાનો યત્ન કરવા માંડચો. ધાર્યા કરતાં સહેલાઈથી મેં વગાડવા માંડયું અને કાકાજીના કરતાં ઉમિયારામ સરકારના વગાડવા ઉપર મેં વધારે ધ્યાન આપેલું એથી દિલરુબાની જે વિશિષ્ટતા તે મારા વગાડવામાં આવી શકી. અને તે વેળા હું પાછો માંદો હતો એટલે મને રિયાઝનો ટાઈમ પણ ઘણો એટલે થોડીવારમાં તો મેં લગભગ ચાલીસ પચાસ ગાયનો વગાડવાં શરૂ કરી દીધાં. કમનસીબે તે વખતે અને આજ પણ ઘણે ઠેકાણે સૂરતમાં તાલને જોઈએ તેટલું પ્રાધાન્ય આપવામાં આવતું નહોતું, એટલે મારી એ દિશામાં રહેલી શક્તિ અને વર્ષોનો સમય તેમજ શક્તિનો વ્યય નકામાં ગયાં. તાલની અગત્ય જાણતો હોત તો સાથે સાથે એ પણ હું શીખી લેત અને મેં એ દિશામાં સારો વિકાસ સાધ્યો હોત. પણ હવે એ બાબત શોક કરવો નકામો છે!

એ પ્રમાણે એક વખત હું પ્રેકટિસ કરતો હતો, ત્યાં કાકાજી બહારથી આવી પહોંચ્યા. ઘરમાં, પ્રમાણમાં સરસ દિલરુબા વાગતું સાંભળી કાકાજી અજબ થઈ ગયા અને પછી જ્યારે મને એમણે વગાડતાં જોયો ત્યારે તો એમના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. પોતે મનમાં ઘણા આનંદ પામ્યા અને મને એ બાબતમાં ઉત્તેજન આપવા લાગ્યા; એટલું જ નહિ પણ મારી પાસેથી નાટકી ચીજો શીખવા લાગ્યા.

કાકાજીએ મારે માટે હારમોનિયમ વસાવ્યું અને તે પણ મેં થોડી

વારમાં સારી રીતે વગાડવાનું શરૂ કરી દીધું. મારો એ દિશામાં વિકાસ જોઈને કાકાજીને એટલો સંતોષ થયો કે મારે માટે એક સારો ઉસ્તાદ રાખવાનું એમણે નક્કી કર્યું. પણ ત્યાં અમારી સામસામી પ્રકૃત્તિ પાછી અથડામણમાં આવી. કાકાજીને એવી ટેવ હતી કે કોઈ પણ માણસ અમારે ઘેર મળવા આવે તેની આગળ પોતે મારાં ખૂબ જ વખાણ કરે અને પછી મને વગાડવાનું કહે.

કાકાજી હૃદયના ભોળા હતા એટલે એમને આવનાર લોકોના માનસનો અભ્યાસ નહતો પણ હું તો ચાલુ માંદગીને લઇને પથારીમાં પડ્યો પડ્યો મનુષ્ય સ્વભાવનું ઝીણું પૃથક્કરણ કરતો રહ્યો હતો. ઘણા માણસો એ પ્રમાણે ઘરના છોકરાને કે છોકરીને સાંભળે છે તો ખરા પણ તેજ વખતે કાં તો કહી નાખે કે "બર્વેનું દિલરૂબા સાંભળ્યું હોય તો પછી બીજાનાં સાંભળવાં ગમે નહિ;" કાં તો ઘેર જઇને પછી આપણી મશ્કરી કરે અને 'સીદી ભાઈને પોતાના છોકરાં ગમે છે' એ જૂની વાત કહીને આપણને હલકા પાડે છે. આ સામાન્ય અનુભવની વાત છે અને એથી મને એવી રીતે જાહેરમાં પ્રદર્શન કરવા સામે બહુ ચીડ હતી. મેં કાકાજીને ઘણું કહ્યું કે "દોઢ બે વર્ષ મને બરાબર તાલીમ લેવા દો અને પછી તમે કહેશો તો હું જાહેરમાં વગાડીશ પણ આમ હું મારી ઠેકડી નહિ કરવા દઉં."

કાકાજીએ એમાં રહેલ વાજબીપણું સ્વીકારવાની ના પાડી, એટલું જ નહી પણ એ જાતની શરતો કરાવવી હોય તો ઉસ્તાદના પૈસા હું ખરચવાનો નથી; એમ એમણે કહ્યું. મેં કહ્યું કે ત્યારે ઉસ્તાદના પૈસા નહિ ખરચતા. બે ચાર દિવસમાં આ ઝગડાને લીધે ઊભી થયેલ ખરાબ લાગણીઓ શમી ગઈ અને સંગીત વિશે અમે એકેકને મદદ કરતા રહ્યા પણ ઉસ્તાદની વાત પડતી મૂકાઈ તે મૂકાઈ.

ગરબાની કલા હમણાં ઘેર ઘેર ફાટી નીકળી છે. તે વખતે એટલી પ્રચારમાં નહોતી. પૂરાં સાજ સાથે તો માત્ર રાધા અને તેની છોકરી

જ ગરબા ગાતાં. કોઈ કોઈ કન્યાશાળામાં માસ્તરો હારમોનિયમ સાથે રાખતા. તબલાં તો હોય કે ન પણ હોય. આવા સમયમાં ગરબાઓમાં હારમોનિયમ લોકપ્રિય કરવાનો યશ અમુક પ્રમાણમાં મારા જેવા હારમોનિયમ વગાડનારને ભાગે જાય ખરો. આવા ગરબાઓમાં ઉસ્તાદ વગાડનારા વગાડવા રાજી ન હતા; એટલે પણ અમારા જેવાઓને વધારે તક મળતી. એક જ દાખલો આપું.

હજીરામાં મોસમ ખલાસ થવા આવી હતી. છેલ્લાં છૂટાં પડતી વખતની પાર્ટીઓ અને ગરબા વગેરે થવા માંડયાં હતાં. ત્યાં તે વેળા ઉમિયારામ સરકાર હાજર હતા, એટલે સ્ત્રીઓએ એમને આગ્રહ કરીને હારમોનિયમ પર બેસાડયા પણ ગાડું બરાબર ગબડયું નહિ. સરકારની પ્રકૃતિ જલદ હતી, એટલે તાલની ભયંકર ગફલતી એમને સાલવા માંડી અને છેવટે એમણે અમુક શબ્દો કહી નાખ્યા. સ્ત્રીઓ ચાટ તો પડી ગઈ પણ આખરે એ સ્ત્રીઓ, એટલે એમણે સરકારને ઊઠી જવા દીધા અને તેની જગ્યાએ મને બેસાડયો.

તે વખતે હું પણ તાલ સંબંધી ઘોર અજ્ઞાન સેવતો હતો એટલે સરકાર જેવા જાણકાર ઊઠી ગયા છતાં મને બેસવામાં કાંઈ ક્ષોભ થયો નહિ. હું તો બેઠો. ગાનાર અને વગાડનાર બંને પક્ષને તાલ સંબંધી જ્ઞાન નહિ એટલે જેવું ગવાય તેવું હારમોનિયમમાંથી નીકળે ! પરિણામે ગરબાની મહેફિલ જામી પડી ! સાંભળનારાઓમાંથી મોટો વર્ગ ગરબા જોનાર હતો—સાંભળનાર નહિ, એટલે એમને પણ સંગીતની ક્ષતિ જણાઈ નહિ. સ્ત્રીઓએ પણ હિંમતથી કહ્યું કે એવા હાલી નીકળેલા ઉસ્તાદોને પોતાને આવડે નહિ એટલે વાંક ગાનારીનો કાઢે; આ ધનસુખભાઈ તો આપણી સાથે બરાબર વગાડી શકે છે !

હું સારી પેઠે ફુલાયો પણ ખરો અને મારા ઉપર સ્ત્રીઓ પ્રસન્ન થઈ એટલે શ્રોતાવર્ગમાંથી અનેકના હૈયાં ઈર્ષ્યાથી ખાટાં પણ થઈ ગયાં. ઉમિયારામભાઈએ બીજાઓને મોંએ કહ્યું કે આ છોકરાને

તાલ સંબંધી જરા પણ જ્ઞાન નથી. પણ મને એનો સંતાપ નહતો કારણકે તાલની કિંમત કરતાં યુવતીઓની પ્રશંસાની કીમત મને તે સમયે વધુ હતી.

ટૂંકામાં, મને અત્યારે લાગે છે કે ઉત્તમ અને ઝગમગ તેમ જ હિંમત અને સુરિયાના જવા પછી દિન કાંઈક એ ક્ષેત્રમાં હતી. બાકી સૂરતમાં એ બાબતમાં તે વેળા મંદી આવી હતી. તે પાછી રામકિસન બાવા, પ્રભુરામ, વલ્લભરામ, વસંત વગેરેએ તેજી આણી. એટલે મંદીના કાળમાં મેં સૂરતનાં મારાં આઠ વર્ષ ગાળ્યાં. તેજીના સમયમાં ગાળ્યાં હોત તો મને પોતાને સંગીતના વિષયમાં ઘણો ફાયદો થાત. આ તો સુંઠને ગાંગડે ગાંધી થવાનું હતું એટલે આપણે તે વખતમાં હારમોનિયમ અને દિલરુબા પર નિષ્ણાત ગણાયા અને સ્ત્રીઓના ગરબાના કુંડાળાની વચમાં બેસીને હારમોનિયમ વગાડવાનો, સ્ત્રીઓના જુથમાં પ્રીતિસંપાદન કરવાનો અને કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો લહાવો લીધો.

આ હું નાનો હતો તે વેળા અમદાવાદ અમે કૃષ્ણમુખરામને ત્યાં ગયાં હતાં. ત્યાં 'શૂરવીર શિવાજી' નાટક જોયેલું અને તેમાં માણસો મરી જાય તે સાચા જ મરી જાય; એમ મારા મન પર મોટાભાઈ અને કૃષ્ણમુખરામના સૌથી નાના પુત્ર પી. કે. મહેતાએ ઠસાવેલું એ વાતનો ઉલ્લેખ હું પાંચમા પ્રકરણમાં કરી ગયો છું. તે પછી તો હું મોટો થયો અને નાટકમાં મરતાં માણસો સાચાં મરતાં નથી, એ વાતથી હું પરિચિત પણ થયો. ઠેઠ સૂરતમાં હું બીજું નાટક જોવા ગયો હતો અને તે વાંકાનેર નાટક મંડળીનું 'નર્મદા.' પહેલા દૃશ્યમાં જ બંદૂકનો ધડાકો થાય અને બે વારાંગનાઓ કહો કે અપ્સરાઓ કહો નાના ઝરૂખામાં ઊભી હોય અને તેઓ ગાયનનો આરંભ કરે અને પછી ત્યાંથી દોરડાં એમને રંગમંચ ઉપર ઉતારે તે દરમ્યાન તેઓ ગાયા જ કરતાં હોય.

તે વખતે હું સહેજે અગીઆર વર્ષનો હોઈશ અને મેં સરસ્વતી-ચંદ્રથી માંડીને અનેક પુસ્તકો વાંચી નાખ્યાં હતાં, છતાં રંગભૂમિના અત્યારે માત્ર હાસ્યજનક લાગે તેવા—બે હડફા છોકરાઓ છોકરીઓના વેશમાં દોરડાંથી ટીંગાઈને કલ્યાણના સૂર લલકારતા રંગભૂમિ પર ઊતરતા હોય—એ દૃશ્યથી હું લગભગ આનંદમાં દીવાનો બની ગયો હતો. સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં રચેલ સ્વર્ગભૂમિમાં હું પોતે આવી પહોંચ્યો હોઉં એમ મને તે વેળા લાગેલું. જો હું યુરોપમાં જન્મ્યો હોત અથવા તો આપણે ત્યાંની રંગભૂમિ સારી કક્ષાએ હોત તો હું જરૂર કશો પણ વિચાર કર્યો વિના, માત્ર આ દૃશ્ય જોઈને મારું જીવન રંગભૂમિને

અર્પણ કરત. પણ ગુજરાતમાં રંગભૂમિની સ્થિતિ જરા વિચિત્ર હતી અને અત્યારે પણ છે અને વળી આપણે ત્યાં નટને ગાતાં આવડવું જ જોઈએ (હજી અત્યારે તો જરાતરા છૂટ છે પણ તે વખતે તો આ લાયકાત હોવી જ જોઇએ) એમ હતું; એવી વસ્તુસ્થિતિને લઈને હું અટકી ગયો. ઘણાં વર્ષ પછી એવી જ રીતે હું સિનેમાના ક્ષેત્રમાં પણ, લગભગ જોડાવાનું નક્કી કર્યા પછી, જતાં જતાં અટકી ગયો હતો. આજ પણ મારા હાથની રેખા જોનારાઓ કહે છે કે રંગભૂમિ કરતાં પણ સીનેમાના રૂપેરી પરદા ઉપર તને બહુ સારી કીર્તિ મળત. ખયર્ !

'નર્મદા'નું નાટક જોયું. એ જોવાથી મારાં ચક્ષુ સમીપ એક નવી સૃષ્ટિ રચાઇ. ત્યારથી મને રંગભૂમિ પ્રત્યે જે આકર્ષણ થયેલું તે હજી પણ ઘટયું નથી. ચેતનીય રંગભૂમિ ઉપર ન જઇ શકયો તો અચેતન રંગભૂમિ ઉપર જઈને ઘણું ઘણું કરવાનાં સપનાં સેવ્યાં, પણ અનેક પ્રતિકૂળ સંયોગોને લઈને—મારી પોતાની નાજુક તબિયત તેમાં મુખ્ય ગણાવી શકાય—એમાં પણ હું મારા હૃદયને સંતોષ અર્પી શકું એવું કશું કરી શકયો નહિ. પણ એ વિશે વધુ આગળ ઉપર.

'નર્મદા' પછી મેં અનેક નાટકો જોવાં માંડયાં. નાટકો જોવાથી હું અતિશય આનંદમાં રહું છું એ કાકાજીએ જોયું અને નાટકો જોવામાં પૈસા પડતા નહોતા—કાના માત્રા વગરની જ એ વાત હતી—એટલે કાકાજીએ મને ખૂબ નાટકો જોવડાવ્યાં. વાંકાનેર અને મોરબી નાટક કંપનીના માલેકો મોટા ત્રંબકલાલ, નાના ત્રંબકલાલ, વાઘજીભાઇ અને મૂળજીભાઇ એ બધા અસલ કાહિયાવાડમાં કાકાજીના હાથ નીચે માસ્તરોમાં અને કાઠિયાવાડમાં આરંભમાં સ્ત્રીઓનાં લૂગડાં પણ સારે સારે ઠેકાણેથી એ લોકો ભેગા કરતા એમાં પણ કાકાજીએ એમને મદદ કરેલી. વળી આ બે કંપનીઓમાંથી એક કંપની તો ઘણું ખરું સૂરતમાં હોય જ. છતાં કદાચ એમ ન હોય અને કોઇ નવી કંપની

આવી હોય તો પણ પૈસા ખરચવાનો પ્રસંગ ઊભો થાય એમ નહતું; કારણ કે રેલ્વેમાં અમારા આશરે બે ડઝન સગા અને ઓળખીતા હતા અને રેલ્વેમાં માણસ રહ્યો એટલે પછી નાટકવાળાની દેન નથી કે તેની પાસે કે તેના ઓળખીતા પાસે દોઢિયું માગી શકે! જો કે એક વાત ખરી કે વાંકાનેર અને મોરબી સિવાયની નાટક કંપનીમાં જેમાં હું રેલ્વેના માણસોની સાથે જતો તેમાં માનભંગના પ્રસંગો ઘણીવાર ઊભા થતા. પણ તે વેળા પૈસા ખરચીને હું નાટક જોવા જઈ શકું એ વાત સ્વપ્ને પણ કલ્પાય તેમ ન હતી, એટલે હું સાચા ફિલસૂફને છાજે તેવી રીતે એમ માની લેતો કે નાટક કંપનીવાળા અપમાન આપે છે તે ક્યાં મને આપે છે? એ તો રેલ્વેના માણસ જે મને દાખલ કરાવે છે તેમને અપમાન આપે છે! આ દલીલમાં ઘણાને વજૂદ નહિ લાગે—મને પણ અત્યારે નથી લાગતું—પણ તે વેળા એથી મારા મનને સંતોષ થતો અને હું ઘેર જઈને કાકાજીને આવી વાતો કહેતો નહિ એટલે કાકાજી વાંધો કાઢતા નહિ.

કનૈયાલાલ મુનશીની સાથે એમના ચેંબરમાં એક વખત વાત કરતાં એમ જણાયેલું કે એમની આત્મકથા 'અર્ધે રસ્તે'માં એમણે સૂરતનાં નાટકો પોતે જોવા જતા હતા એ વિશે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે બરાબર જે સમયે હું જતો હતો તે સમયની વાત છે! પણ તે વેળા મને ક્યાંથી ખ્યાલ હોય કે ઓડિયન્સમાં અને વિંગમાં મારી સાથે મારાથી બે વર્ષે મોટો એક છોકરો પણ મસમફત નાટક જુએ છે અને તે છોકરો ભવિષ્યમાં ઉચ્ચ પ્રકારનો ધારાશાસ્ત્રી, મુંબઈ સરકારનો ગૃહસચીવ અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવલ અને નાટ્ય સમ્રાટ થવાનો છે!

થોડા વખતમાં મોરબી અને વાંકાનેરનાં બધાં નાટકો જોઈ નાખ્યાં. કેટલાંક નાટકો તો અનેક વેળા જોયાં. અવારનવાર જોવા જવું અને ગાયનો ઉપર તો ખાસ ધ્યાન આપવાનું હોય એટલે અમે એવું કર્યું કે વાંકાનેર તેમજ મોરબી કંપની જેટલાં જેટલાં નાટક

ભજવતી હતી, તેટલાં તેટલાં નાટકના ઓપેરાની ચોપડીઓ લઈને અમે એક વાંકાનેરની અને એક મોરબીની એમ બે છૂટી ચોપડીઓ મજબૂત પુઠાંની બંધાવી દીધી અને પછી જે કંપનીનું નાટક જોવા જતા હોઈએ તે નાટક કંપનીની પેલી જાડી ચોપડી લેતાં જઈએ ! મુનશીજીએ આવી વ્યવસ્થિત યોજના અમલમાં નહિ મૂકી હોય, એમ હું માનું છું.

જે માણસો આવી રીતે ગમે ત્યારે થીએટરમાં દાખલ થઇ શકે, ગમે તે સીટ ઉપર બેસી શકે, ચાહે તો વિંગમાં પણ જાય, ગમે તો એથી પણ અંદર જાય અને કોઈ કોઈ વખત તો અંદર ગયા વગર બહાર કંપાઉંડમાં જ આખો સમય બેસીને, માલેકો સાથે અથવા તો જે નટોને તે દિવસે કામ ન હોય તેમની સાથે વાતોના તડાકા મારીને જ ઘેર જાય એવા માણસો પ્રત્યે તે વેળા નાટકો જોવા જનાર સમાજને હમેશાં માનવૃત્તિ રહેતી; જેમ હમણાં એવી રીતે કોન્સર્ટમાં હરનાર ફરનાર પ્રત્યે કોન્સર્ટોમાં જતાં આવતાં સ્ત્રી પુરુષો માનની દૃષ્ટિએ જુએ છે તેમ.

આવી લાગણી મને પણ થતી અને એથી હું પણ એવા દેખાવ અવારનવાર કરતો. હારમોનિયમ માસ્તરો અને જાણીતા નટો મને સારી રીતે ઓળખી ગયેલા અને અઘરાં ગાયનો મને શીખવતા. વિંગમાં જઇને હું એ બધાય નટોને નાના તંબિયા સાથે આમથી તેમ ફરતા જોતો. રંગભૂમિ ઉપર સૌંદર્યથી ઝરતી રાણીઓ અને કુંવરીઓને હું આ પ્રમાણે તંગિયામાં મારી સાથે આસાનીથી વાત કરતી જોતો ત્યારે મને, હમણાંના ચોખલિયાઓ જેમ ઢોંગ કરીને કહેતા ફરે છે તેમ કોઈ દિવસ ધૃણા ઉત્પન્ન થઈ નહોતી. એ એક તદ્દન નિરાળી સૃષ્ટિના દેવતાઓ છે એમ હું માનતો. અત્યારે હું એમને છેક દેવ તો માનતો નથી છતાં રંગભૂમિ અને સિનેમાના ક્ષેત્રમાં કામ કરનારાં નટનટીઓ પ્રત્યે મને પક્ષપાત તો છે જ અને મારા હૈયાના

એક દૂરના ખૂણામાં હજી પણ નિરાશાની ચિનગારી પડી પડી ધુંધવાયા કરે છે કે એ રંગભૂમિ કે સિનેમાના વેતનીય ક્ષેત્રમાં હું ન જઈ શકયો.

વાંકાનેર કંપનીનું સર્વોત્તમ નાટક નરસિંહ મહેતો મેં મુંબઈમાં જોયેલું અને તે પણ આશરે અગીઆર વાર! મુંબઇમાં બીજાં નાટકોમાં ઉર્દૂ તો મેં જોયેલાં પણ એટલા પ્રમાણમાં નહિ, છતાં પ્રાણશંકર, ઓઝરો, બાલીવાળા, ખટાઉ વગેરે નટોના અભિનય વિશે મને ઊંચો મત છે. ગુજરાતી નાટક કંપનીઓમાં વાંકાનેરમાં પણ બે ત્રણ સારા નટો હતા, અને મોરબીમાં પણ હતા પણ હવે તેમનાં નામ યાદ આવતાં નથી. હા, મસ્કરામાં વાંકાનેરમાં જટાશંકર અને મોરબીમાં હરિશંકરનાં નામ યાદ છે. અલબત્ત, નરસિંહ મહેતાની ભૂમિકામાં નાના ત્ર્યંબકલાલનો અભિનય અત્યારે પણ જયારે સંભારું છું ત્યારે એમ થઇ જાય છે કે ભક્તિના ક્ષેત્રમાં એવો ઉચ્ચ પ્રકારનો અભિનય મેં તે પછી જોયો નથી.

મસ્કરાઓમાં મૂળચંદ મામા પણ અચ્છો નટ, પણ વલ્લભ નાયકના હાસ્યરસિક અભિનય ઉપર તો હું ફીદા હતો. બીજા નટોમાં મોહન, કાત્રક વગેરે પણ બહુ ઊંચા પ્રકારના નટો હતા. હમણાનાં નાટકો મેં ખાસ જોયાં જ નથી પણ 'વડીલોને વાંકે' જોયેલ અને તેમાં મોતીનું કામ ઘણું જ કલામય હતું. અવેતન રંગભૂમિમાં રસ લેનાર રસિકોમાંના કેટલાક ઘણીવાર વેતનીય નટનટીઓના અભિનય વિશે કટાક્ષમય ઉલ્લેખો કરે છે, તેના જવાબમાં મેં મારા 'મીઠી નજરે' નામના સંગ્રહમાં "રંગભૂમિ"ના લેખમાં લખેલું છે એટલે અહીં પુનઃ લખવાની જરૂર જોતો નથી.

આ વેતનીય રંગભૂમિમાં મનુષ્યોને આકર્ષવાની શક્તિ હતી અને સમય જતો જાય તેમ જરા તરા પણ એણે પ્રગતિ સાધી હોત તો અત્યારે એની જે દુર્દશા છે, તે હોત નહિ. ત્યારે એ પ્રગતિ એનાથી કેમ ન સાધી શકાઈ એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે પણ તેનો સંતોષ-પૂર્વક ખુલાસો આપી શકાતો નથી. દિવસે દિવસે વધુ અને વધુ પ્રિય

થઇ જતા સિનેમાઓએ રંગભૂમિને સખત ફટકો માર્યો એ નિર્વિવાદ છે; છતાં એની અસર અમુક કાળને માટેજ રહેવી જોઈતી હતી. પશ્ચિમના દેશોમાં પણ સિનેમાના આક્રમણને લઇને પહેલાં પહેલાં રંગભૂમિને અમુક નુકશાન થયું હતું પણ તે નુકશાનમાંથી તે તરત દૂર થઇ શકી હતી. અહીં એ થઈ શકી જ નહિ. તેમાં મુંબઈ જેવાં સ્થળોએ તો વેતનીય નૃત્યો, અવેતન કોન્સર્ટો અને નાટકો એ બધાંએ પણ રંગભૂમિને ઘણું નુકશાન કર્યું. અત્યારે મુંબઈ, અમદાવાદ વગેરે સ્થળોએ લગભગ એવું થઈ ગયું છે કે નાટકો જોવા જવું એ સંસ્કારની અમુક પ્રકારની ઊણપ છે; સંસ્કારી મનુષ્યો તો માત્ર વેતનીય નૃત્યો, અવેતન કોન્સર્ટો કે નાટકોમાં જ રસ લઇ શકે! આવી માન્યતા ઉપસ્થિત થવાનાં અમુક કારણો હશે. છતાં પણ કેવળ અવેતન કોન્સર્ટો કે નાટકોથી વેતનીય રંગભૂમિની જગ્યા પૂરવાનાં સ્વપ્ન સેવવાં એ મૂર્ખાઈની પરાકાષ્ટા ગણાય એ નિઃસંદેહ છે.

'મીઠી નજરે'ના સંગ્રહમાં 'અવેતન રંગભૂમિ' નામક લેખમાં મેં લખ્યું છે તે પ્રમાણે "આશરે ૧૯૦૪ માં મેં પહેલવહેલું અવેતન નટોના પ્રયોગોનું દર્શન સૂરતમાં, ન્યાતના મંડળમાં કરેલું. લગભગ ૧૯૨૦–૨૨ સુધી યુવક–યુવતીઓ સાથે તો કામ કરતાં જ નહિ એવો મને ખ્યાલ છે. તે વખતે આવા પ્રયોગો અંગ્રેજીમાં જ થતા અને પોરશિયા, ડેઝડીમોના કે જુલિયેટનાં પાત્રો ભજવનાર નટો પોતાનાં પોતિયાં, લાંબા કાળા ડગલા અને હંગેરિયન કે એંગ્લોર ટોપીઓમાં જ ભજવતા. આવા પોષાકમાં હાથ અને બીજાં અંગોના અભિનય અશક્ય હતા એટલે માત્ર પોતપોતાના અવાજમાં એ નટો જુદા જુદા રસ બતાવવાનો યત્ન કરતા. તે કાળમાં કૉલેજોમાં જુદા જુદા અંગ્રેજ 'રીસાઇટર' આવતા, જેઓ કાળા ઈવનિંગ સુટમાં શેક્સપિયરનાં પાત્રોના પાઠ બોલી સંભળાવતા. તે સમયના અવેતન પ્રયોગો તે નાટકો નહિ પણ આવાં 'રીસાઈટલ' ગણાવી શકાય."

ચેતનીય રંગભૂમિના સાચા પ્રશંસક તરીકે મને આવા બેહૂદા પ્રયોગ જોઇને, સ્વાભાવિક રીતે હાસ્યની લાગણી થઈ અને એ દિશામાં કાંઇક યત્ન કરવાની મનોવૃત્તિ થઈ આવી. પણ આરંભમાં મને બહુ વિચિત્ર અનુભવ થયો. હમેશના પહેરવેશમાં રીહર્સલ કરતી વેળા હું અભિનય પણ કરી શકતો નથી, તેમ અવાજમાં યોગ્ય હાવભાવ પણ લાવી શકતો નથી. આ કુટેવને લીધે પહેલે વર્ષે મને સોંપવામાં આવેલ આઇટેમ બેત્રણ રીહર્સલ પછી કાઢી નાખવામાં આવી ! હું ખૂબ જ નિરાશ થયો અને ગુસ્સે પણ થયો પણ બીજો ઉપાય નહતો એટલે બીજે વર્ષે મેં આઇટેમ એક નહિ પણ ત્રણ મેળવી અને તે પણ એવી શરતે કે મોટેરાઓ માત્ર ડ્રેસ રીહર્સલ તપાસે.

નાટક કંપનીઓમાંથી ડ્રેસો અને અન્ય સામગ્રી લાવવાં એ મુશ્કિલ ન હતું. અલબત્ત યુવતીઓને ઉતારવાની કલ્પના પણ તે વેળા થઈ શકે તેમ નહોતું, એટલે મેં જેમાં સ્ત્રીઓ ન હોય એવાં દશ્યો યોજ્યાં હતાં. તે વખતે બંગાળાના ભાગલાની ચળવળ જોરમાં ચાલતી હતી, એટલે એ વિષયને સ્પર્શતો એક સંવાદ "કાલીઘાટ પર" મેં ખાસ રણજીતરામની પાછળ પડીને તેમની પાસે લખાવ્યો હતો. બાકી તો 'સંન્યાસી,' 'ભદ્રંભદ્ર', 'સરસ્વતીચંદ્ર,' વગેરે પુસ્તકોમાંથી સંવાદો યોજવા પડતા. અમારી ન્યાતની વાડીમાં અમે એ પ્રયોગો કરતા અને તેને માટે ધીમે ધીમે અમે ત્રણેક પડદા અને વિંગ પણ તૈયાર કરાવી શકેલા.

"એ બધાને તો નાટકિયા થઇ જવું છે." વગેરે બૂમો અમુક દિશામાંથી સારી રીતે સંભળાયેલી પણ ધોતિયાં, લાંબા કોટ અને બેંગ્લોર ટોપીઓથી ભજવાતા પ્રયોગોથી કંટાળેલા અને નાટકના શોખીન વર્ગ તરફથી અમને સારું ઉત્તેજન મળ્યું અને અમારાં કાર્યથી ઉત્તેજિત થઈ નાગર જ્ઞાતિમાં તેમજ સ્કૂલોમાં પણ ડ્રેસ સાથેના પ્રયોગોની શરુઆત થઈ ગઈ. અલબત્ત, યુવક–યુવતીઓના

સહપ્રયોગો તો ઠેઠ ૧૯૨૦–૨૨ માં શરૂ થઈ શકેલા.

આવા પ્રયોગોમાં કેવી કેવી કચુંબરો થતી, તેનાં વર્ણન તો અનેક વેળા અનેક હાસ્યરસકારે કરેલાં છે; એટલે એ ફરીથી અહીં લખવામાં કશું પ્રયોજન નથી. તે ઉપરાંત, વર્ષોના અનુભવ પછી આજ પણ અમે અનુભવીઓ ઘણી કચુંબરો કરીએ છીએ તો પછી તે સમયે, આવા પ્રયોગોના આરંભ કાળમાં એવી કચુંબરો થાય એ સ્વાભાવિક જ છે. ભદ્રંભદ્રના કોર્ટ સીનની બાબતમાં તો જ્યોતીન્દ્રના અનુભવમાં પણ મને જે બન્યું હતું તેવું જ બન્યું હતું. એ સીનમાં ભદ્રંભદ્રને પાનાંનાં પાનાં બોલવાનાં હોય છે, ત્યારે અંબારામને એક પણ શબ્દ બોલવાનો આવતો નથી. જ્યારે પ્રથમ પાર્ટ આપવામાં આવે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ આ ઊણપ અંબારામનો પાર્ટ લેનાર જાણે નહિ અને પાછળથી જ્યારે એને ખબર પડે ત્યારે કાંતો મૂંગા મૂંગા એણે સહન કરવું અને જાહેરમાં મૂર્ખા બનવું કે કાંતો એણે રાજીનામું આપી ખસી જવું. પણ આ બંને માર્ગમાંથી એક પણ માર્ગ ન લેવા ઇચ્છનારને ત્રીજો જ માર્ગ શોધવો રહ્યો. અને એ માર્ગ પણ એક જ કે અંબારામે ખાનગીમાં ભદ્રંભદ્રના અમુક ભાષણો ગોખી રાખવાં અને પ્રયોગને દિવસે ભદ્રંભદ્ર બોલે તે પહેલાં ઠોકી દેવાં ! અને મારા અંબારામે તેમજ જ્યોતીન્દ્રના અંબારામે આબાદ આ યુક્તિ વાપરેલી અને તેમાં ફતેહ મેળવેલી.

બીજા બેએક પ્રસંગ મેં 'એમેટર અભિનય કલા' નામના લેખમાં ("હું, સરલા અને મિત્રમંડળ") ગુંથેલા છે. આ પ્રસંગો તદ્દન સાચા છે, માત્ર પાર્ટ ભજવનારનાં નામ જાણી જોઇને ખોટાં રાખેલાં છે.

"કનૈયાલાલે શિવાજીનો પાર્ટ લીધો અને બીજાઓએ ચંદ્રરાવ તથા રઘુનાથનો એમ લીધા . . . પ્રયોગ શરૂઆતમાં તો ઠીક ચાલ્યો અને પ્રેક્ષકોમાં સંતોષ પણ પ્રસર્યો; પણ એટલામાં જ્યારે પ્રયોગમાં ખરેખરો કરુણ રસ અને ભયાનક રસ વ્યાપી રહ્યો હતો ત્યારે રંગભૂમિ

ઉપર ચંદ્રરાવ અને રઘુનાથ પોતાના વેરનો અંત લાવવા મેદાને પડ્યા. પ્રથમ ઉગ્ર વાગ્યુદ્ધ થવાનું હતું અને પછી ઉભય દ્વંદ્વ યુદ્ધ કરવાના હતા. ચંદ્રરાવ અને રઘુનાથ સ્ટેજ ઉપર આવ્યા અને એકેકની સામે જોઇ રહ્યા. બંને પોતાનો પાર્ટ ભૂલી ગયા હતા અને શિવાજીના ઇતિહાસની કશી જ ખબર નહિ હોવાથી તેમનાથી પોતાની ગાંઠનું પણ ઉમેરી શકાય તેમ નહતું. પ્રેક્ષકો કાંઇક આશ્ચર્યથી જોઇ રહ્યા. ચંદ્રરાવ અને રઘુનાથ શાંત જ રહ્યા.

"અમે વિંગમાં ઊભા ઊભા ગભરાતા ગયા અને પેલાઓને તેમને બોલવાના ભાષણો કહેતા ગયા, પણ એમનાથી કશું થઈ શકયું નહિ એટલે આખરે અમે શિવાજીને–કનૈયાલાલને મેદાને પડવાનું કહ્યું. ઉતાવળમાં પોષાક પહેરીને શિવાજી બહાર નીકળતા હતા એટલામાં મેં તેમને કહ્યું: 'કનૈયાલાલ! આ દાઢી શું કામ બાંધી? છોડી નાખોને; વખતે ફજેતી થશે હો!' પણ કનૈયાલાલને વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ સૂઝી હતી. ચંદ્રરાવ અને રઘુનાથ ઉપર ક્રોધાયમાન થએલાએ મારી શિખામણ ન માની. શાહબુદીન અને પૃથુરાજના ઘોર યુદ્ધ વખતે ચામુંડરાવે જ્યારે પૃથુરાજને કહ્યું, કે 'માનો મારા રાજવી! મારા ભરતખંડના તારા! મારું કહ્યું માનો! પેલા શાહબુદીનને મારું થોથું મારવા દો!' ત્યારે પૃથુરાજે ક્યાં માન્યું હતું? તેણે તો એટલો જ ઉત્તર દીધો હતો કે 'નહિ, હું આજ્ઞા કરું છું કે માર પેલા દુષ્ટ, વિશ્વાસઘાતી, ચંડાળ હાહુલીરાયને!'

હાથમાં નાગી તરવાર સમણુતા કનૈયાલાલ બહાર કૂદવા જતા હતા ત્યારે મેં પુનઃ વિનવ્યા, દાઢી કાઢી નાખવાને સમજાવ્યા પણ તે એકના બે થયા નહિ. તેમણે કહ્યું: "મને અત્યારે ઉશ્કેરો નહિ—જવા દો—પેલા બેએ મારી બધી મહેનત ધૂળધાણી કરી નાખી છે." એક છલંગ સાથે શિવાજી રંગભૂમિ પર આવ્યા. દુષ્ટ ચંદ્રરાવને એક હાથે ગળચીમાંથી પકડીને બીજે હાથે નાગી તલવાર એમણે

ઉગામી. આખું ઓડિયન્સ ભયથી સ્તબ્ધ થઇ ગયું. સ્ત્રીઓનાં કુમળાં હૈયાં થડક થડક થવા લાગ્યાં, બેએક નાની બાળિકાઓએ ચીસ પણ પાડી. કનૈયાલાલની અદ્‌ભુત અભિનય કલા તેના પૂર બહારમાં ખીલી નીકળી. તેવામાં બાંધેલી દાઢીમૂછના બંધ ઢીલા થયા. દાઢીમૂછ સરવા લાગ્યાં! હું એમ પૂછું છું કે આ વખતે ખરેખરો શિવાજી હોત કે ગમે તો મરાઠાનો માનીતો, રંગીલો સદાશિવ ભાઉ હોત કે પછી ગમે તો આખી દુનિયાને ડોલાવનાર નેપોલીઅન હોત તો તે પણ શું કરત?

"પરંતુ કનૈયાલાલ સાધારણ પુરુષ ન હતા. જ્યારે સાધારણ મનુષ્યો નિરાશ થઇને ગભરાઇ જાય છે ત્યારે કનૈયાલાલની બુદ્ધિ વધુ સતેજ થતી જાય છે. તેમણે યત્કિંચિત પણ ગભરાયા વિના સરી પડતી મૂછને મોંમાં દબાવી. મૂછ દાઢી સાથે જ ચોંટાડેલી એટલે મૂછ અટકતાં દાઢી પણ સરતી અટકી. પણ અટકવાની જગ્યા કઢંગી હતી. હડપચીથી બે આંગળ છેટે દાઢી અને બે હોઠની વચ્ચે મૂછ એમ અટક્યાં. એક હાથે ચંદ્રરાવને પકડેલો અને બીજે હાથે સાચી તલવાર નગ્ન સ્થિતિમાં પકડેલી એટલે બીજું કાંઇ થઇ શકે તેમ નહતું; પણ પછી બોલવું શી રીતે?

"દુષ્ટ, ભ્રષ્ટાચારી, અધમ ચંદ્રરાવ! તારું મોત પાસે આવ્યું છે;' એમ કહેવાને બદલે, દાંત વચ્ચે મૂછ હોવાથી 'ધુત—ભ—તા—ચા ત—મ—ત' એવા શબ્દો અસ્પષ્ટોચ્ચારથી શ્રોતાઓને સંભળાવા લાગ્યા. અમે બૂમ મારીને ચંદ્રરાવને ચેતાવ્યો. ચંદ્રરાવની નજર દાંત વચ્ચે કેદી થએલી મૂછ ઉપર પડતાં તેના હૃદયમાં હાસ્યની આવેગ ભરી ઊર્મિ થઇ આવી. તે દબાવવા જતાં પોતાનો હાથ શિવાજીના મુગટને લાગ્યો. દીર્ઘ કાલથી પિંજરામાં પૂરાએલી શિખા મુગટમાંથી આલસ્ય મરડી બહાર ધસી આવી. શિવાજીનો ક્રોધ વધ્યો અને તેમની આંખમાંથી વિસુવિયસનો લાવા ઝરવા લાગ્યો. એક હાથ છૂટો કરીને, દાઢીમૂછને અસલ જગ્યાએ લાવવા તેમણે પ્રેક્ષકો—શ્રોતા સામા

પુંઠ કરી એક ક્ષણમાં–અરે–અર્ધ ક્ષણમાં દાઢી મૂછ બરાબર કરી શિવાજીએ પોતાની ઉગ્ર આકૃતિ શ્રોતા તરફ પાછી ધરી. પણ તે અર્ધ ક્ષણમાં, ઉતાવળે પહેરેલ કાળા મખમલના પોષાક વચ્ચેથી બળતા પહાડની વચ્ચેથી સરી પડતી કોઈ મહા નદી શી શોભતી ઘોતિયાની કાછડી ઓડિયન્સની નજરે પડી!

"શિવાજીના પ્રયોગની ભવ્યતા, કનૈયાલાલની અભિનયકલા દ્વારા દેખાતી તેની તીવ્ર ભયાનકતા, નાગી સમણાતી તલવારથી વાતાવરણમાં પ્રસરી રહેલી ઉગ્રતા ક્ષણવારમાં લિપ્ત થઈ ગઈ. કાળાં વાદળાંથી છવાઈ ગયેલા આકાશમાં જેમ વીજળીનો કડાકો થાય અને પછી વરસાદનું ઝાપટું પૃથ્વી પટે ઢોળાઈ જાય તેમ નાના નાના બાળકોની એક ચીસ અને પછી એક પ્રચંડ અટ્ટહાસ્યનું મોજું, કાળ વીતતો ગયો તેમ વધુ ને વધુ ઉગ્ર સ્વરૂપ લેતું દશે દિશામાં પ્રસરી ગયું. જમદગ્નિના યજ્ઞમાં ક્રોધ ભર્યા શિવ કૂદતા હોય તેવું ભયાનક રૂપ ધારણ કરીને કનૈયાલાલ પોતાની શિવાજીની ભૂમિકા ભૂલી જઈ ને બાળકો ઉપર ધસવા જતા હતા પણ અમે વચમાં પડ્યા. પડદો પાડી દઈને પ્રયોગ પૂરો કર્યો."

એક બીજો પ્રસંગઃ "સીતાનું રાવણે હરણ કર્યું હતું. વિયોગથી પીડાતા રામ હાથમાં ધનુષ્યબાણ લઈને દીવાનાની માફક આમતેમ ધસતા રંગભૂમિ ઉપર આવ્યા. તે કોન્સર્ટમાં બધી જ આઇટેમો કરુણ હતી એટલે અમે જોનારાંઓ બહુ ખિન્ન થઈ ગયાં હતાં એટલામાં રંગભૂમિ ઉપર રામે એ ખિન્નતા વિચિત્ર પ્રકારે હાસ્યમાં ફેરવી નાખી. આકાશના વાદળાંને રાક્ષસ સમજીને રામ અતિ ઉગ્ર થઈ ગયા અને તેમણે ધનુષ્યટંકાર કર્યો. ક્રોધથી ભાથાંમાંથી તીર કહાડીને તેમણે ધનુષ્ય ઉપર ચડાવ્યું. પણ દુર્ભાગ્યે રામે રમતમાં પણ ધનુષ્ય વાપરેલું નહિ એટલે દોરીવાળો ભાગ પોતાના અંગ તરફ રાખવાને બદલે સામો ભાગ પોતાની છાતી તરફ રાખ્યો અને બાણ ભેરવીને ધનુષ્યની ચાપ ચડાવી. ત્રણ ત્રણ દિવસની લાંઘણવાળા બ્રાહ્મણને સહસા લાડુનું

જમણુ મળે અને જેમ તેને આનંદ થાય તેમ અને તેવો આનંદ અને તેવો ઉત્સાહ શ્રોતાઓમાં ફેલાઈ ગયો. સીતાના વિયોગથી પીડાઈને રામ આપઘાત કરે છે એવું વાકય કોઈ મોટેથી બોલ્યું: ઘરમાંથી લડીને આવ્યો છે એથી આપઘાત કરે છે એમ બીજાએ કહ્યું. કાનફાડ સીસોટીઓથી હૉલ ગાજી રહ્યો અને ઑડિયન્સની ઊર્મિમાં આવો અચાનક ફેરફાર શા માટે થયો છે એનાથી અજ્ઞાત રામ પોતાનાથી શી ભૂલ થઈ છે તે શોધવા મિથ્યા પ્રયાસ કરતા પોતે શું બોલે છે તેનું પણ તેમને ભાન રહ્યું નહિ. અને 'અયિ સિતા ! અરે દુષ્ટ રાવણ ! અરે દુષ્ટ સીતા ! અરે વહાલા રાવણ !' વગેરે અસંબદ્ધ, અર્થ વગરના શબ્દો બોલતા પડદા પાછળ છુપાઈ ગયા ! "

ગમે તેમ હો, અમુક વર્ગના ટેકાથી, અમુક વર્ગના વિરોધથી પણ આવી રીતે અમે અવેતન નાટચ પ્રયોગોનો આરંભ કર્યો અને તેમાં બહુ ધીમો છતાં ય વિકાસ દિનપ્રતિદિન થતો ગયો. વિકાસની ગતિ કેટલી મંદ હશે તે આટલા ઉપરથી સમજાશે કે આ વાત ૧૯૦૪ની થઇ. ઠેઠ ૧૯૨૦–૨૨ માં એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં યુવક–યુવતીઓના સંયુક્ત પ્રયોગો થવા માંડયા !

આખો મે મહિનો આવા પ્રયોગોની તૈયારીમાં જતો. ગમે તે વખતે ન્યાતની વાડીમાં અમારા જેવા જુવાનીઆઓ અને નાના છોકરાઓનાં નાનાં ટોળાં બેઠાં જ હોય. અમારાં માબાપો અમને આ માટે ઠપકો પણ આપતાં પણ એની અસર બહુ થતી નહિ, અને પ્રયોગો ભજવવાના ઉત્સાહમાં અને મે મહિનો એટલે લગ્નોનો માસ એટલે લગ્નો માણવામાં અને ખાવામાં સૂરતની મે મહિનાની ગરમી પણ અમને અસર કર્યા વિના પસાર થઇ જતી.

જાત, એટલું જ નહિ પણ સતત માંદગીને બિછાને હું હતો એટલે ધીમે ધીમે લોકો મારી હાજરીની દરકાર કરતાં ઓછાં થઇ ગયેલાં અને તેને લઇને ઘણાં મનુષ્યો—ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ—મારી પથારી આગળ બેસીને કલાકોના કલાક પોતાના હૃદય ખાલી કરતાં હતાં તે મારા સાંભળવામાં નહિ આવત. પરિણામે, મારી ઘણી ખરી કૃતિઓનું આવશ્યક અંગ—સ્ત્રીઓના માનસનું સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ તે કૃતિઓમાં ન હોત એમ બનત ખરૂં.

સાજો હોત તો મારી પ્રિય રમતો--ક્રિકેટ, ટેનિસ, બેડમિનટન વગેરેમાં પણ મારો અમુક સમય જાત. માંદગીને લઇને ઊભાં થયેલ વિષાદમય વાતાવરણમાંથી છૂટવા માટે કદાચ મેં હાસ્યરસના વાચન પાછળ ઘણું ધ્યાન આપ્યું હોય અને એજ કારણને લઇને મેં એ રસ લખવા પાછળ વર્ષો સુધી મારી શક્તિઓ ખરચી હોય એમ પણ બન્યું હોય. ગમે તેમ હો પણ બનવાનું હતું તે બન્યું, અકસ્માત થયો અને એને પરિણામે હું બિછાનાવશ થયો. વર્ષો સુધી મેં માંદગી ભોગવી અને મારા જીવનનું પરિવર્તન થઇ ગયું, એટલી વાત ચોક્કસ છે.

સૂરતના અમારા ઘરના આગલા ખંડમાં જ ('અમે બધાં 'ના નાચમુજરાનો ખંડ) અમે બધાં સૂતાં એટલે મારી પથારી પણ ત્યાંજ રહેતી. માત્ર બધાંયની પથારીઓ સવારે નોકર ઉઠાવી લેતો જ્યારે મારી તો વર્ષમાં નવ મહિના એમની એમ રહેતી. એ તળાઈના માથાનો ભાગ ભીંતને અઢેલીને મુકવામાં આવતો અને દિવસના ભાગમાં સુવાના તકિયા ઉપરાંત એક મોટો અઢેલીને બેસવાનો તકિયો પણ ગોઠવાતો. પાસે ઉધરસ માટેની મોંમાં રાખવાની ટીકડીઓ, કપુરની ગોટી, બીજી ત્રણ ચાર દવાની બાટલીઓ, ત્રણ ચાર ચોપડીઓ, બે ત્રણ મેગેઝિનો, મીણબત્તી મૂકીને સળગાવાય તેવું પીત્તળનું વાલસેટ અને તે સળગાવવા માટે દીવાસળીની પેટી એવી સામગ્રી પડી રહેતી. વચમાં વચમાં હું સારો ગણાતો હોઉં ત્યારે એ પથારી ઊઠી જતી અને એ બધી

દવાની બાટલીઓ વગેરે ભીંતના ગોખલામાં મૂકી દેવામાં આવતી. વાલસેટ અને ચોપડીઓ ત્રીજે માળે જતાં. જ્યાં માંદગી શરૂ થાય કે એ બધું પાછું પોતાની જગ્યાએ ગોઠવાઈ જતું અને હું મારી ગાદી પાછી આસાનીથી સંભાળી લેતો.

પથારીમાં બેઠો બેઠો હું બીઝિક, લૉરેન્સ, ડ્રાફ્ટસ, ચેસ (નજ્જેરી) નવરસ, છકરસ વગેરે રમતો ઉપરાંત અમારી ઉપજાવેલી યુદ્ધની રમતો જુદાં જુદાં માણસો જોડે રમતો, હારમોનિયમની હાથપેટી વગાડતો, દિલરુબા પર હાથ અજમાવતો કે ઊંઘ કાઢતો. બા પણ અવારનવાર મારી માંદગીમાં સાથ પૂરાવતી ત્યારે એની પથારી મારેથી થોડે છેટે રાખવામાં આવતી. એણે તો ૧૯૦૬ માં પોતાની જિંદગી ખતમ કરી. હું તો હજી પણ મારું નાવડું તરતું રાખી શક્યો છું. અમારા બેમાંથી—વચમાં વચમાં વળી મારી વચલી બહેન તારા-ગવરી પણ માંદી ચાલતી એટલે અમે ત્રણ માંદાં થતાં—ગમે તેની તબિયતના સમાચાર કાઢવા આવનાર મનુષ્યો એ જ ખંડમાં બેસતાં અને તેની વાતો વર્ષો સુધી મેં કલાકોના કલાક સાંભળી છે. કેળવણી વિનાનાં, કેળવણીવાળાં, સશક્ત, અશક્ત, ખૂબસૂરત, બદસૂરત, જુવાન, વૃદ્ધ, સાસુઓ, વહુઓ, નણંદો, ભાભીઓ, સસરાઓ, પૈસાદાર, ગરીબ, આમ અનેક પ્રકારનાં માણસો મારી પથારી આગળ બેસીને પોતપોતાનાં સુખદુઃખ ઉપરાંત એ સુખદુઃખ પચાવવા માટે તૈયાર કરેલી પોતપોતાની ફિલસૂફી ત્યાં રજૂ કરતાં અને મને કે કમને મેં એ સર્વ ઝીલ્યું છે. ભવિષ્યમાં હું આનો ઉપયોગ કરીશ એવો તે વેળાએ તો મને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહતો પણ કલમ ઉપાડી એટલે આ બધાંમાંથી ઘણું મહત્ત્વનું લાગ્યું અને ઉપયોગમાં લેવાયું.

માંદગી સામાન્ય રીતે ચાલ્યા કરતી હોય ત્યારે તો વાતાવરણ શાંત રહેતું પણ ઉગ્ર રૂપ ધારણ કરે કે તરત વાતાવરણ પણ ઉગ્ર થઈ જતું. લોકોની આવણ જાવણ વધી જતી. એમના ચહેરા ઉપર

ગમગીની જણાતી. મારી માંદગી કેવું રૂપ ધારણ કરે છે તેના પ્રકાર હું કાકાજીની બદલાતી જતી મુખમુદ્રા ઉપરથી જાણી લેતો હતો. મૃત્યુનો મને કોઈપણ વેળા લેશમાત્ર ડર નહતો એટલે મારી માંદગીની ગંભીર ક્ષણોએ પણ હું અમુક પ્રમાણમાં તટસ્થતા અનુભવી શકતો.

એક પ્રસંગ વર્ણવું: હું પથારીવશ હતો. ઉધરસ વધી હતી. અચાનક મને ઘેરા લાલ રંગની ઉલટી થઈ. ઘરમાં બધાં ગંભીર થઇ ગયાં. જે ખંડમાં હું સૂતો હતો તે ખંડમાં આવણુ જાવણુ વધી. મને બધાં ધ્યાનથી જોતાં વધારે ગંભીર બનતાં જતાં હતાં. દાક્તર શેરડીવાળા આવ્યા. તેણે ઉલટી જોઈ, મને તપાસ્યો, અને પોતે રડવા જેવા થઇ ગયા. (સૂરતમાં એ જમાનામાં દાકતરો કુટુંબીજનો જેવા જ હતા.) થોડીવારે એમણે ઊભા થઈને મારે વાંસે હાથ ફેરવ્યો અને જતાં જતાં કહ્યું કે દવાનો એક ડોઝ મોકલું છું. એ ગયા પણ ખરા. કાકાજી મરદને છાજે તેવી રીતે ટટાર ચાલતા ઘડીકમાં નીચે જતા હતા અને ઘડીકમાં ઉપર આવતા હતા. સામેથી કાકાને ત્યાંનાં દોડી આવ્યાં. મને વહેમ તો તરત પડ્યો હતો પણ નક્કી ખબર નહોતી. યુક્તિપ્રયુક્તિથી આખરે મેં સાચી વિગત મેળવી. મને લોહીની ઉલટી થઈ હતી અને દાકતરે પણ હાથ ધોઇ નાખ્યા હતા, આથી કાકાજી નીચેની પરશાળ ધોવડાવીને તૈયાર કરવા ગયા! જ્યાં મને આ વાતની ખબર પડી કે તરત મેં ઘાંટો પાડ્યો. બે ત્રણ જણાં દોડી આવ્યાં. મેં પૂછ્યું કે ખરેખર આ ઉલટીના રંગ ઉપરથી જ આ દોડાદોડ છે કે એનો બીજો આધાર છે? ત્યારે જણાયું કે માત્ર ઉલટીના રંગ ઉપરથી જ આ બધું ઉપસ્થિત થયું હતું. મેં સમજણ પાડી કે એ તો મેં જાંબુ ખાધેલાં અને તરત જ ડચુરો બાઝીને ઉલટી થયેલી એટલે રંગ એવો થયો. આ ખુલાસો બધાંએ દોડીને કાકાજીને કહ્યો, કાકાજીએ આવીને મને—જાણે હું કશું સમજતો નહિ હોઉં એમ યુક્તિથી પૂછીને નક્કી કર્યું કે ઉલટી જાંબુંની જ

હતી. ધમાલ બધી શાંત થઈ ગઈ. દાક્તરને ત્યાંનો ડોઝ આવ્યો કે નહિ તેની મને હવે ખબર નથી પણ બીજે કે ત્રીજે દિવસે મેં ઘરમાં બધાંને કહ્યું કે પરશાળ ધોવડાવવામાં એ લોકોએ જરા ઉતાવળ કરેલી ખરી!

દા. શેરડીવાળા ઉપરાંત દા. રામલાલ કરીને એક દાકતર પણ વારંવાર આવતા. તે કાકાજીના મિત્ર હતા અને જ્યારે પણ આવે ત્યારે કલાક દોઢ કલાક ગપ્પાં મારવાનું 'કાર્ય' મુખ્ય ગણાતું. ત્રીજા દાક્તર ડોસાભાઈ હતા. આ દાકતર ઘણા વૃદ્ધ થઈને લગભગ ૯૪ વર્ષના થઈને મૃત્યુ પામ્યા. અસલ અંગ્રેજોની કોઠી હતી તે મકાનમાં એ રહેતા હતા. અતિશય ઠીંગણા, સારા પ્રમાણમાં જાડા અને લગભગ ગોળમટોળ લાગતા. દા. ડોસાભાઈનો અવાજ બહુ જ ધીમો અને નાજુક હતો; સફાઈપ્રિય એવા હતા કે અમારા ઘરના આગલા ભાગની ગલીને માર્ગે એ અમારે ત્યાં કદી નહિ આવતાઃ કારણ કે એમને એ ગલી ઘણી ગંદી લાગતી. અને હતી પણ એવી જ, એમ શામાટે લખું ? એમજ લખવું ઘટે કે હજી પણ એટલી જ ગંદી એ ગલી છે! આથી પાછલે બારણે એ પોતાની ગાડી લેવડાવતા. ચેપી રોગવાળા દરદીઓને ત્યાં એ જતા જ નહિ એમ મને યાદ છે. જ્યારે પણ અમારે દા. ડોસાભાઈને ત્યાં જવું હોય ત્યારે કાં તો અમારે ટાંગો કરવો પડતો, કાંતો અમે એક સ્નેહીની એક બળદની ડમચી લઈ આવતા. આ ડમચીમાં હું અને કાકાજી જતા. ડોસાભાઇનો મળવાનો ટાઇમ પણ જરા મોડો એટલે ડમચીમાં કાકાજી મારે માટે થોડું ખાવાનું પણ રાખતા. અમે સવારે નવેક વાગ્યે ઘેરથી નીકળતા તે સાડા બારેક વાગે પાછા આવતા.

સામાન્ય રીતે મને દવાનો કંટાળો કહેવાય, પણ ક્વિનિન સ્કૉટસ ઇમલશન વગેરે દવાઓ તો હું બિલકુલ લઈ શકતો નહતો. અત્યારે પણ ક્વિનિન લેવું હોય તો હું ટીકડીઓ રૂપે લઉં છું અથવા કેપસ્યુલમાં લઉં છું. સ્વાદના આવા ચોખલીયાવેડા ઉપર ઘણાને ચીડ હોય છે.

મારાં બહેન તારાગવરીના પતિ સ્વ. નાનુભાઈને એ બાબતમાં બહુ ચીડ હતી. સ્વાદ વિશે એમનો મત એવો હતો કે જેવો લગાડવા માગીએ તેવો એ લગાડાય. તે ઉપરાંત, ક્વિનિન રોગોમાં લેવી પડે એવી સાધારણ દવા હોઇ એનો અણગમો રાખવો જ ન જોઇએ એમ પણ એઓ માનતા. આથી એમણે ક્વિનિન બાબત એવી ટેવ પાડેલી કે જીભ ઉપર એ ભભરાવતા અને પછી પાણી પીધા વગર ધીમે ધીમે ગળી જતા. દિવેલ પણ આપણે જેમ મધ ચાટીએ તેમ એ ચાટી જતા. અમુક પ્રમાણમાં એમનું મંતવ્ય ઠીક લાગે છે પણ જીવનમાં એટલી બધી બાબતો કરવાની હોય છે, એટલી બધી દિશાઓમાં કાર્ય કરવાનું હોય છે કે દરેક માણસ આવી બાબતમાં આમ ટેવ પાડે એ સંભવિત નથી.

એમ તો ઘણા માણસો એમ માને છે કે રોજ ટાઢે પાણીએ નાહવું અને સવારે વહેલા ઊઠવું એ દરેક મનુષ્યની પવિત્ર ફરજ છે. અને જે મનુષ્ય એમ ન કરતું હોય તે મનુષ્ય પાપી છે ત્યાં સુધીની માન્યતા ધરાવનાર મનુષ્યો મેં જોયાં છે. આ બે ટેવ સારી હશે–છે એમ માનીએ તો પણ આવી આવી નાની બાબતોમાં, આપણે જેમ માનતા હોઈએ તેમ જ આખાં જગતે માનવું જ જોઇએ એવો દુરાગ્રહ રાખવો એમા આપણે આપણી સંકુચિત મનોવૃત્તિ અને અભિમાનવૃત્તિ જ દાખવીએ છીએ.

તંદુરસ્તીની શોધમાં કાકાજી અમને ડુમસ, હજીરા વગેરે સ્થળોએ પણ વારંવાર લઈ ગયેલા. ૧૯૦૪–૫ માં ડુમસ ગયેલાં તે વેળા અમને ઈશ્વરલાલ ખાનસાહેબના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ચંદ્રવદન ખાનસાહેબ સાથે પરિચય થયો. આજ લગભગ ચાળીસ વર્ષ પછી પણ સુભાગ્યે તે પરિચય અને ગાઢ સંબંધ ચાલુ જ છે.

ચન્દ્રવદન ખાનસાહેબ ચૌદ પંદર વર્ષના હતા ત્યારે એમને ગુજરાતી ભાષા ઉપર સારું પ્રભુત્વ હતું અને તેઓ નાના

નાનાં કાવ્યો પણ રચતા. આ ઉપરાંત, અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન પણ એમનું સારું. 'ઈલોકયુશન'માં એ સહેલાઇથી ઈનામો જીતી જતા. પણ પાછળથી, કોણ જાણે શાથી, એમનું ગાડું રવાડે ચડી ગયું અને છતી શકિતએ એ મેટ્રિકથી આગળ અભ્યાસ કરી ન શકયા. એમના સ્નેહી અને મિત્રવર્ગનું વર્તુલ ઘણું નાનુ પણ એ નાનાં વર્તુલમાં એમનો સ્નેહ ઘણો સ્થિર અને સ્થાયી. સૂરતી વાર્તાલાપમાં પણ અને ધીંગા-મસ્તીમાં આનંદથી ભાગ લેનારા, પણ અજાણ્યા મનુષ્યો હાજર હોય ત્યારે એકદમ શાંત થઈ જાય એવા ઊર્મિલ. મારાં સરલા સાથે લગ્ન થયાં તે પ્રસંગે અમે લગભગ એક માસ એકધારો આનંદ માણેલો તેમાં ચન્દ્રવદનનો ભાગ ઘણો મોટો. સમય જતાં ચન્દ્રવદન બાપ બન્યા, પછી દાદા થયા અને સંસારનાં અનેક સુખદુ:ખ એમણે અનુ-ભવ્યાં; એટલે હવે એમની આનદનો ઉપભોગ કરવાની શક્તિઓ પહેલાંના જેવી રહી નથી. પણ હજી એમનું દિલ એટલું જ અમારા પ્રત્યે લાગણી અને સ્નેહભાવ પ્રદર્શિત કરતું રહ્યું છે.

હુમસમાં હું રોજ બપોરે 'ગુજરાતી' પ્રેસની અરેબિયન નાઈ-ટ્સ વાંચતો અને રાતે જમીને હું તે કુટુંબીજનો આગળ કહી સંભળા-વતો. તે વખતથી મને વાતો લડાવીને, બહલાવીને કહેવાની ટેવ પડી જે આગળ ઉપર લખવામાં ફેરવી નાખી.

વાત લખવાની તો બાજુએ રહી પણ વાત સારી રીતે કહેવામાં સાંભળનારાંઓને રસ પડે તેવી રીતે કહેવામાં પણ કલા છે, અમુક પ્રકારની આવડત જોઈએ છે એ જ્યારે આવી આવડત વગરનાં માણસો વાત કહે છે ત્યારે આપણને ખબર પડે છે. અમુક માણસ આપણને મળે અને તરત કહે: 'અરે ભાઈ, હું એવી એક હસવા જેવી વાત કહું, તમને વળી કામ લાગી જશે.' આ પ્રમાણે બોલી તે વાત કહેવા માંડે, કહેતાં કહેતાં પોતે ખૂબ હસે પણ વાત પૂરી થઈ જાય છતાં આપણને હસવું ન આવે ત્યારે પેલા માણસને આશ્ચર્ય

થાય અને કદાચ એ કહે પણ ખરો કે જ્યારે એ વાત બની હતી ત્યારે એને તો ખૂબ હસવું આવ્યું હતું. તે વખતે એ માણસને એક વાતનું ભાન હોતું નથી કે બનેલી વાતને કહીને તેવો રસ ઉત્પન્ન કરાવવો હોય તો એને અમુક પ્રમાણમાં મઠારવી પડે છે. અને એ ન મઠારીએ તો એમાં કોઇપણ પ્રકારનો રસ રહેતો જ નથી. મઠારવાનું પ્રમાણ કહેનારના માનસ ઉપર આધાર રાખે છે. પ્રસંગ કરુણ હોય, હાસ્યરસિક હોય, ચમત્કારિક હોય કે સાદો અને સરલ હોય; પણ એને જુદા જુદા કહેનાર જુદી જુદી રીતે કહી તે તે રસને વધતા ઓછા સ્વરૂપમાં રજૂ કરે છે.

હજીરા અમે ઘણી વાર ગયેલાં તેમાં છેલ્લાં અમે ૧૯૦૯માં ગયેલાં એમ યાદ છે. અમે બધાં નાનાભાઇ જડ્જની ધર્મશાળામાં રહેલાં. તે વેળા ધર્મશાળા ચિકાર હતી. નાનાભાઇ જડ્જના પુત્ર કૃષ્ણલાલ (રાજાકાકા)નું કુટુંબ, પૌત્ર દોલતરામનું કુટુંબ, સ્મૉલ કૉઝીઝકોર્ટના જડ્જ ચંદુલાલ દોલતજાદાનું કુટુંબ, માળવી મોદી સોલિસિટરોના મેનેજીંગ ક્લાર્ક ધનસુખલાલ મઝમુદારનું કુટુંબ અને અમારું કુટુંબ વગેરે કુટુંબોથી એ ધર્મશાળા ગાજી રહી હતી. સૂરતી-ઓને સહેજ એવી ચોવીસે કલાકની હો હો અને ધુમરાણથી ભરેલી અને વ્યવહારુ મશ્કરીઓથી છલોછલ જિંદગી, તે વખતે છેલ્લી ગાળેલી એમ અત્યારે લાગે છે.

સવારે સાડાપાંચથી વધારે મોડા સુઈ રહેનારના મોં ઉપર ઠંડું પાણી રેડવામાં આવે ત્યારથી જીવન શરૂ થતું તે રાતે લગભગ બાર વાગે ત્યારે સુવાનું મળતું. બપોરે સુનારના ધોતિયાંના છેડા સાથે પાણીનાં ડુગલાં એવી રીતે બાંધવામાં આવતાં કે ઊઠતાંની સાથે તે ડુગલાનું પાણી તેના ઉપર પડતું! ભરતીનો ટાઇમ ગમે ત્યારે હોય બપોરે એક વાગે હોય તો પણ તે ટાઇમે અમે બધાં-યુવક અને યુવતીઓ બળતા તાપમાં સમુદ્રસ્નાન કરવા ઊપડતાં. ત્યાં પણ માણસ નાહતું હોય ત્યાં નીચેથી ડુબકી મારી કોઈ એને ગબડાવી પાડે એ

મશ્કરી સાધારણ ગણાતી. દોઢ દોઢ, બબ્બે માથોડાં પુર પાણીના હોડા આવતા હોય તે વેળા આવી રીતે પગ ઊંચા થઈ જાય તો આપણી શી સ્થિતિ થાય એ કલ્પવું મુશ્કિલ નથી. છતાં મારે એટલું કહેવું જોઈએ કે આવાં અનેક ધીંગાણાં છતાં અને અમારામાંથી કોઈને પણ તરતાં આવડતું નહોતું છતાં એક પણ અકસ્માત ત્યાં બન્યો હોય એવું સ્મરણમાં નથી જ્યારે ચોપાટી અને જુહુમાં તેમજ વેસોવામાં તો આપણે અવારનવાર પ્રાણઘાતક અકસ્માતનું સાંભળીએ છીએ.

ધર્મશાળામાં અમારા કાકાજી, ચંદુલાલ મુનસફ અને ધનસુખભાઇ મઝમુદાર જેવા વડીલો બધાં તોફાનમાં નેતા તરીકે કામ કરતા હતા. દોલતરામ પણ એમના ચિફ ઓફ ધી જનરલ સ્ટાફનું કામ કરતા હતા અને અમે બધાં સિપાઈગીરી, હવાલદારી વગેરેનું કાર્ય કરતાં. તે વખતે જેવાં તોફાનો થતાં, જેથી વ્યવહારુ મશ્કરીઓ થતી, તેવાં તોફાનો અને તેવી મશ્કરીઓ કરવાના જમાના હવે રહ્યા નથી. માત્ર એકાદ બે દૃષ્ટાંત આપું:

એક યુવાન કવિ હોવાનો ભ્રમ સેવતો હતો, રસિક થવાના યત્ન કરતો હતો અને જેને આપણે અલ્લાનો આદમી કહીએ તેવો હતો. હજીરાની ધર્મશાળામાં ઠરાવ થયો કે તે યુવકને–તે વખતે તે સૂરત હતો—ખાસ આમંત્રણ આપીને હજીરા બોલાવવો અને પછી તેને શિકાર બનાવીને જેટલો આનંદ લૂટાય તેટલો લૂંટવો. આ પ્રમાણે તેને બે ત્રણ આમંત્રણ છૂટયાં. તે યુવકના વડીલને આની ગંધ આવી હશે એટલે એણે તો એ યુવકને બહુ ના કહી પણ એ યુવક શેનો સમજે? મોટાં મોટાં ત્રણેક કુટુંબ તરફથી આમંત્રણ ગયેલું એટલે એ તો ફુલાઈ ગયેલો. એ આવ્યો. એને સન્માન આપવાની દરેક પ્રકારની તૈયારી હજીરામાં થઈ રહી હતી.

અમે બધાં જમી જમીને તૈયાર થઈ રહ્યાં હતાં. બાર સાડાબારે

તેમનું ગાડું ધર્મશાળામાં આવી પહોંચ્યું કે તરત જ યુવકો અને યુવતીઓએ—તેના સન્માનાર્થે અમે યુવતીઓને તો ખાસ રોકી હતી—તેમનું પુષ્પોથી અને સળંગ વાલની દાળના છાલાંથી ભાવ ભીનું સન્માન કર્યું.

કવિશ્રી આથી બહુ આનંદ પામ્યા. પછી એક મોટા આંબા નીચે એમને સ્નાન કરાવ્યું અને એક કુટુંબ તેમને જમવા લઈ ગયું. ત્યાં બધું પીરસાયું એટલે એક બીજાં કુટુંબનાં માણસો ત્યાં જઈ પહોંચ્યાં અને મહેમાનનો હાથ પકડીને પોતાને ત્યાં આવવા આગ્રહ કરવા મંડી પડયાં. એમના બહુ આગ્રહથી ખુશ થઈને એ મહેમાન ત્યાંથી ઊઠીને એ કુટુંબને ત્યાં ગયા. ત્યાં પણ બધું પીરસાઈ રહ્યું એટલે વળી ત્રીજા કુટુંબનાં માણસો ત્યાં પહોંચ્યાં. તેમણે કહ્યું આજે મહેમાન અમારે ત્યાં નહિ જમે તો અમારાં બધાંનું નાક કપાઇ જાય! આ પ્રમાણે કરતાં કરતાં દોઢ બે નો સુમાર થયો હશે ત્યારે આખરે બધાંએ એમ ઠરાવ્યું કે આવા મહેમાન ગમે તે એકને ત્યાં જમે એ ઠીક નહિ; તેઓ તો બધાંના મહેમાન ગણાવા જોઇએ. આ ઉપરથી એમ ઠરાવ્યું કે પહેલે દિવસે તો એમણે આંબાના વૃક્ષ નીચે જ ભોજન લેવું અને દરેક ઘરમાંથી જુદી જુદી યુવતીએ એમને જુદી જુદી વાની પીરસવી.

એ પ્રમાણે મહેમાન આંબા નીચે બેઠા અને લગભગ પાંચ છ કુટુંબને ત્યાંથી જુદી જુદી વાનીઓ પોતે અનેક યુવતીઓના આગ્રહ સાથે જમ્યા. તેજ પ્રમાણે બપોરે લગભગ આઠેક કપ ચાહના પણ એમને પીવડાવી દેવામાં આવ્યા જેમાં કોઈ કોઈએ તો ચાહમાં મીઠું અને જુલાબની ફાકી પણ નાખેલાં! આવી રીતે ત્રણેક દિવસની મહેમાનગીરી ચાખીને, અત્યંત પ્રસન્ન થઈને એ યુવક પાછા સૂરત ગયેલા.

એક બીજો કોલેજીઅન યુવક ત્યાં આવી ચડેલો. એને કોઈ

પરણવાનું કહે તો એ બહુ ચીડવાતો. આ એની નિર્બળતા બધાંના ધ્યાનમાં આવી ગઈ અને તેને બરાબર બનાવવાનો તાગડો રચાયો. કાકાજી માછીઓના ઝૂંપડા આગળ જઈને એમના ઢોલી અને શરણાઈવાળાને એક રૂપિયો આપવાનું નક્કી કરીને સાંજે ચાર વાગ્યે આવવાનું કહી આવ્યા. જે જગ્યાએ લગ્નનું નક્કી કરેલું તે જગ્યાએ યુવતીઓએ તોરણો બાંધી દીધાં. ઢોલીઓ આવ્યા અને વગાડવાનું શરૂ કર્યું. બધાં એને સાંભળવાને બહાને તે જગ્યાએ એકઠાં થયાં અને પેલો યુવક એ જગ્યાએ આવ્યો કે તરત ચાર માણસે એને પકડયો અને એક પાટલા ઉપર બેસાડી દીધો, તરત પાસેની રૂમનાં બારણા ઉઘડયાં અને યુવતીઓ લગ્નનાં ગીત ગાતી બહાર પડી. એક કન્યા મોટો ઘુમટો કાઢીને સામે પાટલે બેસી ગઈ. પેલા યુવકને ઘડીભર તો એમ જ લાગ્યું કે ખરેખરાં લગ્ન આ પ્રમાણે બળાત્કારે થવા માંડયાં છે, પણ એટલામાં તો કન્યાએ ઘુમટો કાઢી નાખ્યો અને લગભગ ૪૫ વર્ષનો, મોટી મૂછોવાળો એક વિધુર, કન્યાનાં વસ્ત્રો પહેરીને બેઠો હતો તેમ જણાયું. આશીર્વાદ આપવા બધા વડીલો પણ હાજર હતા. કોલેજીઅન આખરે રડી પડયો. વડીલોએ બાજી ફેરવી, એનો પક્ષ લઈને અમને બધાંને યુવકો અને યુવતીઓને એમણે સારી પેઠે ધમકાવ્યાં, કોલેજીઅનને આશ્વાસન આપીને ઠંડો પાડયો અને આ પ્રમાણે લગભગ ચારપાંચ કલાકના ધીંગાણાં પછી અમે છૂટાં પડયાં !

રજાઓ પૂરી થવા આવી અને બધાંને સૌસૌને ત્યાં જવાનો સમય થયો એટલે જમણવારો શરૂ થઇ. એ જ વખતે સન્નારીઓના ગરબા પણ રખાયેલા. તે વખતે એ સન્નારીઓએ હારમોનિયમના ઉસ્તાદને ઉઠાડીને મને બેસાડેલો અને તેથી હું ફુલાઈ ગયેલો એ વિશે મેં બારમા પ્રકરણમાં ઉલ્લેખ કરેલો છે એટલે હું અહીં પુનઃ નથી કરતો. પણ એ ગરબા ગાતાં ગાતાં યુવતીઓએ રાતના બે ત્રણ

વગાડયા છતાં બંધ કરવાની ઇચ્છા બતાવી નહિ. આગળ ત્રણ ચાર ઉજાગરા થયેલા એટલે અમે યુવતીઓને ગરબા બંધ કરવાને વિનંતિ કરી પણ તેમણે તો અમને રોકડું જ પરખાવી દીધું કે હવે તો સવારના પ્રભાતિયાં ગાઇને જ બંધ કરશું! આ ઉપરથી અમે છોકરાઓએ વિચાર કરવા માંડયો કે આ ગરબા બંધ કેવી રીતે કરવા? અમને તો કશું સૂઝયું નહિ પણ પેલા કન્યા બનેલા પીસતાળીસ વર્ષના ગૃહસ્થે અમને માર્ગ દેખાડયો અને પોતે જ એની સરદારી લીધી.

અમે બધાએ રસોડામાં જઇને થાળી અને વેલણો લીધાં જ્યારે અમારા સરદારે હાથમાં મોટું ઝાડુ લીધું. સિગ્નલ થઇ એટલે અમે એ સન્નારીઓ ગરબા ગાતી હતી તેની પાસે જ વર્તુલમાં ગોઠવાઈ ગયા અને પ્રચંડ અવાજે અમારા સરદારે ઘેરિયાઓનાં ગીત ગવડાવવા શરૂ કર્યાં અને અમે તે થાળી વેલણની ટીપા ટીપ સાથે ઝીલવા માંડયાં. પાંચ–દસ મિનીટમાં બધી યુવતીઓ અતિશય ક્રોધાવેશમાં આવી ગઇ અને પોતપોતાની જગ્યાએ જઈને સૂઇ ગઇ!

આજ એ પ્રસંગને ૩૨–૩૩ વર્ષ થઇ ગયાં. ફરીથી અમે હજીરા જઇ શકયાં નથી. તે વખતના વડીલો–કાકાજી, ચંદુલાલ મુનસફ, ધનસુખલાલ મઝમુદાર, છોકરાઓના માનીતા સરદાર દોલતરામ તેમ જ અમે છોકરાઓમાંથી પણ મંગળદાસ મુનસફ, નટુભાઇ, ચંદુલાલ વગેરે મૃત્યુ પામ્યા છે. તે વખતનાં યુવક–યુવતીઓ આજે વનમાં પ્રવેશી ચૂકયાં છે કે પ્રવેશ કરવાની અણી ઉપર છે. તે સમયનાં આવાં તોફાનોનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે જાણે હમણાં જ બન્યાં હોય એમ લાગે છે અને છતાં કેટલાં વર્ષ વીતી ગયાં! અને એ તોફાનોમાં ભાગ લેનાર યુવક–યુવતીઓનાં જીવનમાં કેટલાં પરિવર્તનો થઈ ગયાં!

મેં આગલા જ પ્રકરણમાં પ્રશ્ન પૂછ્યો છે કે 'જો હું માંદો ન પડ્યો હોત તો?' બહુ આંટીઘૂંટીમાં ન ઊતરીએ તો જવાબ દઈ શકાય કે તો જે થવાની મને પરમ ઇચ્છા હતી તે–હું બી. એ. અને એમ. એ. થાત, મોટી આવકવાળી નોકરી કરી શકત, પૈસાની દૃષ્ટિએ મનુષ્યોની મહત્તાનું માપ કાઢનાર વર્ગ–જે ઘણી મોટી બહુમતી ધરાવે છે–મને ડાહ્યો માણસ કહેત, નવલકથા અને નવલિકા સાહિત્યનું વાચન આટલા વિશાળ પ્રમાણમાં હું ન કરી શકત, પણ સાથે સાથે કાવ્ય સાહિત્યનું વાચન પણ સુવ્યવસ્થિત રીતે મારાથી કરાત અને હું કદાચ લેખક થાત કે ન પણ થાત! અને થાત તો કદાચ અંગ્રેજીમાં લેખો લખતો હોત કે પછી ગુજરાતીમાં કવિ થયો હોત! પણ હું માંદો પડયો અને ગુજરાતને સુભાગ્યે કે દુર્ભાગ્યે હાસ્યરસનો અને નવલિકાઓનો લેખક થયો એટલે એ વિશે વધુ ઊહાપોહ કરવો નકામો છે.

વઢવાણમાં મને વાંચતાં આવડયું. તે જ સમયથી મેં ખૂબ વાંચવા માંડયું. પાલીતાણામાં પણ મેં ઘણું વાંચ્યું. પણ સૂરતમાં તો મારી માંદગીને કારણે મેં પુષ્કળ વાંચવાનું શરૂ કરી દીધું. ૧૯૦૩ સુધી મેં ગુજરાતી વાંચ્યું હતું. અત્યારે પણ માત્ર ગુજરાતી પુસ્તકો વાંચનારને મુશ્કેલી પડે છે તો તે કાળમાં જ્યારે આટલા પ્રમાણમાં પણ ગુજરાતી પુસ્તકો નહતાં ત્યારે મારા જેવા ગુજરાતીના ખાઉધરા અને વાંચવા સિવાય કોઈ અન્ય પ્રવૃત્તિ જ નહિ એવા માણસને કેટલી મુશ્કેલી પડતી હશે, એનો ખ્યાલ સૌને સહેલાઈથી આવી શકશે. એ

મારા બાઉધરાપણામાં હું ગમે તે પુસ્તક વાંચતો, માત્ર તે હાથ ચડવું જોઈએ. પ્રાણીવર્ણન, ઇતિહાસો, નર્મકાવ્ય, નર્મકથા કોષ, દલપત કાવ્ય, હાલ જે 'સ્ત્રીબોધ' છે તેના અસલ સ્વરૂપ 'અસતરી બોધ'ની એક જૂની ફાઇલ હતી તે–એમ જે પણ ગ્રંથ હાથ આવે તે હું વાંચી નાખતો. મારા કાકાની છોકરી નંદુબહેનને ત્યાં કાબ્રાજી અને મર્ઝબાનની પુષ્કળ ચોપડીઓ ઉપરાંત 'ગપ–સપ' ની ફાઇલો પડી હતી, તે પણ મેં વાંચી નાખેલી.

ઈ. સ. ૧૯૦૨ની સાલમાં સૂરતમાં પ્લેગ ચાલતો હતો એટલે અમે છ માસ અમદાવાદ, ભદ્રમાં ઘર ભાડે રાખીને રહ્યાં હતાં: ત્યાં જુદા જુદા પ્રકારનું ગુજરાતી સાહિત્ય ખૂબ વાંચવામાં આવ્યું. એ વિશે મેં 'સ્વ. સર રમણભાઇ' નામક લેખમાં ('મીઠી નજરે' પૃષ્ઠ ૨૦૧) નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે:

"ઈ. સ. ૧૯૦૨ની સાલમાં, અમદાવાદમાં, ભદ્રમાં આવેલ સ્વ. મુ. રણજિતરામના ઘરને બીજે મજલે કઠેરામાં એમનું પુસ્તકાલય હતું. ફેશનેબલ બુકકેસો કે કાચનાં બારણાવાળાં કબાટોને બદલે પુસ્તકો જૂના કરંડીઆમાં અને દેવદારની જીર્ણ પેટીઓમાં ભરવામાં આવ્યાં હતાં. આ પુસ્તકો સાફ કરીને, તેમને કાંઇક વધુ નિયમિત અને વ્યવસ્થાપૂર્વક ગોઠવવાનું કાર્ય મેં માથે લીધું જેના બદલામાં એ બધાં પુસ્તકો અને ચોપાનીઆં વાંચવાની મને રજા મળી. સ્વ. નારાયણ હેમચંદ્રનાં થોકડાબંધ પુસ્તકો એમાં હતાં તે વંચાઇ રહ્યાં, સાફ થઇ રહ્યાં અને ગોઠવાઇ પણ રહ્યાં. પછી બીજાં પુસ્તકો લેવાયાં. એ બધાં પૂરાં થયા કેડે ચોપાનીઆંનો વારો આવ્યો–સુદર્શન, વસંત, બુદ્ધિપ્રકાશ અને જ્ઞાનસુધાનો. એ જ્ઞાનસુધાની ફાઇલમાંથી મેં 'ભદ્રંભદ્ર' વાંચ્યું."

અમદાવાદમાં મણિશંકર રત્નજી ભટ અને નાનાલાલનાં કાવ્યો, સરસ્વતીચંદ્ર અને ભદ્રંભદ્ર વિશે અનેક પ્રશ્નો પૂછીને હું રણજિતરામ

તેમજ જયસુખલાલનો જીવ સારી પેઠે ખાતો હતો. ભદ્રંભદ્રનાં પાત્રો કઇ કઈ મૂળ વ્યક્તિ ઉપરથી લીધેલાં તે પણ મેં એમની દ્વારા જાણેલું. રણજિતરામના ઘર પાસે એક બાવાજી રહેતા હતા, તે ૧૮૫૭ના બળવામાં રાણી લક્ષ્મીબાઇના હાથ નીચે સિપાઈ તરીકે લડયા હતા. એમની જોડે અમે ઘણીવાર વાતો કરતા પણ બાવાજી તે વખતે પણ બળવાની ખરી વાત કહેતાં ડરતા એટલે અને પોતે સારી પેઠે વૃદ્ધ પણ થયેલા એટલે બળવા સંબંધી રસિક વાતો એમના તરફથી અમને મળેલી નહિ.

તે વખતે જ, એક વખત હું, મારા મામા મંગળમામા અને રણજિતરામના નાનાભાઈ ધનસુખલાલ ફરવા ગયેલા અને ત્યાં અમે ત્રણેયે ખારેકી બોર ખાધાં. કોણ જાણે કેવાં બોર હશે કે પછી બોર માત્ર નિમિત્ત હશે, પણ અમને ત્રણેને સખત ન્યુમોનીઆ થયો. હું અને મંગળમામા મરતા બચ્યા પણ ધનસુખલાલ તો બિચારા મરી જ ગયા. એ ધનસુખલાલ લગભગ મારી વયના, કદાચ મારા કરતાં એકાદ બે વર્ષે મોટા હશે. તે વખતે અમે બંને ત્રીજા અંગ્રેજી ધોરણમાં, એટલે તે મને ઘણીવાર કહેતા કે આ ત્રીજા ધોરણથી માંડીને બી. એ. થવામાં કેટલાં વર્ષ લોહીનું પાણી કરવું પડશે એનો વિચાર કરતાં મને એમ થાય છે કે એના કરતાં તો મોત ભલું ! હું એમને આ વાતમાં ટેકો આપતો. એમને મોત પ્રાપ્ત થયું અને પરીક્ષાઓમાંથી એ બચી ગયા. મેં જુદે જ માર્ગે પ્રયાણ કર્યું, એથી હું પણ પરીક્ષાઓમાંથી છટકી ગયો.

અમદાવાદનો એક અનુભવ મને ખાસ યાદ રહ્યો છે. તે વેળા અમદાવાદમાં ઇંડિયન નેશનલ કોંગ્રેસની બેઠક હતી અને પ્રમુખ તરીકે સર સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી હતા. હું તેમનું ભાષણ સાંભળવા ગયો. તે વખતના મંડપમાં લાઉડ સ્પીકર વગેરેની વ્યવસ્થા હતી નહિ એ લખવાની જરૂર નથી. અમને એમના ભાષણની છાપેલી નકલ

મળી હતી. એવામાં સુરેન્દ્રનાથે ભાષણ શરૂ કર્યું. સાડા ત્રણ કલાક સુધી એ હિંદના સર્વોત્તમ અને જગતભરમાંના ઉત્તમ વક્તાઓમાંના એક વક્તાનો વાક્પ્રવાહ એક સરખો, વણ તૂટયો, સમુદ્રગર્જન પેઠે ઘડીકમાં મૃદુ, કોમળ, મીઠાશભર્યો અને ઘડીકમાં ગેબી, પ્રચંડ નાદ કરતો ચાલ્યા કર્યો. એમના બોલવામાં અને છાપેલાં ભાષણમાં એક અલ્પવિરામ જેટલો પણ ફેર નહિ ! હું સ્તબ્ધ થઇ ગયો. વક્તૃત્વકલામાં આવું અદ્ભુત, અસાધારણ નૈપુણ્ય !

અમુક એક જ પ્રસંગથી જુદાં જુદાં મનુષ્યોને જુદી જુદી અસર થાય છે, એ સામાન્ય રીતે સમજાય તેવી વાત છે. અબ્દુલ કરીમ ખાન કે ઓમકારનાથ કે ફૈયાઝખાંના જલસામાં પોતે જઈ આવે અને તેનાથી ઉશ્કેરાઈ ને, ઘેર જો રાતના ત્રણ વાગે આવ્યા હોય તો ત્રણ વાગે સંગીતની રિયાઝ કરવા મંડી જાય, રામમૂર્તિ કે યુજન સેંડોના અંગબળના પ્રયોગો જોઇ આવીને તે દિવસથી જ વ્યાયામ કરવાનો પોતે આરંભ કરે–પછી ભલે તે ત્રણ ચાર દિવસ માટે જ હોય— પચરંગી ક્રિકેટ ટુર્નામેંટ જોઈ આવીને પાછલા વાડામાં અમુક અમુક સ્ટ્રોકસની પ્રેકટિસ પોતે કરી નાખે: આવા પ્રકારનાં મનુષ્યો મેં જોયાં છે. પણ એથી ઉલટી પ્રકૃતિનાં મનુષ્યો પણ હોય છે. સંગીતના નિષ્ણાતોનું સંગીત સાંભળીને, કસરતબાજોના અંગબળના પ્રયોગો જોઈ આવીને કે ક્રિકેટ મેચ જોઇ આવીને અમુક કાળ પ્રર્યન્ત સંગીત, વ્યાયામ અને ક્રિકેટની તાલિમ લેવાની વાત કરતાં પણ જેમને ક્ષોભ થાય અને જેમને એવા વિચાર આવ્યા કરે કે 'કયાં એ મહા નિષ્ણાતો અને કયાં હું અલ્પાત્મા ! હું કોઇપણ દિવસ એવો નિષ્ણાત થઈ નહિ શકું.' એવા મનુષ્યો પણ મારા જોવામાં આવ્યાં છે. હું આ વર્ગનો માણસ છું અને એથી જ સુરેન્દ્રનાથની ભવ્ય વક્તૃત્વકલા સાંભળ્યા પછી મારા હૃદયને એમ થઈ ગયું કે આ તે વક્તૃત્વકલા ! એમાં આપણા પત્તા કયાં ખાય ? ત્યારથી અત્યાર સુધી

મને ભાષણ કરતી વખતે અતિ ક્ષોભ થાય છે. બને ત્યાં સુધી તો હું ભાષણ કરવાની ના જ પાડી દઉં છું. જ્યોતીન્દ્રભાઈ પહેલા વર્ગના માણસ છે અને પોતે ઉત્તમ હાસ્યરસિક વક્તા છે એટલે એમને સભાક્ષોભ ઉત્પન્ન થતો નથી એ વાત જાણીતી છે. એ મને હમેશાં આગ્રહ કરી કરીને ભાષણો કરવા ઊભો કરે છે, તે વખતે હું ગમે તે રીતે મારી ફરજ અદા કરું છું; પણ એમાં મને રસ નથી કે આનંદ નથી; કારણ કે તે વખતે અમદાવાદમાં ૧૯૦૨માં સુરેન્દ્રનાથે ભાષણ કરેલું તેની ભવ્ય પ્રતિભાનું મને સ્મરણ થાય છે.

અમદાવાદમાં હું ઘણીવાર પ્રાર્થનાસમાજમાં પણ જતો. વૈષ્ણવોના મંદિરમાં જેમ દર્શને આવનારમાંથી ઘણાં થોડાં ભાવિક ભક્તો હોય છે અને મોટાભાગને તો એમાં એક પ્રકારની મોજ જ છે તેમ પ્રાર્થનાસમાજમાં આવનારમાંના મોટા ભાગને માત્ર સારી સોસાયટીમાં બેસવાનો અને સંગીતની મોજ ચાખવાનો આનંદ થતો એમ મને યાદ છે. મારા આવા અનુભવને લઈને મને સમૂહ પ્રાર્થના પ્રત્યે જરા પણ શ્રદ્ધા નથી, એટલું જ નહિ પણ અણગમો છે એમ કહી શકાય. મનુષ્યને પ્રાર્થના કરવાની ખરેખર ઇચ્છા થાય તો એણે એકાંતમાં જ પ્રાર્થના કરવી જોઈએ. સમૂહમાં આપણું–આપણામાંના ઘણાખરાંનું–ધ્યાન બીજાંઓની હિલચાલ તપાસવામાં રહે છે, પ્રાર્થના પ્રત્યે હોતું જ નથી.

અમદાવાદથી સૂરત પાછા આવ્યા કેડે હું અંગ્રેજી ચોથા ધોરણમાં ગયો તે વેળા જયસુખલાલે તથા રણજિતરામે મને કહ્યું કે હવે ગુજરાતી બહુ વાંચ્યું માટે અંગ્રેજી વાંચવાનું શરૂ કર. મેં તો તરત જવાબ આપ્યો કે એમાં સમજણ જ કેમ પડે ? જયસુખલાલે આગ્રહ કર્યો કે સમજણ પડે કે નહિ પડે પણ અંગ્રેજી વાંચજે. શબ્દ નહિ આવડે તે ડિકશનરીમાં જોવો કે નહિ એ વિશે મેં એમનો મત પૂછ્યો, કારણ કે કાકાજી જીવ્યા ત્યાં સુધી વેબસ્ટરની ડિકશનરીના

બે ભાગ સાથે ને સાથે રાખતા. જયસુખલાલે એ પ્રથાની સામા મત આપ્યો. એમણે તો કહ્યું કે કોશની મદદ લેવા રહેશે તો વાંચતાં કંટાળો આવી જશે માટે કોશને અડકયા વિના ઝુકાવ્યે રાખ. કોઈક વખત કોશની મદદ લેવી એ ઠીક છે પણ આખો વખત એ જોવાય તો પછી વંચાય નહિ. બીજાઓનો મત ગમે તે હો, પણ મને તો આ સલાહ ગમી અને મને એથી ફાયદો પણ ઘણો થયો. પહેલી બે ત્રણ ચોપડીઓમાં મને ઓછી સમજણ પડી પણ પછી રસ લાગી ગયો અને ત્યારથી ગુજરાતી વાંચન ઓછું થઈ ગયું અને અંગ્રેજી વધી ગયું.

મને માત્ર અંગ્રેજી સાહિત્ય પ્રત્યે આંગળી ચીંધીને એકલો મૂકી દીધો તેને બદલે એની જુદી જુદી દિશામાં માર્ગસૂચન એમણે કર્યું હોત તો મારું વાચન વધારે વ્યવસ્થિત થાત એમ મને હવે લાગે છે. કારણ કે તે વખતે વાચન એજ મારો પ્રિય વિનોદ હતો અને જે પણ સાહિત્યનાં પુસ્તક મને આપવામાં આવ્યાં હોત તે હું વાંચી નાખત એ નિઃસંદેહ છે. વાંચનના સંબંધમાં મનુષ્યોની કુતૂહલવૃત્તિ કેવી હોય છે તેનું એક દષ્ટાંત હું અત્રે આપું:

જયસુખભાઈ નાના હતા ત્યારે એમણે રેનોલ્ડઝની નવલકથાઓ વાંચવા માંડી અને તે વાત કાકાજીના જાણવામાં આવી. તેમણે એમની સખત ઝાટકણી કાઢી નાખી અને એવાં પુસ્તકો કદી પણ ન વાંચવાં એવી આજ્ઞા ફરમાવી. પરિણામે છાના છપના જયસુખલાલે રેનોલ્ડઝની બધી નવલકથાઓ વાંચી નાખી અને આંખે ચશ્મા વહેલાં આણ્યાં; કારણ કે તે વખતે એ ચોપડીઓના ટાઇપ બહુ ઝીણા હતા. મેં અંગ્રેજી વાંચવાનો આરંભ કર્યો પછી થોડા વખતમાં 'રેનોલ્ડઝ વાંચું ?' એવો પ્રશ્ન મોટાભાઈને પૂછ્યો. મોટાભાઇએ મારી સામે જોયું અને પછી હસીને કહ્યું: "બીભત્સ સાહિત્ય વાંચવું છે એટલા માટે ? વાંચવો હોય તો વાંચજે પણ મોટા ટાઇપની ચોપડી મળે તો વાંચજે; બાકી એમાં બીભત્સ જેવું કશું નથી." આને પરિણામે મેં રેનોલ્ડઝની માત્ર

એક જ નવલકથા અંગ્રેજી તથા ગુજરાતીમાં વાંચેલી—'સોલજર્સ વાઇફ' (ગુજરાતીમાં 'સિપાહ બચ્ચાની સજની') એક વખત તો કોઈ મિત્રના 'મીસ્ટરીઝ ઓફ ધ કોર્ટ ઓફ લંડન'ના દસ ભાગ મારે ત્યાં છ માસ પડી રહેલા છતાં મેં એને હાથ પણ લગાડેલો નહિ !

પહેલી અંગ્રેજી વાર્તા 'ગોલ્ડન સ્ટોરીઝ', 'સનડે પિકટોરિયલ' વગેરે ચોપાનીઆંઓ આવતાં જેમાં દરેક અંકમાં અકેક સંપૂર્ણ વાત આવતી તેમાંથી મેં વાંચેલી. પછી પાંચ સાત એવાં ચોપાનીઆં હું વાંચી ગયેલો અને મને એમ જ લાગેલું કે ઉત્તમ અંગ્રેજી સાહિત્ય એ ચોપાનીઆંઓમાં જ હશે. પછી બીજી ચોપડીઓ વાંચવાની શરૂ કરી પણ હું સૂરત રહ્યો ત્યાં સુધી વચમાં વચમાં તો એ ચોપાનીઆંઓ વાંચતો જ. જયસુખલાલ તે વખતે મુંબઇ કૉલેજમાં ભણુતા. તે વેકેશનમાં સૂરત આવતા ત્યારે આવાં ચોપાનીઆં મુંબઈથી આઠ આને રતલને હિસાબે બે એક રતલ જેટલાં લઈ આવતા. હું વાંચીને ત્યાંના મોદીને ચાર આને રતલ લેખે આપી દેતો એટલે એક રતલ સાહિત્ય વાંચવાનો ખર્ચ માત્ર ચાર આના પડતો !

જયસુખભાઈના કહેવાથી હું સૂરતની એન્ડ્રુઝ લાયબ્રેરીમાં મેંબર થયો. સાધારણ નિયમ તરીકે એક સભાસદ એક પુસ્તક અને એક ચોપાનિયું ઘેર લઈ જઈ શકતો, પણ તે વખતે લાયબ્રેરીઅન તરીકે મનહરરામ હરિરામ મહેતાના મોટા ભાઈ હતા, અને એ મને સારી રીતે ઓળખતા; એટલે ગમે તેટલાં પુસ્તકો અને ચોપાનીઆં લઇ જવાની મને છૂટ હતી. મારો વાંચનનો શોખ જોઈને એ મારા ઉપર ખાસ સ્નેહ બતાવતા અને મને અનેક વેળા એમણે અમુક અમુક પુસ્તકો વાંચવા જેવાં છે એવી સૂચનાઓ પણ કરેલી. તે વખતે લાયબ્રેરીમાં બેસીને વાંચવાવાળાની સંખ્યા મોટી હતી પણ કોઇ ખાસ ઘેર પુસ્તકો લઇ જતું નહિ. જેકબ્ઝ, ઓસ્કાર વાઇલ્ડ, બારી પેઈન વગેરેનાં પુસ્તકો લાયબ્રેરીમાં લાંબા કાળ સુધી પડી રહેલાં છતાં

મેં વાંચતી વેળા એનાં પાનાં છૂટાં પાડેલાં !

મેગેઝિનોમાં રૉયલ, પીઅર્સન, સ્ટ્રાન્ડ વગેરે નવાં તો હું વાંચતો એટલું જ નહિ પણ એની જૂની ફાઈલો પણ મેં ઉથલાવેલી. કોનન ડોઈલની શેરલોક હોમ્સની વાતો અને અસલના 'નાઈટ્સ'ની કથાઓ 'વ્હાઈટ કંપની', 'સર નાઇગલ' વગેરે મે 'સ્ટ્રાન્ડ'ની ફાઇલોમાંથી વાંચેલ. તે ઉપરાંત રણજિતસિંહના પરાક્રમો વર્ણવતા લેખો તે વેળા 'સ્ટ્રાન્ડ'માં બહુ આવતા તે પણ મેં વાંચેલા. જયસુખલાલ 'હાર્પર' અને ડબલ્યુ. ટી. સ્ટેડનું 'રીવ્યુ ઓફ રીવ્યુઝ' એમ બે ચોપાનીઆં મંગાવતા. તે પણ મને નિયમિત વાંચવાનાં મળતાં.

હવે સુધારાવધારા કરીને 'હાર્પર'નું મૂળ સ્વરૂપ જ તેમના સંચાલકોએ બદલી નાખેલું છે. હમણાં ચિત્ર તો એક પણ આવતું નથી. કાગળો હેવી આર્ટ પેપરને બદલે એંટિક ફેધરવેટ થઇ ગયા છે અને દરેક અંકમાં માત્ર એક કે બે નવલિકાઓ આવે છે. પહેલાંના 'હાર્પર'માં તો પ્રત્યેક અંકમાં છ છ સાત સાત ઉત્તમ કક્ષાની નવલિકાઓ આવતી અને તે દરેક નવલિકા પ્રખ્યાત ચિત્રકારોની પીંછીથી અલંકૃત થતી હતી. તે ઉપરાંત, મુસાફરીના લેખો, સાહિત્યના વિવેચનાત્મક લેખો વગેરે આવતા. 'એડિટર્સ ડ્રૉઅર' નામે ત્રણેક પાનાં પહેલાં પણ આવતાં અને હજી પણ ચાલુ છે જેમાં હાસ્યરસિક સ્કેચો અને નિબંધો આવતા, અને આવે છે. મુનશીજીની 'ગોમતિ દાદાનું ગૌરવ' નામની નવલિકા આ કોલમમાં આવેલ એક સ્કેચ ઉપરથી લેવામાં આવી છે એમ મને સાફ યાદ છે. મેં પણ એ કોલમમાંથી ત્રણ ચાર વાર વસ્તુ લીધેલું.

સ્ટ્રેંડના 'રીવ્યુ ઓફ રીવ્યુઝ' માં તે વેળા એક લેખ આવેલો જે હજી મને યાદ છે. તેમાં વિલિયમ સ્ટેડે પોતે બે જુવાનીઆ લૉયડ જ્યૉર્જ અને વિન્સ્ટન ચર્ચિલનાં રેખાચિત્રો (શબ્દચિત્રો) પોતાની વિશિષ્ટ શૈલીમાં આપેલાં અને ભવિષ્યવાણી ભાખેલી કે "આ બંને

જુવાનીઓ ભવિષ્યમાં ઇંગ્લાંડના વડા પ્રધાન થશે; એ શરતમાં પહેલો કોણ જીતશે એ કહેવું મુશ્કિલ છે છતાં હું એમ ધારું છું કે લૉયડ જ્યૉર્જ એ શરતમાં પહેલો આવશે. ચર્ચિલ એની પછી વડો પ્રધાન થશે!" આટલે વર્ષે એ ભવિષ્યવાણી આવી ચમત્કારિક રીતે ખરી પડી છે, એ વિલિયમ સ્ટેડની વિચારશક્તિની વિરલ પ્રતિભા બતાવી આપે છે.

તબિયત અને માનસ ઉભયને લીધે મને એકલા રહેવાની અને એકલા મનમાં વિચારસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરીને તેમાં રહેવાની ટેવ પડી ગયેલી. આવામાં અંગ્રેજી સાહિત્યે મારા ઉપર આક્રમણ કરીને મારી વિચારસૃષ્ટિને વિશાળ તેમજ વૈવિધ્યભરી બનાવી દીધી. હું મારી દુનિયામાં એટલો ઊંડો ઉતરી જતો અને ડૂબી જતો કે જેથી મને વાસ્તવિક દુનિયા પ્રત્યે ઉદાસીન વૃતિ ઉત્પન્ન થઇ જતી. અને એથી જ આ દુનિયાના પ્રસંગોનું નિરીક્ષણ હું તટસ્થ રહીને કરી શકતો. આ વાચન અને મારાં માનસને લીધે મને બીજી એક મુશ્કેલી એ પડેલી કે મારી વયના છોકરાઓ જોડે હું મૈત્રી બાંધી શકતો નહતો. એઓ કદાચ આ વાત જાણી નહોતા શકયા પણ મારે મિત્રતાને માટે જય-સુખલાલના મિત્રોને શોધવા પડતા.

કાકા કાલેલકર જેવા વિદ્વાનો અરેબિયન નાઈટ્સ જેવા ગ્રંથો વાંચવાની સામે છે. અન્ય કેટલાક વિદ્વાનો જુગુપ્સા ઉત્પન્ન કરે તેવાં પુસ્તકો નાની વયના મનુષ્યોએ ન વાંચવાં જોઇએ એમ કહે છે. હું મારા અનુભવ ઉપરથી એમ કહી શકું કે વાચનની સારી માઠી અસરનો આધાર આપણા પોતાના માનસ ઉપર અવલંબે છે. અમુક પુસ્તક વાંચવું અને અમુક ન વાચવું એવો અંકુશ મારા વાચન ઉપર કોઇએ કદી મૂકયો નથી, અને છતાં કોઇપણ પ્રકારના વાંચનથી જેને અમારા જમાનામાં અમે 'નીતિ' સમજતા તે નીતિના નિયમોથી ચલિત થવાની ભ્રષ્ટ પ્રેરણા મને મળી હોય એવું સ્મરણમાં નથી.

ઉલટું, એ અતિ વાચનથી મારી તે વખતની ઉચ્ચ ભાવનાઓ ટકાવી રાખવાનું કાર્ય મારે સરલ થઇ પડયું, એટલું જ નહિ પણ સહજ થઈ પડયું.

તે સમયનું મારું માનસ નીતિ સંબંધે કેવા પ્રકારનું હતું તે જાણવા એક દૃષ્ટાંત આપું: એક સાંજે વિક્ટોરિયા બાગની પાળ ઉપર હું અને મારી સાથે ભણતા વિદ્યાર્થીઓ બેઠા હતા. એ બધાય કદાવર અંગવાળા, ગાળાગાળીમાં નિપુણ હતા. તે વખતે એક બહુ ગરીબ વેશ્યા ત્યાંથી પસાર થઇ. તેઓ સાંભળે તેમ એ છોકરાઓમાંથી એકે ખરાબ ચેષ્ટા કરી અને બીભત્સ વાકયોચ્ચાર કર્યો. હું કદમાં બહુ નાનો અને અતિ નાજુક હતો, છતાં મેં ગાંભીર્યથી કહ્યું: "મારી હાજરીમાં તમે કોઇ સ્ત્રી માટે આવું બોલશો તો આપણી વચ્ચે મારામારી થશે." વિના વિલંબે સામેથી ઉત્તર મળ્યો. "કેમ, તારી સગી લાગે છે?" એટલી જ ગંભીરતાથી મેં જવાબ વાળ્યો. "હા, એ મારી મા થાય છે." સાંભળનારને અને એના સાથીઓને આ જવાબથી શી અસર થઈ હશે તે તો હું કહી શકતો નથી પણ તેઓ મૂંઝાયા તો ખરા. તેઓ શાંત થઇ ગયા એટલે મેં પાંચેક મિનીટ રામકૃષ્ણ પરમહંસ વગેરેનાં નામ આપીને એક ભાષણ લગાવી દીધું. પેલાઓએ વાત બદલી નાખી.

તે પ્રસંગે તો આમ બન્યું પણ જેમ જેમ હું દુનિયામાં વધુ ઘડાતો ગયો તેમ તેમ મને લાગતું ગયું કે આવાં વર્તનથી એક નાના અને નબળા માણસથી સામા માણસોને મ્હાત કરી શકાતા નથી. પણ તે તો આગળ ઉપરની વાત થઈ. તે વખતે તો હું આજ પ્રમાણે વર્તતો.

મારા વાચનમાં કશી વ્યવસ્થા ન હતી કે કશું ઠેકાણું નહતું એ વાત હું આગળ કહી ગયો છું. ડિકન્સ, ડીલાંડ, હાર્ડી વગેરે પ્રથમ વર્ગના નવલકથાકારોની કૃતિઓની સાથે સાથે પેલા આઠ આને

રતલના સાહિત્યનું વાચન પણ ચાલતું. તે અરસામાં વાઈલ્ડ, ઝોલા, વગેરે પણ વાંચવામાં આવી ગયેલ. કોણ જાણે શાથી પણ એંગ્લ્ઝ લાયબ્રેરીમાં અંગ્રેજ હાસ્યરસકારોનાં ઘણાં પુસ્તકો હતાં એટલે મારા વાચનના આરંભ કાલથી જ જેરોમ કે જેરોમ, ડબલ્યુ ડબલ્યુ. જેકબ્ઝ, બારી પેઈન, સર જેમ્સ બારી, આર એન્ડમ, માર્ક ટવેન મોરલી રોબટર્સ કેબલ હૉવર્ડ, પેટ રિજ, ટૉમ ગેલન વગેરે હાસ્યરસકારોની કૃતિઓ મેં વાંચી નાખેલી. સાથે સાથે જી. એફ વૉટસ, લૉર્ડ લેઈટન. ઓસકાર વાઈલ્ડ, નેપોલીઅન વગેરેની જીવનકથાઓ પણ મેં વાંચેલી. હાસ્યરસકારોની કૃતિઓ બાદ કરતાં મને તે વેળા ડિકન્સના 'પિકવિક પેપર્સ' અને 'ડેવિડ કોપરફીલ્ડ' અને થોમસ હાર્ડીની 'વીસેક્સ ટેઈલ્સ' અને 'લાઈફ્સ લિટલ આયર્નીઝ' અને ઓલિવ સ્ક્રીનરની 'ડ્રીમ્સ' એ ચોપડીઓએ વિશેષ આકર્ષેલો. એમાં પણ 'ડેવિડ કૉપરફીલ્ડ' વાંચતી વખતે મને જે આનંદ થયેલો તેવો અને તેટલો આનંદ મને પાછળથી કોઈક જ વખતે થયેલો એનું કારણ એ હતું કે તે પુસ્તક મેં વાંચવાનું શરૂ કર્યું તે વેળા હું એક સખત માંદગી ભોગવીને તેમાંથી સારો થતો જતો હતો. આવે સમયે જો સારું પુસ્તક મળી જાય છે તો કોઈ અપૂર્વ પ્રકારનો આનંદ અને અસાધારણ સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ડીટેક્ટીવ કથાઓ મેં સેંકડો વાંચી હશે તેમાં કોનન ડોઈલનો શેરલૉક હોમ્સ અને ચેસ્ટરટનનો ફાધર બ્રાઉન એ બે ડીટેકટીવો મારા ખાસ પ્રિય ડીટેકટીવો છે. એબટે લખેલી નેપોલીઅનની જીવનકથાએ નેપોલીઅનને મારો 'હીરો' બનાવી દીધો. તે પછી મેં એ અમર વ્યક્તિ વિશે ડઝનબંધી પુસ્તકો વાંચેલ.

કોઈપણ વસ્તુ પ્રત્યેનો અણઘટતો પક્ષપાત એને વ્યસન બનાવે છે અને એ વ્યસનનો અતિરેક એને દુર્વ્યસન બનાવે છે. મને વાંચનનું દુર્વ્યસન હતું એમ કહીએ તો ચાલે. હવે તો લાગલાગટ કલાકો સુધી

વાંચવું એ મારી તબિયતે અશકય જ બનાવી દીધું છે. પણ તે પહેલાં મને એનો એટલો નાદ હતો કે સારું પુસ્તક હાથમાં આવે તો હું અન્ય ગમે તે પ્રવૃત્તિનો ભોગ આપી શકતો અને રાતના બબ્બે વાગ્યા સુધી વાંચવામાં મને કશું અસામાન્ય લાગતું નહિ. કોઈ કોઈ વાર હું અમુક પુસ્તકથી એટલો બધો આકર્ષાતો કે સ્કૂલમાં કે ટેકનિકલ ઈન્સ્ટીટયુટમાં તો શું પણ ઓફિસે જતો ત્યારે પણ ત્યાં ન જતાં આખો દિવસ એ પુસ્તક વાંચતો અને પૂરું કરીને જ અટકતો. હજી વ્યસન તો છે જ પણ આવા પ્રયોગો શકય બનાવે એવી તબિયત નથી.

આશરે ૧૯૦૪ માં જયસુખલાલનાં અને નાની બહેન રમનગવરીનાં લગ્ન થયાં. તે વખતે અમારી પૈસા સંબંધી સ્થિતિ સારી ન કહેવાય છતાં એ બે લગ્નો બડી ધામધૂમથી કરવામાં આવ્યાં. પોતાનો મોભો સાચવવા અથવા તો કીર્તિ વધારવા કાકાજીએ આવું કર્યું હતું એ હું માનતો નથી. એમનું માનસ કૈંક જુદી જ દિશામાં કામ કરતું. ગૃહસ્થો પૈસાથી કરકસર કરે નહિ, આગળ જેમ લગ્નો કર્યાં, તેવી રીતે બીજાં લગ્નો પણ થવાં જોઇએ. આ લગ્નો પછી બીજાં લગ્ન જોવા બા જીવવાની નથી, જયસુખ કમાતો થશે પછી પૈસાની ચિંતા રહેવાની નથી આવા આવા વિચારોથી જ કાકાજી બધું કામ કરતા હતા અને ગજા ઉપરાંત ખર્ચ કરતા હતા. એથી જ એમના મરણ પછી લોકોએ એમ ધારેલું કે કાકાજી બહુ મોટી રકમ પાછળ મૂકી ગયા હશે. જ્યારે વસ્તુસ્થિતિ એ હતી કે માત્ર ત્રણ હજાર રૂપિયા સ્પીશી બેંકમાં હતા અને તે પણ કાકાજીના મૃત્યુ પછી તૂટી ગઈ એટલે ગયા !

લગ્નમાં ઇદનજાનનો મુજરો પણ થઈ ગયો અને અસલના રિવાજ પ્રમાણે લગ્નની આગળ છ સાત દિવસ અને પાછળ છ સાત દિવસ આખા મહોલ્લાના અમારાં પીતરાઈને જમવાનાં નોતરાં હતાં; એટલું જ નહિ પણ એઓ જમવા આવ્યાં હતાં પણ ખરાં. હવે તો લગ્નમાં એકાદ બે ટંક જમવાનું મળે છે. હું તે વેળા માત્ર ચૌદ વર્ષનો હતો છતાં તે સમયમાં વિવાહને માટે લાયક વયનો ગણાતો હતો એટલે મારે ફેશનબલ ફરવું એ આવશ્યક હતું પણ તે સમયમાં મોટાનાં લૂગડાં નાના પહેરે એ રવૈયો હતો. મારે માથે જયસુખલાલ

અને મંગળ મામા બે હતા એને પરિણામે મને લગ્નમાં નવાં કપડાં મળે એવી આશા જ નહોતી. ખૂબ માથાઝીક કરીને મેં લગ્નને દિવસે પહેરવાનાં કપડાં ગોઠવ્યાં. જયસુખભાઈની ઝીકટીકની ટોપી, મંગળ મામાનો લાલ મખમલનો કાચોબી કોટ, ચારેક ઇંચીયા, રતાળુ રેશમી કિનારનું ધોતીયું (તે પણ કોઇ સગાનું) અને બૂટ મોજાં. આમાં બૂટ મોજાં મારાં હતાં. બૂટ 'ડૉસન'ના રૂપિયા પાંચનાં હતાં. બુટનું સુંવાળું તળીયું હોવાથી લગ્નને દિવસે બેએક વખત હું ગબડી ગયો હતો છતાં મેં છોકરીઓનાં માબાપનું સારું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું એમ સ્મરણમાં છે. અમુક છોકરીઓનાં માગાં આવ્યાં પણ ખરાં, મારા કાકાની છોકરી નંદુબહેને એ બાબતમાં બહુ મહેનત પણ કરી પણ કાકાજીએ 'દીકરા ભણે તો ખરા' કરીને એ આખી ઓળવળ દાબી દીધી. એ છોકરીઓમાંથી જેટલીના નામની મને ખબર પડી તેટલીને મેં જોઇ પણ લીધેલી. આપણે કુંવારા હોઇએ ત્યાં સુધી દરેક છોકરી ખૂબસૂરત જ લાગે એવી એ જમાનાની તાસીર હતી. હવેના જમાનાની આંખે કાંઈ જુદું જ લાગતું જણાય છે.

તે સમયમાં લગ્નસરાના મહિનામાં ૨૦–૨૨ ન્યાતો તો અમે જમેલા. અમારી ન્યાતો રાતે હોય અને અમે સ્ત્રીઓને પીરસવાનો લહાવો ચૂકવા તૈયાર ન હતા એટલે જમવામાં પણ બીજી ધાલમાં જમવાનું થાય અને પરિણામે અમે ઘેર બારેક વાગ્યાની આસપાસ પહોંચતાં. ખૂબસૂરત દેખાવાનો યત્ન કરવો એ પણ એક પ્રકારની નામર્દાઈ છે એમ કાકાજી માનતા એટલે મારે મારા કાકાને ત્યાં સુગંધી તેલ અને કાંસકી રાખવાં પડતાં. ઘેરથી નીકળું ત્યારે વાળ અસ્તવ્યસ્ત હોય. બરાબર પાસેનું ઘર કાકાનું; ત્યાં જઈને માથે તેલ ઘાલું અને વાળ હોળું એ પ્રમાણે મારે કરવું પડતું. આ બાબતમાં કાકાને ત્યાંના સ્ત્રીમંડળની મને સારી સહાય મળતી.

હવે ઘણી ખરી જ્ઞાતિઓમાં ન્યાતનાં જમણવાર ન્યાતોની

વાડીમાં થાય છે. કેટલાંય વર્ષો થયાં હું એવા જમણવારમાં ગયો નથી એટલે હવે ન્યાતમાં–વાડીમાં જમતી ન્યાતોમાં કેવું વાતાવરણ જામે છે એનો મને અનુભવ નથી. પણ અમારા જમાનામાં કોઈ કોઈ પ્રસંગે વાડીમાં અમે જમેલા ત્યારે તો મને લાગેલું કે જે પ્રકારનું પ્રેમ રસ ભર્યું, આનંદભર્યું અને ઉત્સાહભર્યું વાતાવરણ રસ્તા ઉપર બેઠેલ ન્યાતમાં જામતું તેનો સોમો ભાગ પણ ન્યાતની વાડીના ભોજનમાં જામતું નહિ. એનું મુખ્ય કારણ જગ્યાની સંકડામણ હશે અને કોઇ-પણ ઠેકાણે પણ એકાંત ન મળી શકે એ હશે. જાજરુઓથી ભરચક રસ્તામાં અમે જમવા બેસતાં હતાં તે વેળા મેં 'ભદ્રંભદ્ર'માંનું જમણવારનું વર્ણન વાંચેલું પણ એથી મને એવી જમણવારો પ્રત્યે સૂગ આવી હોય એવું ધ્યાનમાં નથી. ન્યાતના જમણવાર કરતાં બેત્રણ ગણી વધુ ખર્ચાળ ગાર્ડનપાર્ટી જેણે હમણાં હમણાં, કહેવાતાં સાદાં અને સસ્તાં લગનના કાર્યક્રમમાં સારું સ્થાન લીધું છે તે પાર્ટીઓમાં પાછો સંવનનને અવકાશ મળતો હશે એમ લાગે છે: જોકે એમાં પણ રાતના અગીઆર–સાડા અગીઆરે, આછાં અજવાળે રસ્તા ઉપર જમતાં જમતાં અને પીરસતાં પીરસતાં જે સંવનનયોગ્ય વાતાવરણ થતું તે થતું હશે કે નહિ એ મારા જેવાથી કહી શકાય નહિ. પણ કદાચ આમ પણ હોયઃ અસલના યુદ્ધોમાં તરવાર ભાલાથી જ્યારે યોદ્ધાઓ સામસામા લડતા ત્યારે જે પ્રતિભા હતી, શૌર્યને માટે સ્થાન હતું તે નેપોલીઅનના સમયના યુદ્ધોમાં નહતું. નેપોલીઅનિક યુદ્ધોમાં જે ગૌરવ હતું તે ૧૯૧૪–૧૮ના મહાયુદ્ધમાં નહોતું. અને ૧૯૧૪–૧૮માં જે કાંઈ રહ્યુંસહ્યું ઓજસ્ હતું તે આ ૧૯૩૯થી શરૂ થએલ યુદ્ધમાં નથી; છતાં દિનપ્રતિદિન એ યુદ્ધ વધુ વ્યાપક, વધુ ઉગ્ર અને તીવ્ર થતાં જાય છે એમ પ્રેમયુદ્ધમાં પણ પરિવર્તન થયું જ હશે–થવું જ જોઈએ એ કુદરતનો સહજ નિયમ ગણાય.

છોકરાઓ–યુવકોનાં કપડાંની ફેશન પણ કેટલી બદલાઈ ગઈ!

કાચોબી મખમલના કોટ ઉપરથી રંગીન રેશમી ડગલા, ત્યાંથી સાદા કોડેક ચાયનાના રેશમી ડગલા, ત્યાંથી સાવ સાદા સેટિન ડકના ડગલા, વચમાં જાડી અને પછીથી પાતળી ખાદી અને હવે રેશમી સુંદર લૉંગક્લૉથની કફની અને ચુસ્ત સૂરવાલ તથા શેરવાણીઓ ! માથે લપ્પાની ટોપીઓમાંથી, મખમલની ટોપીઓ, તેમાંથી ચીનાઈ અને મિસ્રીની હંગેરિયન અને બેંગ્લોર અને તેમાંથી ગાંધીશાહી ટોપીઓ કે બંગાળીઓની માફક ઉઘાડાં માથાં. પગમાં ધોતિયાં ઉપર હોલબૂટ ઉપરથી બોસ્ટોકનાં શૂઝ, તેમાંથી સ્લિપર્સ, તેમાંથી ગ્રીક સેંડલ્સ, અફઘાની જોડા અને નાજુક ચંપલો કે મીરજાઈ જોડા !

સ્ત્રીઓમાં પણ નાજુક બદનથી ઉપાડાય પણ નહિ તેવી ઝીક કસબથી મઢેલી ભારે સાડીઓ ઉપરથી શેલાંઓ, જ્યોર્જેટો અને સાદી છતાં સફાઈદાર અને કલામય સાડીઓ અને સાળુઓ, કોણી સુધીની ચોળીઓ ઉપરથી ફુગ્ગાવાળી બાંય અને ત્યાંથી કપાતી કપાતી બાંય તદ્દન અદૃશ્ય જ થઈ ગઈ તે ચોળીઓ, જવાહર જાકીટ જેવી બની ગઈ, વચમાં બ્લાઉઝ ઉપર કબજા પણ આવી ગયા અને વળી હવે પાછી પફ બાંયો દેખાવા માંડી છે. પગમાં સ્લિપર ઉપરથી મોજડી અને હાલમાં તો અનેક પ્રકારનાં ચંપલો અને સેંડલો જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

સ્ત્રી–પુરુષોના પહેરવેશ–તેમાંય મુખ્યત્વે કરીને સ્ત્રીઓના પહેરવેશમાં જેમ પશ્ચિમમાં જાતિશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોને અનુસરીને ફેશન બદલાતી જાય છે તેમ સમજીને આપણે ત્યાંના દરજીઓ ફેશનમાં ફેરફાર કરતા હશે એ મનાતું નથી. પણ ફેરફાર થાય છે એ વાત તો ચોક્કસ છે; એટલે ફેરફાર થયા કેડે આપણે જો જાતિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એની તપાસ કરીએ અને સાથે સાથે પશ્ચિમની સ્ત્રીઓનો પહેરવેશ અને તેના પ્રતિવર્ષે થતાં જતાં પરિવર્તનોનો ખ્યાલ રાખીએ તો સમાજના દૃષ્ટિબિંદુમાં થતા ફેરફાર આપણે જોઈ શકીએ ખરા.

પરંતુ આવી શાસ્ત્રીય વાતો ઘડીભર બાજુએ રાખીએ તો પણ એટલું તો ચોક્કસ કે આપણે ત્યાં સ્ત્રીઓના તેમજ પુરુષોના પહેરવેશમાં ફેરફાર થયા કરે છે તે રૂચિકર તો છે જ. અલબત્ત જેમ સ્ત્રી અને પુરુષનું શરીર જુદા પ્રકારનું હોય છે તેમ એમણે પહેરવો જોઈ તો પહેરવેશ પણ જુદા પ્રકારનો હોવો જોઈએ. પણ સામાન્ય રીતે એમ બનવું અસંભવિત અને અશકય છે એટલે પહેરનારે માત્ર એટલું ધ્યાન રાખવું ઘટે કે જે પહેરવેશ એ પહેરે છે તે એને છેક અઘટિત નથી લાગતો. સુંદર અને કલામય પહેરવેશમાં પૈસાને અમુક પ્રમાણમાં સ્થાન છે પણ લોકો ધારે છે એટલું મોટું તો નથી. એ બાબતની ખાસ દૃષ્ટિ કેળવાયેલી હોય અને ખરીદ કરતી વખતે જરા કાળજી અને મહેનત લીધી હોય તો મનુષ્ય સારી રીતે ફરી શકે અને ભોજું દેખાય નહિ—અલબત્ત, તેમ મનુષ્યોએ ઉછાંછળાં, ઈસ્કી લાગે તેવું પણ પહેરવું ન જોઈએ, કારણ કે સરસ, સુઘડ અને કલામય વસ્ત્રાભૂષણ પરિધાન એ સંસ્કારનું લક્ષણ છે પણ વિચિત્ર લાગે તેવું પહેરવું એ માત્ર એક પ્રકારનું " એકિઝબિશનિઝમ " જ ગણાય-ગણાવું જોઈએ.

સૂરતમાં મે મહિનો બહુ આનંદમાં જતો. તે વખતે ભરચક લગ્નસરા હોય એટલે રજાક અને મિયાંનાં તેમજ અન્ય બેંડોના અને સુંદર શરણાઈ અને ચોઘડના સૂરથી વાતાવરણ આનંદમય હોય. જમણવાર પુષ્કળ જામી પડી હોય, યુવક—યુવતીઓને તમે તેમના સુંદરમાં સુંદર વેશમાં જ જોતા હો. આ બધાં ઉપરાંત અમારી ન્યાતના યુવકોની સંસ્થાઓ કોન્સર્ટો કરતી અને રમત ગમતોના મેળાવડાઓ પણ કરતી. અમારી સંસ્થાના કામકાજમાં જયસુખલાલ અને હું પણ રચ્યા પચ્યા રહેતા. ઇલોકયુશનમાં, નિબંધોમાં, અભિનયમાં એમ તો મેં અનેક ઈનામો એ સંસ્થાદ્વારા ન્યાતના મેળાવડાઓમાં લીધેલાં પણ સૌથી અજબ તો એ હતું કે મેં એક વખત લાકડી પટામાં

ઈનામ લીધેલું ! જેણે જિંદગી ધરીને તંદુરસ્તી ભોગવી નથી તે માણસ લાકડીપટામાં પહેલું ઈનામ મેળવે એ અસાધારણ નહિ તો બીજું શું ? પણ એ ઉપરથી જોઇ શકાય તેમ છે કે મારામાં પરીક્ષકોને સંતોષવાની—એ વિષય મને જરા પણ ન આવડતો હોય છતાં ય—શક્તિ બહુ સારા પ્રમાણમાં હતી, એ અસાધારણ અનુભવનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણે છે:—

કાયસ્થ એસોસિએશન તરફથી વાર્ષિક રમતગમતના મેળાવડા અને કૉન્સર્ટો થતા; આમાં બેએક વર્ષથી લાકડીપટામાં પણ બે ઈનામો મળતાં. બે વર્ષ સુધી પ્રસન્નલાલ દફએ એ ઈનામ લીધું. યુજન સેંડો મુંબઈ આવેલો અને તેના અંગનું ઉત્તમ સૌંદર્ય જોઈને પ્રસન્નલાલને કસરતની પ્રેરણા થઈ આવેલી. અને તે પ્રમાણે તેણે પોતાના શરીરને અતિ સુંદર બનાવેલું પણ ખરું. લાકડીપટામાં તે નિષ્ણાત હતા, પણ ત્રીજે વર્ષે પોતે નહિ ઉતરવાનો પ્રસન્નલાલે નિશ્ચય જાહેર કરી દીધો એટલે મારું મન લલચાયું. પહેલું ઈનામ સાત રૂપિયાનું હતું જે રકમ એ જમાનામાં ઘણી મોટી ગણાતી. બે મહિનામાં હરીફાઈ હતી અને બે માસ પહેલાં એની જાહેરાત કરવામાં આવી હતી. જેમને શીખવું હોય તેમને માટે ત્યાંના અનાથાશ્રમમાં ઉસ્તાદ શીખવે એવો પ્રબંધ હતો.પણ અનાથાશ્રમ એટલે ખાસી બે અઢી માઈલની મજલ. રોજ એટલી મજલ કરીને એ શીખવા જવાની મારી તનની તૈયારી પણ નહોતી અને મનની તૈયારી પણ નહોતી. ચારેક છોકરાઓ ત્યાં જવા મંડયા હતા તે પણ મેં જાણ્યું. પણ મને મારી બુદ્ધિમાં વિશ્વાસ હતો. દોઢ બે મહિનામાં લાકડીપઠા શીખી શકાય ·એવું હું માનતો નહતો એટલે ખરું જોતાં એ કલાથી અજ્ઞાન અમે ચારપાંચ જણા હરીફાઈ કરવાના હતા એમ જ હું તો માનતો હતો. પ્રસન્નલાલ મારા મિત્ર અને ગુલાબી માણસ. એમને મેં મારો વિચાર જણાવ્યો અને એ સાત રૂપિયા હું લઈ શકું એવી મદદ કરવાની મેં તેમને વિનતિ કરી. પહેલાં તો એ પુષ્કળ હસ્યા કારણ કે મારો મંદવાડ, મારી નાજુકાઇ

એ બધું જાણીતું હતું, છતાં આખરે મારા આગ્રહથી એમણે એ કલા શીખવવાનું માથે લીધું. પણ શીખવતી વખતે પણ એ મારા વિચાર સમજી નહિ શકયા. ખાસ દાવ શીખવા કરતાં મેં તેના આરંભના પેંતરા શીખવામાં વધારે કાળ ગાળ્યો અને ઘેર પણ એ પેંતરા કરવાની તાલીમ લીધા કરી.

નિર્ણીત દિન આવ્યો. અનાથાશ્રમનો ઉસ્તાદ પરીક્ષક નિમાયો. મારી સામે એક હરીફ આવ્યો. આવી બાબતોમાં મનુષ્યોનું માનસ કઈ દિશામાં કામ કરે તે હું જાણતો હતો. ટૂંકા વખતમાં કુસ્તી કે લાકડીપટા કે એવી કલા શીખવી હોય તો સામાન્ય રીતે માણસ પહેલાંની, ઉપયોગ વગરની, પ્રારંભિક ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરીને દાવપેચ ઉપર વધારે ધ્યાન આપે. વળી એટલા અલ્પ સમયમાં નિયમો શીખવા પાછળ પણ ખાસ ધ્યાન આપે નહિ. મેં તો આ બે વસ્તુ ઉપર જ વધારે ધ્યાન આપેલું. આથી આરંભમાં જ્યાં મેં કલામય પેંતરો કરવાનો શરૂ કર્યો કે તરત ઉસ્તાદના મોંમાંથી 'વાહવાહ' નીકળી પડયું. હરીફ તો આ કૌશલ્ય જોઇને ઠંડો જ થઈ ગયો અને પછીથી એ કાંઇ પણ કરવા જાય તે પહેલાં તો નિયમો મેં બહુ પાકા કરેલા તેથી સલામી થતાં મેં લાકડી મારી ને હું જીત્યો.

બીજા બે છોકરાઓ વચ્ચે હરીફાઈ ચાલી. બંને પેંતરા નહોતા જાણતા એટલે જોનારાઓએ એમની સારા પ્રમાણમાં ઠેકડી કરી. બાકી રહેલો પાંચમો તો મારો ઠઠેરો જોઈને જ હરીફાઇમાંથી ખસી ગયો એટલે પેલા બીજા 'રાઉંડ'માં જીતેલો તે મારી સામે ગોઠવાયો. તેનો સ્વભાવ તીખો હતો. મારા વખાણનારામાંથી કોઈએ એને કહ્યું કે 'પહેલાં પેંતરા બેંતરા શીખો અને પછી મેદાને પડોને.' એટલે એણે ગાળગાળી કરી મૂકી ને પરીક્ષકથી માંડીને ઘણાની ખફગી વહોરી લીધી. પછી અમારા યુદ્ધનો આરંભ થયો એટલે મેં તો આસાનીથી પેંતરા કરવા શરૂ કરી દીધા. પેલો એમનો એમ ઊભો

રહ્યો, અને જાહેરમાં પોતાના અજ્ઞાનનું પ્રદર્શન થયું એ જાણી વધારે ઉશ્કેરાયો એટલે એણે સલામી થતાં પહેલાં જ મને લાકડી ઝપેટી કાઢી. ઉસ્તાદે સ્વાભાવિક રીતે જ એને ચેતાવ્યો. આ ગરબડમાં મેં એની સાથે હાથ મિલાવી દીધો અને તે પછી તરત લાકડીનો ઘા કરી દીધો. ઉસ્તાદે અવાજ કર્યો કે હું જીત્યો ! પેલા છોકરાએ વધારે ઉશ્કેરાઈને મારા ઉપર હૂમલો કર્યો પણ એનાથી જરા પણ વ્યગ્ર થવાને બદલે મેં એ જ ક્ષણે બહાદુરીથી પીછેહઠ કરી, ભવિષ્યમાં ડંકર્કમાં થયું તેવું વિધાન આદર્યું અને મારા મિત્રવૃંદમાં હું ભરાઇ ગયો. પેલાને બીજા બધાએ ઝાલી લીધો, અને ઉસ્તાદે તેમજ બધાએ સારી રીતે ઠપકો આપ્યો. આ પ્રમાણે મેં શારીરિક કસરતોમાં પહેલી વાર અને છેલ્લી વાર ઈનામ લીધું અને સાત રૂપિયાની ગંજાવર રકમનો હું માલિક થયો.

કોન્સર્ટો, લગ્નસરા અને રમતગમતો એ બધાંમાંથી પુરસદ મળવી મુશ્કિલ હતી છતાં કાકાજી મને અને જયસુખલાલને બીજે ત્રીજે દિવસે પૂછતા કે 'અભ્યાસ કેમ ચાલે છે ?'

સવારે વહેલામાં વહેલા છ–સવા છએ ઊઠીને, ચાહ પીને સાડા સાત આઠ વાગ્યે રીહર્સલો માટે જવું. પાછા આવીને જમવું. જમીને અમારા ત્રીજા માળના ઓરડામાં જવું. ત્યાં જુદી જુદી રમતો રમીએ કે પછી અભ્યાસ વગરનું સાહિત્ય વાંચીએ. તે પછી થોડીવાર તકિયાની સામસામી મારામારી કરીએ અને પછી ઊંઘ લઈએ. તે વખતે જયસુખભાઈ બપોરના અઢી વાગ્યાનું એલાર્મ મૂકતા; કારણ કે નહિ તો ચાહ તૈયાર થાય તે વખતે અમને કોઈ ઉઠાડવા આવે અને અમે પકડાઈ જઈએ તો અમારા બાર વાગી જાય ! આ તો અઢીનું એલાર્મ વાગે એટલે અમે ઊઠીને મોં ધોઇને તૈયાર થઇ જઈએ અને ત્રણ વાગે બહેનનો કે બાનો કે કાકાજીનો અવાજ થાય કે તરત અમે ચાહ પીવા નીચે ઉતરીએ. આ વખતે મને કાકાજી પ્રશ્ન કરે કે 'કેમ અલ્યા,

વાંચવાનું ચાલે છે કે ?' એટલે હું હકારમાં માથું ધૂણાવું. ભાઈને પૂછે એટલે ભાઇ જવાબ આપે: 'એક વખતનું 'રીવિઝન' પૂરું થઇ ગયું.' તે વખતે અમુક કામની ચોપડીઓ તો એમણે ખરીદી પણ ન હોય !

ચાહ પીધા પછી તો થોડીવાર ગપ્પાં અને પછી ફરવા જવાનું હોય કે રીહર્સલો હોય કે પછી લગ્નોમાં જવાનું હોય. રાતના કાં તો ન્યાતમાં જમવાનું કાં તો ઘેર જમીને પછી સોગટાંબાજી કે પત્તાં. નહિ તો પછી પાછા ત્રીજે માળે જઈને અભ્યાસ સિવાયનું વાંચન અથવા નિર્ભેળ ગપ્પાં ! આ અમારું બે મહિનાનું જીવન હતું.

આ સ્થળે, ૧૯૦૪માં, મુંબઇમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સાથે મોટું પ્રદર્શન ભરાયું તે વેળા હું સર્વથી પ્રથમ ઘરમાંથી છૂટો થઇને બહારગામ ગયો તે ટપકાવી લઉં. એ પ્રદર્શન 'ઓવલ' ઉપર ભરાયું હતું અને મને એમ લાગે છે કે એટલા વિસ્તારવાળું બીજું પ્રદર્શન મુંબઇમાં ત્યારપછી ભરાયું નથી. મહાસભાની સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ સર ફીરોઝશાહ મહેતા અને પ્રદર્શન કમિટીના પ્રમુખ સર વિઠલદાસ ડી. ઠાકરશી હતા. જયસુખભાઈ તે વેળા એલફિન્સ્ટન કોલેજમાં ભણતા અને નાનાભાઈ જજના કુટુંબીજનો નેપીઅન સી રોડ ઉપર આવેલા એમના કુશાદે બંગલામાં રહેતાં હતાં તેમને ત્યાં રહેતા હતા. ત્યાંના મારી વયના છોકરાઓએ જયસુખભાઇદ્વારા ખૂબ આગ્રહ કર્યો અને મને મુંબઈ જવાની રજા મળી. તે વેળા જિંદગીમાં પહેલી જ વાર મારે પોતાને માટે નવો ડગલો તૈયાર કરાવવામાં આવ્યો. આઠેક આને વાર સોંઘા ઘેરા ભૂરા રંગના ચેકનો એ ડગલો મને હજી યાદ આવે છે. કાકાજીના કહેવાથી નરસિંહ દરજીએ બાંહ્યને ખાસ્સો દોઢ દોઢ ઇંચીયા અંતરસેવો મૂક્યો હતો. ટોપી પણ ત્યાં સુધી મોટેરાઓની ઉતરેલી પહેરતો તેને બદલે એક હંગેરિયન ટોપી મને આપવામાં આવી.

મુંબઇ વિશે મારા ખ્યાલ કાંઇ અજબ હતા, એમાં મુંબઈ એ નામનું સ્ટેશન હશે એ ખ્યાલ મુખ્ય હતો. જાણે હું કોઈ મહા વિકટ અને દૂર દૂરની મુસાફરીએ જતો હોઉં તેમ હું અને ઘરના માણસો વ્યગ્ર થઈ ગયાં. હું મુંબઇ ગયો. ત્યાં રેંકળાથી માંડીને વિક્ટોરિયાની લાંબી ને લાંબી હાર અને ઘોડાની ટ્રામો જોઈને હું બહુ આનંદ પામ્યો. નાનાભાઇને ત્યાં કુટુંબીજનોનું એક મોટું જુથ હતું. એમનું સંયુક્ત કુટુંબ બેત્રણ વર્ષ પછી છૂટું થયું. દોલતરામ જમીયતરામ અને તેમના ભાઈ઼ઓ, મા, પત્ની, કપીલરામ વકીલ, કનૈયાલાલ વકીલ, કૃષ્ણલાલ નાનાભાઈના પુત્રો વગેરે બધાંયે મારી ખૂબ જ પરોણાગત કરી. પ્રદર્શનમાં અમારી એક જંગી ફોજ ઉપડતી અને ત્યાં પણ સારા પ્રમાણમાં તોફાનમસ્તી થતાં.

તે જ વેળા ફીરોજશાહ દસ્તુરે પોતાના ભાઈ દીનશાહ દસ્તુરથી છૂટા પડીને જુદી ચશ્માની દુકાન ખોલી હતી, તેના લગભગ પહેલા ગ્રાહક તરીકે હું ગયેલો અને ફીરોજશાહે મને ચશ્મા આપતી વેળા કહેલું કે બબ્બે વર્ષે ચશ્માં બદલાવવાં પડે એટલી આની આંખ ખરાબ છે; પણ હું એવો નંબર આપું છું જેથી કદાચ એને એ પ્રમાણે થતા અટકે. અને ખરેખર, એ જ નંબરનાં ચશ્મા હું આજ સુધી પહેરું છું. ફીરોજશાહ મરી ગયા ત્યાં સુધી કહેતા હતા કે આ છોકરાની છબી મારે દુકાનમાં ટાંગવી જોઈએ, કારણ કે આના કિસ્સાથી મારી હોંશિયારી આબાદ સાબીત થાય છે.

ફીરોજશાહના ગુજરી ગયા પછી, જ્યારે હું લગભગ ૪૨ વર્ષનો હોઇશ ત્યારે મેં તે દુકાને જઈ ફરિયાદ કરી કે મારો વાંચવાનો નંબર ફેરવાયો છે. ત્યાંના દાક્તરે આંખ તપાસી પણ તેને કશી સમજણ પડી નહિ, એટલામાં એ લોકો અંદર અંદર વાત કરવા મંડયા કે આ દુકાન ઉઘડી ક્યારે ? મેં કહ્યું કે તારીખ તો હું નહિ કહી શકું પણ ડીસેંબર, ૧૯૦૪ માં એ ઉઘડી હતી અને હું

એનો લગભગ પહેલો ગ્રાહક હતો. દુકાનમાંના બધા તો સાંભળીને સડક થઈ ગયા અને તેમાંના એકે મને પૂછ્યું, "મિસ્ટર, તમે કેવડા હતા ત્યારે ચશ્મા લીધેલાં?" મેં જવાબ આપ્યો. "ચૌદ વર્ષનો હતો ત્યારે." તેમણે તરત સવાલ પૂછ્યો, "એટલે, શું તમે ચાળીસની ઉપરના છો?" મેં હા પાડી. એમણે કહ્યું કે "આ વાત નીકળી નહિ હોત તો અમે તો મુંઝાયા જ કરત, કારણ કે તમને ચાળીસ વર્ષના ધારે કોણ? તમને તો અમે અઠ્ઠાવીસ–ઓગણત્રીસ વર્ષના ધારતા હતા. પણ ચાલો, હવે સમજાઈ ગયું. તમને તો ચાળીસાંનાં ચશ્મા આવ્યાં છે!"

મુંબઈમાં ઘોડાની ટ્રામમાં બેસવાનો એ લહાવો પહેલો અને છેલ્લો જ હતો; કારણ કે અમે જાથુકને માટે ૧૯૦૭ માં મુંબઈ આવ્યાં ત્યારે તો એ ઘોડાની ટ્રામને બદલે ઇલેકટ્રિક ટ્રામ થઈ ગઈ હતી, એમ યાદ છે. એ ઘોડાની ટ્રામમાં ચાલતી ટ્રેને ચડી જવામાં બહુ આનંદ આવતો. તેમાં પણ સવારનો ઠંડો પહોર હોય, બેને બદલે એક ઘોડાની ટ્રામ હોય અને હાંકનારની પાસે પહેલી જ હારમાં જગ્યા ખાલી હોય અને તેના ઉપર ચાલતી ટ્રામે ચડીને બેઠા હોઈએ તો જે આનંદ અને રસ આવતો તે તો કાંઈ અદ્ભુત જ હતો.

પ્રકરણ અગિયારમું

૧૯૦૬ માં બા મરણ પામ્યાં. ૧૯૦૭ માં કાકાજી અને અમે બધાંએ સૂરત સદાને માટે છોડયું. પરંતુ મુંબઇના જીવનનો ઇતિહાસ આરંભું તે પહેલાં સૂરતની કેટલીક વ્યક્તિઓને એક વાર સંભારી લેવાની લાલચ છોડી શકાતી નથી. જ્યારે અમારાં અન્ય સગાં-વહાલાંઓનો પરસ્પર સંબંધ એવો ને એવો રહ્યો છે ત્યારે અમારો, અમુક સંજોગોને લઈને, વચમાં તો છેક તૂટી ગયો હતો અને ફરીથી થોડાંક સગાંઓ સાથે સંધાયેલો. એટલે જે વ્યક્તિઓ જોડે અમે કુટુંબીજનો તરીકે ફરતાં તે અત્યારે અમને અપરિચિત લાગે છે. જો કે અત્યારે સગાંઓનો મોટો ભાગ તો મૃત્યુ પામ્યો છે છતાં રહ્યાં સહ્યાં પણ અજાણ્યા જેવાં જણાય છે. આમ જૂના સંબંધો તૂટી જવામાં અમુક પક્ષનો કે અમુક વ્યક્તિનો દોષ હતો અથવા તો હોય છે એમ કહેવું ખોટું છે. સંજોગો અને સમય હમેશ બદલાતા જાય છે એટલે અસંખ્ય દૃષ્ટાંતોમાં એવું બને છે કે કોઇના પણ દોષ વિના બધાં પોતપોતાને માર્ગે પ્રયાણ કરતાં પરસ્પરનું અંતર વધતું જાય છે અને પછી એ અંતર પાછું કપાતું નથી.

આજના જમાનાની જ વાત લ્યો. સ્કૂલોમાં અને કૉલેજોમાં અનેક યુવક–યુવતીઓ મળે છે, તેમાં અમુક યુવક–યુવતીઓ એકમેકની અતિ નિકટ આવી જાય છે, એમને એમ જ લાગે છે કે અમે એકબીજાં વગર રહી શકશું જ નહિ. પરંતુ કાળ અને સંયોગો આવા નિશ્ચયો, આવી ભાવનાઓ અને આવી મહેચ્છાઓ પ્રત્યે માત્ર હસે છે, અને પોતાનું કાર્ય કરે જાય છે. અચાનક સૌ લોકો જુદાં જુદાં ગામમાં જાય છે. એમાંના અમુક જુદી લાઇન લે છે, અમુક પરણી જાય છે. અલ્પ

સમય પત્રવ્યવહાર નિયમિત ચાલે છે, પછી અનિયમિત ચાલે છે અને પછી અટકી જાય છે.

તે પછી પાછાં એઓ અકસ્માત કોઈ સ્થળે મળી જાય છે તો બે પાંચ મિનીટ એઓ વાત કરીને મૌન ધારણ કરી લે છે. કારણ કે એમને કયા વિષય ઉપર વાત કરવી એ સમજાતું નથી, વાત કરવી એ પણ એમને ભયભર્યું લાગે છે. પરિણામે તેઓ મૌન ધારણ કરે છે એ તેમને તેથી પણ વધારે ભયભર્યું—અને એથી પણ ખરાબ—અને કદાચ ઉપહાસભર્યું લાગે છે. એટલે 'ચા આ લો મળશું' કરીને એકબીજાથી દૂર નાસવાનો યત્ન કરે છે. સંસારમાં સંજોગવશાત અથડાઈ પડેલાં હૈયાંઓ પાછાં તે જ પ્રમાણે સંજોગવશાત્ દૂર જુદા જુદા પ્રવાહમાં ઘસડાઇ જાય છે—કોણ જાણે શા માટે તેઓ અથડાય છે, કોણ જાણે શા માટે તેઓ દૂર જાય છે, કોઈના હૈયામાં એ ઝખમોની નિશાની સરખી પણ રહેતી નથી; કોઈ હૈયામાં એ ઝખમ વર્ષો વીતી જાય છે છતાં એવા ને એવા તાજા રહે છે અને ડંખ્યા કરે છે. ખયર !

દિવસ અને રાતનો ગમે તે સમય હોય, કાકાજી અને અમારા કાકા ઉમિયારામ (જેમને અમે મોટાભાઈ કહેતાં)ના પોતપોતાના કઠેરામાં ઊભા હોય: 'કૃષ્ણલાલ, ફલાણાભાઈના દીકરા સોલિસિટર થયા !' 'હેં, ખરેખર ઉમિયારામ, થાય તેવું લાગતું તો નહોતું.' 'હા, પણ ચક્કર ફેરવાયાં હશે, દામ કરે કામ.' 'હા, એમ હોય, પણ ત્યારે તો મોડીનાં થવાનાં હશે ?' 'નક્કી થઈ ગયું ને બધું પણ હજી સુધી આપણને તો 'નો આઈ, એન, વી, આઇ, ટી, એ, ટી. આઇ, ઓ, એન." સમજ્યા ?' 'ઓત્તારીની, ત્યારે આટલાં વર્ષ આપણે નોતરાં દીધાં અને એમને આપ્યું તે મફતમાં ગયું ?' 'લાગે છે તો ખરું.' આ પ્રમાણેની વાતચીતો બે ભાઈ વચ્ચે ચાલે.

એ મોટાભાઈ એટલે મહોલ્લાના શાકભાજી અને અનાજપાણી

લઇ આવનાર મોટા મનના મુરબ્બી. ન્યાતના અનેક કુટુંબોમાં શુભ કે અશુભ પ્રસંગો ઉકેલવા હોય તો મોટાભાઈ ઉકેલી આપે. ઘરમાં એમના ઢાળીયાં ને ટેબલના જુદાં જુદાં ખાનામાં જુદા જુદા કુટુંબના હિસાબ હોય અને પાસે પડીકામાં તેમના રોકડા રૂપિયા–પૈસા હોય. હિસાબ પાઈએ પાઇનો. તોતેર ચુમોતેર વર્ષે મોટાભાઈ ગુજરી ગયા તે પહેલાં થોડા મહિના સુધી એમણે આ પ્રમાણે સગાંવહાલાં અને પડોશીઓને શાકભાજી તથા અનાજપાણી લઇ આવી દેવામાં મદદ કરી છે. એમના મૃત્યુ પહેલાં તેરેક વર્ષ અગાઉ એમને લકવાનો હુમલો આવેલો એટલે ગમે તે ઋતુમાં પણ મોંયે અને ગાલે, કાન ઢંકાય તેમ એ લીલો ગરમ ગળપટ્ટો બાંધતા. માથે કિરમજી રંગની જૂની થઈ ગયેલી મોટી કાયસ્થશાહી પાઘડી, લાંબો ફડદવાળો સુતરાઉ ડગલો, ધોતીયું અને પગમાં જાડાં તળીયાંવાળાં જોડા. શાકભાજીનો ગમે તેટલો બોજ હોય પણ મજુરણ એમની કનેથી સવાકો ખાટે નહિ !

અમે મુંબઇથી સૂરત જઇએ કે તરત હેતભર્યા અવાજે આવકાર આપવા પોતે ઓટલે તૈયાર હોય જ. "કેમ કીકાભાઈ (જયસુખલાલ), ધનુ બાદશાહ (હું પોતે), આવી પહોંચ્યા ? સારા તો છો કની ?" એમ બોલીને પછી અમારા નાનાભાઇને પૂછે; 'હું કોણ છું તે ખબર છે? અમે તો વાણીયા છીએ' આવી મશ્કરીઓ–સાદી, સરળ અને ભાવભરી મશ્કરીઓ કરીને ચાહની ગોઠવણુમાં પડી જાય. પોતાને બજારમાં જવાનો વખત થાય એટલે તરત અમારે ત્યાં આવે: 'કેમ કમુદા (જયસુખલાલનાં પત્ની), શું શાકભાજી લાવવાં છે ? આ પાછા અમારા કીકાભાઇ અથવા તો બાદશાહ જશે તો છેતરાઈને આવશે અને લટકામાં મજુરણને બે સવાકા ખવરાવશે તે જુદા. અમે નહિ હોઇએ ત્યારે તો તમે તમારું ફોડી લેજો. પણ છઇએ ત્યાં સુધી તો સાચવી લઇએ.' આમ બોલીને શાકભાજીની વરદી લઇ જાય. પાછા આવીને પાઇએ પાઇના હિસાબ

સાથે શાકભાજી આપી દે.

એમની આખી જિંદગી રેલ્વેની નોકરીમાં જ ગયેલી એટલે અમે સૂરત જઇએ કે બીજે દિવસે મોટાભાઇ પાસે પહોંચીએ અને શાહી બનાવવાના જાંબુડા રંગના ગાંગડા, એકાદ બે હોલ્ડરો, પાંચેક ટાંક, બેએક પેનસિલો વગેરે વસ્તુઓ લઇ આવીએ. "અરે ભાઈ, વાપરનારા છે ક્યાં? લઈ જાઓને ભાઇ," કહીને અમને એ બધું આપે. સદાના શાંત મોટાભાઇને અતિશય અકળાયેલા અને છેવટે રડી પડતાં મેં માત્ર એક વખત જોયેલા અને તે પણ કાકાજી મરણ પામ્યા તે વખતે. એમનું મોં ઢાંકતી વખતે એ વડીલે સ્વાસ્થ્ય ખોયું અને રડી પડતાં પડતાં બૂમ મારીઃ "કૃષ્ણલાલ, આખરે તું ગયો? ભાઇ! ગયો?" પણ તે એક ક્ષણ માત્ર. બીજી જ ક્ષણે એક બાથમાં જયસુખલાલ અને બીજી બાથમાં મને એમણે લઇ લીધા. પોતાનાં પત્નીને બીજાં બધાંને સાન્ત્વન આપવાનું કહીને આખા પ્રસંગનું મેનેજમેંટ તેમણે લઇ લીધું.

કાકાજીના મૃત્યુ પછી અમારી વિધવા બહેન તારાગવરીના પુનર્વિવાહની વાત આવી. ઉમિયારામ કાકા અતિશય જૂના વિચારના એટલે એમની સાથે આ વાત છેડતાં અમને ઘણો ક્ષોભ થયેલો, છતાં હું ખાસ મુંબઇથી સૂરત ગયો અને મેં એમને આ વાત કહી. તેઓ શાંતિથી સાંભળી રહ્યા અને પછી બોલ્યા. "ભાઇ, જમાનો ફેરવાઇ ગયો છે તે હું જાણું છું. આટલી ઉમ્મરે હવે હું આવાં લગ્નમાં ભાગ નહિ લઉં પણ એક વાત યાદ રાખજે કે આ લગ્ન કે એવાં ગમે તે લગ્ન આવે છતાં તું અને તારા ભાઇઓ મારા ભત્રીજા મટી જવાના નથી અને તારાગવરી મારી ભત્રીજી થતી ટળી જવાની નથી. હું તમને મદદ કરી શકું એવું કાંઇ પણ કામ હોય તો પહેલાંની પેઠે બેલાશક મને કહેજો અને જ્યારે પણ સૂરત આવવું હોય ત્યારે બેધડક ચાલ્યાં આવજો. હું તમારી પડખે બેઠો છું." સીત્તેર ઉપરની

વયના અતિ જૂના વિચારવાળા કેટલા વૃદ્ધના મોંમાંથી આવા શબ્દો નીકળે ? અને જ્ઞાતિના ભયંકર પ્રકોપ વખતે પણ ઉમિયારામકાકાએ તો જાણે કશું બન્યું જ નથી, એ જ પ્રમાણેનું વર્તન અમારા પ્રત્યે દાખવેલું.

એમની છેલ્લી માંદગીના સમાચાર મુંબઇ આવ્યા. જયસુખલાલ એમને મળવા સૂરત ગયા. કાકાની સાથે વાત કરતાં કરતાં જયસુખભાઇ રડી પડયા. ઉમિયારામ કાકાનો સદાનો શાંત અવાજ નીકળ્યો. "કીકાભાઇ, જયસુખ, તને આમ કરવા મેં અહીં બોલાવેલો ? આ તો મને એમ કે જાઉં છું ત્યારે મારાં પાસેનાં સગાંને મળતો જાઉં. ગાંડા છો ? હું આ ઉમ્મરે ન જાઉં તો કોણ જુવાનીયા ફાટી પડે ?" અને જાણે રેલ્વેની નોકરીમાં એક ગામથી બીજે ગામ જતા હોય એવી સ્વસ્થતાથી ડોસાએ પોતાનું આખરી પ્રયાણ શાંતિથી કર્યું.

ઉમિયારામ કાકાનાં પત્ની અતિલક્ષ્મી જેને અમે સૌ ભાભી કહેતાં, તેમની પ્રચંડ અને તંદુરસ્ત કાયા જોઈને ભલભલા મરદોને શરમ આવે. પચાસ પોણોસો માણસની રસોઈ કરવી હોય તો બહારથી ભટ બોલાવવાની જરૂર હોય જ નહિ એવી માન્યતાવાળાં ભાભી કોઈ પણ દિવસ માંદાં પડયાં હોય એવું હું જાણતો નથી. સગાંવહાલાંઓમાં કોઈ પણ પ્રસંગે કામકાજના ખાતાંના ચાર્જમાં એ હોય જ. જમાદાર જેવાં શરીરવાળાં છતાં એમને મેં કોઈ પણ દિવસ ઊંચે સાદે બોલતાં સાંભળ્યાં નથી. એમની રસોઈ એટલે સૂરતની રસોઈનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત. એમના મજબૂત હાથે બંધાયેલી લોટની કણકમાં મોણ નહિ હોય છતાં દાંત વગરનાં બુઢ્ઢાઓ પણ સહેલાઈથી ચાવી શકે એવી એની રોટલી કે ફુલકાં કે પરોંઠા બનતાં. એમની દાળમાં વઘાર થાય ત્યારે આખા મહોલ્લામાં ખબર પડે કે ભાભીએ દાળમાં વઘાર કર્યો. એમને મેં ચારેક વર્ષનો હતો ત્યારનાં જેવાં જોયેલાં

તેવાં ને તેવાં જ એ હમેશ રહેલાં એટલે એમને મંદવાડ આવે અને એમનું મૃત્યુ થાય તે મારા સ્વપ્નમાં પણ આવે તેમ ન હતું; છતાં ઉમિયારામકાકાના મરણ પછી છએક માસ વીત્યા બાદ મેં તેમને જોયાં ત્યારે મને કંપારી આવી ગઈ. એ પહાડ જેવું બદન કોથળા જેવું થઈ ગયેલું. મંદવાડ વિષે ખબર કાઢી પણ એમને કશું ન હતું. હું પાછો મુંબઈ આવ્યો અને અલ્પ સમયમાં સમાચાર સાંભળ્યા કે ભાભી ગુજરી ગયાં છે!

અમારા મંગળ મામાનું વ્યક્તિત્વ વળી તદ્દન જુદું તરી આવતું હતું. અમે એમને મંગળમામા કહેતા એમાંથી વધીને આખી ન્યાતમાં એ મંગળમામા તરીકે જ જાણીતા થઈ ગયેલા. લગભગ જયસુખલાલથી એ એક વર્ષે એ મોટા હશે અથવા તો સરખા હશે. તળપદી સૂરતી વ્યવહારુ મશ્કરીઓમાં એ નિષ્ણાત હતા—પણ પોતાની મશ્કરી એ સહન કરી શકતા નહિ. શાંત, સરળ જીવનને એ ચાહનારા હતા. મેટ્રિક પાસ થયા કેડે એકાદ વર્ષ પણ એમણે મુંબઈમાં કોલેજમાં કાઢયું નહિ ત્યાં તો એ કંટાળી ગયા અને વિદ્યાભ્યાસની પ્રવૃત્તિ છોડીને એ પાછા સૂરત આવી પહોંચ્યા. એમની મોટામાં મોટી ઉમેદ તો કિલ્લામાં નાની, જંજાળ વગરની નોકરી કરવી અને એક બળદની ડમચી રાખીને તેમાં રોજ નોકરી પર જવું એ હતી! અને તે પ્રમાણે, એ યુવાન વયે મૃત્યુ પામ્યા છતાં, એમણે અલ્પ સમય કર્યું પણ ખરું. કોઈની ખાલી પડેલી જગ્યાએ કામચલાઉ એમણે કામ કરેલું અને પોતાની ડમચીમાં એ જતા પણ ખરા. ઘરના સુખી હતા એટલે તેઓ જિંદગી સુધી એમ કરી શકત પણ એટલામાં એમને મંદવાડ આવ્યો અને એમનું અકાળે મૃત્યુ થયું.

મિત્રમંડળમાં એમની હાજરીથી આનંદનાં પૂર આવતાં. એમની મશ્કરીઓ અનેક રૂપ લેતી. એક પ્રસંગ યાદ છે: એ પોતે જે અલ્પ સમય મુંબાઈ રહ્યા તે પોતાના મોટાભાઈને ત્યાં રહેલા. મોટાભાઈના પત્નીના એક સગા એક પરીક્ષામાં બેઠેલા તેમનું પરિણામ

જોવા અને પાસ થાય તો તાર કરવાનું કામ મંગળમામાને સોંપવામાં આવ્યું. તે પ્રમાણે મંગળમામાએ પરિણામ જોયું અને તાર પણ મૂકયો. પણ તાર મુકવામાં એમણે શબ્દો આવા વાપર્યા: "Condolences you pass." (આશ્વાસન. તમે પાસ થાઓ છો.) સૂરતમાં આ તારે પેલાનાં ઘરમાં માત્ર નહિ પણ આખા મહોલ્લામાં તેમ જ અરધી કાયસ્થ ન્યાતમાં ખળભળાટ કરી મૂકયો. થોડા એનો અર્થ એમ કહેતા કે તું નપાસ થયો હશે; અને થોડા એમ ધારતા કે 'તું પાસ તો થયો હોવો જોઈએ, નહિ તો આમ તાર મૂકે જ નહિ.' આવી ગડમથલમાં પરીક્ષાના પરિણામને દિવસે ચાર વાગ્યાથી બીજે દિવસે સવારે છાપામાં પોતાનું નામ વાંચ્યું ત્યાં સુધી પેલા યુવકને તેમજ એનાં ઘરવાળાંને મંગળમામાના તારે ટોલ્લે ચઢાવ્યાં! અલબત્ત, જયારે બધું જણાયું ત્યારે મંગળમામાએ પોતાને નિર્દોષ જણાવ્યા છતાં એમને સખત ખાસડાં પડયાં. પણ આવી મૌલિક મસ્કરીઓથી એમની કીર્તિ ચોમેર પ્રસરી રહી હતી.

મંગળમામાના ઘરની એટલે અમારાં મોસાળની પાસેનું જ ઘર નૈષધભાઈ, પરીક્ષિત અને દિલિપ રાયજીનું હતું. નૈષધભાઈ (બિલિમોરિયા એન્ડ કંપની, ઓડિટર્સના ભાગીયા) મારી વયના એટલે અમે નાનપણમાં સાથે ઘણી વાર રમેલા. નાનપણથી જ એ ત્રણે ભાઈઓની ગુલાબી મસ્તી ગમે તેવા દિવેલ પીધેલાને પણ આનંદમાં લાવી મૂકે. એમની ફોઈ તે દીવાનબહાદુર ઠાકોરરામ કપીલરામનાં પત્ની અને તેમની પુત્રી ઇરાવતી તે શ્રી. વિનાયક નંદશંકર મહેતા આઈ. સી. એસ.ની જોડે પરણ્યાં હતાં. ઇરાવતી પણ નૈષધભાઈના ઘરમાં સાંજ સવાર હોય જ અને કાકાજી શાકભાજી લેવા બહાર નીકળે ત્યારે ઇરાવતી જોડે પાંચ મિનીટ તડાકા મારે ત્યારે જ એમનાથી આગળ જવાય. નૈષધભાઈનાં કાકી તે રાવબહાદુર કૃષ્ણમુખરામનાં પુત્રી ગુણીબહેન એટલે એ ઘર જોડે એ પ્રમાણે અમારે એવડો ત્રેવડો સંબંધ હતો. આજે પણ અમે સૂરત જઈએ તો એ

ચોકી ઉપર તડાકા માર્યા વિના અમારાથી આગળ વધાય નહિ.

એક પ્રસંગ મને યાદ આવે છે : શ્રી. વિનાયક નંદશંકર મહેતા આઈ. સી. એસ.ની પરીક્ષામાં પાસ થઈને સૂરત આવી પહોંચ્યા તે વખતે એમને માન આપવા નાનું જેવું સરઘસ નીકળ્યું હતું. સૂરતના લોકો એક ગુજરાતી હિંદુ – સૂરતનો જ નાગર – કલેક્ટર થઈને આવે એ વાતથી આનંદથી ગાંડા જેવા થઈ ગયા હતા અને વિનાયકને જોવાને માટે હાંફળા ફાંફળા આમથી તેમ દોડતા હતા. એ રીતે સરઘસ જોવા જનારામાં હું એક હતો અને મારી છાતી ગર્વથી ફુલાઈ જતી હતી.

હું આગળ કહી ગયો છું કે હું મારી વયના છોકરાઓ કરતાં જયસુખભાઈની વયના યુવકો જોડે ફરવાનો ઘણો યત્ન કરતો. તે વખતે ભાઈના સૂરતના મિત્રોમાં રણજિતરામ, કૃષ્ણલાલ મનસુખલાલ મુનશી (જેમને અમે બધાં 'કાકાભાઈ'ના નામથી જ ઓળખીએ છીએ), નંદસુખલાલ ઓચ્છવલાલ વકીલ, બળવચરામ દરૂ, મનુભાઈ ખાનસાહેબ, તનુભાઈ ખાનસાહેબ વગેરે હતા. તેમાં રણજિતરામ ઉપરાંત કાકાભાઈ અને નંદસુખલાલ જોડે હું ગાઢ સંબંધમાં આવ્યો હતો. નંદસુખલાલ કસરતી અને ખેલાડી હતા. ગુજરાત કોલેજની અને વિલ્સન કોલેજની ક્રિકેટ ટીમના એક રમનાર હતા. બી. એ. પાસ થયા કેડે અને એમના લગ્ન થયા પછી તરત જ ઝેરી તાવથી એ મૃત્યુ પામ્યા. કાકાભાઈની સાથેનો અમારો સંબંધ વખત જતાં પરિપકવ અને ઊંડા મૂળવાળો થયો છે.

સૂરતના શાંત, ઊંડા, સ્થિર જીવનમાં ૧૯૦૫ ના બંગભંગ સમયે થોડો ઘણો ઉશ્કેરણીનો સંચાર આવી ગયો તે હું અહીં કહી દઉં. અલબત, એ ઉશ્કેરણી પ્રમાણમાં ઘણી ઓછી અને અમુક વ્યક્તિઓમાં જ આવી હતી. બીજા – બહુ મોટા ભાગની શાંતિમાં આથી ખલેલ પડી નહોતી. પણ અમારા વર્તુલમાં જયસુખલાલ અને દોલત-

રામે મૂળ 'સ્વદેશી'નો ઝંડો ઉપાડ્યો હતો અને તેમાં હું પણ થોડે ઘણે અંશે એની અસરમાં આવી ગયો હતો. મખમલની અને ચીનાઈ તથા મિસ્રીની ટોપીઓને બદલે અમે શાલની ટોપી પહેરવા મંડી પડ્યા. દોલતરામ અને જયસુખલાલ તો મોટા એટલે એમને કોઈએ કશું કહ્યું નહિ પણ હું તો નાનો, વળી પાછો વાળ જરા મોટા રખાવું અને જાહેરમાં હારમોનિયમ વગાડવા બેસું એટલે મને તો ઘણા નાટકીયો અથવા 'માસ્તર ધનસુખ' જ કહીને બોલાવવા લાગ્યા. પણ એ રીતે મને ખીજવનાર મારું માનસ સમજ્યા નહિ. એથી તો હું ઉલટો જીદે ભરાયો અને ચુસ્ત સ્વદેશી વસ્ત્રો પહેરનાર થઈ ગયો. ૧૯૧૦-૧૧ સુધી આ આગ્રહ મેં રાખેલો. મુંબઈમાં સ્વદેશી કોઓપરેટીવ સ્ટોર્સ અને તેના મુખ્ય દરજી વાલજીના અમે પહેલા ગ્રાહકમાંના હતા. સ્વદેશી લૂગડાં પહેરવામાં તે વખતે મુશ્કેલી ઘણી હતી અને અમુક ચીજો તો ઘણી ખરાબ મળતી હતી. લગ્નના ઉમેદવારની કક્ષામાં રહીને ખરાબ લુગડાં પહેરવામાં કેટલી નૈતિક હિંમત જોઈએ છે તે તો એવા પ્રકારના સમયના વહેણમાંથી પસાર થયેલા જ જાણે. કાકાજી એમના વિચિત્ર સ્વભાવ પ્રમાણે કોઈ વાર અમને ધન્યવાદ આપીને બ્રિટિશ સરકારને સારી પેઠે ચોપડતા અને કોઈ વાર અમને ઝપેટીને 'એ અંગ્રેજો વગર તમારો પાટલો ફરે એમ નથી' એમ કહેતા.

તે વખતે અમારા ઘરના પાછલાં બારણાંનો રસ્તો વહોરવાડ કહેવાતો અને ત્યાં બધા વહોરા જ રહેતા. આજે પણ એ રસ્તાનું નામ બદલાયું નથી પણ ઘર બધાં જૈનોએ લઈ લીધાં છે અને જૈનો જ ત્યાં રહે છે. અમારા ઘરની બરાબર સામે જે વહોરા ગૃહસ્થ રહેતા તે અસલ કરોડપતિ અને તેમને ત્યાં જમશેદજી નસરવાનજી તાતા માસિક ૨૫ રૂપિયાની નોકરીએ હતા. એમ કહેવાય છે કે એક વખત એ વહોરા ગૃહસ્થ ફ્લોરા ફાઉંટન આગળ ચાલતા જતા હતા, એવામાં જમશેદજી તાતાની કાર ત્યાં આવી. જમશેદજીએ પોતાના

આગલા શેઠને ઓળખ્યા અને કાર ઊભી રખાવીને ડોસાજીને બેસાડી દીધા. ખબર સમાચાર પૂછતાં ડોસાની આંખ ભરાઈ આવી. તાતાએ પોતાના આગલા શેઠની કંગાલિયત જાણી લીધી અને એ જીવે ત્યાં સુધી દોઢસો રૂપિયાનું પેન્શન બાંધી આપ્યું. તે પછી ડોસા એક બળદનો એક્કો રાખીને તેમાં ફરતા અને તેમણે વર્ષો સુધી શાંત જીવન ગુજાર્યું.

અમારે ત્યાંથી લગ્નપ્રસંગે એમને ત્યાં જમવાનું જતું અને એમને ત્યાં એવા પ્રસંગે અમારા વાડામાં ખાસ હિંદુ રસોઇ થતી. સૌ સૌનો ધર્મ સાચવવો જ જોઈએ અને તેવી રીતે સાચવવામાં બીજા ધર્મવાળાઓએ મદદ કરવી જોઈએ એવી તે વખતના લગભગ બધા લોકોમાં દૃઢ ભાવના હતી.

એવો બીજો દાખલો: માણેકશાહ ભરુચા કરીને એક પારસી ગૃહસ્થના કુટુંબ જોડે અમને ઘણો સારો સંબંધ હતો અને અમે અવારનવાર એમને ત્યાં અને તેઓ અમારે ત્યાં આવતા જતા. એમના મોટા પુત્ર વર્ષો સુધી કોલાબા જિલ્લામાં કલેક્ટર હતા. એક વખત એમને ત્યાં જઈને મેં મટનની એક વાની માગી. માણેક-શાહનો મિજાસ ખસી ગયો. હું વટલાઇ જવા માગતો હતો અને એવા અધમ કૃત્યમાં મને એમની મદદ જોઇતી હતી એવું ધારીને એમણે મને ખૂબ તતડાવ્યો અને ઈશ્વરે આપણને જે ધર્મમાં જન્મ આપ્યો હોય તે ધર્મને જ આપણે વળગી રહેવું જોઇએ અને જો એમાંથી કોઈ ચલિત થવા માગે તો તેમ કરતાં આપણે તેને રોકવો જોઇએ; એવું એક ભાષણ પણ એમણે મને સંભળાવી દીધું.

૧૯૦૭નું વર્ષ જયસુખલાલે મુંબાઈમાં હિંદી વેપારી ચેંબરમાં સેક્રેટરી તરીકે નોકરી લીધી અને અમારે બધાંએ સુરતનું ઘર ઉઠાવીને ત્યાં જવું એવો તેમણે આગ્રહ કર્યો. કાકાજીને વતન છોડતાં ઘણું ખરાબ લાગ્યું. એમણે મુંબાઈમાં સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરવાનો ઘણો

યત્ન કર્યો પણ અમને એમ જ લાગ્યું હતું કે એમ વર્ષોના મૂળ એક સ્થાનેથી ઉખેડીને બીજે સ્થાને સહેલાઈથી રોપાતાં નથી. તેમાં પણ બાના મૃત્યુથી એ વાત લગભગ અશક્ય થઈ પડી. છતાં અંતરોર્મિ બહાર ન જણાવા દેવી એવા દૃઢનિશ્ચયી કાકાજીએ એ કશું જણાવા દીધું નહિ અને સૂરત છોડી મુંબઈ જવાના ભાઈના વિચારને સંમતિ આપી.

સાંતાક્રુઝમાં શેઠ હંસરાજ દામોદર ટોપરાણીના કંપાઉંડમાં એક નાનો બંગલો માસિક રૂા. ૨૫ ના ભાડાએ ભાઈએ રાખી લીધો. આજે એ બંગલો પાડી નાખવામાં આવ્યો છે. ભાઈએ કાગળમાં એ નાનકડાં ઘરનો નકશો ચીતર્યો હતો અને તેમાં બારીની પાછળ દરિયો છે, એમ પણ લખેલું. આ જાણીને, ડુમસ અને હજીરાના દરિયાના આશક અમે બહુ આનંદ પામેલા.

એક દિવસ સવારે સાડા છ ની ટ્રેનમાં (બધે સ્ટેશને ઊભી રહેતી લોકલમાં) સેકંડ ક્લાસ રીઝર્વ કરાવીને અમે સૂરતથી ઉપડયાં. કાકાજી, હું, તારાગવરી, કમુદાભાભી અને માધુભાઈ અને બપોરે દોઢ વાગે સાંતાક્રુઝ આવી પહોંચ્યાં. વર્ષમાં બેએક વાર તો જરૂર સૂરત આવશું એવી ધારણા અમને હતી, એટલે સૂરત છોડતાં અમને બહુ લાગ્યું નહિ અને કાકાજી ૧૯૧૦ માં સૂરતમાં મૃત્યુ પામ્યા ત્યાં સુધી એમ બનેલું પણ ખરું. પણ કાકાજીના મરણ પછી તરત જ અમારી બહેનનો અમે પુનર્વિવાહ કરાવ્યો. આ પ્રમાણે સૂરતની સાથે જેમની એકતાનતા સધાઈ હતી તેવા પિતાનું મૃત્યુ અને જૂના વિચારની જનતાને ખળભળાવી મુકનાર વિધવાવિવાહ એ બે કારણોથી સૂરત સાથેનો અમારો સંબંધ ઓછો થતો ગયો. એ સંબંધ છેક તૂટે નહિ એવું કરવાના અમે ઘણા યત્નો કર્યાં હતા છતાં આજે હું અને જયસુખલાલ પહેલાંના જેવા સૂરતને અપનાવી શકતા નથી એમ મારે સખેદ જણાવવું પડે છે. સૂરત અમને અજાણ્યા ગણે છે

એવો અમને ભાસ થાય છે અને અમને સૂરત અપરિચિત લાગે છે એવું અમારા હૃદયને સતત લાગ્યા કરે છે.

હજી કોઈ કોઈ વેળા એ તાપી નદીનાં શાંત જળ અને બગીચાની પાળ યાદ આવે છે. તેના ઉપર બેસીને, સંધ્યાકાળે, લાંગરેલા વહાણોમાં થતી રસોઈ, તેને લીધે ઊંચે ઉડતી અને સ્થિરતાથી ગેબી લાગતા વાતાવરણમાં ભળી જતી પાતળી ધુમાડાની સેર, લસણની આવતી આછી સોડમ; આ સર્વને ભેટતું મારું ચિત્ત અને મારું હૈયું બે પાંચ ક્ષણના તરંગોમાં તો સાતે સમુદ્ર ફરી વળતાં, અનેક સાહસો ખેડી લેતાં, કાંઇ કાંઈ શૌર્યના અને સંકટના પ્રસંગો માણી લેતાં અને પાછાં સૂરતના હુંફાળાં હૈયામાં વિશ્રાંતિ લેતાં, સૂરતના માનસને સહજ એવા શાંત પ્રેમની વિશ્રાંતિ અર્પતી પાંખોમાં વિંટાઇ જતાં એની સ્મૃતિ તાજી થાય છે. હવે સૂરત જાઉં છું ત્યારે એ પાળ ઉપર બેસીને એ વાતાવરણ, એ તરંગો, એ વિચારમાળા પુનઃ પુનઃ અનુભવવા યત્ન કરું છું પણ વ્યર્થ! ત્રુંથાઇ ગયેલ સ્વપ્ન પાછાં સંધાતાં નથી!

આવા મેં અનેક વૃદ્ધો જોયા છે, જેમની જિંદગી સૂરતમાં જ ગઇ હોય. તેમને છેક વૃદ્ધાવસ્થામાં અમુક અનિવાર્ય સંયોગોમાં સૂરત છોડવું પડે તો તેઓ કરમાવા માંડે છે. તે જ પ્રમાણે જેઓએ મુંબઈમાં જીવન વીતાડયું હોય તેમને મુંબઇમાંથી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થઇને સંજોગવશાત્ સૂરત કે બીજી કોઈ જગ્યાએ જવું પડે છે તો તેઓ અકાળે મૃત્યુ પામે છે. જુવાનોના પ્રેમની તીવ્રતા વધારે અને ઊંડાણ ઓછું, વૃદ્ધોના પ્રેમમાં ઊંડાણ વધુ અને તીવ્રતા ઓછી. આપણે યુવાવસ્થામાં જેટલી સરળતાથી મિત્રતા બાંધી શકીએ છીએ, એટલી જ સરળતાથી એ સરી જાય છે. મિત્રોમાં, સખીઓમાં કાંઈ પણ ન્યૂનતા જણાય, દોષ દેખાય કે તરત આપણે એમની સાથેનો સંબંધ તોડવા તત્પર થઈ જઈએ છીએ. પ્રેમસંબંધ બાંધવા અને તોડવા ઉભય ક્રિયામાં યુવાનોનાં હૈયાં વિવિધ ઊર્મિઓથી રાચે છે. વૃદ્ધો નવી મૈત્રી બાંધતાં પણ અચકાય છે, તોડતાં પણ અચકાય છે; અન્યના દોષ જોવા કરતાં પોતાના દોષ જોવાની વૃત્તિ વધુ જોરદાર બને છે.

ગમે તે હો પણ સૂરત છોડતાં મને એટલો ખેદ થયેલો નહિ. ત્યાંની સ્કૂલ, ત્યાંનાં સગાંસંબંધીઓ અને મિત્રો વગેરેને જીવનમાંથી દૂર કરતાં કશી ખાસ દિલગીરી થઈ નહિ. અમે સવારે સૂરતથી નીકળ્યાં તે બપોરે દોઢ વાગે સાંતાક્રુઝના સ્ટેશને આવી પહોંચ્યાં. હંસરાજ દામોદર ટોપરાણીના કંપાઉંડમાં નાના ત્રણ બંગલા હતા. સૌથી મોટામાં શેઠ રહેતા. સૌથી નાનામાં અમે રહેવાનાં હતાં. જયસુખલાલે સૂરત મોકલાવેલ પ્લાનમાં 'બારી પાછળ દરિયો' એમ લખેલું. ડુમસ અને હજીરાના દરિયાના આશકો અમે સાંતાક્રુઝનો દરિયો જોવા અનેક કુતૂહલભરી વૃત્તિથી ઉઘાડી બારી તરફ ધસ્યાં. ઘૂઘવતા દરિયા કે પ્રશાંત સમુદ્રને બદલે માત્ર એક જૂનું, :ખડીયા ખડખલ ઘર અને આસપાસ ઉજ્જડ જગ્યા, એ જગ્યા સાંતાક્રુઝમાં રહેતા કેટલાક શેડીઆઓ શૌચાદિ ક્રિયા માટે વાપરતા !

આ દૃશ્ય જોઈને હું ખડખડાટ હસી પડ્યો અને કાકાજી ચીડાઈ ગયા. તેમણે પૂછ્યું: "કીકાભાઈ, દરિયો ક્યાં છે ?" જવાબમાં ધીમેથી ઉત્તર મળ્યો: "રસ્તો સારો નથી, બાકી અહીંથી સીધા ચાલ્યા જઈએ તો જુહુનો દરિયો આવે છે, પાસે જ છે અને વચમાં કાંઈ બીજાં મકાન નથી."

તે સમયમાં જુહુ જવું એ વિકટ કાર્ય હતું. એકલા તો જાણે કોઈને જવાની ઇચ્છા થાય જ નહિ. પણ રજાને દિવસે, કોઈ કોઈ વાર અમે જતાં. અમારી પાછળના પેલા જૂના બંગલામાં દાંતના દાકતર ધારગળકર રહેતા હતા. એ બંગલાથી આગળ જઈએ તો જુહુના દરિયે બે માર્ગે જવાતું: એક તો એ બંગલાથી સીધા ને સીધા ચાલ્યા જઇને પછી પંદરેક ફીટની પહોળી ખાડી આવતી, જેમાંથી સામે પાર જવાને અમારે માથાદીઠ પૈસો પૈસો હોડીવાળાને આપવો પડતો. બીજો માર્ગ એ હતો કે ધારગળકરના બંગલાથી ઉત્તર દિશામાં જઇને ત્યાંથી એક કેડી આવતી તે ઉપર ધીમે ધીમે સંભાળપૂર્વક પગલાં ભરતાં ભરતાં એકેક માણુસ જઇ શકતું. આ બંને માર્ગો ચોમાસામાં બંધ થઈ જતા. જુહુ ઉપર પણ માત્ર તાતાનો એક બંગલો અને બાકી બધાં ઝૂંપડાંઓ દૃષ્ટિગોચર થતાં. શેઠ શાંતિકુમારનો બંગલો તો ત્યાંથી ઘણે દૂર એટલે અમે તે સમયે તો ત્યાં ગયેલા જ નહિ.

સાંતાક્રુઝમાં રહ્યાને થોડા દિવસો થયા. તે વખતે સ્કૂલો અને કોલેજોના ક્લાસ જાન્યુઆરીમાં શરૂ થતા હતા એટલે અભ્યાસનું શું કરવું એ વિશે વિચાર કરવાને હાથ પર બે ત્રણ માસ હતા. સેવન્થની ટરમિનલ પરીક્ષાથી ગાડું અટકેલું હતું. એટલે મુંબઇમાં કઇ સ્કૂલમાં દાખલ થવું એનો નિર્ણય કરવાનો હતો. તબિયત ટગુમગુ ચાલતી હતી એટલામાં નટવરલાલ જમિયતરામ અને કનૈયાલાલ વકીલ, માથેરાનમાં, સર ચીમનલાલ સેતલવાડનાં મોટાં પુત્રી પદ્માબહેન તબિયતને અંગે રહેતાં હતાં તેમને ત્યાં ત્રણેક અઠવાડીયાં જતા હતા. તેમણે મને આગ્રહ

કર્યો. કાંઈ કરતાં મારી તબિયત સુધરે એવા યત્નો કાકાજી તો કર્યા જ કરતા હતા. અમને આ વિચાર ગમ્યો અને મેં ત્યાં જવાનું નક્કી કર્યું.

કનૈયાલાલ વકીલ એક દિવસ અગાઉ ત્યાં ગયેલા એટલે હું નટવરલાલની સાથે જવા નીકળ્યો. અમારા બેમાંથી કોઈને ખબર ન હતી કે માથેરાન જવા માટે નેરલ સ્ટેશને ઉતરવું જોઈએ. નેરલ ટ્રેન ઊભી રહી અને પાછી ઉપડવાની તૈયારી કરતી હતી ત્યાં સુધી અમે સ્વસ્થ ચિત્તે ટ્રેનમાં બેઠા જ રહ્યા. પણ એવામાં કોઈએ અમને પૂછયું અને એણે જ અમને સમજણ પાડી એટલે લગભગ ચાલતી ટ્રેને અમે નેરલ ઊતરી પડયા. ત્યાં ઉતર્યા પછી પણ અમે ટ્રામ ટ્રેનની તપાસ ન કરી અને એક ગંદા ઉપાહારગૃહમાં નિરાંતે ચાહ પીવા બેઠા. ચાહ પીવાઇ રહી પછી અમે તપાસ કરી તો જણાયું કે ટ્રેન તો કયારની ઉપડી ગઇ હતી !

આ ઉપરથી અમે જવાનું બીજું સાધન કયું એની પૂછપરછ કરી અને તે જાણીને અમે ઘોડા મંગાવ્યા. ઘોડાવાળાઓએ અમને પૂછયું કે અમને ઘોડેસવારી આવડે છે ? એના ઉત્તરમાં અમે ભપકામાં જ જવાબ વાળ્યો કે અમને આવડે છે. પરિણામે ઘોડાવાળા અમને ઘોડા સોંપીને ચાલ્યા ગયા. અમે ગમે તેમ ચડયા અને પછી ઘોડાને મારી મૂકયા. ઘોડા ટેવાયેલા એટલે ખરે માર્ગે ગયા અને અમે એક હાથે લગામ અને બીજા હાથે ‘ સેડલ ’ પકડીને ઘોડા ઉપર ચીટકી રહ્યા !

સર ચીમનલાલને બંગલે પહોંચ્યા ત્યાં એમના વચલા પુત્ર જીવણલાલ, એમની માસીના પુત્ર કેશવપ્રસાદ દેસાઈ, એમના બનેવી મણિભાઈ અને કનૈયાલાલ ફરવા જવાની તૈયારી કરતા હતા. તેઓ તો અમને ઘોડાવાળા વગર આવેલા જોઈને અજબ જ થઇ ગયા. પણ તેમને પણ અમે ધાપ મારી કે અમને ઘોડેસવારી કરતાં આવડે છે. ત્યાં અમે જેટલા દિવસ રહ્યા તેટલા દિવસ જીવણલાલ અને

એમનાં બહેન તરફથી અમારો ઘણો સારો સત્કાર થયો. રોજ સવારે અમે બધા જુવાનીઆ ઘોડા ઉપર ફરવા નીકળતા. જીવણલાલ જરા ઓછા બોલા ખરા, પણ કેશવપ્રસાદ અને મણિભાઈ બંને વાર્તાલાપમાં નિષ્ણાત એટલે એક બાજુથી એ બે અને બીજી બાજુથી કનૈયાલાલ વકીલ અને હું અલકમલકનાં ગપ્પાં મારતા. બપોરે જમ્યા પછી ઘેર ગપ્પાં, સાંજે પગપાળા ફરવા જઇએ ત્યાં ગપ્પાં અને રાતે અગિઆર વાગ્યા સુધી ગપ્પાં! આમ ગપ્પાંની મહેફિલ જમાવી અમે મુંબઇ પાછા આવ્યા. ત્યાં મણિભાઇ, જીવણલાલ, કેશવપ્રસાદ, નટવરલાલ અને મેં એક ગ્રુપ છબી પડાવેલી, તે મારી પાસેથી હમણાં વર્ષ ઉપર જ ખોવાઈ ગઈ.

માથેરાનમાં મારી તબિયત સારી રહી હતી પણ સાંતાક્રુઝ આવ્યો અને પાછો પટકાયો. કાકાજી અને ભાઇએ મળીને નક્કી કર્યું કે એકાદ વર્ષ રાહ જોઈને પછી મને સ્કૂલમાં બેસાડવો, એટલે વચમાં મને જે. જે. સ્કૂલ ઓફ આર્ટમાં જવા દીધો. પણ ત્યાં જણાયું કે હું 'કલર બ્લાઇન્ડ' છું એટલે ત્યાંથી છોડયું. વળી પાછી માંદગી. આખરે કાકાજીએ અને ભાઈએ નિર્ણય કર્યો કે મારે વિકટોરિયા જ્યુબિલી ટેકનીકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં દાખલ થવું. ત્યાં પણ ટેકસ્ટાઇલને બદલે ઇલેકટ્રિક એન્જિનિયરીંગ મેં શા માટે લીધું એ હવે કહેવું મુશ્કેલ છે. ગમે તે હો પણ હું ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં દાખલ થયો.

અસલથી મને સાહિત્યનો શોખ. શારીરિક સ્થિતિને લઈને શરીરને પરિશ્રમ પડે તેવું કાર્ય કરવાની અશક્તિ, ગણિત વગેરે વિષયો પ્રત્યે અણગમો, આ બધું મારામાં દીવા જેવું સાફ જણાતું હતું છતાં મને ઇલેક્ટ્રિકલ ઇજનેર બનાવવા શા માટે વડીલોએ આગ્રહ રાખ્યો હશે? એ દિશા પ્રત્યે મને વાળીને મારાં કેટલાંય સ્વપ્ન તેમણે તોડી પાડયાં. મારા જીવનને આ પ્રમાણે આરંભથી જ તેમણે નીરસ અને Ambition વગરનું બનાવી દીધું. મારે અંગ્રેજી ભાષામાં નિષ્ણાત થવું હતું. બી. એ. અને એમ. એ. થવાની ઇચ્છા

સેવવામાં અન્ય આશય પણ હતો. મેં મારી ઇચ્છા તથા ભાવના તેમના સમક્ષ રજૂ કરી. સુપ્રસિદ્ધ રસાયણશાસ્ત્રી કપીલરામ વકીલ જેવાએ પણ જયસુખભાઈને કહેલું કે આને 'આટર્સ'માં જ રહેવા દો. પણ અત્યારે શાંતપણે વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે વડીલોનો પણ એમણે જે નિર્ણય કર્યો તે નિર્ણય કરવામાં બહુ વાંક ન હતો. વર્ષમાં નવ માસ માંદો રહેનાર છોકરો બી. એ. થાય એમ કેમ મનાય ? તે ઉપરાંત, તે વખતે બંગભંગની અસર સારા પ્રમાણમાં હતી. માત્ર વિદ્યાભ્યાસને બદલે ઔદ્યોગિક કેળવણી હજાર દરજ્જે સારી છે, એ ભાવના વડીલોમાં ઊંડી ઊતરી ગઈ હતી. બાલ, પાલ અને લાલની હાકલ પણ વિદ્યાર્થીઓને તે જ દિશા તરફ બોલાવી રહી હતી. ઉપરથી દાક્તરોની ચેતવણી તો ચાલુ હતી કે છોકરો છ મહિનાથી વધારે જીવવાનો નથી એટલે પછી એ ગમે તે લાઈન લે એમાં કશું નુકશાન કે કશો લાભ થવાનો ન હતો એવી માન્યતા કાકાજીના મનમાં હતી. પરિણામે હું ભાયખલામાં વીજળીના ઈજનેરનું કામ શીખવા ગયો. ત્યાં સ્વ. નરસિંહરાવના બીજા પુત્ર નલિનની ઓળખાણ થઈ અને તેને લઈને નરસિંહરાવના કુટુંબ જોડે નિકટ પરિચય થયો.

નરસિંહરાવ (અમે બધાં એમને નન્નુભાઈ કહેતાં) અને તેમનાં થોડાં કુટુંબીજનોને મેં પ્રથમ ૧૯૦૨માં અમદાવાદમાં જોયાં. હું આસ્તોડિયા રસ્તે જતો હતો ત્યાં નરસિંહરાવ, દયારામ ગીડુમલ, સુશીલાબહેન, ઊર્મિલા અને નલિનકાંત ફરીને આવ્યાં હશે તે પોતાના બંગલામાં જતાં હતાં; તે સમય મેં તેમને જોયેલાં. નરસિંહરાવ એટલે સાક્ષર અને કવિ ઉપરાંત આસિસ્ટંટ કલેક્ટર—જે પદવી મારે મન તે સમયમાં (અને સાચું પૂછાવો તો થોડા પ્રમાણમાં આજે પણ) ઘણી મોટી હતી એટલે એમને આગ્રહથી જોયા. એથી પણ હું લગભગ શેહમાં આવી ગયેલો. તે વખતે અમદાવાદમાં નરસિંહરાવના ભાઈ કૃષ્ણરાવને ત્યાં કાકાજી ઘણી વાર જતા, કારણ કે એમનાં પત્ની

પ્રિયંવદા (અમે એમને ડબલીફોઈ કહેતાં અને કહીએ છીએ) સૂરતનાં અને કાકાજીના સારા પરિચયમાં. કૃષ્ણરાવના પુત્રો વિપિનભાઈ અને સુધાકરને હું ત્યારનો ઓળખતો થયેલો અને પછી એમની પુત્રી પ્રતિમાના સમાગમમાં આવ્યો. પણ નરસિંહરાવના કુટુંબ સાથે હું ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટયુટમાં જોડાયો અને ત્યાં નલિનકાંતની સાથે ઓળખાણ થઈ ત્યારથી જ સંબંધ બંધાયો.

નલિનકાંત મારા કરતાં એક વર્ષ અગાઉ ભાયખલા સ્કૂલમાં દાખલ થયેલા પણ નપાસ થયા. કોણે અમારી પરસ્પર ઓળખાણ કરાવી તે તો હવે મને યાદ નથી, પણ અમે મળ્યા. નલિને મને ખાનગીમાં કહ્યું કે "આવા ભયંકર વાતાવરણમાં સંસ્કારી માણસો રહી શકે એમ નથી. એક વર્ષ તો જેમ તેમ મેં ખેંચ્યું પણ હવે તો હું કંટાળી ગયો છું અને આ શાળા છોડી જવા માગું છું. તમે પણ આમાં નહિ રહી શકો." કારણ પૂછતાં જણાયું કે ત્યાં અમુક પ્રમાણમાં આખા દેશના ચુનંદા લોફરો આવે છે અને તેઓ સારા માણસોના જીવનને બેહદ ત્રાસ આપે છે. મેં જવાબ આપ્યો: "વાત ખરી હશે, પણ આ કારણને લઈને આપણાથી નાસી કેમ જવાય? તો તો પછી આ દુનિયામાંથી જ આપણે ગાંસડા પોટલા બાંધીને ચાલ્યા જવું જોઈએ." નલિને પાછું કહ્યું "પણ તમને ધનસુખલાલ, અહીંની અધમતાનો અનુભવે નથી અને ખ્યાલ પણ નથી." મેં જવાબ વાળ્યો: "ભાઈ, હું સૂરત સરકારી હાઈસ્કૂલમાંથી આવું છું. એને પ્રાથમિક અભ્યાસ કરતાં બાળકો માટેની શાળોપયોગી આવૃત્તિ ગણી લઈશું અને આને મોટામાં મોટી લાયબ્રેરીની આવૃત્તિ ગણીએ તો તો બરાબર થાયને!"

નલિનને વિશ્વાસ તો બેઠો નહિ એટલે બેચાર દિવસ પછી મેં પાછું એમને કહ્યું: "જુઓ ભાઈ, એક મહિનામાં આ સ્કૂલમાંથી કોઈ તમારું નામ લે નહિ કે તમને કોઈ સતાવે નહિ એવું હું કરી આપું. પણ એના બદલામાં, હું જે કાંઈ અહીં વિદ્યાર્થીઓ જોડે

બોલું કે વર્તન કરું તેનો અહેવાલ ઘેર આપવો નહિ." 'નાના સરખા ગોરધનદાસ અને લુગડાં પહેરે સો પચાસ' જેવો હું–કારણ કે તે વખતે પણ નલિન મારા કરતાં કદમાં ઊંચા અને વયે મોટા હતા. આવા ફડાકા મારું છું એ સાંભળીને એને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું, પણ તે સમય સુધી લગભગ એકલા રહેલા માણસને મારા જેવો મિત્ર મળ્યો એથી એ આનંદ તો ઘણો પામ્યો અને અમારા ચાર વર્ષના અભ્યાસક્રમમાં એમણે ઘેર કોઇ પણ જાતના રિપોર્ટ નહિ આપવાનું વચન લગભગ બે વર્ષ સુધી તો પાળ્યું હતું. પછી મારી રજાથી એમણે ઘેર થોડી વાતો કરેલી. નન્નુભાઇએ મારી પાસેથી અમુક ખુલાસા પણ માગેલા, પણ તે મળી ગયા પછી અતિશય હસેલા. એ સ્કૂલમાં અડફરે ચડેલા લોફરોને વશ કરવાનો નુસખો એ હતો કે એ લોકો એમનાં લોફરવેડાનાં વર્ણનો કરે–એ પ્રકારનાં બધાં મારા અનુભવમાં આવી ગયેલાં છે એમ કહી, સહેજ પણ નાપસંદગી બતાવ્યા વિના એવાં બીજાં વર્ણનો એમની પાસેથી સાંભળવાં!

સૂરતમાં, વેશ્યાની મશ્કરી કરનારની સામે થનાર ધનસુખલાલે પ્રસંગ અને સંયોગો બદલાયેલા જોઇ, વર્તન આટલું બધું શાથી બદલ્યું હશે? નાનું કદ અને અશક્ત શરીરને લઇને થતા નિરંતરના ક્ષોભને છૂપાવવા અને આપણે જે નથી, જે થવાના પણ નથી એવો થવાનો દંભ કરવામાં પણ ઉત્પન્ન થતો અમુક પ્રકારનો આનંદ માણવા મેં આમ કર્યું હશે? ગમે તે હો પણ નુસખો ફતેહ પામ્યો અને ત્યાં ગાળેલાં ચારે વર્ષમાં મને એ લોફરપાર્ટીમાં સ્નેહ અને મિત્રતા મળ્યાં અને નલિનકાંતને કોઇએ ત્યાર પછી ખાસ હેરાન ન કર્યાં.

નલિનને 'Hot house plant'ની પેઠે ઉછેરવામાં આવ્યા હતા. એના પ્રમાણમાં લવંગિકાને (નરસિંહરાવની બીજી પુત્રી) વધારે છૂટ મળી હતી. પણ જેમ જેમ સમય જતો ગયો તેમ તેમ નલિનને એ બંધનો સાલતાં ગયાં હતાં. એ એંજિનિયર થયા પછી એક વાર

જયસુખલાલ સાથે મદ્રાસ–ત્યાં તે વેળા કૉંગ્રેસની બેઠક હતી–અમારા બનેવી નાનુભાઇ દફ્તરને ત્યાં ગયા હતા. ત્યાં એમણે એ બંધનોને પરિણામે ઉત્પન્ન થયેલ અસરોમાંની ઘણી અસર કાઢી નાખી હતી અને એ જીવ્યા હોત તો અનેક બાબતમાં નન્નુભાઈ કરતાં જુદી પ્રકૃતિ કેળવત એમ ધારીએ તો ખોટું નથી. ટેકનિકલ શાળામાં, ચાર વર્ષ અમે સારી રીતે ગાળ્યાં. દર વર્ષે પરીક્ષાને વખતે હું બપોરે નન્નુભાઇને ત્યાં જમતો અને મારે માટે મરચાંવાળી અમુક વાની ખાસ બનાવવામાં આવતી એમ યાદ છે. પહેલાં બેએક વર્ષ તો એ રીતે રસોઇ તૈયાર કરવામાં મુદ્રિકાબહેનનો (હિંમતલાલ અંજારિયાનાં પત્ની) હાથ હતો. ઊર્મિલાબહેનના મૃત્યુનો આઘાત નલિનને બહુ સાલ્યો અને તેમાંથી કદાચ તે સર્વ પ્રકારે તો મુક્ત નહોતા જ થઇ શકયા. હું ટેલીગ્રાફર ઇન્સ્પેકટર તરીકે સૂરત હતો ત્યારે નલિન દસેક દિવસ ત્યાં આવ્યા હતા. તે સમય સુધી સૂરતમાં હૅટ પહેરવી એ જોખમભર્યું હતું. મારું નહિ માન્યું અને નલિને હૅટ પહેરેલી, એને પરિણામે અમારી સાથે પાંચ સાત નાનાં છોકરાંઓ ' આ તો મોટો સાહેબ છે, અમને બીક લાગે છે ! ' એવી બૂમ મારતાં દોડતાં આવતાં હતાં ! અલબત્ત, બીજા દિવસથી નલિને હૅટ ઊંચી મૂકીને બેંગલોર ટોપી પહેરવા માંડી. પહેલાંનો નલિન હોત તો એ આ પ્રસંગથી લાલપીળો થઈ જાત અને મારામારી કરવા તૈયાર થાત. પણ તે વખતે તો એણે એ બનાવને હાસ્યરસિક વૃત્તિથી જ અપનાવી લીધો.

અમારે ત્રીજે માળે બેસીને અમે મોડી રાત સુધી ગપ્પાં મારતા. આટલી શાંતિથી, આટલા મુક્તહૃદયે મેં અને નલિને કદી ગપ્પાં માર્યાં નહોતાં. નલિન ત્યાં હતો એવામાં ગોકુળાષ્ટમી આવી. નલિનને સવારના દહીં અને રંગ ઉડતાં હોય તે વેળાનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા થઇ. અમે બેએ નિશ્ચય કર્યો કે સવારે પાંચ વાગે દર્શન કરવા જવું. પણ કમનસીબે રાતે અમે લગભગ સાડા ત્રણ

સુધી વાતો કરી અને પછી આઠ વાગે ઊઠયા ! તે વખતે દર્શન બંધ થઇ ગયાં હતાં.

તે રાતે નલિને અચાનક મને પૂછ્યું: "ધનસુખલાલ, તમે 'પ્રતિબિંબ અને છાયા' ('ભૂતના ભડકા'ની એક કૃતિ) શા ઉપરથી લખેલ ! તમને એવો અનુભવ થયેલો ?"

મેં જવાબ વાળ્યો: "તદ્દન તો નહિ પણ લગભગ."

નલિન બોલી ઉઠયો: 'હંઅં, એએમ ? ધનસુખલાલ ! એ સ્કેચ હું આશરે ડઝન વખત વાંચી ગયો હોઇશ. વાંચતાં વાંચતાં હું રડેલો પણ ખરો. ખરેખર, મને તો એમ જ લાગેલું કે તમે ગમે ત્યાંથી પણ મારી વાત જાણેલી અને મારે વિશે જ લખ્યું હશે. પણ તમે એ કયાંથી જાણો! મેં કોઈને જ કહી નહોતી."

આટલું કહેતાં કહેતાં એનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. વધારે પૂછવાનું મને મન થયું પણ તે ઊર્મિ મેં દબાવી. મનુષ્યોનાં હૈયાંની નગ્નતા નિરખવામાં આનંદ નથી. મને જેટલું કહેવાનું યોગ્ય લાગ્યું એટલું એણે મને કહી નાખ્યું અને એને લઇને એનાં હૈયાંનો ભાર હલકો થયો હોય એમ મને લાગ્યું. વાત એટલેથી પડતી મુકાઈ.

તે પછી નલિન મુંબઇ આવ્યો. સૂરતથી હું ગોધરે ગયો. ગોધરેથી મુંબઈ. મુંબઈમાં નલિનને બહુ મળાતું ન હતું–બંનેની જુદી જુદી નોકરીને અંગે. અને એટલામાં નલિન ગુજરી ગયો–રૂહમેટિક તાવની ત્રાસજનક બિમારીમાં. બહુ લાંબા સમય પછી નલિનની વાત નીકળી. મેં આ પ્રસંગ નન્નુભાઇને કહ્યો–સંભારણા ઉકેલવાથી એમના હૃદયને કાંઇક સાંત્વન મળે એ હેતુથી. નન્નુભાઈ સાંભળી રહ્યા, મારી સામું સજળ નેત્રે જોઈ રહ્યા અને એમનાથી એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મુકાઈ ગયો.

હું ઊર્મિલાબહેનના બહુ ઓછા પરિચયમાં આવેલો. સહસા એમનાં દયારામભાઈ જોડેનાં લગ્નના સમાચાર મળ્યા. પછી એમને નહિ જેવાં જોયાં, એટલામાં એક દિવસ સંધ્યાકાળે સમાચાર મળ્યા.

હું અને જયસુખભાઈ એકદમ 'બ્લ્યુ બંગલો' ગયા. ત્યાં મૃત્યુ પામેલ ઊર્મિલાને મેં જોયાં. શાંતિ—આ બળબળતા સંસારમાં અનેક દિશામાંથી આવતી અગ્નિશિખાની ઝાળથી દાઝતાં દાઝતાં છોલેલા એમના કુમળા આત્માને એ સર્વ વ્યથામાં મુક્તિ મળતાં પ્રાપ્ત થતી પરમ શાંતિ અને એ પરમ શાંતિથી ઉત્પન્ન થતી અમુક પ્રકારની પારલૌકિક સુંદરતા મેં એમના મુખ ઉપર જોઇ. એવી મૃત્યુની પરમ શાંતિ, થોડાં વર્ષ પછી મેં સરલાના મુખ ઉપર જોઈ. એ જોતાં મૃત્યુનું બિહામણું સ્વરૂપ બદલાઈ જાય છે. મૃત્યુ એ મોક્ષનો માર્ગ છે એવું આપણુને લાગી આવે છે.

નન્નુભાઇનાં સૌથી નાનાં પુત્રી લવંગિકા અંગ્રેજી ચોથાપાંચમા ધોરણમાં હતાં, ત્યારથી હું એમને ઓળખતો થયો. ભાષાની બાબતમાં એમના પિતા જેટલી ચોકસાઇ અને ચર્ચા તેમજ વાદવિવાદનો શોખ. પણ એમાં સારી રીતે ચીડાઇ જાય. જયસુખભાઈ અને હું અમે તે વિષયમાં, જાણી જોઈને એમની સાથે ચર્ચામાં ઊતરતા અને જરૂર પડે ગમે તેવી દલીલ કરતા. થોડી વારમાં લવંગિકા તપી જાય અને અને મોટે ઘાંટે બીજી દલીલો કરે. આવા પ્રકારના યુદ્ધમાં નલિન જીવતા હતા ત્યાં સુધી એમણે અમને સાથ આપેલો. આખરે નન્નુ-ભાઇ વચમાં પડે અને કહેઃ "અરે લવંગી, દર વેળા આ પ્રમાણે આ લોકો કરે છે છતાં તું સમજતી નથી અને ચીડવાઈ જાય છે!" ત્યારે લવંગી ઘાંટા પાડતી બંધ થાય અને શાંત થઈ જાય.

એમના શરીરનો બાંધો સશક્ત અને અંગ પણ રોગ વગરનું, ઊર્મિલા અને નલિન જેવું નાજુક નહિ. ખાવાનો શોખ પણ સારો. રીતભાતમાં બહુ મળતાવડી અને હસમુખી અને કોઈને ત્યાં પણ જાય તો આધુનિક કેળવણી લીધેલી યુવતીઓની પેઠે માત્ર પુરુષવર્ગમાં જ ન બેસી રહે, પણ પહેલાં તો ઘરની સ્ત્રીઓ સાથે જ ગપ્પાં મારે અને તેમ કરવા રસોડામાં જવું પડે તો ત્યાં પણું જઈને પલાંઠી મારીને બેસી જાય. એના અકાળે થયેલા

મૃત્યુ અગાઉ માત્ર ત્રણ દિવસ પહેલાં હું ખારમાં નન્નુભાઈને ત્યાં ગયેલો અને લવંગિકા સાથે ગપ્પાં મારેલાં. તે વેળા એણે મારી 'ભૂતના ભડકા' (એ નામના સંગ્રહની પહેલી વાર્તા) વિશે ચર્ચા ઉપાડેલી. એની માન્યતા એવી કે યુવક અને યુવતીએ મૃત્યુ સમીપ આવ્યું જાણી પરસ્પરનો પ્રેમ વ્યક્ત કર્યો અને પછી બચી ગયાં ત્યારે એ બંને જુદે જુદે ઠેકાણે પરણી ગયાં; એમ ચીતરવામાં મેં સ્ત્રીજાતિને અપમાન આપેલું છે. મેં એમને ઘણું સમજાવ્યાં કે સ્ત્રી અને પુરૂષમાં સ્ત્રી ઉચ્ચતર ગુણથી ભરેલી છે એમ માનવું એ માત્ર પક્ષપાત છે. વસ્તુતઃ ઉભય સરખાં છે, ગુણમાં તેમ જ અવગુણમાં. બીજું મેં મારાં પાત્રો ઉત્તમોત્તમ નથી ઘડયાં, પણ સ્વાભાવિક ઘડયાં છે અને જો એમની વિચારશ્રેણી બધી સ્ત્રીઓને માન્ય હોય તો તો વિધવાવિવાહ સંભવે જ નહિ. આ બધાં કારણોને લઈને જો કોઇ સ્ત્રી પુરુષ અમુક પુરુષ કે સ્ત્રીને અનન્ય પ્રેમથી ચહાતું હોય તો પણ એ પ્રેમ લગ્નમાં નહિ પરિણમે તો એ સ્ત્રી કે પુરુષ અન્ય પુરુષ કે સ્ત્રી જોડે લગ્ન કરે એ માનસશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ નથી અને એવા પ્રસંગો સામાન્ય ગણાય. ચર્ચા ઘણી ચાલી અને મારે સાંતા-ક્રૂઝ પાછા જવાનો વખત થયો. લવંગિકાએ કહ્યું કે મને હજી સંતોષ થયો નથી માટે ફરીથી મળશું ત્યારે વધારે ચર્ચા કરશું. બીજે દિવસે સવારે ખારથી એ સાંતાક્રુઝ આવેલ અને અમને મળી ગયેલ. તેને બીજે દિવસે સાંજે અમને નન્નુભાઈ તરફથી સમાચાર મળ્યા કે 'લવંગિકા આ જગતને છોડી પ્રભુનાં ધામમાં ગઈ છે !'

ઊર્મિલાના મૃત્યુ પછી એમના પુત્ર પ્રેમલને દયારામભાઈ અને સુશીલાબહેને ઉછેરેલો. પ્રેમલ મેટ્રિક સુધી આવ્યો એટલામાં એની વૃત્તિ ચિત્રકલા તરફ ઢળી ગઇ અને એણે એ કલા શીખવા માંડી. એમાં એણે ઠીક ઠીક પ્રગતિ સાધેલી પણ ખરી. પ્રેમલ સ્વભાવે પ્રેમલ છતાં નન્નુભાઈના કુટુંબીજનો કરતાં કાંઈક જુદી પ્રકૃતિનો હતો. એક દષ્ટાંતઃ એ પોદ્દાર સ્કૂલમાં અંગ્રેજી પાંચમા ધોરણમાં હશે. બધાને

અને થવા માગતો નથી."

એની શક્તિઓ ખીલતી જતી હતી પણ સંપૂર્ણ વિકાસ પામે તે પહેલાં મૃત્યુનો સાદ આવ્યો અને તે અમર ધામ ભણી ચાલતો થયો–અહીંની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ સંકેલીને અને પોતાનાં પ્રિયજનોને છોડીને.

હું તે વેળા કરાંચી હતો. સમાચાર સાંભળી હું સડક થઇ ગયો. નન્નુભાઇને હું તે શું લખું એ મુશ્કેલીમાં બેએક દિવસ ગાળ્યા અને પછી માત્ર મેં એક પોસ્ટ કાર્ડ લખ્યો, જેમાં લખ્યું કે " આ દુનિયાનાં લલિતકળા અને સૌંદર્ય તેને અધૂરાં લાગ્યાં હશે એટલે જ્યાં એ પૂરાં છે ત્યાં પ્રેમલ ચાલ્યો ગયો. એને રોકાય પણ કેમ ? "

કરાંચીથી પાછો આવીને હું નન્નુભાઇને મળ્યો. તેમણે મને પોતે રચેલું એક કાવ્ય (સોનેટ) વંચાવ્યું અને પછી પૂછ્યું : " કાંઈ યાદ આવે છે ? " મને તરત સમજાયું. મારા કાર્ડમાં લખેલ વિચારો એમણે એ કાવ્યમાં ગુંથી લીધા હતા. એ કાવ્ય પછી ક્યાંક પ્રેમલને અર્પણ કરવાના રૂપમાં પ્રસિદ્ધ પણ થયું છે.

આશરે ૧૯૦૯માં હું નરસિંહરાવના કુટુંબને ઓળખતો થયો. વાંદરામાં એમના બ્લ્યુ બંગલામાં આનંદના ઓઘ મેં જોયેલા. પણ સહસા મૃત્યુની મીટ એ કુટુંબ ઉપર મંડાઈ. ઊર્મિલા ગઇ, નલિન ગયો, દયારામભાઇ ગયા, લવંગિકા ગઇ, પ્રેમલ ગયો અને છેવટે સુશીલા પણ ગયાં !

પ્રભુના ભક્તને છાજે તેવી રીતે નન્નુભાઈ, એક પછી એક, વિધિએ કરેલ ઘાની પરંપરા ઝીલતા ગયા.

આવતાં શરમાતા માણુસની સાથે એમણે આટલો સારો અને ગાઢ પરિચય બાંધ્યો એ પ્રસંગ ઉપલકિયા નજરે અજબ કહેવાય, પણ મને પોતાને એમાં અજબ થવા જેવું બહુ નથી લાગતું; કારણ કે નન્નુભાઈ ક્રોધમાં દુર્વાસા તો શું પણ એમને પણ ટપી જાય તેવા હતા છતાં એ મનુષ્ય હતા, અતિ વિદ્વાન મનુષ્ય હતા, ધર્મિષ્ઠ મનુષ્ય હતા. પોતે દંભ કરી શકતા ન હતા અને સહન પણ નહોતા કરતા.

માથે મોટી સોલા હૅટ, ઘાટ વગરનાં પાટલૂન, વાસકુટ, જૂની પૂરાણી ટાઈ, શિયાળામાં હાફકોટ ઉપર કાશ્મિરી ડગલો અને ચોમાસામાં મોટા બૂટ અને ઓવર કોટ અને તે ઉપરાંત ત્રણસો ને પાંસઠ દહાડા છત્રી તો ખરી જ. કીર્તન કરતી વખતે અને ઘરમાં ધોતિયું; આ પ્રમાણેનો નન્નુભાઈનો પોષાક હતો. કદે ઠીંગણા, શરીરે જાડા તેમજ સ્થૂળ, વર્ણે ગોરા, વિશાળ કપાળ, મૂછ મોટી પણ છેડા કાપેલા, ગાલ ફૂલેલા, મોંના પ્રમાણમાં ઝીણી, જરા ઊંડી પણ મશ્કરી કરતી આંખ અને તેને ઢાંકતાં નાના કાચનાં સોનેરી ફ્રેમનાં ચશ્માં. સ્નેહભર્યા અવાજમાં પણ કર્કશતા તો ખરી. સ્વભાવ ક્રોધી એટલે એમનાથી અનેક અન્યાય થયા હશે, પણ ક્રોધી માનસના સ્વાભાવિક ભોળપણને લીધે ઘણા એમને ઠગી પણ ગયા હશે. એમના મત અને નિર્ણય સહેલાઈથી ફરે નહિ. નન્નુભાઇને મેં આવા જોયેલા.

૧૯૦૯–૧૦માં એમના સ્વભાવમાં જે ઉગ્રતા હતી, સામાની નાની નાની નિર્બળતા સહન કરવાની કેવળ અશક્તિ હતી, તે જેમ જેમ એમના ઉપર ક્રૂર ઘા પડતા ગયા તેમ તેમ મંદ પડતી ગઈ. દુઃખથી કેટલાંક મનુષ્યો કંચન બને છે, કેટલાંક કથીર થાય છે. નન્નુભાઇને જેમ જેમ દુઃખ પડતું ગયું તેમ તેમ તેમનામાં રહેલ ઉચ્ચ ગુણો વિકાસ પામતા ગયા. દરેક મનુષ્યમાં પ્રભુતાનો અંશ થોડો ઘણો તો હોય છે જ. નન્નુભાઇમાં પણ તે હોય તે સ્વાભાવિક છે. પણ દુઃખની પરંપરાથી તે સ્પષ્ટતર રૂપમાં બહાર નીકળી આવ્યો;

છતાં સાથે સાથે હાસ્યરસની વૃત્તિ–કાંઇક અંશે સ્ફુટ હાસ્યની વૃત્તિ સૂરતના લોકો સામાન્ય રીતે વાપરે છે તેવી તેમણે તજી દીધી નહોતી. છેક છેવટ સુધી, હસવાનો પ્રસંગ આવતાં નન્નુભાઈ ખડખડાટ હસી શકતા

મેં નન્નુભાઇને જોયેલા ત્યારે પણ જો કે ખાવાનો શોખ એમને એવો ને એવો જ હતો, પણ વ્યાધિને લીધે એમને અમુક સંભાળ લેવી પડતી અને મરચાં વગેરે બહુ ઓછાં ખાવાં પડતાં, એટલે એટલા પ્રમાણમાં એ શોખ અંકુશમાં રાખવામાં આવતો. વળી વહેમી બહુ એટલે ઘરમાં તો તદ્દન સાદો ખોરાક જ કરાવતા. જરા વધુ પડતી ચુંધીથી સુશીલા બહેન અને નન્નુભાઈ ઘરના ચાકરો સાથે વર્તતાં એટલે ભટ્ટ નોકર જવલ્લે એમને ત્યાં ટકીને રહેતા. આથી પણ રસોઇની વાનીઓ એમને ત્યાં સારી ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. બાકી સારી સારી વાનીઓની એમને કદર હતી અને જ્યાં જ્યાં એમને જવાનાં ઠેકાણાં હતાં, ત્યાં ત્યાં જ્યારે પણ સારી વાની એમને આપવામાં આવતી ત્યારે એ બહુ રસથી ખાતા. જ્યાંસુધી એમના ઘરમાં દુઃખના વરસાદ વર્ષ્યા ન હતા ત્યાંસુધી વર્ષમાં એક વખત અમે એમને ત્યાં ઘેંશ અને બાજરા તથા મેથીની ભાજીના રોટલા ખાવા જતા. એ દિવસે ગપ્પાંની રમઝટ જામતી.

નન્નુભાઈ ચાહ પીતા અને ચાહનો એમને શોખ પણ હતો; પરંતુ એ ચાહ ઘણી જ નરમ એટલે મને જરા પણ ફાવતી નહોતી. પહેલાં પહેલાં તો શરમનો માર્યો હું પી જતો પણ પછી મેં મારી મુશ્કેલી એમને જણાવી કે હું તો કડક ચાહનો પીનારો છું. એ લોકો ચાર પાંચ ચાહના પ્યાલામાં ભાગ્યે એક કે દોઢ ચમચી ચાહ નાખે. એમણે કડક ચાહ બનાવી તે પણ મને ફાવી નહિ. એટલે નન્નુભાઇએ મને પૂછ્યું કે એક કપમાં તારે ચાહ કેટલી જોઇએ ? મેં જવાબ વાળ્યો કે આશરે દોઢ ચમચી ! એ તો અજબ થઈ ગયા અને મને એમણે કહ્યું કે 'ધનુભાઈ, તમે ચાહ પીઓ નહિ; પાકની પેઠે

એના કકડા કરાવીને ખાઓ તો વધારે સારું.'

આપણા વડીલોમાં અમુક અહંતા હતી એ વાત કબૂલ પણ એની સાથે તેઓ પોતાનાથી ભૂલ ન થાય તેને માટે એટલા આતુર હતા કે ગમે તે માણસની સલાહ લેવામાં શરમાતા નહિ, એમ કરવામાં એમને નાનમ લાગતી નહિ. 'વિવર્તલીલા'નાં એમનાં પુસ્તકમાં એમણે 'બબલ્સ' વિષે લખ્યું છે. એ ચિત્ર વિશેની માહિતી મેં એમને પૂરી પાડેલી, અને તે ઉપરથી એમણે લેખ લખેલો. જ્યારે એ પુસ્તક છપાતું હતું ત્યારે મને યાદ આવ્યું કે મારા કહેવા ઉપરથી જ એમણે એ લખેલું, એ પુરાવો એમણે જાતે જોયેલો નહિ. પ્રુફ સુધારીને એમણે મોકલ્યાં નહિ પણ મારે ત્યાં નન્નુભાઈ આવી પહોંચ્યા અને મેં જે હકીકત કહેલી તે કોઇ પણ ઠેકાણેથી હું એમને વંચાવી શકું કે નહિ એ વિશે એમણે મને પૂછ્યું. મેં એમને સર જૉન મિલાઇની એના પુત્રે લખેલ જીવનકથાનું નામ આપ્યું અને રોયલ એશિઆટિક લાયબ્રેરીમાં એ પુસ્તક છે એમ મેં કહ્યું. આ વાત એક દિવસ સવારે બનેલી. બીજે દિવસ સવારે નન્નુભાઇ એ જીવનકથાના બે ભાગ સાથે પાછા મારે ત્યાં હાજર. એમણે મને કહ્યું કે એ ચિત્ર વિશે લખાણ જડતું નથી. મેં એમને શોધી આપ્યું. એમણે તે વાંચ્યું અને ત્યારે જ તેમને સંતોષ થયો. પછી ભાંજગડ એવી આવી કે ત્યારે તેમને જડ્યું કેમ નહિ? તપાસ કરતાં એમ જણાયું કે એ 'સોપ બબલ્સ'નું નામ યાદ રાખીને શોધતા હતા. ખરું નામ માત્ર 'બબલ્સ' (પરપોટા) હતું. પોતે કોઈ પણ હકીકત રજૂ કરે તે ખરી છે કે નહિ એ તપાસવા માટે આટલો આગ્રહ રાખવો, એ ગયા જમાનાની ખાસ પ્રકૃતિ હતી.

એ જ પ્રમાણે એક વખત એમને સાબરમતી આશ્રમવાળા સંગીતશાસ્ત્રી ખરે સાથે દાદરો અને હીંચ એ તાલ વિશે કાંઇ ચર્ચા ચાલેલી, તેને માટે નન્નુભાઇ મારી પાસે આવેલા. હું તે વખતે ગોહરજાનના ઉસ્તાદ તબલચી ખાંસાહેબ સીદિકમીયાં પાસે તબલાં

શીખતો હતો એટલે મેં ખાંસાહેબને બોલાવ્યા. એમણે તબલાં વગાડયાં અને મેં એનું પૃથક્કરણ કરીને ખુલાસો આપ્યો. નન્નુભાઇ એથી સંતોષ પામીને ગયા.

સંગીતનો વિષય નીકળ્યો છે એટલે લખવાની ઇચ્છા થાય છેઃ નરસિંહરાવભાઇ શ્રુતિઓ વિશે સંગીતશાસ્ત્રીઓ જોડે ઊંડાણથી ચર્ચા કરતા હતા અને એક બે વખત અમુક ગવૈયાને ગાયકવાડને ત્યાં રાખવો કે નહિ એના નિર્ણય કરવા માટે એક ગવૈયા જોડે પરીક્ષક પણ નીમાયેલા. આટલું છતાં એમનું સંગીતનું વ્યવહારુ જ્ઞાન ઘણું પરિમિત હતું. તાલમાં તો એ ઘણા કાચા હતા અને એમનાં સંતાનો ઊર્મિલા, નલિન અને લવંગીએ ગાવામાં એમનું જ અનુકરણ કરેલું એથી એઓ પણ તાલ વિશે બહુ ઓછું જાણતાં હતાં.

મારા નન્નુભાઇ જોડેના બહુ લાંબા સંબંધમાં એ મારા ઉપર ચીડાયા હોય તો તે માત્ર એક વાર અને તે પણ આ સંગીતની જ મોહકાણમાં. સાંતાક્રુઝમાં એમનું કીર્તન હતું. એમની સાથે ગાવામાં લવંગિકા હતી. મને હારમોનિયમ સોંપવામાં આવ્યું હતું. રીહર્સલો બે ત્રણ અમે કરેલાં. કીર્તન વેળા આરંભમાં તો ઠીક ચાલ્યું પણ પછી એક ભજનમાં એમણે અને લવંગિકાએ શ્રુતિમાંથી સૂર કાઢયો. સ્વાભાવિક રીતે મારો હાથ અટકી ગયો. મેં એમને ઊંચા કે નીચા સૂર ઉપર સ્થાયી કરવાનો યત્ન કર્યો પણ એ પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો એટલે મેં હારમોનિયમ વગાડવું બંધ કર્યું. ભજન પૂરું થયું એટલે નન્નુભાઈએ પાછું જોયું અને ગુસ્સાથી કહ્યુંઃ " વગાડવું કેમ બંધ કર્યું ? " મારાથી કહેવાઈ જવાયું કે સૂર શ્રુતિમાંથી હતો એટલે કઇ ચાંપથી સરગમ બાંધું ? એમણે જવાબ વાળ્યોઃ " સારું, મને સંગીત નથી આવડતું એમ ? તમે બંધ કરો. માધુભાઈ વગાડશે, કેમ માધુભાઇ ? " મારા નાના ભાઈ માધુભાઇએ તરત હા પાડી દીધી અને ત્યારથી નન્નુભાઇના કીર્તનમાં હારમોનિયમ માસ્તર તરીકે ધનસુખલાલને બદલે માધવલાલ

નીમાયેલા. માધવલાલ એડન ગયા પછી એકાદ વખત પ્રૉફેસર બર્વેને દિલરુબા લઇને બેસાડેલા પણ તે પણ મારી પેઠે નિષ્ફળ નીવડેલા, એટલે પછી મનહરરામ દિલરુબા લઇને બેસતા હતા.

વાત જરા અસંબદ્ધ છે પણ સંગીતનો વિષય છે એટલે બહુ વાંધો નહિ આવે: જ્યારે સાંતાક્રુઝ સંતકુંજ હતું, નાનકડિયું, લાડીલું ગામડલું હતું ત્યારે લલિતજી ત્યાં અવારનવાર આવતા અને કીર્તનો કરતા. તે વખતે એમના અવાજમાં એક પ્રકારની મીઠાશ હતી એટલે ભજનો ઠીક લાગતાં; પણ સંગીતમાં એમનું જ્ઞાન ઘણું ઓછું. ગુજરાતીઓમાં તે વખતે અમુક પ્રમાણમાં 'લલિતયુગ' પણ હતો. એમના એક કીર્તનમાં હું હારમોનિયમ લઇને બેઠો હતો. તે દિવસે એમણે બેતાલા અને બેસૂરા જવામાં હદ કરી હતી, એટલે આખરે કંટાળીને મેં પેટી બંધ કરી. એક બે વખત લલિતજીએ મોટેથી કહ્યું કે વગાડો: પણ મેં હાથ જોડીને ના પાડી. કીર્તન પૂરું થયું એટલે કોઈ ડાહ્યાએ કહ્યું કે હારમોનિયમ બંધ થયું એ ઠીક ન થયું. ચાલતું હોત તો વધારે જામત. મેં ટૂંકમાં જ જણાવ્યું કે મને કોણ જાણે શાથી પણ ફાવ્યું નહિ. એટલે લલિતજીએ કહ્યું: "મને પહેલેથી કહ્યું હોત તો હું તમને ઠેકાણે લાવી દેત. મારો કંઠ એટલો કોમળ છે કે હારમોનિયમ ઉપર માત્ર કાળી ચાવીઓ જ વગાડવી જોઇએ. તમે વચમાં વચમાં ધોળી ચાંપ લેતા હતા એ હું જોતો હતો. એથી હારમોનિયમ કર્કશ થઇ જતું!'

મેં ચર્ચા આગળ ચલાવી નહિ.

તે જમાનાના ઘણા સાક્ષરોની પેઠે નન્નુભાઇનું અમુક દિશામાં વાચન ઊંડું ખરું પણ ઓછું. એમના જેવા ઘણા વિદ્વાનો અંગ્રેજી કવિતાના ક્ષેત્રમાં શેલી અને બાયરન, વડ્ઝ્વર્થ અને ટેનિસનથી અટકી ગયેલા. નવલકથાના સાહિત્યમાં ડિકન્સ, થેકરે, માર્ક ટવેઇન વગેરેથી માંડીને મારી કોરેલી વગેરેથી આગળ વધેલા નહિ. એ વિશેનો

એક પ્રસંગ યાદ આવે છે.

નન્નુભાઈ સ્ટ્રૅંડ મેગેઝિન બહુ રસથી વાંચતા–એમનું આખું કુટુંબ વાંચતું. એક વખત એથલ. એમ. ડેલ નામની નવલકથાકારની ચાલુ વાર્તા એમાં આવતી. ડેલ અંગ્રેજ વિવેચકોને હિસાબે બીજા વર્ગની નવલકથાકાર હતી અને એ અભિપ્રાય હું પણ સ્વીકારતો હોવાથી હું તે વાર્તા વાંચતો ન હતો. નન્નુભાઈએ મને ત્રણેક વખત એ વાચવાનું કહેલું. એક વેળા નન્નુભાઇ અમારે ત્યાં બેઠા હતા તે વેળા એમનાથી પૂછાઈ જવાયું; "ધત્તુભાઈ, તમે સ્ટ્રૅંડની ચાલુ વાર્તાનો નવો હપ્તો વાંચ્યો કે ?" મેં ના પાડી. નન્નુભાઇએ કહ્યું: "હા, હું ભૂલી ગયો, તમે તો એ વાંચતા જ નથી. શા માટે નથી વાંચતા ?"

જયસુખભાઇથી બોલી દેવાયું : "લેખિકા બીજા વર્ગની છે માટે." નન્નુભાઇ ઉશ્કેરાયા. "તમારો અભિપ્રાય છે કે ધત્તુભાઇનો ?" જવાબ મળ્યો: "ધત્તુભાઇનો" નન્નુભાઇએ ઉતાવળમાં બોલી નાખ્યું: "એમને શો હક્ક ?" જવાબ:"વર્ષોનું આવા પ્રકારનું એકધારું વાચન." વાતાવરણ ગરમ થઈ ગયું હતું અને હું હાજર હતો એટલે મેં વચમાં પડીને એમાંની ગરમી કાઢી નાખી. પણ અમારા પ્રત્યેનું નન્નુભાઈનું આવું વર્તન તે માત્ર અપવાદ રૂપે જ ગણાય. બાકી તો જ્યારે એમને નવરાશ હોય ત્યારે એ મને એક સરસ નવલકથા પસંદ કરીને લાવી આપવાનું કહે. એવી રીતે વારંવાર મેં પસંદ કરેલ નવલકથા એમણે બહુ રસપૂર્વક વાંચેલી. એ પ્રમાણે મેં એમને એક વખત ઓલિવ સ્કીનરની 'સ્ટોરી ઑફ એ સાઉથ આફ્રિકન ફાર્મ' આપેલી. એમને એ બહુ પસંદ પડેલી અને તે વખતે એમ. એ. ની પરીક્ષામાં ભાષાંતર માટેનો ફકરો પણ એમાંથી જ એમણે કાઢેલો. વૃદ્ધ વાંચકોને સ્મરણમાં હશે કે નન્નુભાઇએ પોતાની યુવાવસ્થામાં એ લેખિકાના 'ડ્રીમ્સ' (સ્વપ્ન) નામના ગ્રંથમાંથી બે ત્રણ નાના સ્કેચનાં ભાષાંતર કરેલાં. મેં પણ એમાંથી થોડાં સ્કેચનાં ભાષાંતર કર્યાં હતાં અને તે મારા 'વાર્તાવિહાર' ના સંગ્રહમાં છે.

'બ્લ્યુ બંગલો' વાંદરા દરિયાકિનારે હતો. ત્યાં હું એમને ઘેર જતો આવતો થયો ત્યારે આરંભમાં મારા વ્યાકરણ અને જોડણીના અજ્ઞાનને લઇને નન્નુભાઈ વારેઘડીએ ઘાંટા પાડતા પણ જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ હું તેમની નિકટ જતો ગયો અને પછીથી તો જે નરસિંહરાવ આ વિશેની જરા જેટલી ભૂલ જોતાં ગમે તેવા માણસની સાથે ચરભડી ઊઠે અને તેને ધૂળથી ભૂંડો કરી નાખે તે નરસિંહરાવને એ દોષો મારા સંબંધમાં જોવામાં પણ નહિ આવતા હોય એવું થઈ રહ્યું.

નલિન, હું અને લવંગિકા એ ત્રણ મળીને જે ઘાંટા પાડીને બ્લ્યુ બંગલામાં વાતો કરતાં અને લડતાં એટલા ઘાંટા—એટલો અવાજ નન્નુભાઇએ ભાગ્યે કોઇ બીજા પાસેથી સહન કર્યો હશે. અસલના અમુક વડીલો પેઠે નરસિંહરાવભાઈ પણ સ્નેહ અને વાત્સલ્યની તેમ જ સુખ અને દુઃખની ઊર્મિઓનું પ્રદર્શન ન જ કરવું એવી માન્યતા ધરાવનાર હતા; એથી ઘણી વાર સામા માણસને એમનાથી અસંતોષ રહેતો પણ એમની આંખોમાં એ ઊર્મિઓ છૂપાવી શકાતી ન હતી. નલિન મૃત્યુ પામ્યો તે વેળા મારે સ્મશાને જવું હતું. જયસુખભાઇએ ના પાડી પણ મેં હઠ કરી. નન્નુભાઈએ મારા માથા ઉપર હાથ મૂકીને કહ્યું: "નહિ, હું ના પાડું છું, તમે અહીં જ રહો." એ પ્રસંગે એમને થતી વ્યથા, છતાં મારી નબળી તબિયતને લઇને રાતના ચોમાસામાં મારે જવું સલામત નથી એનો ખ્યાલ અને એ પ્રમાણેનો અમલ એ બધું એમની આંખમાંથી હું તે સમયે જોઈ શકેલો.

એમને રોગોના ચેપીપણાનો વહેમ બહુ હતો. છતાં જેના પ્રત્યે મમતા હોય તે માંદાં હોય તો નન્નુભાઇ ત્યાં જવાનું ચૂકે નહિ. એક વેળા મને ઓરી નીકળેલાં. એમને એની ખબર પડી. ઘરમાં પ્રેમલ નાનો એટલે એમના દ્વારા એને ચેપ લાગવાનો એમને ભય. છતાં દર બીજે દિવસે એ મને જોવા આવતા. બહાર દરવાજા આગળ ઊભા રહીને પાંચ મિનિટ ઝીણવટથી તાવ વગેરે સંબંધી તપાસ

કરે ને પછી જાય!

ઘણા માણસો પોતાના દુઃખ વિશે કલ્પાન્ત ન કરે પણ ભૂતકાળનાં સ્મરણો સ્મરીને તેમાંના સુખી પ્રસંગો વિશે તો વાતો કરે. પણ નન્નુભાઈ એવું પણ ક્વચિત્ જ અને તે પણ બહુ ટૂંકમાં જ કરતા. એમને ત્યાં ઊર્મિલા ગઇ, નલિન ગયો, લવંગિકા ગઈ, પ્રેમલ ગયો. ભર્યા ઘરમાં જ્યાં મૃત્યુ પામેલ સંતાનોનાં સ્મરણચિહ્નો અસંખ્ય અહીં–તહીં પડેલાં હતાં ત્યાં નરસિંહરાવ અને તેમનાં પત્ની, ખારમાં મરિન વિલામાં જાણે ખાસ કશું દુઃખ એ ઘરમાં આવ્યું જ નથી એવી શાંતિ ધારણ કરીને તેમને મળવા આવનારની સાથે વાર્તાલાપ કરતાં. છતાં એ શાંતિમાં મૃત્યુ કે મૃત્યુ પામેલ પ્રત્યે ઉપહાસવૃત્તિ કે તિરસ્કારવૃત્તિ ન હતી કે ન હતી ભીતિની વૃત્તિ. પ્રભુના ચરણે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પીને તેમની કને માત્ર શાંતિ માગતા કોઇ જનક વિદેહી જેવા નરસિંહરાવ પોતાના સંયમથી સૌને આશ્ચર્યચકિત કરતા. સુશીલા કોઈ કોઈ વેળા એમના સાનિધ્યમાં પણ સ્વાસ્થ્ય ગુમાવી દેતાં. એ સમયે પણ નરસિંહરાવ દુઃખની ભઠ્ઠીમાં પરિપકવ થયેલ ગંભીર અવાજે બોલતાઃ “સુશીલા ! સુશીલા ! આ ઠીક નથી.”

જયસુખલાલ અને મારી સાથે નન્નુભાઇએ વર્ષોનાં વર્ષો સુધી એકસરખો સંબંધ જાળવી રાખ્યો એ જોઇને ઘણાને નવાઇ લાગતી. ઊર્મિલાબહેનનાં લગ્ન દયારામભાઇ જોડે થયાં તે સમયે જયસુખભાઇએ તેવાં લગ્નોની સામા અંગ્રેજીમાં લખાણો પણ કરેલાં છતાં અમારી સાથેના સંબંધમાં લેશમાત્ર પણ ન્યૂનતા એમણે આવવા દીધી નહોતી. ઉર્મિલાના મૃત્યુ પછી જયસુખભાઇએ ‘પાસિંગ ઑફ એ સોલ’ નામે અંગ્રેજી લેખ ‘ધી ઇસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ’માં છપાવ્યો, તે વેળા અત્યંત લાગણીભર્યો પત્ર નન્નુભાઈએ જયસુખભાઈ ઉપર લખ્યો હતો, અને ખાસ મારી પાસે એનું ભાષાંતર કરાવી ‘એક આત્માનું પ્રયાણ’ શિર્ષક નીચે તે ‘વસન્ત’માં પ્રસિદ્ધ કરાવ્યો હતો.

પોતાનું નવું પુસ્તક બહાર પડે કે તરત નન્નુભાઇ બે નકલો લઇને–એક જયસુખલાલ માટે અને એક મારે માટે–અમારે ત્યાં આવી જ પહોંચે. મારું પુસ્તક બહાર પડે અને તે મળવામાં વિલંબ થાય તો ઘેર આવીને ધાંટા પાડે.

જેમ જેમ વિધિના ક્રૂરતર ઘા એમને પડતા ગયા તેમ તેમ એમનું મનુષ્યત્વ વિકાસ પામતું ગયું. જુદા જુદા સંજોગોને લઈને જેમ જેમ જૂની ઓળખાણો નષ્ટ થતી ગઇ, જૂના સંબંધો તૂટતા ગયા તેમ તેમ અમારા જેવા ગણ્યાગાંઠ્યા સંબંધીઓ તરફનો એમનો પક્ષપાત વધતો ગયો, મમતા વધતી ગઈ, હેત વધતું ગયું.

એક પ્રસંગ યાદ આવે છે.

મેં અમુક બે વ્યક્તિઓ પ્રત્યે પક્ષપાત બતાવ્યો. નન્નુભાઇ ખરેખર કચવાઇ ગયા અને તેમણે મને કહ્યું: "એ બે જણીઓ તારી સામે પણ હવે જોતી નથી છતાં તું શા માટે આમ કરી રહ્યો છે? તને સ્વમાન છે કે નહિ?"

મેં વિનયથી કહ્યું; "નન્નુભાઇ, હવે એ લોકો મારી સામે નહિ જોતાં હોય, કબૂલ છે; આપણે લેણદાર હોઈએ તો દેવાદારનું આવું વર્તન આપણે નહિ ચલાવી લઈએ પણ આપણે દેવાદાર હોઇએ તો તો લેણદારનું ગમે તેવું વર્તન હોય તો પણ આપણે દેવું ચૂકવવું જોઈએને! એમણે લેખક તરીકેના મારા જીવનના આરંભમાં મને પ્રોત્સાહન આપીને મારા ઉપર ઉપકાર કર્યો હતો, તેનું દેવું અત્યારે જ્યારે હું લેખક તરીકે સારી કીર્તિ પામ્યો છું ત્યારે મારે ચૂકવવું જ જોઈએ કેની?"

"હં અં એ કારણ છે! ત્યારે તો બીજું શું થાય?" કહીને નન્નુભાઇએ મને બીનગુનેહગાર ઠેરવ્યો.

એક બીજો પ્રસંગ: એક વખત લગભગ બેએક મહિને હું 'મરિન વિલા' એમને મળવા ગયો. સુશીલાબહેને ટકોર કરી: "કેમ, બહુ

મોટા માણસ થઇ ગયા છો કે આટલે લાંબે ગાળે આવ્યા ?"

જવાબ દેતાં હું કચવાઇ ગયો: "નન્નુભાઇ આગળ હું મોટો માણસ ? અને તેથી હું નથી આવતો ?" આથી વધારે હું બોલ્યો નહિ પણ મને થયેલ દુઃખ નન્નુભાઈ જોઇ શકયા. તેમણે સુશીલા-બહેનને ઠપકો આપતાં કહ્યું: "સુશીલા ! તમે એમની સ્થિતિ જાણો છો. પોતાને ગમે તેટલું દુઃખ થતું હોય છે છતાં એ છૂપાવીને એ બીજાંને હસાવે છે, પણ જ્યારે એમ કરવું અશકય જ લાગતું હોય ત્યારે એ અહીં આવીને શું કરે ? તમે આટલું પણ સમજતાં નથી !"

નન્નુભાઇની માંદગી વધી. બિછાનાવશ થયા. હવે આ મંદવાડ-માંથી એ ઊઠે એમ જણાતું નહોતું. આંખનું તેજ હરાઇ ગયું હતું. આટલું છતાં એ અણનમ વૃદ્ધ યોદ્ધાએ પરાજય કબૂલ્યો ન હતો. અમારાં બધાંની સાથે એનું એ જ મુક્ત હાસ્ય, એની એજ કાળજીથી પાંડિ-ત્યભરી ચર્ચાઓ. ભાનુશંકર વ્યાસ, સુંદરજી બેટાઇ, રામનારાયણ પાઠક કે રામપ્રસાદ બક્ષી સાથે. પણ એટલામાં વિધિએ છેલ્લો ઘા કર્યો. બ્રહ્માસ્ત્ર છોડયું: વર્ષોથી પોતાનો ઉગ્ર સ્વભાવ વેઠનાર, પોતાની તબિયતને જાળવનાર, સુખદુઃખનાં સાથી, સાજાં સારાં, જેવાં હતાં તેવાં ય પણ પોતાનાં નિકટનાં નિકટ સંબંધી, પત્ની સુશીલા બે ત્રણ દિવસની માંદગી ભોગવીને, પોતે જે ખંડમાં સૂતા હતા તે જ ખંડમાં જ મરણ પામ્યાં. વર્ષો સુધીનું યુદ્ધ વિરમી ગયું. અજિત, વિરાટ શક્તિશાળી યોદ્ધાએ હાર કબૂલી અને સંયમરૂપી શસ્ત્રોનો ત્યાગ કર્યો. આટઆટલાં બાળકોને, સ્નેહીઓને, મિત્રોને વિદાય આપતાં જેણે પોતાનું સ્વાસ્થ્ય ગૂમાવ્યું ન હતું તે નરસિંહરાવે સુશીલા જતાં હિંમત ખોઇ દીધી. એ મુક્તકંઠે રડયા, એકાંતમાં તેમ જ જાહેરમાં.

હજી એ ખંડમાંથી પત્નીના શબને બહાર કાઢયું ન હતું. એક પછી એક સ્નેહીને પોતે બોલાવતા હતા અને જાણે પત્નીની સાથે પોતે પણ જતા હોય તેમ છેલ્લી વિદાય લેતા હતા.

"ધત્તુભાઇ ! આવ્યા છે ને, આવી ગયા જ હોવા જોઇએ." નન્નુભાઇનો ધીમો, દુઃખભર્યો, ડુસકાંભર્યો અવાજ નીકળ્યો.

હું પાસે ગયો. મેં એમના બંને હાથ મારા હાથમાં લીધા.

"ધત્તભાઇ !"

"જી."

"રમત પૂરી થઇ, ખરું ને ?"

"હા જી." કહેતાં મારું હૈયું ભરાઇ આવ્યું. નન્નુભાઇ તે જાણી ગયા.

"ધત્તુભાઈ ! તમે ? તમને તો હું શાંતિની પ્રતિમા ધારતો, તમને જોતો ને મને શાંતિ મળતી; તે તમે સ્વાસ્થ્ય ગૂમાવો છો ? પણ પણ રમત પૂરી થઇ હોં !" તે પછી ક્ષણભર મૌન. બીજાંના નામનું રટણ થયું. હું ધીમે પગલે એ ખંડમાંથી બહાર ચાલ્યો ગયો.

અમુક સંયોગોને લઈને, વર્ષો પહેલાં કુટુંબમાં કલેશ થયેલો અને નરસિંહરાવને પોતાના પહેલા પુત્ર કુમારભાઇ સાથેનો સંબંધ તૂટેલો. વર્ષો સુધી તે તૂટેલો જ રહ્યો હતો, પરંતુ જે દિવસે સુશીલાનું શબ તો હજી પોતાના ખંડમાં હતું, તે જ દિવસે, નન્નુભાઇએ બૂમ મારી: "કુમાર આવ્યો છે ?"

કુમારભાઇ આવ્યા. "કુમાર ! સુશીલાને અગ્નિદાહ તું કરશે ? એટલું પૂછવાનો હક્ક તો મારો છે ને ?"

"નન્નુભાઇ ? આમ ન બોલો. સુશીલા મારાં મા હતાં. તમે જે પણ ફરમાવશો તે કરીશ." વર્ષોનો તૂટેલો સંબંધ મૃત્યુની છાયામાં પુનઃ સંધાયો.

દુઃખની પરંપરાથી કેટલાક મનુષ્યો મનુષ્યત્વ ગુમાવે છે, કેટલાંક માનવતાને ઉચ્ચતમ શિખરે ચડવા શક્તિમાન થાય છે.

તેમ એ નષ્ટ થતાં સ્વપ્નોની સંખ્યામાં વધારો થતો ગયો.

આમ થવાનાં અનેક કારણો હતાં. તે સમયમાં એંજિનિયરિંગ લાઈનમાં જનારનું માન સમાજમાં ઘટી જતું–માત્ર બી. એ. ની લાઈનમાં જ પ્રતિષ્ઠા હતી. મારી પોતાની સુંવાળી તબિયત અને સાહિત્ય પ્રત્યે ઢળેલું માનસ, અનિશ્ચિત સમયમાં કરવી પડતી નોકરી તરફ સખત અણગમો અને એંજિનિયરિંગમાં બહુ ઊંચે ચડાય એવી એ શાસ્ત્ર શીખવા અને પચાવવાની વૃત્તિ જ નહિ અથવા તો કુદરતી બક્ષીસ નહિ; આ બધાંને લઈને એ જ લાઈનમાં જવું પડયું, એટલે હું ઘણો હતાશ થઈ ગયેલો.

મારે તો અંગ્રેજી અને યુરોપીય સાહિત્યનો ઊંડો અભ્યાસ કરવો હતો. પણ સંયોગ જુદા હતા. પિતા અને વડીલ બંધુના નિર્ણય સામે બળવો ઉઠાવવા જેટલી સ્વચ્છંદતા કે રુચિ મારામાં નહોતી. પરિણામે હું વીજળીનો ઈજનેર થવા ભાયખલે ગયો.

ધીમે ધીમે નિરાશાના ઘા રૂઝાતા ગયા, પણ હું ' આર્ટ્સ ' માં આગળ ન જઈ શકયો, તેનો અસંતોષ તો હજી આજે પણ છેક નાબૂદ થઈ શકયો નથી. આવા સંયોગોમાં અને આવાં પ્રતિકૂળ માનસે લીધેલ લાઈનમાં ફતેહમંદ થવાય નહિ એ સમજાય તેવું છે. છતાં ચારે વર્ષ પરીક્ષા તો ગમે તે રીતે સારી રીતે પસાર કરેલી, એ પરીક્ષા પસાર કરવાની મારી વિચિત્ર શક્તિને આભારી ગણી શકાય. બાકી એ ચાર વર્ષ પછી પણ વીજળી સંબંધી મારું જ્ઞાન ઘણું ઓછું હતું અને તે લાઈન છોડયા પછી બહુ જલદીથી તદ્દન ભૂંસાઈ ગયું.

વીજળીના અભ્યાસનાં ચાર વર્ષમાં ખાસ યાદ રહે તેવા પ્રસંગો બનેલા નહિ, કારણ કે એ અભ્યાસ પાછળ મારું ચિત્ત જ ન હતું. મને માસિક રૂપિયા પાંચ ઘરમાંથી મળતા, તેમાંથી ટ્રામ વગેરેનો ખર્ચ તેમ જ રોજ ચાહ અને નાસ્તાનો ખર્ચ પણ કાઢવાનો. ટ્રેનનો પાસ

ઘરમાંથી મળતો. આવા સંકુચિત બજેટને લઈને લગભગ રોજ, ચાર વર્ષ સુધી, ભાયખલાના એક ઈરાની રેસ્ટોરામાં રોજ બપોરે બે પૈસાની ચાહ અને બે પૈસાનાં ખારાં બિસ્કિટ મારે લેવાં પડતાં. સતત ચાર વર્ષના આ એકધારા ખોરાકથી હું વર્ષો સુધી ખારી બિસ્કિટ ખાઈ શકતો ન હતો.

હું, નલિન, મગનલાલ વાઘજી પૂજારા, જાડો મહેતો (એનું ખરું નામ તો હમણાં મને યાદ આવતું નથી) વગેરે સાથે ચાહ પીવા જતા. એ ચાર વર્ષમાં અમુક વખત અમે ગીરગામ અને ચોપાટી રહેલાં, એટલે તો ટ્રામનો ઉપયોગ નિયમિત કર્યા વિના છૂટકો જ ન હતો. પણ પરાંમાં હતાં–સાંતાક્રૂઝ, મલાડ અને અંધેરી–ત્યારે એક આનો બચાવવા ઘણીયે વાર હું મહાલક્ષ્મી ઊતરીને ત્યાંથી ભાયખલા, વિક્ટોરિયા ગાર્ડન્સની સામે ઇન્સ્ટિટયુટમાં ચાલતો જતો. જ્યારે પૈસાની ઘણી જરૂર હોય ત્યારે તો સાંજનાં પણ ચાલીને મહાલક્ષ્મી સ્ટેશનેથી ઘેર જવાની ગાડી પકડતો.

એક પ્રસંગ સાંભરે છેઃ ક્લાસમાં ઘણીવાર હું સહવિદ્યાર્થીઓ તેમ જ પ્રોફેસરોનાં કારટૂનો અને સ્કેચો દોરવાનો અખતરો કરતો. મારી આસપાસ બેઠેલ છોકરાઓ આ વાતથી પરિચિત હતા. એક વખત 'મીકેનિક્સ'ના પ્રોફેસર ગાંધી જે મોટી ડુમવાળા હતા, તેમનું મેં કારટૂન દોર્યું. કારટૂન બહુ સારું આવ્યું એટલે પાસેના વિદ્યાર્થીએ તે જોવા લીધું. ત્યાંથી તે અનેક હાથ ફરી ગયું અને હું તો એ ભૂલી પણ ગયો. બીજે દિવસે એ પ્રોફેસરના 'અવર'માં જ્યારે મેં પાટિયાં ઉપર 'પટેટી મુબારક' એ શબ્દો સાથે પેલા કારટૂનને જોયું ત્યારે મારા હાંજા ગગડી ગયા. પણ હું કાંઈ કરી શકું તે પહેલાં તો ગાંધી ક્લાસમાં આવ્યા અને એમણે પેલું ચિત્ર જોયું! એનું ટંપાલ ગરમ જ રહેતું એટલે આ જોઈને તો એણે ત્રાડ જ પાડી. તેમણે તો કહી નાખ્યું કે "આ ચિત્ર દોરનાર હરામખોરને હું 'રસ્ટિકેટ' કરાવું તો જ ખરો."

એણે વાળી વાળીને છોકરાઓને પૂછ્યું, દમ દીધો પણ કાંઈ વળ્યું નહિ એટલે એ ચિત્ર લઈને એણે ગજવામાં મૂક્યું. ગાંધી ગયા પછી જે પારસી છોકરાઓએ તોફાન કરેલું તેમણે મારી માફી માગી અને મને કહ્યું કે 'જો તું પકડાશે તો અમે અમારો ગુનો કબૂલ કરી દઈશું, તને સજા ખમવા નહિ દઈએ.'' પણ એથી મારી મૂંઝવણ ટળી નહિ. હું જરૂર ઝલાત અને મને ઈન્સ્ટીટયુટમાંથી કદાચ પાણીચું તો નહિ મળત પણ મારું એકાદ વર્ષ તો બગડત. આવી વસ્તુસ્થિતિમાં ફીઝિક્સના લેક્ચરર પટેલ કરીને જુવાન પારસી હતા તે મારી મદદે આવ્યા. ગાંધીને પટેલે ઉશ્કેરાયેલી સ્થિતિમાં જોયા એટલે એમણે કારણ પૂછ્યું. કારણ જણાતાં તરત જ પટેલને તારા ઉપર શક ગયો. એમણે ગાંધીને એકદમ પ્રિન્સિપાલ પાસે ન જવાનું કહ્યું અને પોતે તપાસ કરશે એમ કહીને પેલું કારટૂન ગાંધી પાસેથી લઈ લીધું ને ફાડી નાખ્યું. પાછળથી પટેલે મને એકાંતમાં બોલાવ્યો અને મને સમજણ પાડી કે "ભવિષ્યમાં આવું થશે તો તારા બાર વાગી જશે, કારણ કે આવાં કારટૂનો તારા સિવાય બીજું કોઈ ચીતરતું નથી અને તારી બધી નોટબુકો એવાં ચિત્રોની સાક્ષીરૂપ છે." આપણે ઢીલા થઈ ગયા અને માફી માગી લીધી. ગાંધી પણ દિવસો જતાં એ વાત ભૂલી ગયા અને પટેલે એમને એ ભૂલવામાં મદદ કરી.

પોતાના છોકરાઓને માબાપો અમુક લાઈન લેવડાવે છે અથવા તો છોકરાઓ પોતે એ લાઈન લે છે, ત્યારે તેમાંના નેવું ટકાથી પણ વધારે માણસોને એ લાઈન વિશેની ખબર હોય છે ખરી? એટલે જ એ બધી ભાંજગડમાં પડવાને બદલે જ્યારે છોકરાઓ સીધા બી. એ. થાય છે ત્યારે મને એમના ડહાપણ માટે માન ઉત્પન્ન થાય છે. જો આપણું માનસ એ લાઈન માટે ઘડાયેલું નહિ હોય, એ લાઈનમાં આવતી એની ખાસ અગવડો અને મુશ્કેલીઓ સહન કરવાની આપણી તૈયારી નહિ હોય અને આપણે એમાં આપણી સર્વ શક્તિઓ અર્પી

દેવા તૈયાર નહિ હોઈએ તો પછી એ લાઈનમાં આપણે સફળ કઈ રીતે થઈ શકીએ ? આવી આવી રીતે ઈજનેરી લાઈનમાં જનારા ઘણા વિદ્યાર્થીઓ બનતી ત્વરાથી એ લાઈન છોડી કલાર્કોની કે એવી લાઈનો લઈ લે છે એ આપણાથી અજાણ્યું નથી. એક વિદ્યાર્થી બેંગલોર જઈને વીજળીનો ઇજનેર થઈ આવ્યો તે પછી એને છ માસ એક કારખાનામાં કામ શીખવાનું ફરજિયાત હતું, એટલે તેવી રીતે તે કામ કરવા મુંબઈ આવ્યો. તે વેળા એનો પહેરવેશ એકદમ કૉલેજિયન જેવો હતો. કારખાનાના મેનેજરને મળી આવ્યો ત્યારે એને ખબર પડી કે ત્યાં તો સવારના આઠથી સાંજનાં છ વાગ્યા સુધી કામ કરવાનું અને બપોરના જમવા માટે એક કલાકની છુટ્ટી ! વચમાં કામ કરતી વેળા બેસવા માટે સ્ટૂલ સરખું પણ નહિ. એણે ઘેર આવીને આ બધી વાતનો રિપોર્ટ આપ્યો ત્યારે એ રડવા જેવો થઈ ગયો હતો. વીજળીનો ઇજનેર થયો ત્યાં સુધી એને એ પણ ખ્યાલ નહિ કે એના ધંધામાં એને કેવી રીતે કામ કરવાનું છે અને કેટલા કલાક કામ કરવાનું છે ! એવા માણસો એ ધંધામાં નિષ્ફળ નીવડે જ ને ? આ બાબતમાં મને પહેલો વાંક શીખનારનો લાગે છે, પણ બીજો વાંક આ ધંધો શીખડાવનાર સંસ્થાઓનો લાગે છે. એ સંસ્થાઓએ પહેલેથી જ એવી રીતના અભ્યાસનો અને જાતે કામ કરવાનો ક્રમ રાખવો જોઈએ કે જેથી એ ધંધામાં ભવિષ્યમાં કેવી રીતનું જીવન ગાળવાનું આવશે એનો ખ્યાલ વિદ્યાર્થીને આવી જાય. પરિણામે જેમને એ પસંદ નહિ પડે તે પહેલેથી જ—છ મહિનામાં—એ લાઈન છોડી દે અને પોતાનાં ચાર પાંચ વર્ષ અને માબાપના પૈસા બગાડે નહિ.

ચાર વર્ષ હું વીજળીનું કામ શીખ્યો પણ મને એનો જરા પણ ખ્યાલ ન હતો કે જો મારે ખરેખરા ઇજનેર થવું હોય તો મારે તે વખતથી કામ કેવી રીતે શીખવું જોઇએ અને ભવિષ્યમાં કેવી રીતે અને કેટલા કલાક કામ કરવું પડશે. સારી સ્કૂલ કે કૉલેજમાં જે રીતે

આસાનીથી છોકરાઓ કામ લે છે. અને સારી રીતે પરીક્ષા પસાર કરીને સંતોષ માને છે, એ રીતે મેં ત્યાંનું જીવન ગાળ્યું. પરીક્ષા પસાર કરતો એટલે મને ખાતરી હતી કે હું મારો સમય તેમ જ પૈસા બગાડતો નથી. જ્યારે કેટલાક હોંશિયાર અને ઇજનેર થવાને લાયક છોકરાઓ નાના ડાયનેમો વગેરે બનાવતા, બહારથી બીજાં એ જ વિષયનાં પુસ્તકો લાવીને વાંચતા, મુંબઇમાં જુદે જુદે ઠેકાણે વીજળીના કારખાનાંઓ વગેરે જોવા જતા ત્યારે હું અને મારા જેવા અન્ય વિદ્યાર્થીઓ વર્કશોપમાં ખૂણેખાંચરે બેસીને ગપ્પાં મારીને વખતનો વ્યય કરતા હતા. છેલ્લે સુધી સુથારી કામમાં મને બરાબર રંદો વાપરતાં પણ આવડેલ નહિ. લેઇધ ઉપર રેલ્વેના ડબાની ચાવીઓ બનાવી બનાવીને હું મિત્રોને ભેટ આપતો. ટ્રિગોનોમેટ્રી, ઇલેક્ટ્રિસિટી વગેરેનાં પુસ્તકોમાં મને જરા પણ સમજણ પડતી નહિ અને ચાર વર્ષ પછી જ્યારે હું વીજળીનો ઇજનેર થયો ત્યારે મારી સ્થિતિ ઘણી કફોડી થઈ ગઈ.

હું ગ્રીવ્ઝ કોટન કંપનીમાં કામ કરવા ગયો. પહેલે જ દિવસે મારે ઇમ્પ્રુવમેંટ ટ્રસ્ટના મકાનમાં વીજળીના ઇન્સ્ટોલેશન માટે જવાનું થયું. ટ્યુબ વાયરિંગ અને ચાર માળનું મકાન. મેં જે વાયરિંગ કરેલું તે એક નાના ટેબલ ઉપર એટલે આ કામમાં મારી ચાંચ કેવી રીતે ખૂંપે? ત્યાં મીસ્ત્રીઓને પૂછી પૂછીને કાંઇક સમજવાની મહેનત કરી પણ હું કંટાળી ગયો એટલે સાહેબને સમજાવીને, એક મકાનમાં લિફ્ટ મૂકાતું હતું ત્યાં ગયો પણ ત્યાં પણ મને સમજણ શાની પડે? મારા જેવી સ્થિતિ લગભગ સીત્તેર–એંશી ટકા જેટલા વિદ્યાર્થીઓની થતી હતી, એનું કારણકે એ ચાર વર્ષના ભણતરમાં અમને 'પ્રેકટિકલ' અનુભવ આપવામાં નહોતો આવતો.

તે પછી શું કરવું એની સૂઝ નહોતી પડતી, એટલામાં અમારા એક સ્નેહી ધનપ્રસાદ હીરાલાલે (મારા કાકાની પુત્રી નંદગવરીના સાવકા પુત્ર)–જેમની અજમેરમાં સાયકલો અને મોટરકારો અને તેનો

સરસામાન વેચવાની એજન્સી અને દુકાન હતાં–મને અજમેરમાં રેલ્વેની મોટી વર્કશોપમાં ઠેકાણે પાડવાની યોજના રજૂ કરી. એ વર્કશોપનો મુખ્ય અમલદાર એમનો મિત્ર હતો.

ધનપ્રસાદભાઇ દોઢ બે વર્ષ ઉપર જ ગુજરી ગયા. પાંચ પચીસ માણસમાં એ જુદા પડી આવે એવું એમનું વ્યક્તિત્વ હતું. વાતોમાં–ગુજરાતી, અંગ્રેજી અને હિંદીમાં–એ સામા માણસને મુગ્ધ કરી નાખતા. અંગ્રેજો જેવા ગોરા, ભરાવદાર શરીર, ગમે તેવો પોષાક પહેરે–ફુલ અંગ્રેજી સુટ કે ઇસ્કી કિનારનું ધોતીયું, લાંબો ડગલો અને સીલસ્કિનની ટોપી–તે ઊંચી કિંમતનો અને સુઘડ તેમ જ સરસ. સ્વભાવે ભોળા પણ ઘણા તીખા અને સ્ફુટ હાસ્યરસિક મસ્કરીઓના–પોતાની નહિ–ભારે શોખીન. અને અજબ જેવા હાજરજવાબી અને કુનેહવાળા ધનપ્રસાદ અજમેરમાં મોટા મોટા અંગ્રેજ અમલદારો અને શેઠીઆઓમાં સારી લાગવગ ધરાવતા હતા. મુસાફરીનો એમને અનહદ શોખ અને કિસ્મતે એમને એ બાબતમાં જોઇએ તેટલી તકો પણ આપેલી. રાજપૂતાનાના અનેક નાના મોટા સ્ટેટોના રાજા મહારાજાઓની સાથે પણ એમને બહુ સારો નાતો હતો–અનેક વેળા એ યુરોપ જઇ આવેલ અને આ દેશમાં તો એમણે અનેક વેળા મુસાફરી કરેલી. મોટરકારમાં અજમેરથી મુંબઇ પણ તે આવેલા.

હું એમના આગ્રહથી અજમેર ઉપડયો. ત્યાં મેં ધનપ્રસાદભાઇની બે નબળી કડીઓ જોઇ. એક તો એમને બીઝીકનો શોખ ભારે અને તેમાં જીતવાની ઈચ્છા ઘણી. પહેલાં તો રોજ રાતે એ અને એમનાં પત્ની લલિતાબહેન અને હું અને ડો. ખાંડવાળા એમ રમતાં. પણ લલિતાબહેન રમવામાં જરા કાચાં એટલે ભૂલ કરે અને ધનપ્રસાદભાઈ ઉશ્કેરાઈ જાય. પરિણામે લલિતાબહેન રડે પણ ખરાં. આ જોઇને મેં બીલ્લુઓ બદલાવી નાખ્યા. હું અને લલિતાબહેન થઇએ અને

ધનપ્રસાદે ડૉ. ખાંડવાળાને લીધા. આથી બધી તકરારોનો અંત આવી ગયો. બીજું એ કે લલિતાબહેન રોજનાં માંદાં એટલે એમને જેમ બને તેમ ઓછી તસ્દી આપીએ તો ધનપ્રસાદભાઇને ગમે. કાંઇ ભલભલા માણસો ધનપ્રસાદભાઈને ત્યાં મહેમાન તરીકે ગયેલા અને એમની જોડે તકરાર કરી આવેલા. પણ હું તો લગભગ સાડા ત્રણ મહિના એમને ત્યાં રહ્યો છતાં જ્યારે હું પાછો મુંબાઇ આવવા નીકળ્યો ત્યારે એ પતિ–પત્ની રડી પડેલાં. કોઇને ત્યાં મહેમાન તરીકે રહેવાની કલામાં હું ઉસ્તાદ છું, એવો ઘમંડ મને છે અને એ ભોળાં પણ ઉગ્ર સ્વભાવનાં પતિ–પત્નીને ત્યાં હું સાડા ત્રણ મહિના રહ્યો; એટલું જ નહિ પણ તે પછી પણ જ્યારે હું આવવા નીકળ્યો ત્યારે એમને આટલું લાગી આવ્યું એ, મારી ઉસ્તાદીની ફતેહ હતી એમ હું માનું છું.

ધનપ્રસાદભાઈનો પરિચય અમને વિચિત્ર સંજોગોમાં થયેલો: એમનો ઉગ્ર સ્વભાવ તો જાણીતો હતો. એક વખત સૂરતમાં એમણે કાંઇક બોલાચાલીમાં અમારા કાકા ઉમિયારામજીને તમાચો લગાવી દીધો. માર્યો પછી તરત આ નિખાલસ દિલના અને ઉમદા ખવાસના આદમીને પશ્ચાત્તાપ થયો, પણ પછી શું થાય ? કાકા એમને ઘેર ગયા અને ધનપ્રસાદ પોતાની કારમાં બહાર ગયા. થોડી વારમાં અમારા મહોલ્લામાં તો હોહા મચી રહી. પ્રસંગ પણ બહુ ખરાબ બની ગયો હતો.

પ્રમાણમાં ગરીબ અને વયોવૃદ્ધ ઉમિયારામજીને આમ તમાચો મારનાર પૈસાદાર અને જુવાન એટલે જે સાંભળે તેને ખરાબ લાગતું હતું. કાકાએ તો કહ્યું કે હવે એમાં બીજું શું થાય ? પણ કાકીએ પોતાના પુત્ર ઇશ્વિરલાલને પડકાર્યો. ઇશ્વિરલાલે અમને મદદમાં બોલાવ્યા. અમે પણ આ વિચિત્ર જોહાકી વર્તનથી ઉશ્કેરાયેલા એટલે જિંદગીમાં કોઈ પણ દિવસ લડાઈને ઓથે પણ ચડેલા નહિ છતાં હું અને જયસુખભાઈ ડંડા લઇને મેદાને પડ્યા. બીજા ચારપાંચ સગાઓ પણ તૈયાર થયા અને અમારું હાઉસન જાઉસન ધનપ્રસાદને સાસરે–જ્યાં

એ રહેતા હતા—પહોંચ્યું. ત્યાં સમાચાર મળ્યા કે ધનપ્રસાદ બહાર ગયા છે તે પાછા આવ્યા નથી. જેમ જેમ ન્યાતમાં ખબર પડતી ગઈ તેમ તેમ બધા જોવા ભેગા થતા ગયા. સૌને સારે નસીબે, અમારા સગાઓમાં જે ખરેખરા લડવૈયા ગણાય તેવા બેને વેળાસર સમાચાર મળ્યા નહિ એટલે એ આવી શકેલા નહિ. એઓ હાજર હોત તો હસવાનું ખસવું પણ કદાચ થઈ જાત. કોઈ કોઈ માણસે આવીને અમને પાછા જવાની શિખામણ આપી પણ અમે તે માની નહિ.

એટલામાં ધનપ્રસાદની કાર આવી પહોંચી. દૂર જઈને એમના અમુક સગાઓએ એમને વસ્તુસ્થિતિથી વાકેફ કરેલા અને એમ પણ કહેલું કે આજનો દિવસ તમે એ બાજુ આવો જ નહિ. પણ ધનપ્રસાદ વ્યવહારકુશળ માણસ એટલે એમ કહ્યું કે આવાં વેરઝેર મુલતવી રાખવામાં ફાયદો નથી પણ જોખમ છે, માટે એ તો આજે ને આજે જ પતાવી નાખવાં જોઈએ. આવું કહીને એ તૈયાર થઈને જ આવેલા. એમની કાર આવી. અમે અમારા ડંડા મજબૂતાઈથી પકડયા. ઇશ્વરલાલના પિતાનું અપમાન હતું એટલે એ અમારો નાયક હતો. ઈશ્વરલાલનું શરીર પહાડ જેવું પણ હૈયું બાળક જેવું નરમ. એણે ધાંટો પાડયોઃ "વાહ ધનપ્રસાદ વાહ, સીત્તેર વર્ષના માણસને મારીને ઘણી બહાદુરી બતાવી! હવે શું કહે છે?"

તરત ધનપ્રસાદે જવાબ વાળ્યોઃ "જુઓ ઈશ્વરલાલ તથા જયસુખલાલ, મારી ભૂલ થઈ અને તે ગંભીર ભૂલ થઈ. પણ એક તો હું લાંબી મુસાફરીએથી આવેલો અને મને હાઈ બ્લડ પ્રેશર છે, તેમજ ગાંડપણ તો અમારા કુટુંબમાં છે એટલે મારો મિજાજ ઘણી વાર કાબૂમાં રહેતો નથી અને હું અતેરું કરી બેસું છું. હું દિલગીર છું." આમ બોલતા જઇને એમણે અમને તો બોલવાનો સમય જ નહિ આપ્યો. "હવે એનું થાય પણ શું? મારા બાપને કોઇએ આવી રીતે માર્યો હોય તો હું પણ આ જ પ્રમાણે કરું, કદાચ તમારા કરતાં વધારે

પણ કરી બેસું. તમારે મને મારવો હોય તો તમે બંને [એક ઉમિયારામજીનો દીકરો અને એક એનો ભત્રીજો] એકેક બબ્બે ધપ્પા મારી લો. બીજું શું થાય ?"

એમણે આ એવી રીતે કહ્યું કે જેમાં વિનય હતો, પ્રશ્ચાત્તાપ હતો, પોતે ગુસ્સે થયા એનું ખરું કારણ હતું અને અમે આમ વીસમી સદીમાં ડંડા લઈને મારવા ગયા તે વિશે સહેજ ઉપહાસવૃત્તિ પણ હતી. આ સાંભળીને અમારા નાયકનો મારામારીનો ઈશ્ક ઠંડો થઈ ગયો અને જયસુખભાઈનું તો પૂછવું જ શું ? અમે બધા તો સિપાઈઓ હતા એટલે અમારો મત ન હતો. ઈશ્વરલાલ અને જયસુખભાઈએ બેચાર ગુસ્સાનાં વાક્યો કહ્યાં. મેં દૂરથી એકાદ વાક્ય ફેંક્યું. એ બધાના જવાબમાં ધનપ્રસાદે પાછી પોતાની ભૂલ કબૂલી. એમણે ઈશ્વરલાલ અને જયસુખભાઈ જોડે શેકહેન્ડ કરી અને અમારું લશ્કર જે મારેલા તમાચાનું વેર વાળવા નીકળેલ તે લગભગ શરમભરેલી શાંતિ સાથે અમારે ઘેર પાછું ચાલ્યું ગયું. અમારાં કાકીએ આ વાત સાંભળીને આખા લશ્કરને અને ખાસ કરીને ઈશ્વરલાલને ફિટકાર આપ્યો પણ બધી વાત સમજ્યા વગર અભિપ્રાય આપવો એ મૂર્ખાઈ છે એમ ઈશ્વરલાલે બીજાં બધાંને કહ્યું. આવા સંજોગોમાં, 'શત્રુ શરણે આવે પછી એને મરાય જ નહિ એવું જયસુખભાઇએ બધાને કહ્યું. પાછળથી વર્ષો સુધી ધનપ્રસાદ આ વાત સંભારીને હસતા હતા અને અમારા મિત્ર ધનસુખલાલ મજમુદાર તો અમને એ મૃત્યુ પામ્યા ત્યાં સુધી એ બાબતમાં અને અમે કરેલી બહાદૂરીભરી પીછેહઠ બાબત બનાવતા હતા. એ પ્રસંગથી ધનપ્રસાદભાઈ અમારા નિકટ પરિચયમાં આવેલા.

એમની મશ્કરી કરવાની રીતનું એક દૃષ્ટાંતઃ ન્યાત જમતી હતી. તે વખતે ન્યાતના ત્રૈમાસિકમાં કાયસ્થોની ઉત્પત્તિના પ્રશ્ન વિષે બહુ ચર્ચા ચાલતી હતી. રણજિતરામના મતાનુસાર કાયસ્થો ક્ષત્રિયો અને શૂદ્રોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા, જ્યારે બીજો પક્ષ કાયસ્થો ક્ષત્રિયો અને બ્રાહ્મણોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા સાબીત કરવાનો યત્ન કરતો હતો.

ક્ષત્રિય–બ્રાહ્મણના મતને ટેકો આપનાર એક ગૃહસ્થ ધનપ્રસાદ પાસે આવીને ઊભા અને વાતો કરવા લાગ્યા. ધનપ્રસાદ અંગ્રેજો જેટલા ગોરા હતા તે હું આગળ કહી ગયો છું. તેમની સાથે વાતો કરનાર વ્યક્તિ પણ ગૌરવર્ણી જ હતી પણ આસપાસ કાળો રંગ જ નજરે ચડતો હતો. વાતમાં ને વાતમાં પેલી વાત નીકળી. ધનપ્રસાદે ઠાવકું મોં રાખીને કહ્યું: " આપણે કાંઈ સાક્ષર નથી, રણજિતરામ જેવા. પણ આ બાબતમાં આપણે તો અરધી મિનીટમાં આ બાબત પુરાવા સાથે સાબીત કરી દઈએ." પેલા મિત્રને લાગ્યું કે પોતાના મતને એક વધુ ટેકો આપનાર મળે છે એટલે એણે ઉત્સાહથી કહ્યું: " ત્યારે કહી નાખો ને, આવતા અંકમાં છપાવી દઈએ." ધનપ્રસાદે કહ્યું. " આ મને અને તમને બાદ કરો અને પછીથી નજર ફેરવી જુઓ, તરત ખબર પડી જાય કે આ તે ક્ષત્રિય–બ્રાહ્મણ 'કોંબિનેશન' છે કે ક્ષત્રિય–શૂદ્ર !"

હું અજમેર ગયો. ધનપ્રસાદ અને તેમનાં પત્નીનાં મન મેં જીતી લીધાં. રોજ સવારે હું એમની દુકાને બેસતો, બપોરે વાંચતો, સાંજે એમની જોડે મોટરકારમાં ફરવા જતો અને રાતે બીઝિક રમતો. આમાં પેલી નોકરીનું તો નામનિશાન મળે જ નહિ ! હું જ્યારે યાદ દેવડાવું ત્યારે ધનપ્રસાદ કહે: " અરે ઉતાવળ શી છે ? ક્યાં આપણે બહાર બેઠા છીએ ? અને નોકરીમાં દાખલ કરાવવો એટલે પાંચ મિનિટનું કામ !" પણ એ પાંચ મિનિટ આવતાં આવતાં ત્રણ મહિના નીકળી ગયા ત્યારે આખરે ધનપ્રસાદભાઈએ નક્કી કરાવી આપ્યું. હું ત્યાંની વર્કશૉપમાં રોજના આઠ આનાના પગારે દાખલ થયો. એ રીતે આઠ આનાના રોજે દાખલ થઈને માણસો કેવા મોટા પગારની નોકરી સુધી ચડે છે એનાં ગુલાબી ચિત્રો મને ધનપ્રસાદે આપ્યાં, જે મેં મારી તન અને મનની શક્તિનો વિચાર કરતાં ગળે ઉતાર્યાં નહિ.

જે જુવાન રોજનો માંદો તે સવારે આઠ વાગ્યાથી વર્કશૉપમાં કામ પર ચડે અને સાંજે છ વાગ્યે છૂટે એ ટકી જ કેમ શકે ? છ

દિવસમાં તતડીને તાવ આવ્યો. આ તરફ મુંબઈમાં જયસુખભાઈને મારી ગેરહાજરી સાલતી હતી. એટલે જુદી જુદી નોકરીની તલાશ કર્યા કરતા હતા. તેમણે એક નોકરી શોધી કાઢી. મને કાગળ લખ્યો. મારી તબિયત જોતાં ધનપ્રસાદને લાગ્યું કે આ કારખાનાના કામમાં નહિ ચાલી શકે એટલે એમણે પણ વાંધો લીધો નહિ. અજમેરના કારખાનાનું જીવન છ દિવસમાં પૂરું થયું. હું મુંબઈ આવ્યો. પેલી નોકરી મને મળી નહિ; પણ તેનો જયસુખભાઈએ અને મેં બહુ સંતાપ ન કર્યો.

તે વખતે ક્વાડ્રેંગ્યુલર ક્રિકેટ ટુરનામેંટ ચાલતું હતું એટલે જયસુખભાઇએ મને કહ્યું: "નોકરીનું તો પછી થઈ રહેશે. હમણાં તો તું આ ટુરનામેંટ જોવા ઉપડી જા!"

હું ટુરનામેંટ જોવા ગયો.

જેટલા ગાળામાં અમે એને બેવફા થયેલાં. એ બેવફાઈની મુદતમાં અમે વિવિધ પ્રકારનો આનંદ કરેલો એ વાત ખરી પણ પાછા સાંતાક્રુઝ આવીને ઠરીઠામ થયા નહિ ત્યાં સુધી અમને પોતાના ઘરને આંગણે રહીએ છીએ એવી શાંતિ તો મળેલી નહિ જ; એ તો પાછા સાંતાક્રુઝ આવીને વસ્યા ત્યારે જ પ્રાપ્ત થઈ.

અમે ચાર પાંચ મહિના, તે વખતના ચાયના બાગની સામા કરમશી દામજીના માળામાં એક બ્લૉકમાં રહેલાં. ત્યાંથી ઉપડીને પંદરેક દિવસ એક તારદેવની ગંદી ચાલમાં રહેવા ગયેલાં અને ત્યાંથી ચોપાટી ઉપર બાવનખાંની લેઇનમાં એક તદ્દન સૂરતી ટાઈપના એક માળના સ્વતંત્ર ઘરમાં રહેવા ગયાં. વિલ્સન કૉલેજની હોસ્ટેલોની પાછળ એક નાની ગલીને બાવનખાંની લેઈન નામ આપવામાં આવ્યું હતું. એ ગલીમાં એક મોટો કંપાઉંડ સાથેનો બંગલો, એક નાનું ઘર અને બીજા તબેલા હતા. આ બધી મિલ્કત એક પારસી કુટુંબની હતી. તબેલામાં એમના ગાડીઘોડા રહેતા, નાના ઘરમાં અમે રહેવા ગયાં અને મોટા બંગલમાં સ્વ. નાનાભાઇ જડૂજના મોટા પુત્ર સ્વ. જમિયતરામનું કુટુંબ રહેવા આવ્યું હતું.

જ્યારે નાનાભાઇ જડૂજનું કુટુંબ સંયુક્ત રહેતું ત્યારે વાલકેશ્વર પર નેપીયન સી રોડ પર એમનો પોતાનો મોટો બંગલો હતો તેમાં રહેતું. ૧૯૦૪માં હું મુંબઈ આવેલો ત્યારે એમને ત્યાં હું એ મોટા બંગલામાં રહેલો. જયસુખભાઈ પણ એમને ત્યાં બી. એ. નાં બે વર્ષ અને એમ. એ. નાં બે વર્ષ ત્યાં રહેલા. સ્વ. જમિયતરામના મોટા પુત્ર સ્વ. દોલતરામ પોતાનાં સાવકાં મા અને ભાઇબહેનો જોડે બાવનખાંની ગલીમાં રહેવા આવ્યા. નાનાભાઈના બીજા પુત્ર સ્વ. હરદેવરામના પુત્ર કપીલરામ સાંતાક્રુઝ રહેવા ગયા. ત્રીજા પુત્ર કૃષ્ણુલાલ ચોપાટી ઉપર રહેવા ગયેલા. સૌથી નાના પુત્ર સ્વ. મનુભાઈ પણ સાંતાક્રુઝ રહેવા ગયા. એક પુત્ર જે સોલિસિટર હતા, તે તો પહેલેથી છૂટા પડીને ભાવનગર ચાલ્યા ગયા હતા.

સ્વ. દોલતરામને બધા સારાભાઇ નામથી ઓળખતા. સારાભાઈ એટલે સૂરતની વિશિષ્ટ મશ્કરીઓના એક અપૂર્વ નિષ્ણાત. ચૌદમા પ્રકરણમાં વર્ણવેલ હજીરા ખાતેની મશ્કરીઓમાં પણ એમણે સારો જેવો ભાગ ભજવેલો. સરદાર સારાભાઈની આસપાસ જ્યારે જુઓ ત્યારે આઠ દસ વ્યક્તિઓ હોય જ અને હાહાડીકી ચાલતી જ હોય. જેમ મશ્કરીમાં તેમ પરોણાગતમાં પણ સારાભાઇ પહેલે નંબરે, અને તેમનાં મા વાવાકાકી આ પરોણાગતમાં પૂરેપૂરો સહકાર આપે. ત્યાં સાંજના મળવા જનાર માણસને ત્યાંથી જમ્યા વગર પાછા ઘેર જવું હોય તો મહા મુશ્કેલી ઊભી થતી. કોઇ છત્રી સંતાડે તો કોઇ ટોપી સંતાડે, જોડા તો જડે જ નહિ અને આ બાજુથી વાવાકાકી, સારાભાઇ, તેમનાં પત્ની લીલાવતી (સવિતાબહેન) વગેરેનો આગ્રહ તો ચાલુ હોય જ !

બાવનખાંની લેઇનમાં અમારા બે કુટુંબ વચ્ચેનો સંબંધ ઘણો ગાઢ થઇ ગયો હતો. આજ તેત્રીસ વર્ષે હું અને જયસુખભાઇ ૧૯૪૨ના મે માસમાં ડુમસ વાવાકાકીના જમાઈ અને અમારા પરમ મિત્ર કાકાભાઈ (કૃષ્ણલાલ મનસુખલાલ મુનશી) ને ત્યાં અઠવાડિયું ગયેલા ત્યારે વાવાકાકી અને કાકાભાઈનાં પત્ની વિદ્યાગવરીના સ્નેહભર્યા આગ્રહથી અને સ્વાગતથી એ સંસ્મરણો તાજાં થઈ ગયાં હતાં.

અમે બાવનખાંની ગલી છોડીને મલાડમાં માણેકલાલ મજમુદાર ઇજનેરનાં બંગલામાં રહેવા ગયાં. ઉપર એમનું કુટુંબ રહેતું અને અમે નીચે રહેતાં. ત્યાં અમે છએક માસ રહેલાં અને ખૂબ આનંદ કરેલો. માણેકલાલના મોટા પુત્ર નંદલાલ તે સમયે વિલાયત જવાની ગોઠવણમાં હતા. ત્યાં જઈને તે બેરિસ્ટર અને અર્થશાસ્ત્રના નિષ્ણાત થઈ આવેલા. સીડનહેમ કૉલેજ ઑફ કૉમર્સમાં પ્રાધ્યાપક તરીકે જીવન શરૂ કરી પોતાના પચાસેક વર્ષે થયેલા અકાળ મૃત્યુ વખતે તે તાતા સન્સના ભાગીયા થયેલા. આવડી મોટી પદવીએ ચઢેલા, દર વર્ષે નિયમિત ઇંગ્લંડ જનાર અને તાજમહાલ હોટેલ કંપનીના મેનેજિંગ ડિરેક્ટર

તરીકે, હિંદુસ્થાનમાં હોય ત્યારે તાજમહાલમાં જ રહેનાર નંદલાલભાઈ પોતાનાં કુટુંબીજનો જોડે તેમ જ અમારી સૌની સાથે અતિશય મિલનસાર સ્વભાવથી વર્તતા.

માણેકલાલના બીજા પુત્ર તે વદનલાલ ઉર્ફે ધનસુખલાલ ઉર્ફે તોફાનભાઈ. નંદલાલના તે સાવકા ભાઈ અને મારી સગી ફોઇની છોકરીના છોકરા. અમે મલાડમાં હતાં ત્યાં સુધી હું, તોફાનભાઈ અને અદુભાઈ (હરદેવરામ ઘેલાભાઈ દીવાન) લગભગ સરખા હારમોનિયમ વગાડનાર ગણાતા. પણ પછી હું અને અદુભાઈ હતા ત્યાં ને ત્યાં જ રહ્યા અને તોફાને એ ક્ષેત્રમાં એટલી પ્રગતિ સાધી કે થોડાં વર્ષમાં મોટામાં મોટા ઉસ્તાદો સાથે મિજલસમાં પોતે હારમોનિયમ વગાડતા અને સાધારણ ઉસ્તાદોની સાથે તબલાં પણ આસાનીથી વગાડતા. મલાડમાં અમે સંગીતની મહેફીલો ઘણી કરેલી. તે વખતે તો એ અખાડામાં પણ જતા અને અઠંગ કસરતબાજ હતા. છેલ્લાં છેલ્લાં ૧૯૨૬–૨૭ ની સાલમાં પણ તોફાનભાઈએ અનેક જલસા અમારે ત્યાં સાંતાક્રુઝમાં ગોઠવેલા; જેમાં તબલચી ખાંસાહેબ સિદ્દિક, સંગીતશાસ્ત્રી વસંત વગેરે હાજરી આપતા.

મલાડનો એક પ્રસંગ મારા સ્મરણપટે સાફ ચોંટી રહ્યો છે.

એક રવિવારે કાકાજી ઘરમાં નહોતા. અમે બપોરે જમીને એટલે બેઠાં હતાં, તેવામાં એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ ત્યાંથી નીકળ્યો. અમને બેઠેલાં જોઈને એણે સવાલ નાખ્યો કે તમારા હાથ જોઈ આપું ? અમને બીજો ધંધો ન હતો એટલે અમને ઇચ્છા થઈ આવી અને અમે પૈસા સંબંધી પૂછ્યું: જવાબમાં એણે કહ્યું કે હાથ દીઠ આનો આપશો તો ચાલશે. અમે એક પછી એક હાથ જોવડાવ્યા. મેં, કુમુદાભાભીએ, જયસુખભાઇએ, તારાબહેને, માધુભાઇએ વગેરેએ. એ કહેતો ગયો, અને અમે સાંભળતાં ગયાં. ઘણીખરી ભવિષ્યની વાતો એટલે એ ખરી છે કે ખોટી તે સમજાય પણ શી રીતે ? એમ કરતાં

તારાબહેને પોતાનો હાથ બતાવ્યો. તે સમયે તારાબહેન બાળવિધવા અને સંયોગો જોતાં એમનાં પુનર્લગ્નનો સંભવ એક ટકા જેટલો પણ નહિ. તેમના હાથની રેખા જોઈને પેલો વૃદ્ધ બોલી ઊઠ્યો: 'આ બહેનના હાથમાં હજી દસ વર્ષ ધણીનું સુખ છે અને એમને છ સંતાન થાય જેમાંથી પાંચ જીવે.'

આ સાંભળીને અમે ખડખડાટ હસી પડ્યાં અને બહેનનું મોં પડી ગયું. વૃદ્ધે તરત કહ્યું: "તમે બધાં હસો છો એ ઠીક નથી. હાથ જોતાં મને નહિ આવડતું હોય એ બનવાજોગ છે, પણ હું બ્રાહ્મણ છું અને જોઉં છું કે આ બહેને કપાળમાં ચાંલ્લો કર્યો નથી તેમ જ હાથમાં કાચની બંગડી નથી. વળી ઊંચી વર્ણનાં એટલે વિધવાવિવાહનો રિવાજ પણ હોય નહિ. આ બધું હું જાણું છું છતાં મને તો મારા ગુરુએ કહ્યું છે કે તારે જૂઠું નહિ બોલવું; હાથમાં જે જણાય તે સાફ કહી દેવું. મને હાથમાં પતિનું સુખ અને સંતાન જણાય છે માટે કહું છું. તમારે માનવું હોય તો માનો."

અમે મુદ્દત પૂછી. એણે એક દોઢ વર્ષ પછી જણાવી. એને તો અમે એક રૂપિયો આપ્યો અને વિદાય કર્યો પણ પાછળથી જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ એની ભવિષ્યવાણી સોએ સો ટકા ખરી પડી–માત્ર તારાબહેન સંબંધી નહિ પણ અમારા બધાં વિશેની !

મલાડમાં ચોમાસામાં મેલેરિયા થાય છે એમ સાંભળ્યાથી અમે અંધેરી સ્ટેશન પાસે, ગોંદિવલી રોડ ઉપર એક નાના બંગલામાં રહેવા ગયાં, ત્યાં અચાનક કાકાજીને મરડો શરૂ થયો અને એમને એમ લાગ્યું કે મૃત્યુ પાસે આવ્યું છે એટલે પોતે સૂરત ગયા; ત્યાં રોગ વધ્યો અને અમને તાર કરવામાં આવ્યો. જયસુખભાઈ વહેલા ગયા હતા. હું પાછળથી ગયો. રાતના હું ત્યાં પહોંચ્યો. મળસ્કામાં કાકાજી મૃત્યુ પામ્યા.

અમે પંદરેક દિવસ સુરત રહ્યાં, એટલામાં જયસુખભાઈ અંધેરીથી ઘર ફેરવીને સાંતાક્રુઝ લઈ આવ્યા. આ વાત ૧૯૧૦માં બની. અમે તે પછી સાંતાક્રુઝ છોડયું નથી.

કાકાજીના મૃત્યુ પછી અલ્પ સમયમાં અમારી વચલી બહેન તારાગવરીના પુનર્વિવાહનો પ્રશ્ન ઊભો થયો. અમારી ન્યાતના જ, હિન્દી સરકારના જૂસ્તરખાતાના અમલદાર નાનુભાઈ ડાહ્યાભાઈ દરૂ જે વિધુર હતા તેમણે વિધવાવિવાહ કરવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. અમારા કુટુંબમિત્ર મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા અને દેવીદાસ સોલિસિટરે આ બાબતમાં જયસુખલાલની સાથે વાત કરી. ૧૯૧૦ ના જમાનામાં વિધવાનાં લગ્ન કરાવવાની જવાબદારી ઉઠાવવામાં શી ગેબી મુશ્કેલીઓ હતી તે આજના જમાનાના લોકો ભાગ્યે જાણી શકે. એ બધી મુશ્કેલીઓનું પૂરેપુરું ભાન હોવા છતાં જયસુખભાઈએ પોતાના સિદ્ધાંતોને વળગી રહીને વિધવાવિવાહ કરાવવાનો નિર્ણય કર્યો. એ કાર્યને પરિણામે જે ભોગવવાનું આવે તે ભોગવવા પોતે તો નિશ્ચય કર્યો હતો, પણ પોતાના કુટુંબનાં બીજાં માણસો બળાત્કારે એનો ભોગ બને એ એમને ઠીક ન લાગ્યું. એથી એમણે પોતાનાં પત્નીને કહ્યું કે જો ન્યાતબહાર જવા તૈયારી ન હોય તો લગ્ન પોતાને ઘેર કરવાને બદલે બીજે કોઈ ઠેકાણે કરવાની ગોઠવણ કરવામાં આવે.

જૂના જમાનાની પત્નીને સિદ્ધાંત તરીકે વિધવાવિવાહ માન્ય ન હતો છતાં પતિને એકલા રહેવા દઇ પોતે અને પોતાનાં બાળકો ન્યાતમાં રહે એ સ્થિતિ પણ એમને સ્વીકાર્ય ન હતી. પરિણામે એમણે લગ્નમાં હાજર રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે પછી મોટાભાઇએ મને પૂછ્યું. મારે માટે માત્ર એક જ પ્રશ્ન ઊભો હતો : ન્યાત બહાર મુકવાને કારણે કદાચ ન્યાતની કન્યા ન મળે અને ન્યાતબહારની કન્યા લાવવી એ તે જમાનામાં સહેલું કાર્ય ન હતું. આ ત્યાગ સામાન્ય દૃષ્ટિએ બહુ મોટો લાગે પણ મારી તે સમયની મનોદશા જોતાં–હું તે સમયે ઊંચા ઊંચા આકાશમાં જ ઊડતો–મને તે ત્યાગ બહુ ભારે ન લાગ્યો

એટલું જ નહિ પણ મને પૂછવા જેટલી શંકા પણ ભાઈના મનમાં ઊભી થઈ તે વિશે મને ખોટું લાગ્યું.

માધુભાઈ તે વખતે બહુ નાના એટલે એમનો તો સવાલ જ ન હતો. નાની બહેન રમનગવરીના પતિ બલ્લુભાઈ દોલતજાદા તરફથી આ બાબતમાં વિરોધ દર્શાવવામાં ન આવ્યો. માત્ર મોટી બહેન તનુગવરી વિશે ચિંતા હતી. તારાગવરીના પહેલા પતિ તનુગવરીના મામાસસરા થતા હતા, એટલે એમનાં સાસરિયાં તરફથી સખત વિરોધ હોય એ સમજી શકાય તેમ છે. અમારા મોટા બનેવી વામનલાલને ખાનગીમાં વાંધો ન હતો પણ બહારથી એ પ્રકારની લાગણી એઓ બતાવી શકે તેવી સ્થિતિમાં ન હતા. પરિણામ એ આવ્યું કે આ પુનર્વિવાહ પછી મોટી બહેનને અમારે ત્યાં લગભગ બે વર્ષ સુધી આવવા દેવામાં નહોતી આવી.

જ્યારે પગલું ભરવું ત્યારે પૂરા પ્રચારકાર્ય સાથે ભરવું એવો જયસુખલાલ અને નાનુભાઇ દરૂ બંનેએ નિર્ણય કર્યો એટલે જૂના વિચારવાળા વધારે છેડાયા. મુંબઇ, સૂરત અને અમદાવાદનાં લગભગ બધાં અગ્રગણ્ય ગુજરાતી છાપાંઓએ આ બાબત ઉપાડી લીધી અને વિધવાવિવાહના પક્ષમાં ભારે ઉહાપોહ કરી મુક્યો. માત્ર મુંબઈનું 'ગુજરાતી' અમારી સામે લખતું રહ્યું. ગલીચ ગાળોથી ભરેલા નનામા કાગળો અસંખ્ય આવ્યા, જેમાંના કેટલાકમાં તો અમને માર મારવાની ધમકીઓ પણ હતી. પણ એથી તો જયસુખભાઈનું જુવાન લોહી વધારે ઉશ્કેરાયું અને અમારા પક્ષનાં ભાષણો તથા લખાણો વધારે કડક બનતાં ગયાં.

સાંતાક્રુઝમાં જ ૧૯૧૦ માં તારાગવરીનો પુનર્વિવાહ અમે કરાવ્યો અને હાજર રહેનારાઓમાં મહારાજા ગાયકવાડ, જસ્ટિસ ચંદાવરકર, સર રમણભાઇ વગેરે હતા. અમારી નાની સરખી ન્યાતમાં ભારે ગરબડાટ થઈ રહ્યો અને હું ભૂલતો નહિ હોઉં તો સ્પેશ્યલ ટ્રેન

જેવી કરીને પણ અમારા ન્યાતીલા સૂરત સભામાં હાજરી આપવા ગયેલા ! ન્યાતે જયસુખલાલને અને કુમુદાભાભીને ન્યાત બહાર મૂક્યાં, પણ મને ન્યાત બહાર ન મૂક્યો. પહેલાં તો ન્યાતીલાનો એટલે સુધી વિચાર હતો કે એ લગ્નપ્રસંગે હાજર રહેલાં બધાંને પણ ન્યાત બહાર મૂકવાં. પણ લગ્નમાં હાજર રહેલાંની સંખ્યા બહુ જ થઈ પડી એટલે નાનકડી ન્યાતમાંથી એટલાને ન્યાત બહાર મૂકે તો થોડી વારમાં ન્યાત બહારનાની સંખ્યા ન્યાતમાં રહેલાં કરતાં વધી જાય એ ભયથી ન્યાતે માત્ર જયસુખલાલને અને નાનુભાઈ દરૂ, તેમનાં પત્ની અને ભાવિમાં તેમને સંતાન થાય તો તે સંતાનોને ન્યાત બહાર મૂકીને સંતોષ માન્યો. પાછળથી છોકરાં મોટાં થયાં ત્યારે છોકરાંઓને પણ ન્યાતમાં લઇ લેવામાં આવ્યાં.

તે વખતના મારા માનસનો આજે વિચાર કરું છું ત્યારે મને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. 'લડે કાંતો લડનારો દે'ના જેવી વૃત્તિએ મારા ઉપર સામ્રાજ્ય મેળવ્યું હતું એમ કહી શકાય. એક તરફથી જૂના વિચારવાળાઓની સામા, તક મળતાં, સામનો કરવો, બીજી બાજુ અરવિન્દ ઘોષ, કર્નૈ દત્ત, મૃણાલિની ઘોષ વગેરેનાં નામોથી અમારાં રોમાંચ ખડાં થઈ જતાં. અંતરના ઉંડાણમાં સર ફીરોજશાહ મહેતા, સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી વગેરેને માટેનું માન હતું ખરું પણ બહાર આવવા જેટલું એનામાં બળ રહ્યું ન હતું. પરંતુ ત્રીજી બાજુથી સાહિત્ય–તેનું વાચન અને લેખન–મને આકર્ષી રહ્યું હતું. અત્યારે તટસ્થતાથી વિચાર કરતાં લાગે છે કે આ ત્રણ આકર્ષણમાં સાહિત્ય પ્રત્યેનું આકર્ષણ મારા જીવનમાં સૌથી આગળ પડતું હતું અને છે.

તે સમયનું સાંતાક્રુઝનું જીવન શાંત, સ્નેહભર્યું, એક નાનકડી દુનિયામાં નાનાં નાનાં પાંચ સાત પંદર કુટુંબો વસતાં હોય એવું હતું. થોડે થોડે અંતરે કોઈ કોઈ ગૃહસ્થને ત્યાં બધાંને એકઠાં થવાનું હોય. ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટિયા, મનહરરામ મહેતા, ધનસુખલાલ મજમુદાર

ચન્દ્રશંકર પંડ્યા, મનસુખલાલ માસ્તર. હિંમતલાલ અંજારિયા, રણજીતરામ અમે વગેરે મળીએ; લલિતજી, ભોગીન્દ્રરાવ. ચન્દ્રશંકર વગેરે સંગીતનું ભૂત કરે અને એમાં હું એક ભાગીદાર તરીકે હાર-મોનિયમની પેટી સાથે હાજર હોઉં. ચાહ, ચેવડો, બીસ્કિટ વગેરે ખાવાનામાં હોય, સાહિત્ય અને બીજા વિષયોની ચર્ચા ચાલે. શાંત સંધ્યા જેવા ભોગીન્દ્રરાવ પોતાની શાંત ઢબે કાંઇક ઠાવકું, વ્યવહારુ જ્ઞાનથી ભરેલું બોલતા હોય તો પેલી બાજૂ ચન્દ્રશંકર ભાષણ કરતા હોય તેમ મોટે અવાજે પણ સ્નેહભર્યા આવેશમાં કાંઈક સંભ-ળાવતા હોય. એક તરફ રણજીતરામ મીઠો વિનોદ કરતા હોય તો બીજી તરફ મનહરરામ અને ધનસુખલાલ મજમુદાર તદ્દન સૂરતી હાસ્યરસનો હથોડો મારતા હોય અને વચમાં જયસુખલાલ ધડિકમાં જૂના વિચારવાળાઓ ઉપર તો ધડિકમાં લિબરલો ઉપર પ્રહારો કર્યે જતા હોય. આવી પાર્ટીઓમાં ચન્દ્રશંકર એકલા ભાગ્યે જ આવતા. એમની સાથે કમમાં કમ દસ–બાર જણા તો હોય જ. એ ઉપરથી અમે ચન્દ્રશંકર અને એમની ગીની એ નામથી જ એ બીજા દસ–બારને ઓળખતા.

ચન્દ્રશંકર સાથે મારે બહુ તો નહિ પણ ઠીક ઠીક સંબંધ તો ખરો. જાહેર જીવનના આરંભકાળમાં ચન્દ્રશંકર બહુ સારા વક્તા-ગુજરાતી તેમ જ અંગ્રેજીમાં હતા. કેટલાક નૃસિંહદાસ વિભાકરને ચન્દ્રશંકરથી ચડિયાતા ગણતા હશે પણ હું તો ચન્દ્રશંકરને જ ઊંચા ગણું. વિભાકરમાં કૃત્રિમતા ઘણી હતી. સશક્ત અવસ્થામાં ચન્દ્રશંકર નેતા થઈ શકે તેવું વ્યક્તિત્વ ધરાવતા હતા. લિબરલોના સાન્ધ્યકાલ અને હોમરૂલના ઉષઃકાલમાં ચંદ્રશંકર દીપતા હતા. ધોળું પાટલૂન, લાંબો કાળો ડગલો અને માથે નડિયાદી પાઘડી. સાધારણ ભરાવદાર મૂછ, મમતાઝરતી આંખ અને મીઠાશભર્યો છતાં મોટો અવાજ, નિખાલસ, ખડખડાટ હાસ્યના તરંગો. પોતે ગર્ભશ્રીમંત બી. એ. એલએલ. બી, સારા, આશાસ્પદ વક્તા, સર ચંદાવરકરના પટ્ટશિષ્ય

જેવા, કવિ, સાક્ષર, ગોવર્ધનરામના સંબંધી, મોટાં સ્વપ્ન સેવનાર, તેજમાં આવવા અને રહેવા ઇચ્છતા મહત્વાકાંક્ષી યુવાનને આથી બીજી કઈ વધારે મદદ જોઈએ ? ભાવિ ઉજ્જવલ હતું, સાધનનો અભાવ ન હતો, સંયોગો અનુકૂળ હતા અને ચન્દ્રશંકરનું ચન્દ્રશંકરત્વ પૂરબહારમાં ખીલ્યું હતું, પણ કોણ જાણે શાથી–એમને જ્યોતિષમાં શ્રદ્ધા હતી એટલે પ્રતિકૂળ ગ્રહોને લીધે એમ કહી શકાય–ધીમે ધીમે વસ્તુસ્થિતિ બગડતી ગઈ. ચંદ્રશંકર હમણાં મોટા થશે, હમણાં મોટા થઇને આખરે હાઇકૉર્ટમાં જડજ થશે એવી દૃઢ થયેલ ધારણા ખોટી પડવા માંડી. ગર્ભશ્રીમંતાઈ ઓસરવા માંડી, શરીરે દગો દીધો, બુદ્ધિના ચમકારામાં તેજને બદલે વાયડાઈ જણાવા માંડી. હૃદયની મીઠાશ વધુ મીઠી થતાં સામા મનુષ્યોને અગ્રાહ્ય થઈ ગઈ. એ ફાંકડી પાઘડી, લાંબો કોટ અને પાટલૂનને બદલે ધોળી ટોપી અને કફની, ગમે તે કારણ હો પણ, ચંન્દ્રશંકરને શરીરે બેઠાં નહિ. મુંબાઈના રાજ્યનીતિજ્ઞો, ગુજરાતના સાક્ષરો અને અનેક સંસ્કારી મનુષ્યોના પ્રિય સાક્ષરશ્રી ચન્દ્રશંકર કેટલાક અનાડીઓને મોંએ અને હાથે 'કઢીદાનજી' ના નામથી પ્રસિદ્ધિ પામવા લાગ્યા ! એમની સાથેના, એમનાથી નીચી પદવીના હરસિદ્ધભાઈ જડજ થયા, કનુભાઇ મુનશી ગુજરાતી સાહિત્યસમ્રાટ, આગેવાન ધારાશાસ્ત્રી અને ગૃહસચીવ થયા. મનસુખલાલ માસ્તર અને સનમુખલાલ પંડયા હિન્દની લગભગ એકપૂરી વહાણવટાંની કંપનીના પ્રાણ થયા. વિભાકરે પણ નહિ નહિ કરતાં થોડીઘણી કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી પણ ચન્દ્રશંકરને ફાળે એમાંનું કશું ન આવ્યું. આને પરિણામે થયેલી નિરાશાથી ઘણા ય મનુષ્યો જગતને ધિક્કારતા થઈ જાય. ચન્દ્રશંકર વધુ નમ્ર થઈ, વધુ વિનયી બની, વધુ સ્નેહ બતાવી એ નિરાશા ભૂલવાનો મિથ્યા યત્ન કરવા લાગ્યા.

પાસા સવળા પડયા હોત તો ચન્દ્રશંકર હાઇકોર્ટના જડજ થયા હોત. પોતાને જે પ્રિય હતું તે કાર્ય–અનેક સાહિત્ય અને અન્યકલા-

રસિકોને બોલાવીને તેમની પરોણાગતનું-કર્યું હોત. પહેલા વર્ગના નહિ પણ બીજા વર્ગના તો ખરા એવા કવિ થયા હોત. સારા ગુણદર્શી વિવેચક થયા હોત. ઊંચા પ્રકારના વક્તા થયા હોત. દુનિયામાં ડાહ્યા ગણાતા હોત. સાહિત્યની અનેક પ્રવૃત્તિઓના પ્રાણ બની રહ્યા હોત. પણ પાસા ઊંધા પડચા. કિસ્મત!

ચન્દ્રશંકર જ્યારે ચાયના બાગમાં પૂર ઠાઠમાં રહેતા હતા ત્યારે પણ હું એમને ત્યાં અવારનવાર જતો; એમની ઉત્તરાવસ્થામાં પણ કોઈ કોઈ વખત હું એમને મળતો, મારાં પુસ્તકો એમને મોકલતો અને મને એ ઘણી વાર પત્રો પણ લખતા, જેમાંના નાશ પામતાં બચી ગયેલા પાંચ પત્રો 'માનસી'ના ડિસેંબર, ૧૯૪૦ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. એમને હાસ્યરસના ક્ષેત્રમાં મારા અને જ્યોતીન્દ્ર પ્રત્યે સારો પક્ષપાત હતો. છેક છેવટની દશામાં એ હતા ત્યારે મને એમણે પૂછેલું કે તમે બે સમર્થ હાસ્યરસકાર છો પણ બેમાંથી વધુ લોકપ્રિય કોણ અને શાથી? જ્યોતીન્દ્રને પણ આ જ પ્રશ્ન એમણે પૂછેલો કે નહિ એની મને ખબર નથી.

મેં તો તરત જ જવાબ આપ્યો કે 'જ્યોતીન્દ્ર'. આ જવાબથી એમને આશ્ચર્ય પણ થયું અને એમણે કહ્યું કે જ્યોતીન્દ્ર સંસ્કૃત, તત્વજ્ઞાન, વેદાંત વગેરેના નિષ્ણાત અને એમના લખાણમાં પણ વારે વારે એનાં સૂચન થયા કરે છે જ્યારે તમે તો તદ્દન સરળ લખો છો છતાં જ્યોતીન્દ્ર કેમ વધારે લોકપ્રિય? મારો જવાબ હતો કે જ્યોતીન્દ્ર-ભાઈની આ બધી લાયકાત એમની લોકપ્રિયતાની આડે આવતી નથી, કારણ કે એમનાં લખાણો આમ અને વિદ્વાન ઉભય વર્ગને ફાવે તેવાં છે જ્યારે મારાં માત્ર જે વર્ગ અતિસૂક્ષ્મ હાસ્યરસ સમજી શકે તે વર્ગને ગમે તેવાં છે. ઉદાહરણમાં માત્ર બંનેનો એકેક સ્કેચ બસ થાય: જ્યોતીન્દ્રનો 'ઘાટીને ખુલ્લો પત્ર' (રંગતરંગ) અને મારો 'પ્રેમનાં પ્રાયશ્ચિત' (વિનોદ વિહાર). એમને પૂરેપૂરી ખાતરી

થઈ નહિ એમ મને લાગ્યું. તે પછી જ્યોતીન્દ્રભાઈ જોડે ચર્ચા થતાં એમણે એટલું ઉમેર્યું–જે મને સાચું લાગે છે–કે માણસો ભાષણકર્તા જ્યોતીન્દ્ર અને લેખક જ્યોતીન્દ્ર એ બે એક જ વ્યક્તિ ગણે છે અને એથી ભાષણકર્તા જ્યોતીન્દ્રની લોકપ્રિયતા એ જ લેખક જ્યોતીન્દ્રની લોકપ્રિયતા પણ છે એમ એઓ માની લે છે. હશે.

હિંમતલાલ અંજારિયા સાંતાક્રુઝના જૂના જોગીઓમાંના એક. તેમનાં પત્ની મુદ્રિકાબહેનને તો હું નરસિંહરાવને ત્યાં એ રહેતાં હતાં ત્યારથી ઓળખું. એક જમાનો એવો ય હતો કે જ્યારે 'કાવ્ય માધુર્ય' પુસ્તકે સાહિત્યના જગતમાં ખળભળાટ મચાવી મુક્યો હતો. સંસ્કારી ગુજરાતી પાસે એ 'કાવ્ય માધુર્ય'ની નકલ તો હોય જ. જયસુખલાલભાઇને તો એમના લગ્નપ્રસંગે એક મિત્રે એ પુસ્તક ભેટ આપેલું.

કાવ્યવિવેચનમાં 'હિં. ગ. અંજારિયા'ના નામના સિક્કા પડતા. બેઠી બાંધણીના, ગૌરવર્ણા, પ્રથમ સ્વદેશી સ્વચ્છ, સુઘડ અને સરસ રીતે પહેરેલ ધોતીયું, ડગલો અને ફેંટો અને પછીથી ખાદીનું પણ એટલી જ સ્વચ્છ, સુઘડ અને સરસ રીતે પહેરેલ ધોતીયું, ડગલો અને ફેંટાવાળા અંજારિયા સરસ વકતા હતા. પણ એમના વકતૃત્વમાં એક વિચિત્ર ખામી હતી—મને તો જણાતી હતીઃ એમના બોલવામાં લડાઈ હતી, પડકાર હતો, યુદ્ધનું આમંત્રણ હતું અને સાથે સાથે શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓને ધમકાવતા હોય તેવી આજ્ઞા હતી.

લડાયક વકતાઓ પોતાના શ્રોતાવર્ગને પોતાની સાથે લઈને અમુક સામાન્ય શત્રુની સામા હૂમલો કરે, જ્યારે અંજારિયા જ્યાં બોલવા ઊઠે ત્યાં શ્રોતાવર્ગને જ શત્રુ ગણી લઈ એમની વિરાટ મેદની સામા એકલા 'એક તરફ આખું ગામ અને બીજી તરફ એકલા રામ જાણે ન હોય' તેવો દેખાવ કરતા—એમનાથી એવું થઈ જ જતું. અને આ દોષ જેવો તેવો નથી. બાકી એમનામાં

વક્તૃત્વકલા સારા પ્રકારની હતી. એમની વાગધારા અસ્ખલિત, કર્ણપ્રિય ભાષામાં સતત વહ્યા કરતી. એમનાં ભાષણોમાં અમુક પ્રકારની નીડરતા અને ગમે તેવા મોટા પ્રતિસ્પર્ધીની શેહમાં ન અંજાઈ જવાની ઇચ્છા હતી; અને આ બે વસ્તુ બતાવવાના આગ્રહમાં એ શ્રોતાઓનો સહકાર ગુમાવતા એમ મને લાગે છે; છતાં વૈચિત્ર્ય તો એ હતું કે એમનાં લખાણોમાં એથી જુદા પ્રકારનો સંયમ, હરીફનું તેમ જ કોઇ વ્યક્તિનું જરા પણ મન દુખાય નહિ તેની વધુ પડતી કાળજી વગેરે એટલા પ્રમાણમાં જણાતાં કે આ વાણી સ્વાતંત્ર્યના જમાનામાં વાંચકોને એ લખાણ ફીક્કાં લાગવા માંડ્યાં.

લડાઈનો કંટાળો, તેજમાં રહેવા માટે અમર્યાદિત પ્રયાસો કરવાની બેદરકારી, છૂપાવી રાખવાના યત્ન કરવા છતાં પણ બહાર નીકળી આવતી એમની વધુ પડતી ઊર્મિલતા, પોતાનાં કાર્યની કદર ન થાય તો મનમાં ઘણું સાલે પણ એ પ્રત્યે એક પ્રકારની ઉદાસીનતાની વૃત્તિ કેળવવાની પ્રકૃતિ; વગેરે કારણોને લઈને 'હિં. ગ.' સાહિત્ય-ક્ષેત્રમાંથી કાંઈક બહુ વહેલા નીકળી ગયા. એ નીકળી જવાની ક્રિયામાં વિરોધ દર્શાવનાર કોઇ રણજીતરામ પડખે હોત તો કદાચ જુદું પરિણામ આવત. મેં તો એમને પાનો ચડાવવા ઘણી વાર યત્નો કરેલા. મેં એમને અનેક વેળા કહેલું કે " અંજારિયા, એક વખત ગમે તેને—જોઇએ તો મને જાહેરમાં મુક્તકંઠે ગાળ દો અને પછી જુઓ તમારા ભાવ સાહિત્યના બજારમાં કેવા ઉછળે છે તે ! " પણ અંજારિયા એમની ઉદાસીનવૃત્તિમાંથી ચલિત થયા નહિ અને પોતાનાં કુટુંબ અને સ્નેહી વર્ગના વર્તુલમાં તેમ જ સ્ત્રીકેળવણીના જગતમાં સંકેલાઈ જઇને શાંત જીવન ગાળ્યા કરે છે. અંજારિયા અને મુદ્રિકાબહેન સાથેનો મારો સંબંધ આજ વર્ષો થયાં એવો ને એવો મીઠો રહ્યો છે, એમાં કોઈ વિઘ્ન આવ્યું નથી. છેક હમણાંનો પ્રસંગઃ અંજારિયાને હું માર્ગે મળ્યો. મને ૧૯૪૦ના વર્ષ માટે રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો છે

એ મતલબનો પત્ર આગલે દિવસે જ મને મળ્યો હતો તે વાત મેં એમને કરી. પોતે સાંભળી રહ્યા અને પછી બોલ્યાઃ "આમાં તમને અભિનંદન આપવા જેવું તો હોય જ નહિ; કારણકે વર્ષો પહેલાં તમને એ આપવો જોઈતો હતો. આટલે વર્ષે પણ સાહિત્ય સભાને એ તમને આપવાનું સૂઝયું તે બદલ તેને અભિનંદન ઘટે પણ તે તમને આપવાથી કશો અર્થ સરતો નથી !"

અમારા તે વર્તુલમાં ભોગીન્દ્રરાવ સૌથી શાંત અને ગંભીર હતા. વાર્તાલાપમાં હાસ્યરસ ઝડપથી પકડતા અને મુક્તકંઠે હસી શકતા છતાં પ્રકૃતિએ બહુ પાતળી ચામડીના હતા. તદ્દન દુર્બલ શરીર અને તેને ઢાંકવાના પ્રયાસમાં કોઈ પણ પ્રકારની કાળજી વાપરવામાં આવતી ન હતી તો કલાને તો સ્થાન ક્યાંથી જ હોય ? ચોમાસાના દિવસોમાં માથે જૂની બેંગલોર ટોપી, સુતરાઉ કાળા રંગનો લાંબો ડગલો, સળ વગરનું ધોળું પાટલૂન અને તેના ઉપર ગરમ પટ્ટી ઘુંટણ સુધી બાંધેલી અને ટોપલામાં લઈને ફરતા ભૈયાઓ પાસેથી લીધેલાં બૂટ, આ બધા ઉપર ઓવરકોટ અને હાથમાં વાંસના હાથાની છત્રી; આ ભોગીન્દ્રરાવનો પોષાક. એને પોતે 'ખોડીબારૂં' કહેતા, અને સ્કુલે જવાનો એમનો આ રીતસરનો સ્વાંગ. બાકી તો ધોતીયું અને હાફ કોટ એ પહેરતા.

ભારે ગરીબાઈમાંથી એમણે દિવસો પસાર કરેલા એની અસર એમના માનસને ઠેઠ સુધી ઘેરી રહી હતી. પોતાના જગતમાં એ સંતોષ માનતા અને આનંદ માણવાનો યત્ન કરતા. છતાં પણ પોતે ગરીબ એટલા માટે જ સાહિત્યની દુનિયામાં પણ એમની કદર ઓછી એ વાત એમના મનમાં ચોવીસે કલાક ઘૂંટાયા કરતી અને એમને કાંઈક અંશે ખારા બનાવતી. પંદર રૂપિયાના માસિક પગાર ઉપરથી પન્નાલાલ સ્કૂલમાં સવાસો દોઢસોના માસિક પગાર ઉપર ગયેલા અને તે ઉપરાંત કલમના સાધન વડે પણ એ ઠીકઠીક કમાતા. તે સમયે એમણે શરીરને થોડું ઓછું ઘસ્યું હોત, જરા ઓછી કમાણીથી

સંતોષ માન્યો હોત તો અકાળે એમનું મૃત્યુ ન થાત એમ કહી શકાય.

ગોવર્ધનરામની સર્વવ્યાપી અસર નીચે ઉત્પન્ન થયેલ અનેક લેખકોમાં ભોગીન્દ્રરાવ એક હતા. વધુ જીવ્યા હોત તો એ અસર અમુક પ્રમાણમાં નબળી પડી હોત. એકસામટી ચાર ચાર ચાલુ વાર્તાઓ પોતાના સ્કૂલના કામ ઉપરાંત લખવી અને તે માટે પ્રસિદ્ધ-કર્તાઓ પાસે માંગ ઉત્પન્ન કરાવવી એ ખાવાના ખેલ નથી. વાંચ-કોના ઉપલા વર્ગને બાદ કરીએ તો બીજા વર્ગોમાં ભોગીન્દ્રરાવ ઘણા લોકપ્રિય હતા. એમનું પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનું વાચન ઘણું પરિમિત એટલે એમની વાર્તાઓનું વિધાન મોળું રહ્યું. અને જેમ લલિતનાં ઉત્તમ કાવ્યોને વખાણતાં રણજીતરામે લખેલું કે લલિત ગગનવિહારી કવિ નથી પણ નાના ઘરની આગલી ઓશરીમાં બેસીને મીઠાશભર્યાં ગીત ગાનાર છે તેમ ભોગીન્દ્રરાવ પણ એવી ઓશરી કે પરશાળમાં બેસી ત્યાંના જગતનાં દિલ બહેલાવનાર હતા.

મેં 'પ્રતિમાની પ્રતિજ્ઞા'નો અનુવાદ કર્યો તે વેળાએ એ ભોગીન્દ્રરાવને વંચાવેલો અને તેમણે એમાં એક પ્રકરણ લખવાની ખાસ ઇચ્છા બતાવેલી. મારે વાંધો ન હતો એટલે એમણે 'પુનામાં લગ્ન' એ પ્રકરણ મને લખી આપ્યું હતું. એક વખત પોતે ગરીબ હતા એ વાત એ ભૂલ્યા ન હતા એમ હું આગળ કહી ગયો છું. 'સરજતરાજની સુષુપ્તિ' નામનું કાવ્ય નરસિંહરાવે લખીને પ્રસિદ્ધ કર્યું એથી ભોગીન્દ્રરાવને (એમનું કૌટુંબિક નામ 'સારજંટરાવ' હતું) બહુ ખોટું લાગ્યું હતું અને ત્યારથી તેમણે નરસિંહરાવના કુટુંબ જોડેનો સંબંધ પણ તોડી નાખ્યો હતો. નરસિંહરાવે આવું પરિણામ એ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ કરતી વેળા ધારેલું નહિ; નહિ તો કદાચ એ કાવ્ય એ પ્રસિદ્ધ ન કરત.

લગભગ ૧૯૦૮થી માંડીને ૧૯૧૨–૧૩ સુધીનું અમારું જે વિદ્યાભ્યાસંગી મંડળ ગણાતું તેની કાંઇક આછીપાતળી રૂપરેખા અહીં રજૂ કરી છે.

જોઈએ છીએ ત્યારે કેવો અવર્ણનીય, તીવ્ર આનંદ થાય છે! પણ પછી એની પુનરાવૃત્તિઓમાં એ આનંદની તીવ્રતા કે અવર્ણનીયતા રહેતી નથી. ઘોડા વગરની ગાડી રસ્તામાં ચાલે છે તેવી વાતો મેં સાંભળેલી પણ માનેલી નહિ. તેથી અમદાવાદમાં ૧૯૦૨માં પહેલવહેલી મેં મોટરકાર જોયેલી અને આસપાસ સો દોઢસો માણસોનું ટોળું દોડતું હતું તે પણ ભાળેલું. તે વખતે જેવી મનોવૃત્તિ થયેલી તેવી જ મનોવૃત્તિ ૧૯૦૫–૦૬માં સૂરતમાં મેં પહેલવહેલી ચલિત ચિત્રોની ફિલ્મ જોયેલી ત્યારે થયેલી અને તે જ અરસામાં સૂરતમાં એડિસનના ફોનોગ્રાફની ચુડીઓ સાંભળેલી ત્યારે પણ હું આશ્ચર્યના સમુદ્રમાં ગરકાવ થઈ ગયેલો. મુંબઈમાં પહેલી સાયલન્ટ ફિલ્મ બતાવનાર થીએટર અમેરિકા–ઇન્ડિયા નામનું મુંબઈની મ્યુનિસિપાલિટીના મકાનની પાસે, જ્યાં ઘણાં વર્ષ ઓંમે સ્વદેશી કોઓપરેટિવ સ્ટોર્સ હતો ત્યાં આવેલું હતું. તે જગ્યાએ અમે–હું, જયસુખલાલ અને કુમુદાભાભી–માત્ર બબ્બે આનાની ટિકીટ ખરચીને ઘણી વાર ગયેલાં અને પિટ ક્લાસ.. બાંકડાઓ ઉપર આસાનીથી બેઠેલાં. તે વખતે એમ કરવ ાં અમે કોઈ પણ પ્રકારની વિચિત્રતા દાખવીએ છીએ એવો અમને ખ્યાલ જ ન હતો! એ પણ જમાનાની તાસીર!

અમારું રમતનું મંડળ સરસ જામ્યું હતું. મને ક્રિકેટનો શોખ, જરા પણ રમતાં આવડતું નથી છતાં, તો જન્મથી જ હતો અને પાછી મુંબઈ તો ક્રિકેટની યાત્રાની ભૂમિ; પરિણામે એ રમત તો અમારું મૂળ આકર્ષણ હતી. સાથે સાથે હૉકી, ગીલ્લીદંડા, ભમરડા, કબરડી (હૂડતુતુ), આટાપાટા, બાઈ બાઈ ચારણી વગેરે બહારની રમતો અને પાનાં, શેતરંજ, ડ્રાફ્ટ્સ, સોગઠાં વગેરે ઘરની રમતો પણ તે સમયમાં અમારા મંડળમાં ખૂબ ચાલતી.

ક્રિકેટ રમવાનાં સ્થળો અનેક હતાં : નાના વાડાથી માંડીને સાંતાક્રુઝના ગોળીબારના મેદાનમાં અમે ક્રિકેટ રમતા અને એક બે

વખત તો મુંબઈના મેદાનોમાં પણ અમે હિંમત ભીડેલી. વાડામાં અમે ઘણુંખરું ટેનિસના બોલે ક્રિકેટ રમતા. તેના નિયમોમાં પણ અમે સ્થળ પ્રમાણે અને સાધન અનુસાર ફેરફાર કરતા. એક વખત મનુભાઈ નાનાભાઈ હરિદાસ (જેમને અમે નાનાકાકા કહેતા) જે બંગલામાં ભાડે રહેતા હતા તે બંગલાના કંપાઉંડમાં સાત–આઠ માસ ક્રિકેટ રમેલા. પરિણામે નાનાકાકાએ ઘરધણીને ભાંગેલાં કુંડાં અને બારીના કાચની નુકસાનીના સીત્તેરેક રૂપિયા ભરી આપેલા. છતાં અમને એમણે ના નહિ પાડેલી પણ અમે સમજીને અમારું રમતનું સ્થળ બદલેલું.

સાંતાક્રુઝના ક્રિકેટજગતમાં મેં એવી જગ્યા લીધેલી કે હું નાનામાં નાના છોકરાઓથી માંડીને મોટા મોટા જોડે ક્રિકેટ રમતો. એ રમતનાં પુસ્તકોનાં વાંચન દ્વારા અને મેચો જોવાથી પ્રાપ્ત કરેલ ઊંડાં જ્ઞાનથી હું આસપાસનાઓના મન ઉપર એવી અસર કરતો કે એથી તેઓ મને ક્રિકેટ રમતાં જરા પણ આવડતું નહોતું એ સાદામાં સાદી વાત ભૂલી જતા!

જે પણ કાર્ય હું કરતો હોઉં એ કાર્યમાં હું એટલો તલ્લીન થઈ જાઉં છું કે બીજી બાબતોમાં હું તે સમયે રસ લઈ શકતો જ નથી. એક વખત નાના છોકરાઓ જોડે હું વાડામાં રબરના બોલથી ક્રિકેટ રમતો હતો એવામાં કોઈ સાહિત્યપ્રેમી મારાં દર્શને આવ્યો. એને મનમાં હશે કે કોઈ અતિ ગંભીર વ્યક્તિ જોડે સાહિત્યના હાસ્યરસ ઉપરાંત અનેક રસ વિશે બે ત્રણ કલાક ચર્ચા ચલાવશું. હું તો રમતમાં એટલો પડી ગયેલો કે કોઈ મારાં સાહિત્યકાર તરીકેનાં દર્શન કરવા આવે એ વિચાર જ મને હસવા જેવો લાગ્યો. છતાં આખરે હું રમત છોડીને મળવા ગયો તો ખરો પણ રમતનાં માનસવાળા માણસ પાસેથી ગંભીર ચર્ચાની આશા કેમ રાખી શકાય?

આવનારે મને ગંભીરાઈથી પૂછ્યું કે "આપ નરસિંહરાવ વિશે

શું ધારો છો ?" મેં જવાબ વાળ્યો : "એમના અફલાતુન અંગ્રેજી પોષાકમાં એમને જોઇને હસવું આવે એવા છે." એ જવાબથી જ એણે સમજવું જોઇતું હતું પણ તે ન સમજ્યો. ચાર પાંચ આવા જવાબ આપ્યા ત્યારે એને લાગ્યું કે કાં તો હું પેલો સમર્થ લેખક ધનસુખલાલ નથી; કાંતો એ સમર્થ લેખક ગમે તે કારણથી બેવકૂફ બની ગયો છે! તે નિરાશ થઇને ચાલ્યો ગયો. મારાં એવાં વર્તનથી ઘણા માણસો મારે માટે ખોટો ખ્યાલ ધરાવતાં થઇ ગયાં છે. કોઈ મને બેવકૂફ ધારે છે, કોઇ મને અજ્ઞાન ધારે છે, કોઈ ગાંડો ધારે છે અને એ પ્રમાણે હું ગુમાની છું, અતડો, અભિમાની, જરાજરામાં સામાને તોડી પાડનાર, લડકણો વગેરે વગેરે હું છું એમ તેઓ સાહિત્યની દુનિયામાં મને ગણે છે. છેલ્લાં થોડાં વર્ષથી મારી એ બેઆબરુમાં સુધારો થતો જાય છે એનું કારણ વિજયરાય વૈદ્ય, જ્યોતીન્દ્ર દવે, ભાનુશંકર વ્યાસ, રમણિક સુખડીઆ ચંદ્રવદન મહેતા વગેરેએ મારી ઇચ્છાવિરુદ્ધ મને મોટાભા બનાવ્યો એ હશે એમ માનું છું પણ એ તો અહીં આડી વાત થઇ. ક્રિકેટનો અને સાહિત્યનો આ પ્રસંગ મેં "સાક્ષરો કેવા હોવા જોઇએ ?" (હાસ્યકથા મંજરી ભાગ ૨) નામના સ્કેચમાં ગુંથ્યો છે.

નાના છોકરાઓની ટીમમાં મારો નાનો ભાઇ માધવલાલ, જયસુખલાલના સાળા ચન્દ્રપ્રસાદ, કનૈયાલાલ વકીલના નાના ભાઇ મદનલાલ, શેઠ કાનજી કરસનદાસના બે નાના પુત્રો આણંદજી અને ગોવિંદજી, બી. બી. એન્ડ સી. આઇ. રેલ્વેના ડિ. ટી. એસ્. મી. ગ્રીનના પુત્રો હયુ અને વિલિ, વૈદ્ય બુકસેલર્સના ત્રણચાર પુત્રો વગેરે હતા. તેમાંથી મોટાની સાથે રમનારામાં આણંદજી અને વૈદ્ય એ બે હતા.

મોટામાં પુરુષોત્તમ (કાકુભાઈ) કાનજી, જયસુખલાલ, દા. ઠાકર, પુરુષોત્તમ ગાર્ડ, જમનાદાસ મહેતા અને બીજા અનેક હતા. અમને–અમારામાંથી વૈદ્ય સિવાય બીજા કોઈને સારી રમત આવડતી

નહોતી છતાં–સારી ટીમો જોડે મેચો લેવાનો બહુ અભખરો હતો એટલે અમે એક નવું વિધાન શોધી કાઢયું હતું. અમારા કેપ્ટન દા. ઠાકર અને વાઇસ કેપ્ટન જયસુખલાલ. તે વખતે દા. ઠાકર ગ્રાંટ મેડિકલ કોલેજમાં પ્રોફેસર હતા એટલે ત્યાંથી બે ધંધાર્થી જેવા 'બોર્ઝ' ગણ્ અને ધાકટા નામના ક્રિકેટરોને બોલાવી લાવતા. આ બે બહુ સારા ઓલ રાઉંડર હતા. એ સિવાય મગનલાલ ભુટા નામના ગૃહસ્થ અમારા ઓળખીતા હતા જે એમના જીવનના આરંભકાલમાં પ્રસિદ્ધ બોલર ચંદારાણાનો જોટો ગણાતા. માત્ર ફેર એટલો કે ચંદારાણા પોતાની એ રમતને વળગી રહ્યા અને મગનલાલે છોડી દીધેલી. આ પ્રમાણે ત્રણ નિષ્ણાત અને બાકીના અમારા જેવા અફલાતૂન ખેલાડીઓની એ ટીમ થતી.

જમનાદાસ મહેતા, પુરુષોત્તમ ગાર્ડ (બી. બી. રેલ્વેમાં એ ગાર્ડ છે), સુદનરાય દીવેટિયા અને હું એ ઇનિંગ્ઝની શરુઆતમાં જનાર ખેલાડીઓ ગણાતા–શા માટે ગણાતા એ હું નથી જાણતો. આ ચારમાંથી પહેલા બે હવામાં બેટ ફેરવતા અને અંતે અલ્પ સમયમાં તંબૂમાં પાછા ફરતા. પાછલા બેને લાંબા ફટકા મારતાં આવડતા જ નહિ એટલે અમારી ભાષામાં અમે દરેક બોલની સામા "કડછો ખોસતા" અને એથી અમે લાંબા સમય સુધી ટકી રહેતા. અમારા વખાણનારાઓ અમને 'સ્ટોનવોલર' કહેતા. બહુ વર્ષો પછી હું સિંધિયા સ્ટીમ નેવિગેશન કંપનીમાં રહ્યો ત્યારે ત્યાં ક્રિકેટ ટીમ ઊભી કરેલી અને વર્ષો સુધી એક મંત્રી તરીકે મેં કામ કરેલું; અને 'હાર્ટ'ની બિમારી ન આવી ત્યાં સુધી હું કોઇ કોઇ વાર રમતો પણ ખરો. મારા ક્રિકેટર તરીકેનાં (છેલ્લામાં છેલ્લા વર્ગની ક્રિકેટમાં) લાંબાં જીવનમાં મેં વધારેમાં વધારે રન ૩૦ કરેલા. ત્યારે સામેની ટીમ લગભગ સ્કૂલમાં ભણતા છોકરાઓની હતી અને એમનામાં બોલર તરીકે કાલાપેસી પણ હતો.

સાંતાક્રૂઝના ગોળીબહારના મેદાનમાં કોઈ રવિવારે મૅચ હોય. આગલી રાતે ડા. ઠાકર, જયસુખભાઈ, હું વગેરે ક્રિકેટરો એ વેળા ફિલ્ડીંગ કેવી ગોઠવવી, કેવા ક્રમ પ્રમાણે અગિયાર ખેલાડીઓને દાવ લેવા મોકલવા વગેરે મુશ્કિલ પ્રશ્નો વિશે ચર્ચા કરીએ. રવિવારે સવારે કાનજી શેઠના બંગલાની સામે આવેલી ખાડાખડિયાવાળી જમીન ઉપર 'પ્રેકટીસ' ચાલે. સાડા અગીયાર બાર વાગે ઘેર આવીએ. જમ્યા ન જમ્યા અને મૅચમાં જવાની તૈયારીઓ થાય. રેસ્ટોરામાંથી બેએક પેટીયાં ડ્રિંકસનાં અને કાનજી શેઠને ત્યાંથી સ્વચ્છ પાણીનો મોટો હાંડો લેવડાવીને નાના છોકરાઓ મેદાનમાં ઉપડી જાય. દોઢેક વાગે અમે નીકળીએ. તે વખતે ઉશ્કેરણીનો પાર નહિ હોય. છેલ્લી ઘડીએ અગીયાર નહિ થઈ એ તો છોકરાઓમાંથી કોને લેવા એની ચર્ચા કરીએ. મેદાનમાં પહોંચતાં ખાતરી થાય કે સામાવાળા આવ્યા છે કે નહિ અને આવ્યા છે તો તેમના અગીયાર પૂરા થયા છે કે નહિ. આવી મૅચોમાં કેટલાક અસામાન્ય પ્રસંગો બને છે. એવા મોટી મૅચોમાં નથી બનતા. બે ત્રણ દષ્ટાંતો આપું:

અમારી ટીમે અંધેરીની જ્યોતીન્દ્ર લલ્લુભાઈ શામળદાસની ટીમ સામે મૅચ લીધેલી. એમની ટીમમાં વૈકુંઠભાઈ લલ્લુભાઇ તેમજ સૈયદ અબદુલ્લા બ્રેલવી અને વીરમિત્ર દીવેટિયા પણ હતા. હું પહેલો દાવમાં ગયો અનેમાત્ર સોળ રન કરીને ઠેઠ સુધી નોટ આઉટ રહ્યો! બીજા કોઈએ તો નહિ પણ જ્યોતીન્દ્રભાઈએ જાણી લીધું કે મને ફટકો મારતાં આવડતો નથી. બીજા દાવમાં હું બેએક બૉલ રમ્યો એટલામાં જ્યોતીન્દ્રે (ખંડુભાઇએ) આવીને મારાં બૅટ ઉપરથી બૉલને પકડી લીધો. બંને ટીમમાં ખૂબ હસાહસ થઈ રહી અને મેં આ પ્રકારની યુક્તિપ્રયુક્તિઓ સામે સખત વિરોધ અંપાયર કને દર્શાવ્યો, અંપાયરે પણ કહ્યું કે એ વિરોધ દફતરે નોંધવામાં આવ્યો છે. અને હું તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે તંબુ ભણી ચાલ્યો ગયો. ફરીથી જ્યારે

જ્યારે હું અંધેરી ટીમ જોડે મૅચ રમેલો ત્યારે ત્યારે મારી ખાસ વિનંતીથી ખંડુભાઈ મારાથી ઘણા આઘા ઊભા રહેલા.

સિંધિયા કંપનીની એક મૅચ રમાતી હતી. સામેની ટીમ દાવમાં હતી. હું 'સ્લિપ'ની ફિલ્ડીંગમાં હતો. પોણો એકકલાક થયો હશે પણ મારા તરફ એક પણ દડો આવ્યો નહિ. આવી મારી ફાંકડી ફિલ્ડિંગ જોઈને જોનારાઓ ખુશ થઈ ગયા અને તેમણે મને ખારી શીંગનું એક પડીકું ખાસ ભેટ તરીકે મોકલાવ્યું. મારા તરફ બોલ આવતો જ ન હતો એટલે મેં એ પડીકું ઉઘાડીને એક હાથમાં રાખીને બીજે હાથે ખાવા માંડયું. મારાં કમભાગ્યે તે જ વખતે એક સહેલો કેચ બેટ્સમેને ચડાવ્યો. મારી આગળ ઉભેલ કૅપ્ટન તે લઈ શકત પણ કદાચ એનાથી એ ન પકડાય તો પોતાની હાંસી થાય એ ડરથી એણે બૂમ મારીઃ 'ધનસુખલાલ, ઇટ ઈઝ યૉર્સ !' લાંબો સમય વિચાર કરવાનો ન હતો. પણ જેટલો હતો એટલા સમયમાં મને થયું કે શીંગ પડતી મૂકું કે દડો પડતો મૂકું ? આ વિચાર કરું છું એટલામાં દડો બરાબર હાથના શીંગના દાણા ઉપર પડયો અને પરીણામે દડો અને શીંગ બંને જમીન ઉપર પડયાં. આટલું છતાં કશું થાત નહિ. કારણ કે કેચો તો રણજીતસિંહ અને દુલિપસિંહે પણ છોડેલા છે; પણ બેટ્સમેનની નજર મારા ઉપર હતી. અને એણે આ આખો કરુણ પ્રસંગ જોયો અને એ ખડખડાટ હસી પડયો. અમારા કૅપ્ટન રમતની બાબતમાં બહુ ગંભીર હતા. એણે તતડીને પૂછ્યું: "હસો છો કેમ ? કેચ તો બધા છોડે !"

બેટ્સમેને પોતાની જાતને બચાવવા બધો ખુલાસો કર્યો અને કેપ્ટને મારી આસપાસ વેરાયેલી શીંગના દાણા પણ જોયા. એ તપી ગયા અને ક્રિકેટની મેચમાં હાસ્યરસને સ્થાન નથી એમ કહીને એમણે મને દૂર ફિલ્ડીંગમાં મોકલાવી આપ્યો.

સાંતાક્રૂઝના ગોળીબારના મેદાનમાં મેચ હતી. એક અંગ્રેજ

લશ્કરી અમલદારને દા. ઠાકરે મેચને માટે ચેલેંજ ફેંકેલી અને તે તેણે સ્વીકારેલી; પણ તેને અમારી ટીમના જોરની ખબર નહિ એટલે એ તો અગિયાર ફાંકડા રમનાર લઈને આવી પહોંચ્યો. અમે તેમ અમે થોડા રનમાં ખલાસ થઇ ગયા અને પછી પેલા દાવમાં આવ્યા. એમણે તો કૂદી કૂદીને ફટકા મારવા માંડ્યા. એ મેદાન ઢાળવાળું એટલે દડો બહુ દૂર ચાલ્યો જાય. રમનાર ચાર રન લઈ જાય એનો અમને વાંધો ન હતો પણ એ દડો વારે ઘડીએ દોડીને લઈ આવે કોણ? વળી એટલે દૂરથી અમારાથી ઘા પણ થઈ શકે તેમ ન હતું એટલે અમે તો કંટાળ્યા અને એ રમનાર પણ કંટાળ્યા, કારણ કે દરેક ફટકાએ રમતને ખોટી થવું પડતું હતું. આખરે અમે એક માર્ગ બતાવ્યો. અમારી પાસે રમત જોવા આવનાર નાના છોકરાઓની એક ફોજ જેવી હતી અને તેમાંના દરેક છોકરા પાસે સાઇકલ હતી. અમે સામી ટીમને કહ્યું કે જો એમને વાંધો ન હોય તો ચાર રન જણાવ્યા પછી દડો પેલા છોકરાઓમાંથી કોઈ પણ સાયકલ ઉપર બેસીને લઈ આવે! એ સાંભળતાં એમની ટીમ પહેલાં સડક થઈ ગઈ, પછી એ ખેલાડીઓ ખડખડાટ હસ્યા અને પછી બીજો માર્ગ નહોતો એટલે એમણે એ પ્રમાણે કરવાની હા પાડી. અમે ચારે બાજુએ બાઉંડરી ઉપર નાના પોરિયાઓને ઊભા રાખ્યા અને તે દરેકની પાસે સાઇકલ. જાણે એમ જ કહોને કે .૧૯૩૯ના મહા યુદ્ધમાં જેમ 'યાંત્રિક લશ્કર' તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે તેમ અમે લગભગ ૧૯૧૨-૧૩માં એ યાંત્રિક 'ફિલ્ડરો'ની ફોજથી ક્રિકેટ રમ્યા!

એક વેળા મુંબઈની રમણલાલ વકીલની મોડર્ન સ્કૂલમાં વિજય મરચંટ, એલ. પી. જાઈ વગેરે મશહૂર ક્રિકેટરો જમવા આવેલા. તે વેળા વિજયે પહેલાં ક્રિકેટ ઉપર ભાષણ આપ્યું અને પછી ઘણાઓની ખાસ ઇચ્છાથી મેં પણ એ જ વિષય ઉપર ભાષણ આપેલું અને તેમાં

મારાં આવાં પરાક્રમો કહેલાં. વિજય, જાઈ વગેરેએ એ માનવાની ના જ પાડેલી—એમને એમ લાગેલું કે હું માત્ર હવાઈ ગોળા જ ઉડાવું છું !

અમારી આવી એક મૅચમાં, મારી જિંદગીની પહેલી અને કદાચ છેલ્લી મારામારી મારે થયેલી અને તે સુવિખ્યાત લલિતકલા-વિવેચક કનૈયાલાલ વકીલ જોડે ! એ વિશે મેં 'મીઠી નજરે'ના મારા સંગ્રહમાં કનૈયાલાલના રેખાચિત્રમાં લખ્યું છે.

તે સમયમાં થોડો વખત અમે આટાપાટા પણ રમેલા અને તે પણ ખાસ કરીને રાતે ચન્દ્રના પ્રકાશમાં. એક ટીમના કપ્તાન જયસુખભાઈ થતા અને બીજીના જમનાદાસ મહેતા. કાનજી શેઠના બંગલાના ફુવારામાંથી પાણી લઇને મેદાનમાં પાટા પાડતા અને રમત પૂરી થયે, રાતના બાર—સાડા બારે જમનાદાસ મહેતાને ત્યાં ચાહ પી બધા છૂટા પડતા.

ઘરને આંગણે અમે ઘણી વાર 'બાઈ બાઈ ચારણી' રમતા તેમાં જયસુખભાઈ, કમુદાભાભી, તારાબહેન, દા. ઠાકર, પુરુષોત્તમ ગાર્ડ, હું અને અમારા ઘરધણીની બે પુત્રીઓ બુચીબહેન અને મહેરાંબહેન, માધુભાઈ, ચંદ્રપ્રસાદ વગેરે ભાગ લેતાં હતાં. તેમાં પણ ઘણી વાર બાર વાગી જતા અને પછી ચાહપાણી લેવાતાં.

પાનામાં તે વેળા લૅારેન્સ—સાત હાથ અમે ખૂબ રમતા અથવા તો જૂની જાતની કેરમ પણ રમતા. પાનાંના મંડળમાં પણ દા. ઠાકર અગ્ર ભાગ ભજવતા. ઉદાસીન વૃત્તિથી રમનાર ખેલાડીઓ કરતાં બહુ લાગણીથી રમનાર હમેશ રમતોમાં ખરો પ્રાણ મૂકી શકે છે. દા. ઠાકર ઉપરાંત ઘણીવાર મશહૂર રસાયણશાસ્ત્રી કપીલરામ વકીલ, ચંદુલાલ બાલાભાઈ નાણાવટી વગેરે પણ અવારનવાર રમતા, દા. ઘીયાની સાથે હું કલાકોના કલાકો ડ્રાફ્ટ્સ્ રમતો.

દા. છોટાલાલ શોભારામ ઠાકર તે અમારા કુટુંબના ડાક્તર.

જયસુખભાઈ એમને ૧૯૦૭થી ઓળખતા હતા. ભણવામાં એ ઘણા હોશિયાર. મેટ્રિક અને સ્કૂલ ફાઇનલ એમણે એકી વખતે પાસ કરેલી અને મેટ્રિકમાં પહેલા દસની અંદર આવેલા. અંગ્રેજી ભાષા ઉપરનો એમનો કાબૂ ઘણો સારો. દેખાવમાં ઠીંગણા છતાં વ્યક્તિશાળી, ઉગ્ર સ્વભાવના અને પોતાના સ્નેહીઓ અને જૂના દરદીઓ પ્રત્યે મમતા ખરી પણ એ બહાર દેખાવા દે નહિ એવી પ્રકૃતિવાળા દાક્તર ઠાકરે એલ. એમ. એન્ડ. એસ. પાસ કરી કે તરત જ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૧૦માં સાંતાક્રુઝમાં દવાખાનું ખોલેલું અને એમના શરુઆતના દરદીઓમાં અમારું અને કપીલરામ વકીલનું એમ બે કુટુંબો મુખ્ય.

વર્ષો સુધી ગ્રાન્ટ મેડિકલ કૉલેજમાં ફિઝિયોલોજીના પ્રોફેસર તરીકે પણ એમણે કામ કરેલું અને સાથે સાથે દવાખાનું પણ એ ચલાવતા. ઘણાં વર્ષો પછી, એમની પ્રેક્ટિસ ઘણી વધી ગઈ એટલે એમણે પ્રોફેસરશિપનું રાજીનામું આપેલું. કોઈ પણ રમત, ઘરની કે બહારનીમાં, દાક્તર રમવા તૈયાર થાય; એટલું જ નહિ પણ પોતાનું હૈયું એમાં બરાબર મૂકીને એ રમનાર. આથી કોઈ પણ રમત એમને હાથે જલદી ચઢી જતી અને માણસો બેવકુફાઇભરી ભૂલો કરે તો એમનો મિજાજ જાય. કામના બોજથી હમેશ લદાયેલા છતાં હજી પણ એ પુસ્તકો ગમે ત્યારે સમય કાઢી વાંચી નાખે ખરા—પછી ભલે રાતના ચાર વાગ્યાથી સવારોસવાર હોય! મારાં પુસ્તકો બહાર પડે એટલે હું એક નકલ એમને આપવાનો જ અને બેચાર દિવસમાં તો એ ધ્યાનપૂર્વક વાંચીને પોતાનો એના વિશેનો અભિપ્રાય મને કહેવાને પોતે તૈયાર હોય જ.

બહુ ઊંડી વ્યવહારુ બુદ્ધિ અને દરદીઓના માનસનું ઝીણું નિરીક્ષણ એમને એમના દાક્તરી ધંધામાં બહુ યશ અપાવે છે. તે ઉપરાંત પોતાના ધંધામાં બહુ જ અપ-ટુ-ડેટ રહેવાનો પણ એમને આગ્રહ હોય છે. એક દાખલો આપું. હું ૧૯૩૪માં ત્રણ મહિના માટે કરાંચી ગયેલો. ત્યાં પેટમાં દુઃખવા આવ્યું અને ત્યાંના દાક્તરે કહ્યું

કે એ 'એપેન્ડીસાઇટિસ' છે. કરાંચીથી સાંતાક્રુઝ આવ્યો તે જ દિવસે જયસુખભાઈ અને હું દા. ઠાકરને ત્યાં ઉપડયા. મેં બધી વાત કહી. દાક્તર મારી સાથે ગપ્પાં મારતા જાય અને બીજા દરદીઓને તપાસતા જાય. જયસુખલાલભાઇ જરા ઉતાવળા થયા એટલે દાક્તરે કહ્યું: 'હું તપાસું છું, ઉતાવળ શી છે?'

બીજાં બધાં ગપ્પાં મારતાં, અચાનક દાક્તરે મને પૂછ્યું: 'સાચું કહેજો, ધત્તુભાઇ, કરાંચીમાં ઑફિસમાંથી કેટલા દિવસ ગાપચી મારેલી?'

મેં જવાબ દીધો: 'એક પણ દિવસ નહિ, એટલું જ નહિ પણ ઇસ્ટરની રજામાં પણ અરધો અરધો દિવસ જઇને બેઠેલો.'

દાક્તારે તરત જયસુખલાલને કહ્યું: 'તમને ઑફિસે જવાનું મોડું થતું હોય તો જાઓ. ધત્તુને એપેન્ડિસાઇટિસ નથી. શું છે તે હું તપાસીને તમને કહીશ.'

જયસુખભાઇને સમજણ નહિ પડી અને એમણે આશ્ચર્ય બતાવ્યું કે 'તમે એને તપાસ્યો પણ નથી અને શા ઉપરથી કહો છો કે એને એ દરદ નથી!'

દાક્તાર હસ્યા અને બોલ્યા: 'આ દરદીને હું વર્ષો થયાં ઓળખું છું—એની પ્રકૃતિની મને ખબર છે. જે માણસ નવ્વાણું ડીગ્રી તાવે ઑફિસે જાય નહિ તે એપેન્ડિસાઇટિસના દરદ સાથે ઑફિસે જાય એ હું માનું જ નહિ. હવે સમજ્યા?'

જયસુખલાલને સંતોષ થયો. તપાસમાં મને 'લો બ્લડ પ્રેશર' નો રોગ નીકળ્યો અને પેટમાં દુઃખવાનું કારણ માત્ર કબજિયાત હતું!

દા. ઠાકરની યાદદાસ્ત પણ અદ્ભુત છે. એક દાખલો: હમણાં જ, ૧૯૪૨ના ફેબ્રુઆરીમાં, મને હાર્ટનો એટેક (હૃદયરોગનો હુમલો) આવ્યો. તે શમ્યા પછી ચાર પાંચ દિવસ પછી માથું

દુઃખવાનો હુમલો શરૂ થયો. મારું તે દરદ અસહ્ય હતું એટલે મેં દાક્તરને કહ્યું: 'ઘણાં વર્ષ ઉપર મને તમે ઊંઘની કેપશ્યુલ બનાવીને આપી હતી તે આપો. પણ હવે તો તમને ક્યાંથી યાદ હોય !'

દાક્તરે હસીને કહ્યું: 'હું હજી વૃદ્ધ થયો નથી. ૧૯૧૫ની સાલમાં તું ટેનિસ રમતાં પડી ગયેલો અને તારું ઢીંચણ છોલાયેલું. તને દરદ બહુ થતું હતું તે જયસુખલાલ રાતના અગિઆર વાગ્યે ઊંઘની દવા લેવા આવેલા તે જ કેની ?' સત્તાવીશ વર્ષની વાત આટલી એમને યાદ હતી !

સાંતાક્રુઝના અમારા નાના જગતમાં તે વખતે શેઠ કાનજી કરસનદાસ અને તેમનાં પત્ની 'બાઈ' બહુ અગત્યનું સ્થાન ભોગવતાં હતાં. હરિકીર્તનો કરવાં હોય કે સાંભળવાં હોય તો કાનજી શેઠના આનન્દભુવનમાં ! વડોદરેથી ભાયલીકરને બોલાવીને સાંભળવો હોય તો કોઇએ પણ બાઈને કહેવું એટલે ભાયલીકર આવ્યો જ છે ! લલિતજીનાં ભજન હોય કે ચારણના દુહા હોય પણ તે બાઈના આશ્રય નીચે જ હોય. બાઈ પરમદયાળુ હતાં, સાહિત્યરસિક હતાં, પોતાના સ્નેહીવર્ગને પણ કુટુંબીજનો તરીકે સ્વીકારી લેતાં હતાં. મારા પ્રત્યે એમની મમતા ઘણી હતી. અઠવાડિયાંમાં બેત્રણ દિવસ રાતના વાળુ કરવા તો મને એ બેસાડી જ દેતાં હતાં. એમના ત્રણ પુત્રો પુરુષોત્તમ, આણંદજી, ગોવિંદજી અને પુત્રી બાબી બહેનમાં પોતાના ગુણ ઉતારવા એ સર્વદા આતુર હતાં. કાનજી શેઠને સાહિત્ય વગેરેમાં બહુ શોખ નહિ છતાં એમણે કદી બાઈની આવી પ્રવૃત્તિઓમાં વિઘ્ન નાખ્યું નથી. પોતાના સ્નેહીવર્ગમાં બાઈ પોતે અને પોતાનાં કુટુંબીજનો ઊંચી પાયરીનાં છે—વધુ પૈસાદાર હોઈ એઓ ઊંચાં છે—એવું કદી પણ જણાવા દેતાં ન હતાં.

વર્ષો સુધી એ પુરુષોત્તમ (કાકુભાઈ), આણંદજી (આનીભાઇ) અને ગોવિંદજી જોડે અમે ક્રિકેટ, ટેનિસ, બેડમિન્ટન, ટેબલ ટેનિસ,

હુતુતુ, હૉકી વગેરે રમતો રમ્યા છીએ. કલાકોના કલાક મેં કાકુભાઇને ત્યાં બેસીને ગપ્પાં માર્યાં છે. ગોવિંદજીને સાહિત્યનો નાદ લાગ્યો હતો. આનંદીલાલ પોદ્દાર સ્કૂલના પ્રિન્સિપાલ રામપ્રસાદ બક્ષી એમના મિત્ર, ફિલસૂફ અને ભોમિયા જેવા હતા. ગોવિંદજીએ પોતાની અલ્પ જિંદગીમાં લેખક થવાની સારી આશા આપેલી. મારાં હાસ્યરસનાં લખાણોમાંથી પ્રેરણા મેળવી તેમણે અનેક સારા સ્કેચો લખેલા. એ અને એમનાં પત્નીની જોડી કોઈની નજર લાગે એવી હતી અને બન્યું પણ તેમ જ.

સાંતાક્રુઝમાં ચોરોનો ત્રાસ વધી પડ્યો હતો. તેની સામા અમે સ્વયંસેવક દળ ઊભું કર્યું—આશરે ૮૫ સ્વયંસેવકો થયેલા. ચોમાસાનો વખત અને રાતે બારથી ચાર ફરવાનું એટલે આઠેક માઇલ ફરવાનું થતું. અમારા જેવા "લયલે મજનૂન" સ્વયંસેવકો એમાંથી માંદા પડ્યા. હું ત્રણ વખત ગયો અને ત્રણ વખત સખત શરદી અને તાવ આવ્યાં. રત્નવદનરામ કપુર્રરામ મહેતાને શરદીથી દમ લાગુ પડ્યો જેથી એ વર્ષો સુધી પીડાયા. અને ગોવિંદજીને એમાંથી બ્રાઇટ ડિસીઝ થયો તેમાં ચાર પાંચ વર્ષ દુઃખ ભોગવી એ મૃત્યુ પામ્યા. એમને બધાએ કહેલું કે તમે માત્ર દૂધ, છાશ, ફળ વગેરે ઉપર રહો તો જિંદગીને જોખમ નહિ આવે. મેં પણ એમને એ વિશે બહુ કહેલું પણ એમણે જવાબ આપેલો: "એવું જીવન મારે નથી ભોગવવું." રોગ શમી જાય અને પાછો ઉથલો ખાય. રોગ હોય ત્યારે જ ગોવિંદજીની સર્જનવૃત્તિ સતેજ થતી એમ એમણે મને કહેલું, તે મને હજી યાદ છે.

છેલ્લો ઉથલો પૂનામાં થયો તે ન શમ્યો. ગોવિંદજી એ પ્રમાણે અકાળે આથમી ગયા. એમનાં પત્ની બ્હેનાબહેન તે પછી થોડી મુદ્દતમાં જ મૃત્યુ પામ્યાં હતાં. બાબીબહેન અકાળે વિધવા થઈ. સાંતાક્રુઝનું એક સમયનું નગરશેઠનું કુટુંબ—લોકોનાં હૈયાંએ નીમેલ

નગરશેઠનું કુટુંબ—આ પ્રમાણે ચુંથાઈ ગયું. સમય ફેરવાયો, સંયોગ બદલાઈ ગયા. કાકુભાઈ રાજકારણમાં પડયા અને બબ્બે વાર જેલમાં ગયા. સાંતાક્રુઝ છોડીને તેઓ મુંબઈ રહેવા ગયા. આજે આનંદ-ભુવનને જોઈએ છીએ એટલે એ સમયનાં સ્મરણો, એ બંગલામાં કરેલ નિર્દોષ તોફાનો, બધું આંખ સમક્ષ ખડું થાય છે અને વિરમી જાય છે.

ફિસાવાદ ઓછો એટલે કાંઈ પણ કામ કરવું હોય તેમાં સમિતિઓ અને નિયમોની ભાંજગડ થતી જ નહિ. દિવાળીનું ટાંકણું એટલે એક ત્રણ-ચાર લીટીનો સરક્યુલર લખાય. નીચે જયસુખલાલ સહી કરે અને હું પહેલાં શેઠ કાનજી કરસનદાસ અને શેઠ નરોત્તમ ભાણુજી પાસે જાઉં. એ લોકો પચીસ-પચીસ રૂપિયા મૂકી આપે એટલે પછી એ કાગળીયું લઈને માધવલાલ અને ચંદ્રપ્રસાદ બધે ફરી આવે. પરિણામે અઢીસોએક રૂપિયા એકઠા થઈ જાય. એમાંથી ગવૈયા બોલાવાય, ભાયલીકર જેવાને તેડાવાય અને બીજી ગમતો થાય. આ બધી પ્રવૃત્તિઓમાં જયસુખલાલ, ધનસુખભાઈ અને મનહરરામ મુખ્ય ગણાતા. શેઠીઆઓ તો સાફ કહી દેતા કે અમે તો પૈસા આપી છૂટીએ, બાકીનું તમારે સંભાળી લેવું. અને એ પ્રમાણે અમે સંભાળી પણ લેતા.

શેઠ નરોત્તમ ભાણુજીનો વિલર વિલા વર્ષો સુધી સાંતાક્રુઝનો ટાઉન હૉલ ગણાતો. નરોત્તમ શેઠ પોતે (સાંતાક્રુઝમાં એ ' કાકા ' ના નામે ઓળખાતા) તેમ જ એમના ભત્રીજા દામુભાઇ અને પમુ-ભાઇ એ બધાં ય ઉદાર દિલના અને રંગીલા હતા. નરોત્તમશેઠને ત્યાં તો અનેક વર્ષો સુધી, બેસતા વર્ષને દહાડે અમે 'સાલ મુબારક' કહેવા જઈએ ત્યારે પુષ્કળ ખાવાનું, ચાહ, કૉફી, કઢેલાં દૂધ અને નાના છોકરા હોય તેમને દરેકને બબ્બે રૂપિયા અને છોકરીઓ હોય તેમને રૂપિયો રૂપિયો ' કાકા ' આપતા. છોકરાં નહિ લઇ જઇએ તો નરોત્તમશેઠ મોટા ધાંટા પાડે અને એમને તેડી લાવવા ઘેર માણસને પણ મોકલે !

સાંતાક્રુઝમાં પહેલવહેલો ટેનિસ કોર્ટ શેઠ હંસરાજ ટોપરાણીએ બંધાવેલો. મોટી ઉંમરે એમણે એ રમત શીખવાનો પ્રયાસ આરં-ભેલો છતાં એમણે એ સારી રીતે હાથ કરેલી. રવિવારે તો મુંબઈથી સારા સારા ખેલાડીઓને આમંત્રણ હોય જ અને અમને બધાને

રમવાનું તદ્દન મફત. એ સાંતાક્રુઝ છોડીને ચાલ્યા ગયા પછી વિલર વિલામાં દામુભાઈએ ટેનિસકોર્ટ કરાવ્યો. ઘણાં વર્ષ એ ચાલ્યો હતો. એમાં રીતસરની ફી લેવાતી હતી.

જ્યાફતોમાં ધનસુખભાઈ અને મનહરરામ ખીલી નીકળતા. બંને સૂરતના અને ખાવાના શોખીન એટલે પછી રસોઇનું તો પૂછવું જ શું? એમાં વળી 'માળવી, મોદી' સોલિસિટરોના બીજા મેને- જીંગ ક્લાર્કો—ધનસુખભાઈ પણ એમાં જ હતા—ડાહ્યાભાઇ ચોખાવાળા અને શિવદત્તરાય દાયમા પણ ખાવાની વાનીઓના નિષ્ણાત ગણાતાં એટલે પરિણામે જે રસોઈ થાય એમાં એક પણ વાનીમાં વાંધો કઢાય તેમ રહેતું નહિ.

એક પ્રસંગ યાદ છે: નરોત્તમશેઠને ત્યાં તડાકા ચાલતા હતા. ધનસુખભાઈએ કહ્યું: 'અરે ભલા, તમે પાપડીના લીલવાની ખીચડી ખાધી છે?' કાકાએ ના પાડી પણ કહ્યું કે ખાવાની ઇચ્છા છે. ધનસુખભાઈએ માથે લીધું. આઠ દસ કુટુંબોની જ્યાફત નક્કી ઠરી. ધનસુખભાઈએ એ ખીચડી માટે પાપડી અને સાથેની મીઠાઈ લાવવા એક માણસ સૂરત મોકલાવ્યો. મુંબઈ- માંથી સૂરતી રસોઈ કરવામાં નિષ્ણાત એવો રસોઈઓ પસંદ કર્યો. જમવાનું થયું. સૂરતી લાક્ષણિક ઢબની રસોઈ અને સાથે એવી જ લાક્ષણિક ઠઠ્ઠા મશ્કરીઓ. ધનસુખભાઈ, મનહરરામ, ડાહ્યાભાઇ ચોખાવાળા, માર્કન્ડરાય (માંજુભાઈ), જયસુખભાઈ, હું વગેરે સૂરતીઓ એકઠા થઈએ પછી એમાં બાકી પણ શું રહે? બધાંને બહુ આનંદ થયો અને સૂરતની વાહ વાહ બોલાઈ ગઈ. એ વાહવાહ જરા મોળી ત્યારે પડી જ્યારે બિલ તૈયાર થયું અને માણસ દીઠ સાડા ત્રણ ત્રણ રૂપિયા ફાળે આવ્યા! ધનસુખભાઇની જ્યાફતનો 'સ્ટાંડર્ડ' આ!

ધનસુખભાઇ માળવીને ત્યાં મેનેજિંગ ક્લાર્ક હતા. એમની

સાથે ડાહ્યાભાઈ ચોખાવાળા, મહાભાઈ અને શિવદત્તરાય પણ હતા. જૂના જમાનાની એ સોલિસિટરની પેઢી અને જૂના જમાનાના આ બધા. શેઠીઆઓ એમનાં માન પૂરેપૂરાં સાચવે. શેઠ અને નોકરના સંબંધને બદલે લગભગ મિત્રો જેવો એમનો મીઠો સંબંધ. ધનસુખભાઈ અસલના સંગીતના શોખીન અને ધ્રુપદના ગાનારા તથા સાંભળનારા. જ્યારે એ રોજની તાલીમ લેતાં ત્યારે વિલંબિત ધ્રુપદ ગાઈને ભલભલા પખવાજીને હંફાવતા. રસોઈના શોખ વિશે તો હું આગળ લખી ગયો છું. કપડાંના પણ તેવા જ રસિયા. વચમાં ખાદી પહેરતા ત્યારે પણ જુદી જુદી ખાદીના કકડા એમને ત્યાં ડગલા માટે, કફની માટે, ખમીસ માટે પડેલા જ હોય. દસ બાર જોટા ધોતિયાના પણ કબાટમાં હોય જ.

ધનસુખભાઈની આકૃતિ ઊંચી અને ભરાવદાર, કપાળ મોટું, લગાર ઝીણી મસ્તીખોર આંખો, સંગીતની તાલીમથી તૈયાર થયેલ મરદાની છતાં સૂરીલો અવાજ. માથે પહેલાં બેંગલોર અને પછીથી કાળી બનાતની ઝવેરી કૅપ, લાંબો કાળો ગરમ કે રેશમી કે આલ્પાકાનો ડગલો, ધોળી પાટલૂન અને કાળાં શુઝ એ એમનો ઑફિસે જવાનો પોષાક. માથે લાલ ચટક, ઇસ્કી કાયસ્થશાહી પાઘડી, લાંબો સફેદ સુતરાઉ કે રેશમી ડગલો, ઝીણું ધોતીયું અને ઘાટદાર પીળા સ્લીપર એ એમનો ઑફિસબહારનો પણ મોભાદાર પોષાક અને સાંતાક્રુઝમાં ચંપલ, ધોતિયું, હાફકોટ અને માથે ગાંધી કેપ. દિવસમાં ચાર પાંચ વાર ચાહ, અનેક વેળા પાનસોપારી અને દેશી કે વિલાયતી બીડી તો મોંમાં હોય જ. જુવાનીમાં સંગીત પાછળ ઘણા ઉજાગરા એ કરતા અને એમના કાંદાવાડીમાં આવેલા મકાનમાં જલસા પણ ઘણા થતા. પણ સાંતાક્રુઝમાં આવીને વસ્યા પછી એ બધું લગભગ બંધ થઈ ગયેલું.

સંગીતની મસ્તી વિશે એમણે એક વેળા મને કહેલું કે

'ધનુભાઇ! એનું દર્દ જુદું જ છે. એક વેળા એક અઠંગ નિષ્ણાત ધ્રુપદિયો ગાઇ રહ્યો હતો, ઉસ્તાદ પખવાજી પણ તાલનો ઠેકો 'ધા ધા ધિંતા...' અને તેની આડ અને પરણે કોઈ અવનવી ઉસ્તાદીથી વગાડી રહ્યો હતો તે વેળા મને લગભગ પંદરથી વીસ મિનીટ સમાધિ આવી ગયેલી. હું આ જગતનું ભાન ભૂલી જ ગયેલો. એ સમાધિદેશમાં મને જે આનંદ થયેલો તેવો પુનઃ મને આખી જિંદગીમાં કોઇ પણ દિવસ થયો નથી. એ થઇ ગયા પછી લગભગ એક મહિનો હું ઉદાસ ફર્યો કર્યો હતો." એમને ગંદા, ઘેંઘા, અવ્યવસ્થિત પોષાક પહેરનાર પ્રત્યે ઘણી સુગ હતી.

સંસારના દુઃખોની હારમાળાથી પણ એમનો ગુલાબી સ્વભાવ બગડ્યો ન હતો પણ શરીરમાં ધીમે ધીમે અનેક રોગ દાખલ થતા ગયા. ન્યુરેસથેનિયા થયો. તે મટ્યો અને હાઇ બ્લડ પ્રેશર થયું. તેમાં પોતાના એકના એક નાના ભાઈ મનહરભાઈના અકાળે થયેલા મરણનો કારી ઘા લાગ્યો. એમનો ગુલાબી સ્વભાવ અને એવી જ ગુલાબી તબિયત તૂટી ગયાં. મુંબઈના પ્રસિદ્ધ વૈદ્ય હરિપ્રપન્ન શાસ્ત્રી એમના કુળ હતા. એમને દવાને માટે કહ્યું. હરિપ્રપન્ને જવાબમાં જણાવ્યું કે "આઠ દિવસ ચાહ, પાન સોપારી અને બીડી બંધ કરો અને પછી મારી પાસે આવો. હું જરૂર સારા કરી દઉં."

ધનસુખભાઇએ સાચ્ચા સૂરતી સહેલાણીની લાક્ષણિકતાથી જવાબથી વાળ્યો: "અરે ભલા, જનમ્યો ત્યારથી ચાહ શરૂ કરેલી, ચાર પાંચ વર્ષનો થયો ત્યારથી પાનસોપારી ખાધેલાં અને છ સાત વર્ષનો થયો ત્યારથી બીડી તાણવા માંડેલી તે હું પાંસઠ વર્ષે તારા કહેવાથી છોડી દઉં? અને તો હું અમર રહેવાનો? ના રે ના, એ વસ્તુઓ વિનાનાં ચાર પાંચ વર્ષ મારે નથી જોઇતાં!"

મુંબઇથી નિવૃત્ત થઈ સૂરત રહેવા ગયા ત્યાં એમને જોઈએ તેવું ગોઠ્યું નહિ. તબિયત વધુ બગડતી ચાલી અને અલ્પ સમયમાં

આ ગુલાબી, આનંદી જીવ આ વધુ ગંભીર, વધુ દુઃખી, વધુ વ્યગ્રતાભરી થતી જતી દુનિયા છોડી ચાલ્યો ગયો.

મનહરરામની આકૃતિ એનાથી તદ્દન જુદી. સુદામા જેવું શરીર અને પોષાક પણ ઢંગધડા વગરનો. તબિયત અસલ સારી હતી એમ મનહરરામ અમને હમેશાં કહે છે પણ અમારાથી એ મનાતું નથી. મશ્કરી ઠઠ્ઠામાં સૂરતની આબરૂ રાખે તેવા, મહેરીલોના શોખીન અને અવેતન રંગભૂમિના રસિયા. જૂના સાંતાક્રુઝના આનંદી જીવડાઓ-માંના એ એક. જ્યાં મનહરરામ બેઠા હોય ત્યાં વાર્તાલાપમાં હાસ્યની ઝડી સ્વાભાવિક ગણાતી. આમ ને આમ ચાલ્યા કરત તો મનહર-રામ એવા ને એવા આનંદના પૂજારી રહેત પણ એક નાના પ્રસંગે એમના માનસમાં પલટો આણ્યો.

સૂરતમાં સાહિત્ય પરિષદ ભરાવાની. ત્યાં મહિનો માસ રહીને બધી તૈયારી કરે એવો એક માણસ રણજીતરામને જોઈતો હતો. અંજારીયાએ મનહરરામનું નામ સૂચવ્યું. રણજીતરામે તે સ્વીકાર્યું અને મનહરરામ સાહિત્ય પરિષદના મંત્રી થયા. જાહેર જીવનમાં આવ્યા. નેતા ગણાવાની એમને પિપાસા થઈ. આવી પિપાસામાં કશું ખોટું નથી પણ એને પરિણામે અમે–એમના બબ્બે પેઢીથી ચાલ્યા આવતા સ્નેહીઓએ–એક નિર્ભેળ આનંદ ઉત્પન્ન કરનાર સ્નેહીને લગભગ ગૂમાવ્યો; અને એવા આનંદ કરનાર અને કરાવ-નારની સંખ્યા આપણા સૌના જગતમાં એટલી ઓછી હોય છે કે આ પરિણામે અમને બહુ દુઃખ આપ્યું, એ ક્ષમ્ય ગણાવી શકાય. હજી પણ જ્યારે મનહરરામ પોતાના જાહેર જીવનને ભૂલી જઈ શકે છે ત્યારે એમની સાથેનો વાર્તાલાપ જિંદગીની એક મોંઘી મોજ બની જાય છે. જૂના જમાનાના સૂરતી, નિરંકુશ, નિર્ભેળ, મશ્કરીઠઠ્ઠા, ભૂતકાળનાં એમનાં સંસ્મરણો દ્વારા વેરાતો ગરમાગરમ હાસ્યરસ અને સ્નેહીઓ પ્રત્યેની મમતા, સ્નેહ વગેરેથી આપણે આ ખારા જગતમાં

કેટલીક મીઠી મોંઘી સોનેરી પળોનો ઉપભોગ કરીએ છીએ. પણ એવી પળો બહુ દુર્લભ બનતી ગઈ.

સાહિત્ય પરિષદમાંથી સાહિત્ય સંસદના મંત્રી થયા; ત્યાંથી પરિષદ મંડળ કે મધ્યસ્થ સભા એવા કશાકમાં મંત્રી થયા, અને મનહરરામ જાહેર જીવનમાં પડ્યા. મનહરરામના સાહિત્ય, અચેતન રંગભૂમિ, નૃત્ય, ગરબા વગેરે વિશેના વિચાર જરા જૂનવાણી ગણાઇ જાય તેવા ખરા. એમના 'રામછંદ'નો પ્રયોગ હજી સુધી કોઈ બીજા કવિએ કર્યો નથી :એ વિસ્મયકારક છે. બાકી અમુક પ્રકારના કાવ્ય માટે એ છંદ સરસ રીતે ઉપયોગમાં આવી શકે ખરો. હમણાં જ એમણે મેઘદૂતનું ભાષાંતર પ્રેમાનંદની શૈલીમાં કર્યું છે એ. એમના જૂના સાહિત્ય પ્રત્યેના પક્ષપાતનો પુરાવો છે. મારી સાથેના વાર્તાલાપમાં એમણે એક વાર કહેલું કે "એક સમય એવો હતો કે મારે કવિ થવું કે હાસ્યકાર થવું એ એક ચર્ચાસ્પદ વિષય હતો. મેં કવિ થવાનું પસંદ કર્યું અને હાસ્યરસને છોડી દીધો એમાં કદાચ મેં ભૂલ પણ કરી હોય ! !"

હશે ! જાહેર જીવનના નાદમાં કાંઈ કેટલાં મનુષ્યોએ નરી સરલતા અને નૈસર્ગિક માનવતા ખંડિત કરી છે, એમાં આ એક વધુ. એમના સ્નેહીઓનાં એવાં નસીબ !

એ અરસામાં માર્કન્ડરાય નંદશંકર મહેતા પણ ત્યાં રહેતા હતા. એ વૃદ્ધ સૂરતી મશ્કરીઓમાં અમને બધાને ટપી જાય એવા હતા. અમે જોયા તે વેળા તો એ વકીલાતમાંથી નિવૃત્ત થયેલ અને દમના વ્યાધિથી પીડાતા હતા. એમને એમ લાગ્યું કે કોઈ સામાન્ય મળવાનું સ્થાન તો જોઇએ. આ ઉપરથી એમના આગ્રહથી અમે બધાએ પોલિસ ગેટની સામે મોદીની ચાલમાં મોખરાની રૂમ ભાડે રાખી અને તેમાં પ્રાઈમસ સ્ટવ, પ્યાલા, રકાબી, કીટલી, જાજમ, તકીયા, પાનાં વગેરે વસાવીને કલબ શરૂ કરી. અલબત્ત, તે

જમાનાની પ્રણાલિકા પ્રમાણે નહોતું તે ક્લબનું નામ કે નહોતા તેના નિયમો કે બંધારણ. શોભાને ખાતર અમે માર્કન્ડરાય (માંજુભાઇને) તેના પ્રમુખ કહેતા. ધનસુખલાલ મજમુદાર અને મણીલાલ નાણાવટી તેના મંત્રી કહેવાતા અને હું તેમનો આસિસ્ટન્ટ કહેવાતો. સાંજના માંજુભાઇ પોતે સૌથી વહેલા ત્યાં આવીને બેસે અને પોરિયાને અમને બધાને તેડવા મોકલે. ધીમે ધીમે અમારું રાવણું જામે. ધનસુખભાઈ, મણિલાલભાઈ, મનહરરામ, જયસુખલાલ, મારા મોટા બનેવી વામનલાલ મહેતા, ટેલીગ્રાફ ઇન્સ્પેક્ટર મુકરજી, હું વગેરે ભેગા થઈ જઇએ. છોકરાઓમાં વૈદ્ય, માધુભાઈ, ચન્દ્રપ્રસાદ, આનીભાઈ વગેરે આવે. માંજુભાઇ એક પછી એક વિષય છેડે કે છેડાવે, જેનો વારો આવી લાગે તે બરાબર ઊંચકાય, મશ્કરીઓની ઝડી વરસે; તેમાં નાનામોટાનો ભેદ નહિ. કોઈ કોઈ દિવસ સંગીતની મહેફિલ પણ જામે. ગાવામાં ધનસુખભાઈ અને વામનભાઈ, દિલરુબામાં મનહરરામ અને પખવાજમાં મુકરજી. એ ક્લબ દ્વારા અમે બહુ આનંદ લૂંટયો પણ ધીમે ધીમે સાંતાક્રુઝમાં વસ્તી વધતી ગઈ અને એ વધતાં એનું માનસ બદલાતું ગયું. કોઈ વૃદ્ધ પુરુષ ધીમે ધીમે કશા પણ રોગ વગર ગળાતો જઇને મૃત્યુ પામે છે તેમ, યુવાન છતાં પણ અમારી ક્લબ ગળતી ગઈ અને અકાળે મરણશરણ થઈ ગઈ. એના પ્યાલા, રકાબી, કીટલી, પ્રાઇમસ, જાજમ, દીવા વગેરે કોઈ કોઇને ત્યાં અલપઝલપ દેખાતાં અને પછી તો તે પણ દેખાતાં બંધ થયાં.

જેમ દિવાળીના તહેવારોમાં અમે મેળાવડાઓ અને મહેફિલો કરી મજા કરતા, તેમ હોળીમાં પણ કરવાનો અમે યત્ન કરેલો અને ત્રણેક વર્ષ એ પ્રમાણે કરેલું પણ ખરું. પણ પછી એ પણ બંધ થયેલું. એક વર્ષનું તોફાન મને ખાસ યાદ છેઃ સવારથી અમારી ઘેર નીકળી. બાલદીઓમાં, શીશીઓમાં, લોટામાં પાણીના રંગ અને પડીકાંઓમાં ગુલાલ લઇને કનૈયાલાલ વકીલ, પુરુષોત્તમ ભાટિયા,

આનીભાઇ, ગોવિંદજી, હું, માધુભાઈ, ચન્દ્રપ્રસાદ, દામુભાઇ, વૈદ્ય, મદનલાલ વકીલ વગેરેનું સરઘસ સાંતાક્રુઝમાં નીકળી પડ્યું. જેટલા ઓળખીતાં હતાં એમને ત્યાં જઇને બહાર બધા સંતાઈ રહે અને અમારામાંથી હું ખાસ કોરો રહેલો તે અંદર જઇને બે ત્રણ જણને કોઈક બહાનાથી બહાર બોલાવું. તેઓ બહાર આવે કે ખલાસ : બધા ઘેરૈયાઓ તૂટી પડે. એવા અમારા શિકારમાં તે વર્ષે વિનોદ માર્કન્ડરાય મહેતા, જ્યોતીન્દ્ર માર્કન્ડરાય મહેતા, જયસુખભાઈ, ભોગીન્દ્રરાવ વગેરે ઘણા આવી ગયા હતા. બારેક વાગ્યા સુધી અમે આ તોફાન કરેલું. બપોરના વિશ્રાંતિ પછી સાંજના ચારથી અમે નવું શોધી કાઢ્યું. અમે તે વખતે વિલર વિલામાં રહેતાં હતાં. ત્યાં આગળ હોજ અને ફૂવારો હતો. જે પણ અમને-ઘરધણી નરોત્તમ શેઠ, દામુભાઈ, પસુભાઈ, ભોગીન્દ્રરાવ અને અમને-મળવા આવે એને સ્વયંસેવકો ઊંચકીને હોજમાં ડૂબકી મરાવી દે ! આવાં તોફાનો બે ત્રણ વર્ષથી વધારે તે કેમ ચાલે ?

૧૯૧૦થી ૧૯૧૪નાં ચાર વર્ષમાં અમે સાંતાક્રુઝમાં ત્રણ ચાર મકાન ફેરવેલાં. સ્ટેશન ઉપરનો દુભાશનો બંગલો, વિલર વિલા અને ચોકશી કૉટેજ એમ ત્રણ તો મને યાદ છે. ચોકશી કૉટેજમાં આગલો ભાગ અમે લીધેલો અને પાછળ બબ્બે રૂમના ગાળા હતા તેમાં અમુક ભાડુઆત બદલાયાં જતાં હતાં. એક વખત પ્રખ્યાત સંગીતશાસ્ત્રી ગોપાળરાવ બર્વે (હમણાંના મશહુર સંગીતકાર મનહર બર્વેના પિતા) પણ અમારા પડોશી હતા અને મનહરની અદ્ભુત શક્તિઓ ત્યાં જ પ્રકાશમાં આવેલી. મનહર તે વેળા ચારેક વર્ષનો અને તેની બહેન નિર્મળા છ-સાત વર્ષની. એક વેળા બર્વે ઘેર આવીને જુએ તો મનહર રડતો હતો અને નિર્મળા પણ તેમાં સૂર પૂરાવતી હતી. કારણ પૂછતાં જણાયું કે નિર્મળા મનહરને જૂઠો કહેતી હતી. ભાઈ બહેન સંગીતકારને ત્યાં બીજી કઈ રમત રમે ?

નિર્મળા હારમોનિયમની ગમે તે ચાંપ દાબે તે મનહરે વરતી જવી અને મનહર જ્યારે દાબે ત્યારે નિર્મળાએ શોધી કાઢવી. બહેન ઘણુંખરું ખોટી પડવા લાગી પણ મનહરનો વારો આવ્યો ત્યારે દરેક વેળા એ સાચો પડે ! બર્વેએ એ એક ચાંપને બદલે ધીમે રહીને એકી વખતે એક પછી એક બે ચાંપ વગાડી. મનહર સાચું બોલ્યો. ત્રણ ચાંપ–ચાર ચાંપ–પાંચ ચાંપનો સહેલો આલાપ વગાડ્યો, મનહર તે પ્રમાણે બોલી ગયો. સંગીતના નોટેશનની બાબતમાં મનહર 'ચાઈલ્ડ પ્રોડિજી' છે એમ પૂરવાર થયું અને પછી ગોપાળરાવ બર્વેએ છોકરાનું શિક્ષણ એ પ્રમાણે શરૂ કર્યું. અલ્પ સમયમાં પાંચ–છ વરસનો મનહર બર્વે સારા હિન્દુસ્તાનમાં મશહૂર થઈ ગયો.

ચોકશી કૉટેજમાં એ અરસામાં રહી ગયેલ ભાડુતોમાં ચાર કુટુંબો જોડે અમારે કૌટુંબિક સંબંધ હતો અને છે. તેમાંના એક હરદેવરામ ઘેલાભાઈ દીવાન—હાલમાં નિવૃત્ત થઈ સુરત રહે છે એટલે નિયમિત મળાતું નથી. પણ બાકીના ત્રણ કરણલાલ પ્રભાશંકર છાયા, કાંતિલાલ વિઠ્ઠલરાય દેસાઈ અને બાબુ સૂર્યનારાયણ તથા તેમના નાનાભાઈ હરનારાયણની સાથેનો અમારો સબંધ આજ સુધી ૧૯૪૪ સુધી–એવો ને એવો ચાલુ છે.

અમે સાંતાક્રૂઝમાં ગમે ત્યાં રહેતાં હોઈએ અને કાંતિભાઈ ગમે ત્યાં રહેતા હોય પણ અમારી રાતની ઓટલા–મિજલસમાં ખરા. હાસ્યરસની આપલે થાય, ગંભીર વાતો થાય, દુઃખના વખતમાં સામસામાં આશ્વાસન અપાય અને લેવાય. અમારા કુટુંબના દરેકે દરેક જણના કાંતિભાઈ મિત્ર ! આટ–આટલાં વર્ષોમાં અમે દરેકે કાંતિભાઈને કાંઈ કાંઈ ખાનગી વાતો કરી હશે પણ એક કાને પેઠેલી વાત એમના મોંમાંથી કદી પાછી નીકળી નથી. કેટલા માણસોને માટે આમ કહી શકાય ? એમની પુત્રી નિરંજના પણ

અમારા ઘરમાંની એક છોકરી તરીકે જ ગણાતી. એનો કંઠ બુલંદ અને સૂરીલો હતો. સંગીતના ક્ષેત્રમાં એને પારંગત કરવી એવી એનાં માતપિતાની ઇચ્છા. ભગિની સમાજ તરફના એક કૉન્સર્ટમાં મેઘાણીના 'બલિદાન' નાટકમાં બેત્રણ ગીત આપીને મેં એને ખાસ 'કેપિટૉલ'ના સ્ટેજ ઉપર ઉતારેલી અને આખા ઑડીયન્સની એણે વાહવાહ મેળવેલી. પણ કળી ખીલી ન ખીલી ને કરમાઈ ગઈ.

સાંતાક્રુઝમાં નવરાત્રિનો ઉત્સવ હતો. એક દિવસના ગરબાના કાર્યક્રમમાં નિરંજના મુખ્ય ગવડાવનાર હતી. શરીરમાં થોડો તાવ હતો. વહાલસોયી માએ ગરબામાં જવાની ના પાડી. એક પુરી પુત્રીએ જીદ્દ લીધી. આખરે ગાડીમાં બેસીને તે ગઈ. ગરબા ગવડાવ્યા, ઘેર ગાડીમાં ગઈ અને ત્યાં જઇને સૂતી તે સૂતી. પાછી ઊઠી નહિ. પાંચ સાત દિવસના તાવમાં, પૂર તંદુરસ્તી ભોગવતી, યૌવનના પ્રથમ સોપાને ઉભેલી નિરંજનાએ ('બણુ') અઢાર વર્ષની વયે મૃત્યુનાં આમંત્રણ સ્વીકાર્યાં. માતાપિતા અને સ્નેહીઓ એ જખમ હજી રૂઝાવી શકયાં નથી.

કરણુલાલ પ્રજાશંકર છાયા રોજ તો નહિ પણ ત્રીજે ચોથે દિવસે તો અમને મળે જ. નહિ તો અમને અને એમને ખાવાનું ન ભાવે. ચોકશી કૉટેજમાં હતા ત્યારે એમનાં પત્ની કુશળ બહેન પણ જીવતાં. પરન્યાતની થોડી ઘણી બહેનો મને બળેવે રાખડી બાંધતી અને હજી બાંધે છે, તેમાંના કુશળબહેન એક. ચોકશી કૉટેજ છોડયા પછી, અમુક સમય વીત્યા બાદ એક સુવાવડમાં કુશળબહેન યુવાન વયે ગુજરી ગયાં. તે વેળા એમને એક નાનો પુત્ર હતો. કુશળબહેનના એ સ્મરણ–ચિહ્નને બાલ્યાવસ્થામાંથી જ રોગ લાગુ પડયો. કોઈક જ પિતા કરે તેવી વાત્સલ્યભરી માવજત કરવામાં વિધૂર પિતાએ વર્ષો વિતાવ્યાં. પુત્રની જિંદગી માટે, જેણે કોઈની સામા

યુદ્ધ આદર્યું ન હતું–તેણે તે વિધુર પિતાએ–યમની સામે યુદ્ધ આદર્યું અને પોતાની તપશ્ચર્યાને બળે એ યુદ્ધમાં વિજય મેળવ્યો. બચુભાઇનો રોગ મટયો. એ મોટા થયો, પરણ્યો અને હાલમાં બે નાના તંદુરસ્ત પુત્રોનો પિતા પણ બન્યો છે. પિતામહ કરણલાલે 'અન્યના કલ્યાણ અર્થે જીવન છે' એ સૂત્રનો સાચો અર્થ પોતાની આસપાસના મનુષ્યોને સમજાવ્યો છે.

ધીમે ધીમે, પોતાના ઉચ્ચ ચારિત્રથી અને સત્કર્મોથી કરણલાલ મનુષ્ય મટીને પરોપકારની સંસ્થા જેવા થઈ ગયા. પોતાને ગમે તેવું દુઃખ સહન કરવું પડે, ભોગ આપવો પડે તો તેમ કરી લે પણ કરણલાલ બીજાનું કાર્ય કરે ત્યારે જંપે. મને ૧૯૪૨ના ફેબ્રુઆરીમાં 'હાર્ટ'નો હુમલો થયો. તેમાંથી હું ઊઠયો તો ખરો પણ તે લાંબી મુસાફરી માટે સર્વ તૈયારીઓ કરી લેવાની મને જરૂર જણાઇ. મેં મોટાભાઈ, કાંતિભાઇ અને કરણલાલભાઈ એ ત્રણને જે કહેવાનું હતું તે કહ્યું; પછી નિશ્ચિંતે અન્ય કાર્યોમાં મન પરોવ્યું. પણ દૈવની ગતિ વિચિત્ર નિવડી. અચાનક સ્નેહીઓને સમાચાર મળ્યાઃ "કરણલાલ માંદા છે!" દોડાદોડ થઈ રહી. એમનાં મૃત્યુ પહેલાં વીસેક મીનીટ અગાઉ મેં એમના ખંડમાં પગ મૂકયો. હું એમના પલંગને અઢીંગીને ઊભો રહ્યો. મારી નાજુક તબિયતને માટે નિરંતરની કાળજી રાખનાર કરણલાલભાઇએ મૃત્યુ પહેલાં માત્ર વીસ મીનીટ અગાઉ, પોતાની સર્વ શક્તિઓનો સંચય કરીને મને કહ્યુંઃ "ધનુભાઈ, ઊભા મા રહો બેસો!" અલ્પ સમયમાં તે પરોપકારની સંસ્થા સંકેલાઈ ગઈ. આવા સ્નેહીઓ 'ઘેર ઘેર સીતા ન નીપજે'ની પેઠે દરેક મનુષ્યને મળતા નથી.

સૂર્યનારાયણ આજે પણ અમારી જોડે હિન્દીમાં વાત કરે છે અને અમે એનો જવાબ કોઈ જુદી જ ભાષામાં આપીએ છીએ. નાનાભાઇ હરનારાયણ હિન્દી લગભગ ભૂલી ગયા છે એટલે ભાંગ્યાં

તૂટયાં ગુજરાતીમાં અમારી જોડેનો વ્યવહાર સાચવે છે.

અમે ચોકશી કૉટેજમાં રહેતાં હતાં તે વેળા ૭ માસ માટે ગટુલાલ ગોપીલાલ ધ્રુ મુંબઇમાં આવેલા અને સાંતાક્રુઝમાં જ ગાર્ડની ચાલમાં રહેતા. તે વેળા એ ચાલમાં જમનાદાસ મહેતા પણ રહેતા. અમે એમ ઠેરવેલું કે એક દિવસ રાતે ગટુભાઈને ત્યાં, એક દિવસે રાતે જમનાદાસ મહેતાને ત્યાં અને એક દિવસ રાતે અમારે ત્યાં અમારે મળવું અને વાર્તાલાપ તેમજ સંગીતમાં બે અઢી કલાક માણવા. જેને ત્યાં વારો હોય એને ત્યાં ચાહપાણી ઊડે. ગાવામાં ગટુભાઈ, તેમના ભાઈ કુંજવિહારી, તેમની ભાણેજો જ્યોત્સ્ના અને સરોજ, કાંતિભાઈ વગેરે હતાં. હારમોનિયમ કે દિલરુબા હું વગાડતો કે માધુભાઇ વગાડતા અને તબલાં ઉપર જમનાદાસ મહેતા હાથ અજમાવતા. તે વખતે જ્યોત્સ્ના અને સરોજને 'મુગટ પર વારી જાઉં, નાગર નંદ' એ ગરબો અતિ પ્રિય હતો અને એ બહુ સરસ રીતે ગવડાવતાં. આજ સુધી કાંતિભાઇ, કરણલાલભાઈ વગેરે એ ગરબાને અને એ ગરબા ગવડાવનારને યાદ કરતા.

તે સમય પછી થોડીવારે મહારાજ 'કીસન નામના ગૃહસ્થે સાંતાક્રૂઝના જીવનમાં થોડાં વર્ષ માટે પ્રવેશ કર્યો, પણ એમને વિશે થોડું ઘણું અહીં લખી નાખું તો વાંધા જેવું નથી એમ લાગે છે. મહારાજ કીસન એ બી. બી. એન્ડ સી. આઈ. રેલ્વેના મોટા અને મશહૂર અમલદાર બાબુ બ્રિજમોહનલાલના સાળા અને સ્મોલ કૉઝીઝ કૉર્ટના હાલના વડા જડજ ઇન્દ્રનારાયણના સગા મામા થાય. પડછંદકાય એ વ્યક્તિ બીકાનેરના મહારાજા કરતાં પણ વધુ પ્રતિભાશાળી લાગતી, પણ એવાં વ્યક્તિત્વ સાથે એમની જીવનના અનેકાનેક આનંદો માણતી, મશ્કરીમાં રાચતી, મીઠી ઝીણી આંખો અને પ્રચંડ અટ્ટહાસ્ય એમનાં મુખ્ય આકર્ષણ હતાં. સંપૂર્ણ દિલ્હીશાહી પોષાક કે સંપૂર્ણ અંગ્રેજી પોષાક, ગમે તે હો, પણ એમને સર્વ રીતે

શોભતો. ઘરમાં રાજવંશી હુક્કો અને બહાર સીગાર, કિમામ ભર્યું પાન અને પછી હિન્દી જબાનમાં એમની મશ્કરીઓ. નાનામાં નાનાં છોકરાઓને લઇને અમે મેદાનમાં રમતા હોઈએ ત્યાં અચાનક મહારાજ કિસન એમની એક બહુ નાના કદની પ્રિય કૂતરી લઈને આવી ચડે, રમત બંધ પડે. મહારાજ કિસનને ફાવે તો તે જ રમતમાં એ પોતે ભાગ લે, નહિ તો પછી અમને કબરડી [હુડતુતુ] રમાડે. અમે સાત આઠ એમને પકડીને ખસેડવા મથીએ પણ એ પર્વત પેઠે ઊભા રહે. એ રમતમાં અમારા બધાનાં પહેરણ અને ધોતીયાં એટલાં ફાટવા માંડેલાં કે શેઠ કાનજી કરસનદાસનાં પત્ની 'બાઇ' એ અમને બધાને એ રમત રમવા માદરપાટનાં પહેરણ અને શૉર્ટસ સીવડાવી આપેલાં !

અસલના એ જમીનદાર અને સંગીતના વ્યસન પાછળ એમણે હજારો રૂપીઆ ખરચેલા. સારા હિન્દુસ્થાનમાં ગવૈયા અને બજવૈયાઓમાં મહારાજ કીસનનું નામ જાણીતું. કોઇ પણ એમાંનો કલાકાર મુંબઇ આવી ચડે અને એને ખબર પડે કે બાબુજી સાંતાક્રુઝમાં છે તો રાતને વખતે ગમે ત્યારે એ આવી ચડે. અને એવો કોઇ આવ્યો કે અમારી બધાની કમબખ્તી ! રાતના દસ થયા હોય કે અગિયાર, શનિ હોય કે ગમે તે વાર હોય પણ મહારાજ કિસનનાં માણસો છૂટે. ધનસુખભાઈ, મનહરરામ, હું, દામુભાઇ (વિલર વિલાવાળા) બધા સૂતા હોઇએ તો ઊઠીને પણ એમને ત્યાં જવાનું. જલસો ચાલે સવારોસવાર.

મહારાજ કિસન ઝીણું ધોતિયું અને કળીવાળું શરબતી મલમલનું પહેરણ પહેરીને તકીયે બેઠા હોય. પાસે લાંબી નાળવાળો રૂપાનો હુક્કો હોય અને તેમાંથી થોડી થોડી વારે મહારાજ કિસન લાંબો દમ લઈ સુગંધી ગડાકુના ધુમાડાના ગોટ કાઢતા હોય. મોંમાં સુગંધી તંબાકુવાળું પાન રહી ગયું હોય. કાનમાં મોસમ પ્રમાણેના અત્તરનું પુમડું એ અત્તરની સુવાસ નાના ખંડમાં

પ્રસરાવી રહ્યું હોય. પાસે મોંઘી હારમોનિયમની પેટી હોય. અમે જેમ જેમ જતા જઈએ તેમ તેમ મહારાજ કિસન લયાકતથી આવકાર આપતા જાય. " આઇયે આઇયે ધનસુખલાલજી, ઓહોહો દ્દૂભાઇ, તશરીફ લાઇયે. આહા ! જયસુખલાલજી ભી આ ગયે. 'સો સ્પ્લેન્ડિડ, થેંક્યું વેરી મચ, જયસુખલાલજી.' આ પ્રમાણે બોલતા જાય અને ડાયરો જામે.

ઊંચાંમાં ઊંચાં 'ક્લાસિકલ' સંગીતની રમઝટમાં હું, ઇન્દ્રનારાયણ, એમના નાના ભાઇ મૂલનારાયણ વગેરે કચવાતા અને મહારાજ કિસનને વિનંતી કરતા કે અમારે માટે કાંઇક તો રાખો. એ હસતા અને પછી બાર અને બેની વચમાં ગઝલ, કવ્વાલી વગેરે શક્ય હોય તે અમને સંભળાવતા.

મહારાજ કિસનની વ્યવહારુ મશ્કરીઓ અસંખ્ય પણ એ બધી ક્યાં વર્ણવવા બેસું ? એક દૃષ્ટાંત જેમાં મારે ભોગે જ એમણે મશ્કરી કરેલી તે જ આપું:

હું ટેલીગ્રાફ ઇન્સ્પેક્ટર હતો, સંપૂર્ણ અંગ્રેજી લેબાસમાં હતો અને રેલ્વે જીમખાનામાં ટેનીસ રમવા જતો. સવારે સારા સારા ખેલાડીઓ આવતા. સાંજના માત્ર મડમો અને મારા જેવા બેત્રણ પુરુષો જતા. મડમોને ટેનીસ શીખવવાની ધૃષ્ટતા પણ હું કરતો. મારા મગજમાં ધીમે ધીમે સારા પ્રમાણમાં રાઈ ભેગી થઈ હતી કે હું પણ કોઇક ટેનિસનો ખેલાડી છું ! મહારાજ કિસનનું શરીર ભારે અને વર્ષોથી ટેનિસ નિયમિત રમતા નહિ એટલે હું એમને હરાવતો અને બનાવતો.

એક વખત સાંજ હતી. હું એમને કાળજીથી શીખવતો એટલે મારી રમત પર મુગ્ધ થયેલ ત્રણેક આંગ્લ યુવતીઓ ત્યાં જીમખાનામાં હતી. હું કોઇ ટિલડન અને કોશેને શરમાવે તેવી અદાથી એમને ટેનિસના જુદા જુદા સ્ટ્રોક્સ શીખવતો અને એ કલા વિશે

ગમે તે ફેંકતો જતો હતો એટલામાં મહારાજ કિસન એક લગભગ ઊંઘી ગયેલા, સ્થૂલ શરીરવાળા દિલ્હીવાળા ગૃહસ્થને લઇને આવ્યા. સામસામી ઓળખાણો થઇ, હસ્તધૂનન થયાં. પેલા ઊંઘતા ગૃહસ્થને મને મહારાજ કિસને સાંતાક્રુઝના એક અઠંગ નિષ્ણાત ખેલાડી તરીકે ઓળખાવ્યો. હું ઘણો ફુલાઈ ગયો. મારી સાથે પેલો ગૃહસ્થ 'સિંગલ્સ' રમે એવી યોજના થઇ. હું પહેલી રમત આસાનીથી જીત્યો. આંગ્લ યુવતીઓએ તેમજ મહારાજ કિસને ખૂબ તાળીઓ પાડી. બીજી રમતથી પેલા ઊંઘતા જેવા લાગતા ગૃહસ્થે પોતાની રમતનો રંગ અચાનક બદલ્યો. એણે અતિ કૌશલ્યથી દડો આમથી તેમ મૂકવા માંડયો. હું દોડવા ઉપર ચડયો. ગમે તેટલો યત્ન કરું પણ દડાને મારાથી સ્પર્શ પણ થઈ શકે નહિ ! બીજી રમત, ત્રીજી રમત, ચોથી રમત એમ એક પછી એક ગેઈમ એક પણ પોઈંટ વગર મારા હાથમાંથી પેલા ગૃહસ્થે લઈ લીધી. મહારાજ કિસન ખડખડાટ હસવા લાગ્યા. મહા મહેનતે મેં સેટ પૂરો કર્યો જેમાં છ ગેઇમ પેલા ગૃહસ્થની અને મારી માત્ર પહેલી !

હું મહારાજ કિસનની મશ્કરી સમજ્યો—ઘણો મોડો સમજ્યો અને અભિમાનનો ત્યાગ કરીને હું પણ હસ્યો અને મેં પેલા ગૃહસ્થનું ખરું નામ પૂછ્યું; ત્યારે મને જણાયું કે એ તો દિલ્હીનો તે વર્ષનો ચેમ્પીયન હતો !

પેલા ગૃહસ્થે મને બધી વાત કરી અને કહ્યું કે હું દિલગીર છું પણ મહારાજ કિસને મને ખૂબ આગ્રહ કર્યો એથી મારાથી એમને ના ન કહેવાઈ. પેલી આંગ્લ યુવતીઓએ 'મી. મહેતા હમણાં સિક હતા એટલે એમનાથી બરાબર રમાયું નહિ' એમ કહીને ગુરુની પ્રતિષ્ઠા સાચવવા નબળો યત્ન કર્યો. મારે તો બીજો માર્ગ ન હતો એટલે મહારાજ કિસને પ્રાયશ્ચિત રૂપે આપેલી સીગારેટના ધુમાડામાં મેં મારો માનભંગ ભૂલવાના યત્ન કર્યાં.

દોઢેક વર્ષ ઉપર જ (જાન્યુઆરી, ૧૯૪૨), લગભગ સીત્તેર વર્ષની આસપાસ પહોંચેલ મહારાજ કિસન પાછા સાંતાક્રુઝ આવ્યા હતા તે સમયે અમને મળેલા. એ પડછંદ કાયા હવે સહેજ નમેલી હતી. એ અટ્ટહાસ્ય કાંઇક ધીમું પડયું હતું. એમની પેલી તોફાની અને જીવનના અનેકાનેક આનંદ માણી ચૂકેલી ઝીણી માંડી આંખો ઝાંખી થઈ હતી. મેં એમને પૂછયું; 'મહારાજ કિસન, હવે સંગીતની મહેફિલો થાય છે?' મહારાજ કિસનની પેલી ઝાંખી પડતી આંખોએ ક્ષણભર અસલનો પ્રકાશ પાડ્યો પણ પુનઃ ઝાંખી પડી ગઇ. એમણે જવાબ દીધો: 'ધત્તુભાઈ, વો મહેફિલોં કા જમાના ગુઝર ગયા ઔર ગયા વખ્ત હાથ આતા નહિ! કયું? મંય ઠીક કહેતા હું?' થોડાં વર્ષ પહેલાંની એમની વાવાઝોડાંની ગતિથી ચાલતી પ્રચંડ આકૃતિ ધીમા ડગ ભરતી ચાલી ગઈ.

મને ઉર્દૂ શાયરની પંક્તિઓ યાદ આવી:

"વો શમા ન થી, વો બઝમ ન થી,
વો સુબાહ કા અફેયે બઝમ ન થે,
બસ, યાદ દિલાનેકી ખાતર,
એક અંબારે પરે પરવાના થા!"

પહેલેથી જ જયસુખલાલ મને પોતાના નાનાભાઈ કરતાં મિત્ર તરીકે વધારે ગણતા. અલબત્ત, મોટાભાઇ તરીકેની જવાબદારી કોઈ પણ દિવસ એમણે ત્યાગી નથી અને નાના ભાઈ તરીકેની ઉચ્છૃંખલતા મેં કદી છોડી નથી.

વઢવાણમાં મોટા ભાઈએ ઘડેલ નિયમાનુસાર અમે બે ક્રિકેટ રમતા અને સૂરત પણ અમુક વખત એ રાજવંશી રમત અમે લૂગડાં ધોવાનાં ધોકણાંથી રમેલ અને છેલ્લાં છેલ્લાં સાંતાક્રુઝ પણ અમે સાથે રમેલા. એ પ્રમાણે ક્રિકેટ ઉપરાંત બેડમિન્ટન, ટેબલ ટેનિસ, પત્તાં, ડ્રાફ્ટસ, કેરમ, ટેનિસ વગેરે રમતો હું એમની જોડે રમેલો. દરેકમાં હું એમને સહેલાઈથી હરાવી શકતો. એ ક્ષેત્રમાં માત્ર એક બાબતમાં મને એમણે હરાવેલો અને તે તરવાની કળામાં. લગભગ સાત આઠ વર્ષ જયસુખલાલ એક મોટી ટોળી સાથે ડૉ. નાનક મહેતા, વિજુભાઈ હઝરત વગેરે પણ એમાં હતા—નવેંબરથી એપ્રિલના અંત સુધી દરરોજ સાંતાક્રુઝના દરિયે નાહવા જતા. હું એ રીતે તો માત્ર એક વર્ષ ગયેલો પણ પછી બહુ થાક લાગવાથી મેં છોડી દીધેલું. અમારી પ્રકૃતિ પ્રમાણે અમે એનું સાહિત્ય પણ સારા પ્રમાણમાં વાંચેલું પણ કોણ જાણે શાથી હું હાથ ખરી રીતે ચલાવતો અને પગ ખોટી રીતે એટલે પરિણામે હું અરધો કલાક તરું પણ રહું જ્યાંનો ત્યાં! આવી ગતિથી તરનારે કિનારા પાસે જ રહીને તરવું જોઈએ એ સમજાય તેવું છે, અને અમે એ સત્ય સમજેલા.

એક વેળા અમે ભરૂચ ગયેલા. તે વેળા અમે બે એમ ધારતા હતા કે અમને તરવાની કલા સાધ્ય થઈ ચૂકી છે. તે વેળા ગટુલાલ ગોપીલાલ ધ્રુ ભરૂચમાં હતા અને અમે એમને ત્યાં જ રહેલા. ગટુ-ભાઈએ અમને ના પાડી પણ અમે હઠ કરીને ઝુકાવ્યું. એટલું સારું હતું કે ચાર આના આપવાના કરીને અમે એક માછીને સાથે

ઉતારેલો. અમે પાણીમાં ગયા અને પગ ઉંચકી લીધા તે જ ક્ષણે અમે નીચે! અને નીચે એકેક ફુટ કાદવ ! ઉધરસ ખાતા, પાણી મોંમાંથી બહાર કાઢતા, અને ખૂબ તરફડિયાં મારતા અમે પાણીની સપાટી ઉપર આવ્યા એટલે માછીમારે તિરસ્કારથી અમારો એકેક હાથ પકડીને અમને કિનારે કાઢી નાખ્યા અને ટીકા કરી કે તરવાનું ભાન મળે નહિ અને નાહકના ફાંફાં શા માટે મારવાં ? ત્યારથી અમે નદીના તારા નહિ પણ દરિયાના તારા છીએ એમ અમે કહીએ છીએ.

બાલ્યાવસ્થામાં જયસુખલાલનું કાઠું પણ નાજુક, રંગ ગૌર અને માથું શરીરના પ્રમાણમાં ઘણું મોટું. એમના માથાનું કદ ૭¾ ઈંચ એટલે ચીનાઈ કે મીસ્રોની ટોપીઓ પણ એમને પા ઈંચ નાની મળતી. વિલાયતી હેટ પણ એમને સહેલાઈથી તો મળતી જ નહોતી. મુંબઈમાં આવ્યા ત્યાં એમનું શરીર કસરતી થયું પણ ત્યાં સુધી મોટાં માથાંને લઇને એ જરા વિચિત્ર લાગતા એમ કહીએ તોપણ ચાલે. આ મોટાં માથાંને લઇને એમને એમના નાના માથાંવાળા મિત્રો જોડે એક પ્રકારની મશ્કરી ઘણી વાર થતી. નાનાં માથાંવાળાનાં મગજ પણ નાનાં એમ જયસુખલાલ કહેતા. પેલા સામા જવાબ વાળતા કે ગધેડાંનાં પણ મોટાં માથાં હોય છે!

સ્કૂલ તેમ જ કૉલેજમાં જયસુખલાલ સારી રીતે પાસ થતા પણ ગણિત ઘણું કાચું એટલે પ્રથમ વર્ગ એમને મળેલો નહિ, એટલું જ નહિ પણ ઇન્ટરક્લાસમાં તો એને લઈને અને સાહિત્ય અને ફિલસૂફીના ક્ષેત્રમાં વધારે ઊતરી જવાથી એ અને રણજીતરામ બંને એક વર્ષ નપાસ પણ થયેલા. મેટ્રિક સુધી એ વઢવાણની દાજીરાજ હાઇસ્કૂલમાં ભણેલા અને ચોદમે વર્ષે મેટ્રિક થયેલા. પહેલેથી એમને અંગ્રેજી સાહિત્ય વાંચવાનો શોખ ઘણો પણ વઢવાણથી અમદાવાદ ગયા ત્યાં સુધી અનેક રીતે, જયસુખલાલ સામાન્ય વિદ્યાર્થી ગણી

શકાય એવા હતા. એમનાં બુદ્ધિ, હૃદય અને આત્માનો વિકાસ, અને તે પણ અતિ ત્વરાથી અને મોટા પ્રમાણમાં, અમદાવાદમાં જયસુખલાલ રણજીતરામને ત્યાં રહ્યા ત્યાં થયો. એમનું સવા સાત ઇંચના કદનું માથું જુદી જુદી દિશાનું વિવિધ જ્ઞાન ગ્રહણ કરવા તત્પર હતું, આતુર હતું. તે જ્ઞાન એમને અમદાવાદમાં મળ્યું. વઢવાણ જેવું મૃતવત્ શહેર છોડીને અમદાવાદ જેવું શ્રદ્ધાળુ અને ઉત્સાહી શહેર આવી પ્રકૃતિવાળા યુવાનને–બાળકને કહીએ તો પણ ચાલે–આકર્ષે એ સહજ છે.

અમદાવાદમાં આજ પણ મુંબઇ કરતાં Sophistication ઓછું અને સમાજ લલિતકલાઓ પ્રત્યે કાંઇક વધુ ગંભીરાઈથી જુએ ખરો. તેમાં વળી મિત્ર, ફિલસૂફ અને ભોમિયા તરીકે જયસુખલાલને રણજીતરામ મળ્યા એટલે એમની નૈસર્ગિક શક્તિઓને વિકસવાનો પૂર્ણ અવકાશ મળ્યો. ગુજરાતીમાં એમના પ્રિય કવિઓ નાનાલાલ અને કાન્ત. અંગ્રેજીમાં શેલી, મીસીસ બ્રાઉનિંગ, બાયરન વગેરે. ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં ત્યાંના દેશી મિશનરીઓની અસર એમના ઉપર થયેલી અને તેને લઈને એમણે હૃદયથી ખ્રિસ્તી ધર્મનો સ્વીકાર તે વખતથી કર્યો તે કર્યો. આજે પણ એ જ વસ્તુસ્થિતિ છે. શેલી અને બાયરનનું અનુકરણ કરીને એ અમદાવાદમાં ખમીસનાં બટન ભેરવ્યા વિના ગળું ઉઘાડું રાખીને ફરતા એથી એમને ન્યુમોનિયા થઈ ગયેલો એમ યાદ છે. તે વખતે એમના એક પ્રોફેસર એમને કહેતા કે 'જો તમે બંને ભાઈઓ (રણજીતરામ અને જયસુખલાલ) સમાજસેવા, રાજકારણ, સાહિત્ય વગેરે પ્રત્યે જરા ઓછું ધ્યાન લગાડો તો તમે તમારી જાતને અને તમારાં માબાપને વધારે ફાયદો કરશો.' એ શિખામણ એમણે ન માની એને પરિણામે ઈન્ટરમાં એ બંને નપાસ થયા હતા.

અમદાવાદથી જયસુખલાલ મને લાંબા પત્રો લખતા જેનો

જવાબ હું પણ મારાથી બનતાં લંબાણુથી આપતો. તે સમયે મને કોઈક ગુરુની જરૂર હતી અને તે સ્થાને મને મુખ્યત્વે જયસુખલાલ અને પછી એથી જરા ઓછા પ્રમાણમાં રણજીતરામ મળી ગયા. એ બંનેનો સાહિત્ય પ્રત્યેનો શોખ–લગભગ વ્યસન, સ્ત્રી પ્રત્યે સન્માનવૃત્તિ, સામાજિક રીતરિવાજો સામેની બંડખોરવૃત્તિ, ધર્મના કર્મકાંડ પ્રત્યે વિરોધ છતાં ધાર્મિકતા અને નીતિની ઊંડી ભાવના વગેરે મેં એમના તરફથી ઝીલવા માંડ્યાં. છૂંદાયેલાં–કચરાયેલાં પ્રત્યેનો એમનો પક્ષપાત મારામાં પણ સારા પ્રમાણુમાં ઊતર્યો છે, અને આ પક્ષપાતને લઈને મારે અનેક વેળા સારા પ્રમાણુમાં વેઠવું પડયું છે.

જયસુખલાલમાં પિતા પ્રત્યે અજબ પૂજ્યભાવ હતો. એને લીધે જયાં સુધી પિતા જીવ્યા ત્યાં સુધી અમુક અન્યાયો અને સિદ્ધાન્તો વિરુદ્ધ વર્તન પણ એમણે સહન કરી લીધેલું. આ સર્વને પરિણામે એમનામાં જે શિસ્ત હતી અને છે, તે અત્યારે બહુ થોડી વ્યક્તિઓમાં જોવામાં આવે છે. એ શિસ્ત એટલા પ્રમાણુમાં મારામાં ન ઊતરી શકી એનું કારણુ માત્ર એટલું કે હું પાછળથી કાકાજીના પ્રચંડ ક્રોધભર્યાં વાતાવરણુને બદલે જયસુખલાલના શાંત, સ્નેહાળ અને વાત્સલ્યભર્યા વાતાવરણુમાં ઉછર્યો.

જેમ જેમ જયસુખલાલ મોટા થતા ગયા, તેમ તેમ એમનામાં રહેલ ગુણુ પણુ વિકાસ પામતા ગયા અને દઢતર થતા ગયા. કાકાજીએ અચળ શ્રદ્ધાથી એમ ધારી લીધેલું. કે પોતાના પછી જયસુખ પોતાના કુટુંબને ઉત્તમ રીતે પાળશે અને પોષશે. આ શ્રદ્ધા, કદાચ એમણે માન્યું હતું તેના કરતાં પણ ઘણા વધારે પ્રમાણુમાં સફળ થઈ છે એમ મુક્તકંઠે અમે ન કહીએ તો અમારા જેવાં બીજાં કોઈ કૃતઘ્ન ન ગણાય.

પિતા ત્રણેક હજાર રૂપિયા મૂકી ગયેલા જે રપીશી બેંકમાં ડૂબી

ગયા હતા; એટલે એમને એકલે હાથે જ મને, વિધવા બહેનને અને માધુભાઈને પોષવાં પડ્યાં. ખાનદાન કુટુંબનાં અમે રહ્યાં, એટલે જે રીતિએ અમે રહેતાં તે રીતિએ રહેવા જેટલા પૈસા મોટાભાઈ પાસે હતા જ નહિ. ચેમ્બરમાં સેક્રેટરી તરીકે એમણે શરુઆત કરેલી અને જ્યારે માથા ઉપર બધી જવાબદારીઓ આવી પડી ત્યારે વધી વધીને પગાર સવાસો રૂપિયા પણ નહિ થયો હોય! આવી વસ્તુસ્થિતિમાં એમણે ખર્ચને પહોંચી વળવા પાંચ છ છાપામાં અંગ્રેજી કટારો લખવાનું લીધેલું. અઠવાડિકમાં એક લેખ લખતા અને સોમ, મંગળ, બુધ, ગુરુ, શુક્ર એમ પાંચે દિવસ પાંચ છાપાંના લેખો એ લખી નાખતા. એમના અક્ષર કોઈથી ઉકલે નહિ એટલે એમણે ઘેર ટાઇપરાઈટર વસાવેલ અને એના ઉપર જ એ લેખો ટાઇપ કરી નાખતા.

એક વખત એમને બંને હાથે સખ્ત ફોલ્લા થયા અને સાથે તાવ આવે એટલે ટાઇપ થઈ શકે નહિ. છાપાંમાં લેખો ન મોકલાય તો પૈસા તૂટે. એમણે મને કહ્યું કે હું લખાવું અને તું સીધો ટાઇપ કર. મેં હા પાડી. પહેલાં પહેલાં ધીમું કામ થયું, પણ પછી ઝડપ વધી અને કામ સંતોષકારક થવા લાગ્યું. એમની શૈલીએ મારા મગજમાં ઘર કર્યું અને પછી તો જયસુખલાલ અરધાં વાક્યે અટકે એટલે હું એ પૂરું કરું. તે વખતે હું પુષ્કળ ચોપાનિયાં જોઈ જતો અને મારી યાદદાસ્ત પણ સારી એટલે એવી કશી પણ માહિતીની જરૂર પડે તો જયસુખલાલ મને પૂછે અને હું ખરો જવાબ આપું.

આમાં મને રસ પડવા માંડ્યો એટલે મેં ભાઈ પાસે મુદ્દાઓ લેવા માંડ્યા અને પછી તે ઉપરથી લેખ હું તૈયાર કરું એમ કરવા માંડ્યું. પછી તો અમુક લેખો સ્વતંત્ર રીતે મેં જ લખવા માંડ્યા. આ પ્રેક્ટિસ જો મેં ચાલુ રાખી હોત તો ઠીક થાત; અને હું સહેલાઇથી અંગ્રેજી છાપાઓમાં નિયમિત લેખો લખતો હોત. પણ સંયોગો બદલાતાં મેં એ પ્રમાણેનું અંગ્રેજી લેખનકાર્ય બંધ કરી દીધું:

પિતાના ઉગ્ર મિજાજની છાયામાં ઉછરેલા મોટા ભાઇએ પોતે ઘરમાં લગભગ પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્ર સ્થાપ્યું. એ તો અમને બધાંને સ્નેહથી શિખામણ આપે. પછી એ માનવી–ન માનવી એ અમારી ઇચ્છાની વાત! મારી નોકરીની વાત જ લઇએ: કારણ હોય કે ન હોય, હોય તો નોકરી છોડવા જેટલા મહત્વનું ન હોય, પણ મારા મગજમાં આવ્યું કે નોકરી છોડી દેવી છે એટલે મોટા ભાઈ કહે કે 'હા, ત્યારે છોડી દે!' અને આજે હવે પોતાના પુત્રોને માટે પણ એ એમ જ કરે છે. આ એમના મનની નિર્બલતા નહોતી અને નથી, પણ પોતાનાં સ્નેહીઓ પ્રત્યેનું અનહદ વાત્સલ્ય છે.

વચલી બહેન બાલ્યાવસ્થામાં વિધવા થઈ, તેના પુનર્વિવાહનો પ્રસંગ તો હું અગાઉ વર્ણવી ગયો છું. તે સમયમાં, તેવા પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં માત્ર સ્ત્રીઓ પ્રત્યેની ન્યાયવૃત્તિને લઇને અને બહેનને પુનર્જીવન બક્ષવા પોતે આટલું દુઃખ ભોગવવા કેટલા ભાઇઓ કટિબદ્ધ થયા હોત કે આજ તૈયાર થાય? સાથે એટલું પણ યાદ રાખવું ઘટે કે તેમની પત્ની જૂના વિચારની હોઈ તેમના ખાનગી જીવનમાં પણ તેમને અનેક આડકતરી રીતે સહન કરવું પડ્યું હશે. એ બધું એ પ્રથમથી જાણતા હતા, છતાં એ ડગ્યા નહિ.

એ જ બહેનના સંબંધમાં બીજી એક વાત: ૧૯૧૪–૧૮નું યુદ્ધ વિરામ પામ્યું હતું. મોટાભાઇને હિન્દી સરકારે લંડનના એસિસ્ટન્ટ ટ્રેડ કમીશ્નરની નોકરીનું કહ્યું અને મોટાભાઇએ તે કબૂલી પણ ખરી. તેમણે બધી તૈયારી કરી. એ નોકરી એમણે લીધી હોત, પોતાની પત્ની, પોતાનાં સંતાનો વગેરેને લઇને એ ત્યાં ગયા હોત તો આજે એમના કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિ જુદી જ હોત. પરંતુ આ બાજુ એ તૈયારી થઈ રહી અને પેલી બાજુ એ જ બહેનના પતિ મૃત્યુ પામ્યા. વિધવા બહેન અને નાનાં નાનાં છ છોકરાં. પૈસા–ટકાની વ્યવસ્થા પણ બરાબર ન હતી. આવે સમયે, બહેનની પાસે પોતાની હાજરીની જરૂર હતી જ

એમ એમણે માન્યું. મોટાભાઈએ પોતાનો, પોતાના કુટુંબનો ક્ષણભર પણ વિચાર કર્યા વિના હિન્દી સરકારને નોકરીની ના પાડી દીધી, અને જાણે કશું બન્યું જ નથી એમ પાછા હિન્દી વેપારી ચેમ્બરમાં નોકરીએ ચડી ગયા!

અને હિન્દી વેપારી ચેમ્બર પ્રત્યેની એમની વફાદારી! જો લક્ષ્મી પ્રત્યે આટલી વફાદારી બતાવી હોત તો એ લક્ષાધિપતિ હોત, સરકારી નોકરીમાં આ પ્રકારનો અથાગ પરિશ્રમ વેઠ્યો હોત તો આજે એની ટોચે પહોંચ્યા હોત—અને વુલ્સીના શબ્દોમાં કહીએ તો જો આટલી સુનિષ્ઠાથી, આટલા ઉત્સાહથી, આટલી એકાગ્રતાથી પ્રભુભક્તિ કરી હોત તો એ મોક્ષને પામ્યા હોત! પણ એ "હોત" કાઢી નાખીએ તો આજે ૧૯૦૭થી એ હિન્દી વેપારી ચેમ્બરમાં—૧૯૧૪-૧૮ના મહાયુદ્ધનાં ત્રણેક વર્ષ બાદ કરતાં—મંત્રી તરીકે છે. એંશી રૂપિયાથી આરંભ કરીને આજે વર્ષો થયાં એક હજાર રૂપિયાના પગારે પહોંચ્યા છે—વધારે પગાર લેવાની એમણે ના પાડી હતી. આજે એમને એ સંસ્થાએ બળાત્કારે પાંચસો રૂપીયાનો વધારો કરીને પગાર પંદરસો રૂપીયાનો કરી આપ્યો છે. એક નાની, અજાણી સંસ્થામાંથી ચેમ્બરને એમણે હિન્દભરમાં આગેવાન ચેમ્બર બનાવી છે. હાલની ફેડરેશન ઓફ ચેમ્બર જેવી સંસ્થાને પણ જન્મ આપનાર જયસુખલાલ જ છે. જનસેવાનાં અનેક કાર્યો અને તેને લઈને ઊભી થતી મુશ્કેલીઓ અને ઉપાધિઓ એમણે હસતે અને મૂગે મોંએ માથે ચડાવી લીધી છે.

મહાસભામાં ૧૯૨૦ થી ૧૯૩૦ સુધી કાર્ય કરી મુખ્યત્વે ખાદીપ્રચાર માટે અને હરિજન સંબંધે અવિરત પરિશ્રમ એમણે કરેલો અને પરિણામે ગાંધીજીના અતિ નિકટ પરિચયમાં એ આવેલા. પણ પ્રતિકૂળ સંયોગો અને પ્રમાણિકતાના અતિરેકથી એમને મહાસભાની જલદ પ્રવૃત્તિઓથી છૂટા થવું પડ્યું. જ્યારથી જયસુખલાલ ગાંધીજીના સંસર્ગમાં આવ્યા ત્યારથી આજદિન સુધી એમનો

ગાંધીજી તરફનો ભક્તિભાવ એવો ને એવો અચળ રહ્યો છે. એ અપૂર્વ ભક્તિભાવથી પ્રેરાઇને એમણે 'પૂજારીને પગલે'નું પુસ્તક લખ્યું છે અને કશી પણ અતિશયોક્તિ વિના એટલું નિઃસંકોચ કહી શકાય કે એવી નિર્મળ ભક્તિથી તરબોળ છતાં ઉચ્ચ કલાથી અલંકૃત બીજું એકે ય પુસ્તક ગાંધીજીના સંબંધમાં ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થયું જાણ્યું નથી; જો કે ગાંધીજીને ગુજરાતી ભક્તોની ખોટ નથી. અને તો યે, સત્ય ખાતર આટલું જણાવવું જોઇએ કે જ્યારથી અમુક અનિવાર્ય સંયોગોને લઈને એમને મહાસભાની સાથેનો સીધો સંબંધ છોડવો પડ્યો, ત્યારથી એમને સામાન્ય મહાસભાવાદીઓ તરફથી જ માત્ર નહિ પણ ખુદ ગાંધીજી તરફથી પણ અનેક રીતે અને અનેક વેળા અસ્પૃશ્ય ગણવામાં આવ્યા છે. ભલભલાની ભક્તિ તૂટી જાય એવાં એમના પ્રત્યેનાં વર્તન છતાં આજે પણ જયસુખલાલ ગાંધીજી પ્રત્યેની ભક્તિ અને મહાસભા તરફની અમુક પ્રકારની વફાદારીનો ત્યાગ કરી શકતા નથી, એ એમના માનસનો એક પ્રકાર તાદૃશ્ય બતાવી આપે છે. ગુજરાત રેલસંકટ નિવારણ ફંડના મંત્રી તરીકેની એમની સેવા એટલી તો ઊંડી અને અપૂર્વ હતી કે પરદેશીઓનું ધ્યાન પણ ખેંચાયેલું–તે સમયના ગવર્નરે એમને સી. આઇ. ઇ. નો ઇલ્કાબ આપવા પણ ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરેલી–છતાં જેમને જયસુખલાલ બુદ્ધ અને ઇસુના અવતાર માને છે એ પયગંબરના મુખમાંથી કે કલમથી એક પણ શબ્દ નોંધરૂપે પણ નહિ નીકળ્યો; ત્યારે જયસુખલાલનાં અમૃતભર્યાં હૃદયમાં પણ કડવાશની લહર આવી ગઈ હતી, એ મેં જોયું હતું, અને લહરની પેઠે જ તે પાછી અદૃશ્ય થઈ ગઈ હતી, તે પણ હું જાણું છું.

જયસુખલાલ ઇર્ષાળુ આશક છે. હું પણ એવો જ છું. પણ મારામાં અને એમનામાં અમુક ફેર છે. દુનિયામાં સંયોગો બદલાતાં, સમય બદલાતાં મનુષ્યોના માનસમાં પણ કાંઇ એવા ફેરફાર થતા રહે છે–રહેતા હશે કે ઘણી યે વાર કોઈના પણ દોષ વિના બે મિત્રો

વચ્ચેની મૈત્રી મોળી થઈ જાય છે. મૈત્રી સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે હોય તો આમ થવાનો સંભવ વધારે જણાય છે; હા, મોટી વયનાં હોય તો બહુ વાંધો આવે નહિ કારણ કે એમના જીવનમાં સંયોગોનું પરિવર્તન એટલા મોટા પ્રમાણમાં થવાનો સંભવ નહિ. આથી કોઈ મૈત્રી મોળી પડે, કોઇ બંધ જ પડે અથવા તો કોઈ મિત્રનું સ્નેહીઓનું વર્તુલ વધે તો જયસુખલાલનું હૃદય તે કબૂલવા અશક્ત બની જાય છે અને ભારે આઘાત સહન કરે છે. મારું હૃદય એટલો જ આઘાત સહન કરે છે એ ખરું પણ એ સત્ય કબૂલી તો લે છે જ. પરિણામે એમને થયેલા અનિવાર્ય ઘા રૂઝાતા જ નથી; મારા રૂઝાતાં બહુ વાર લાગે છે પણ પછી, લાંબે સમયે તે રૂઝાય છે ખરા, અથવા તો કદાચ એમ કહીએ તો વધારે સત્ય કહેવાય કે, એ રૂઝાય છે એમ હું માની લેવાનો યત્ન કરું છું.

પાંત્રીશ વર્ષના એમના ચેમ્બરનાં મંત્રીપદાંમાં એમને દોઢથી બે હજારના પગારની અનેક નોકરીઓ મળી હતી, પણ આ સંસ્થાને હું બેવફા કેમ થાઉં એ વિચારથી એમણે એ બધી નોકરીની ના પાડી હતી. એમની જાહેર જનતાની સેવાના કાર્યો બદલ ઇલ્કાબ આપવાની સરકાર તરફથી આડકતરી ઇચ્છા પ્રદર્શિત થયેલી પણ તે તેમની મહાસભા પ્રત્યેની વફાદારીને લઇને તેમણે સ્વીકારવાની ના પાડેલી અને આ બધું એમને ન મળ્યું એનો એમને કદી શોક થયો નથી, પણ જગતનું બેકદરપણું એમને સાલે છે ખરું.

એમનાં માયા, મમતા, સ્નેહ, ન્યાયી વૃત્તિ વગેરેને ઘણા મનની નબળાઇ ગણે છે. પણ સામાન્ય વસ્તુઓની કદર પણ બહુ ઓછાં મનુષ્ય કરી શકે છે, તો માનવહૈયાંની કદર તો કેટલાં કરી શકે? અમારા કાકાજીને એક વાત બહુ પ્રિય હતી અને એમણે એ વાતની સેંકડો આવૃત્તિ અમારી આગળ કરી હશે. કાકાજીએ પોતે બનતાં સુધી એ જ પ્રમાણે વર્તન રાખેલું અને જયસુખલાલે એ જ વર્તન રાખ્યું છે:

એક સાધુ નદીમાં નાહવા ગયા. એમનો ચેલો કિનારે ઊભો

રહેલો. નાહીને સાધુ બહાર આવ્યા એટલે એમણે એક વીંછીને તણાતો જોયો. પાણીમાં જઇને એમણે એને પકડ્યો અને બહાર આવીને જમીન પર મૂકવા જાય છે એટલે વીંછીએ એમને ડંખ દીધો. સાધુથી બૂમ પડાઈ ગઈ. થોડી વારમાં પાણીનો હીલોળો આવ્યો અને વીંછી પાણીમાં તણાયો. સાધુએ લૂગડાં બદલવાનું છોડીને પાછો વીંછીને બહાર કાઢ્યો. પાછો વીંછીએ ડંખ દીધો! આમ ત્રણ વાર થયું એટલે ચેલાથી હસી પડાયું. કારણ પૂછતાં એણે ગુરુને કહ્યું કે 'મહારાજ, તમે આવા જ્ઞાની થઇને આટલું સમજતા નથી કે વીંછી પોતાનો જાતિ-સ્વભાવ કદી છોડવાનો છે? તો તમે બચાવવા જાઓ છો શા માટે!' સાધુએ જવાબ વાળ્યોઃ 'તું તો મારા વર્તનથી હસ્યો પણ તારા વર્તનથી મારે હસવું કે રડવું? તું મારી સાથે આટલાં વર્ષો રહ્યો તો ય તને આટલું જ્ઞાન પણ મળ્યું નહિ! વીંછીને તો પોતાની જાતનો–પોતાના પ્રાણનો સવાલ હતો, છતાં એણે પોતાનો કુદરતી સ્વભાવ જે ડંખવાનો છે તે છોડ્યો નહિ તો હું માનવજાત–જેનો કુદરતી સ્વભાવ 'દયા' હોવો જોઇએ, તે એ નાના ડંખથી મારો સ્વભાવ છોડી દઉં?' અપકાર ઉપર ઉપકાર કરવો એ મનુષ્યોનો સહજ સ્વભાવ છે–હોવો જોઈએ, એવી દૃઢ માન્યતા જયસુખભાઈ સેવે છે અને તે પ્રમાણે એ વર્તે છે.

જયસુખલાલ આજન્મ અહિંસક છે. ગાંધીજીના અહિંસાના સિદ્ધાંતના પ્રચારથી એમના પોતાના વિચારને માત્ર પોષણ મળ્યું. દુનિયાનાં દુઃખો, અન્યાયો, અસહિષ્ણુતા, હૃદયની ક્ષુદ્રતા વગેરેથી એમનું અતિ ઊર્મિલ અને કોમળ હૈયું બહુ દુઃખ પામે છે. છતાં એમને મનુષ્યો વિશે હલકો અભિપ્રાય નથી. માનવીમાં એમને શ્રદ્ધા છે અને એટલે જ એઓ આશાવાદી છે.

વર્ષો સુધી એમના વિચાર તે મારા વિચાર મેં ગણેલા. વર્ષો સુધી એમની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં મેં યથાશક્તિ ભાગ લીધેલો. બંગ-

ભંગની ચળવળ વખતે મોટાભાઇએ આજ્ઞા કરી એટલે સ્વદેશી વસ્ત્રો મેં પહેરવા માંડયાં—અને તે વેળા સ્વદેશી કપડાં પહેરવાં એટલે ફેશનને તિલાંજલિ અર્પવી ! ખાદીની ચળવળ શરૂ થતાં મોટાભાઇએ હુકમ આપ્યો અને વિલાયતી ઢબના પોષાકો અને હૅટો જુદાં જુદાં માણસોને આપી દઇને મેં સુરવાળ–શેરવાણીનો પોષાક પહેર્યો. સમાજ અને રાજકારણમાં આમ વર્ષો સુધી એમની પ્રેરણા ઉપર મેં મારું જીવન ઘડયું. પણ તે દરમિયાન એમણે મને કોઈ દિવસ ખ્રિસ્તી ધર્મ અપનાવવાનું કહ્યું નથી અને મેં કર્યું નથી. છેલ્લાં નવ–દસ વર્ષ થયાં એમની તબિયત બગડી અને એમની પોલાદી માનસિક શક્તિ ઢીલી પડી ત્યારથી અથવા કહો કે લગભગ દસ બાર વર્ષથી મારા વિચારોમાં પરિવર્તન થવા માંડયું અને હવે અમુક બાબતમાં અમે સામસામા વિચાર પણ ધરાવીએ છીએ.

પિતાના મૃત્યુ પછી મારી અને મારાંની બધી જંજાળ એમણે વહોરી લીધી. મને સાહિત્યકાર બનાવવામાં મૂળ હાથ એમનો અને રણજીતરામનો. રણજીતરામ તો ગુજરી ગયા પણ મોટાભાઇ તો હજી સુધી મારા એકેએક લેખના કડક વિવેચક. એમના જેવા વડીલ હોય તો આજે પણ સંયુક્ત કુટુંબની સંસ્થા એના અનેક લાભ સાથે સારા પ્રમાણમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય.

જયસુખલાલનાં પત્ની કમુદાગવરીનું જેવું માનસ છે તેવું ન હોત અને કાંઇક સુધરેલા જમાનાનું હોત તો જયસુખલાલનું જીવન કેવું હોત ? અમારાં બધાનું જીવન કેવું હોત ? કોને ખબર ? જૂના જમાનાનાં, નિયમિત શિક્ષણ વગર સંધાયેલ સંસ્કારી માનસવાળાં કમુદાભાભી બારતેર વર્ષે સાસરે આવ્યાં અને ચૌદ વર્ષે તો એમણે આખા ઘરનો ભાર ઉપાડી લીધો અને એ ઘરમાં પણ કાકાજી જેવા ઉગ્ર વડીલ, જયસુખલાલ જેવા અવ્યવહારુ, માત્ર આકાશના તરંગોમાં રમનાર પતિ અને અમારા જેવા દિયેરો વસે !

વર્ષો સુધી મારી માંદગી, મારી પત્નીની માંદગી, મારી બે પુત્રીઓને જન્મથી ઉછેરીને મોટી કરવાની, માધુભાઈને પણ આઠ વર્ષના હતા ત્યાંથી ભણાવીગણાવીને, પરણાવીને ઠેકાણે પાડવા, પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ ૧૯૧૦ની સાલમાં નણંદના .પુનર્વિવાહમાં ભાગ લેવો અને એના પુનર્વૈધવ્યમાં પાછાં એની મદદે રહેવું, આ બધું ચૌદ વર્ષની વયથી એ કરતાં આવ્યાં છે અને હજી કર્યાં કરશે. આવાં કાર્યોમાંથી એમને સ્વતંત્રતા મળવાની જ નથી. કારણ કે અમને મોટા કર્યા, પોતાના છોકરાઓને અને મારી પુત્રીઓને મોટાં કર્યાં ત્યારે હવે છોકરાનાં છોકરાં અને પોતાની ગણી લીધેલી મારી પુત્રીઓનાં સંતાનોની બરદાસ્ત એમના માથા ઉપર આવ્યા કરવાની.

હવે તબિયત લથડવા માંડી છે પણ અત્યાર સુધી એમની તબિયત લોખંડી ન હોત તો અમારા સંયુક્ત કુટુંબનું નાવ ક્યાંય અથડાઇને ડૂબી ગયું હોત. અમારા કુટુંબમાં એમનું સ્થાન કેવું છે એ જાણવાને એક દૃષ્ટાંત બસ થશે. ૧૯૩૩–૩૪ની સાલથી મને જોશીઓ કહેતા આવેલા કે ૧૯૩૮ ના ઑગસ્ટ માસમાં મારી પત્નીને અતિશય ગંભીર માંદગી આવે અને તેમાંથી કદાચ મૃત્યુ પણ થાય. એ વર્ષ આવ્યું ને એ માસ પણ આવ્યો. અચાનક કમુદાભાભીને ભયંકર બિમારી આવી અને એ મરતાં મરતાં બચ્યાં. જોશીઓએ પોતાની ભૂલ કબૂલ કરતાં કહ્યું કે તમારી મા અથવા તો એને સ્થાને હોય તે સ્ત્રીને માથે સંકટ હતું પણ તમને મા નથી અને તમારી ઉંમર મોટી એટલે અમે તમારી ભાભી તમારી માને સ્થાને હશે એવો વિચાર ન કર્યો.

અમે બે ભાઇઓની તબિયત લથડી ગઈ છે અને ત્રીજો નાનો ભાઈ દેશાવરમાં રહેતો થઇ ગયો છે. એને પરિણામે કલાકોનાં તોફાન, મસ્તી, હાસ્યભર્યાં બેજવાબદાર ગપ્પાં અને સાહિત્ય, ધર્મ, સમાજ વગેરે વિશેની રસભરી ચર્ચાઓ આજે કાળના પડદા પાછળ વિલીન

થઈ ગયાં છે. વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યમાં માનનાર યુવક–યુવતીઓના જમાનામાં અસલના ડાયરાઓ લગભગ અશકય બન્યા છે. લથડતી તબિયતને લઇને પહેલાંની ઉજાણીઓ, પર્યટનો વગેરે અસંભવિત થઈ ગયાં છે. છતાં અમે સાથે રહીને કાંઈ કાંઈ તોફાનો સહ્યાં અને હજી જે જે આવશે તે સહેવાનું સામર્થ્ય પ્રભુ આપી રહેશે એવી શ્રદ્ધા અમને છે. આ વેળા જયસુખભાઈએ ' માનસી ' ના સપ્ટેંબર ૧૯૪૦ ના અંકમાં મારે વિશે લેખ લખતાં મેથ્યુ આરનોલ્ડના કાવ્યમાંથી એક ઉતારો આપ્યો છે તેની છેલ્લી પંક્તિ મને સાંભરી આવે છે:

We, We only are left;
With frownnig foreheads, with lips
Sternly compressed, we strain on,
On and at nightfall, at last,
Come to the end of our way,
To the lovely inn mid the rocks.



પ્રકરણ આઠમું

હું કેવી રીતે લેખક થયો? શાથી થયો? સ્કૂલ ઑફ આર્ટ્સમાં ગયો હોત અને પરિણામે ચિત્રકાર કે પાટિયાં ચીતરનાર થયો હોત તો તે સમજાય તેવું હતું. પણ અમુક મનુષ્ય લેખક થાય, કવિ થાય એ શાને લઇને થાય એ જાણવું એટલું સહેલું નથી. લેખક થયા પછી, એના આસપાસના સંયોગો, લેખકના માનસનું

ઘડતર વગેરે ઉપરથી આછું પાતળું સમજાય ખરું પણ એટલી માથાકુટમાં ઊતર્યા પછી 'ખોદ્યો ડુંગર અને નીકળ્યો ઊંદર' જેવી વાત થાય! ગમે તે હો પણ અમારા પિતરાઈઓ વગેરેમાં બીજા બધા ધંધા કરનારા મળી આવે પણ લેખક તરીકે, વાર્તાઓના સર્જક તરીકેનો ધંધો કરનાર બીજું કોઈ નહોતું. કલાવિવેચક તરીકેનું પોતાનું જીવન અમારા પિત્રાઈ કનૈયાલાલ વકીલે બહુ મોડું શરૂ કરેલું. જયસુખભાઈએ પોતાના અમદાવાદના રહેઠાણ દરમ્યાન ખ્રિસ્તી ગીતોનાં થોડાં ભાષાંતર ગદ્યકાવ્યરૂપે કરેલાં પણ તે પાંચેક જેટલાં હશે. અને ત્રણ ચાર શબ્દચિત્રો ગદ્યમાં લખેલાં. એમાંનાં ગદ્યકાવ્યો વિશે નાનો સરખો પ્રસંગ ગુંથાયેલો છે:

એમણે એવાં ત્રણેક ગીત આચાર્ય આનન્દશંકર ધ્રુવ ઉપર 'વસન્ત'માં પ્રકાશન માટે મોકલાવ્યાં. તેમાં તખલ્લુસ તરીકે 'દીન' શબ્દ રાખેલો અને ખરું ઠામઠેકાણું આપેલું નહિ. આનન્દશંકરભાઈએ એ ગીતો મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટે લખેલાં હશે એમ ધારીને એમના ઉપર પાછાં મોકલાવ્યાં અને સાથે વિનયથી જણાવ્યું કે "ગીતો સારાં છે છતાં ખ્રિસ્તી ધર્મના કોઈ સિદ્ધાન્ત ખાતર હું તે 'વસન્ત'માં પ્રસિદ્ધ કરવા માગતો નથી."

મણિશંકર ચીડવાઈ ગયા અને તેમણે સામો ઉત્તર આપ્યો કે "શૈલી ઉપરથી કોઈ પણ સમજી શકે કે મારાં નથી." આનન્દશંકરે આ વાત અછડતી રીતે રણજીતરામને કરી ત્યારે બધો ભેદ ખુલ્યો અને પછી તો મણિશંકરે પણ જયસુખભાઈ ઉપર એ વિશે સારો પત્ર લખેલો.

હું આગળ લખી ગયો છું કે મને વાચનનો શોખ હતો. ગુજરાતીમાં ઢંકમાં ઢંકથી માંડીને સારામાં સારું વાચન વાંચી નાખ્યું. પછી મેં ચૌદમે વર્ષે અંગ્રેજી વાચનનો આરંભ કર્યો અને મારે સુભાગ્યે સુરતની એન્ડ્રૂઝ લાયબ્રેરીમાં જેરોમ, જેકબ્ઝ, માર્ક ટ્વેન વગેરે હાસ્યરસકારોનાં પુસ્તકો હતાં, તે મારે હાથે ચડી ગયાં. હું આઠેક

વર્ષનો હતો ત્યારથી મોટાભાઈને પત્રો લખતો અને તેમાં રણજીતરામને પણ સંડોવતો. તેરમા ચૌદમા વર્ષથી રણજીતરામને પણ સ્વતંત્ર પત્રો લખવા માંડયા અને સૂરતમાં અમે અવારનવાર મળીએ ત્યારે પણ મારી વાતોમાં લેખનવૃત્તિ અને હાસ્યરસ વધુ પડતાં જણાઈ આવતાં. આ ઉપરથી રણજીતરામે મને કહ્યું કે "તું લખે તો કેમ ?" તે વખતે મારે સ્કૂલ જવાનું તો નામનું જ હતું એટલે સમયનો બાધ ન હતો. ચોક્કસ તો કહેવાય નહિ પણ મેં આશરે ૧૯૦૬માં પહેલી વાર્તા કહો કે સ્કેચ કહો એવું લખ્યું હશે. રણજીતરામને મેં તે વાંચવા મોકલ્યો અને તેમણે મારી ભૂલો બતાવી તે ફાડી નાખ્યો. આ પ્રકારનો પ્રયોગ એકેક વર્ષ ચાલ્યો અને પછી મને મારા લેખો પ્રસિદ્ધ કરવાની પરવાનગી મળી. ઘણું ખરું આ પ્રથમ વાર્તા તે 'વિનોદવિહાર'ના સંગ્રહમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ 'ન્યાય' નામની વાર્તા. આ ટૂંકી વાર્તામાં ગદ્યની શૈલી મેં 'ભદ્રંભદ્ર' ઉપરથી અનુકરણ કરીને લખેલી છે. તે વાંચ્યા પછી રણજીતરામે કહ્યું અને મને પણ લાગ્યું કે કોઈના અનુકરણથી કશું વળવાનું નથી. એથી તે પછીના સ્કેચોમાં મેં મારી મેળે જેવું લખાય તેવું લખવા માંડયું.

આરંભમાં જ્યારે રણજીતરામને લાગેલું કે હું લેખક થઈ શકું ત્યારે એમણે મને સંસ્કૃત શીખવાનો આગ્રહ કરેલો અને તે પ્રમાણે મેં લગાર નહિ જેવો યત્ન પણ કરેલો પણ જેને 'અભ્યાસ' નામે કંટાળો તેનાથી સંસ્કૃત કેમ શીખાય ? મેં તે યત્ન છોડી દીધેલો અને રણજીતરામ નારાજ પણ થયેલા. વર્ષો પછી જ્યારે હું લેખક તરીકે અને મારી લાક્ષણિક શૈલીને લીધે સારી જેવી કીર્તિ પામ્યો ત્યારે રણજીતરામે મને કહેલું કે 'તું સંસ્કૃત નહિ શીખ્યો તે સારું જ કર્યું. જો શીખ્યો હોત તો તારી ભાષામાં તારાપણું–તારી લાક્ષણિકતા ન રહેત.'

જેમ એક વખત વાંચવા માંડયું પછી એનું વ્યસન જ મને લાગ્યું છે તેમ એક વાર લખવા માંડયું અને તે લખાણ પ્રસિદ્ધ થવા

માંડયું ત્યારથી એનું પણ મને વ્યસન જ થઈ ગયું છે--અલબત્ત, વાંચન જેટલું નહિ. લેખનમાં આપણે સામાન્ય છાપાળવાં લેખનને બાદ કરીએ તો બાકીનાં, ભાષાંતરો, અનુવાદો, કલાવિવેચનો અને વાર્તાઓના કે સ્કેચોના સ્વતંત્ર સર્જનોમાં મને ‘ Mood, ’ અમુક પ્રકારની યોગ્ય મનોદશાની જરૂર જણાઇ છે. અને સ્વતંત્ર સર્જનોમાં તો આ ‘ મૂડ ’ ઉપરાંત, મને ‘ પ્રેરણા ’ની પણ આવશ્યકતા લાગી છે.

આ ‘ પ્રેરણા ’ એ શું છે ? દરેક સર્જકને એની જરૂર જણાઈ છે. એ ક્યારે આવે, શા માટે આવે, શા માટે ન આવે એ બધા પ્રશ્નોના ઉત્તર હું સંતોષકારક રીતે આપી શકું એમ નથી. કેટલાય સર્જકોને–લેખકોને આ પ્રેરણાની જરૂર નથી જણાઇ અથવા તો એમને તો એ હાજરાહજુર છે એ વાત પણ હું જાણું છું. મુનશીજી મને વારંવાર કહેતા કે ‘ લખતાં લખતાં ઘરડો થયો તો યે ‘ પ્રેરણા ’ની પાછળ શું મંડયો છે ? હાથમાં કાગળ અને પેન્સિલ લીધાં કે લખાવા માંડે; એમાં બીજી કોઇ વસ્તુની જરૂર જ નથી. ’ યત્ન કર્યો છતાં મને આવી સુગમતા આવી નથી.

સમરસેટ મૉમ જેવા, જેમ ઑફિસે જનારા નિયમિત ઑફિસે જઈને કામ કરે છે તેમ, દિવસના અમુક કલાક લેખનકાર્ય કરે જ છે, જ્યારે ડબ્લ્યુ. ડબ્લ્યુ. જૅકબ્ઝની કાર્ય કરવાની પદ્ધતિ જુદી જ હતીઃ એને એક મિત્રે શનિ–રવિ ગાળવા પોતાને ત્યાં બોલાવેલ. સવારે હું એકાંત ગાળીશ એમ જૅકબ્ઝે કહેલું એટલે સવારમાં તેને કોઈ એ બોલાવ્યો નહિ. બધાં ધારતાં હતાં કે એ પોતાના ઓરડામાં બેઠો બેઠો એની લાક્ષણિક શૈલીમાં વાર્તા લખતો હશે પણ એણે તો ચાહ–નાસ્તો લઈ બગીચામાં આંટા માર્યા કર્યા અને પાઇપ પીધા કરી ! આ વિશેનો ખુલાસો મિત્રે પૂછ્યો ત્યારે એણે કહ્યું કે “ એ એકાંતમાં મેં મગજમાં વાર્તાનું વસ્તુ ગોઠવી લીધું. હવે એ કાગળ ઉપર લખવામાં મને જરા પણ મુશ્કેલી નહિ પડે. ગમે ત્યારે હું એ લખી નાખીશ.”

વર્ષો પહેલાં વિજયરાયે પોતાના 'કૌમુદી' (ત્રૈમાસિક) માટે આપણા લેખકોને 'મારી લેખનપદ્ધતિ' એ વિશે થોડું થોડું લખવા વિનંતી કરેલી, પણ ઘણા લેખકોએ એ વિનંતીનો માત્ર ઉપહાસ જ કરેલો. અપવાદમાં રમણભાઈ, 'ધૂમકેતુ' અને હું હતા. અમારા ત્રણેયના લેખ ચૈત્ર ૧૯૮૧ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયા હતા. આવા વિષયો ઉપર લેખ લખી મોકલવામાં નાનમ શી છે, તે મને હજી સમજાતું નથી. પ્રેરણા વિશે ઊંડા ઉતર્યા વિના હું એટલું કહી શકું કે સર્જનની શક્તિ કોઇ જુદા જ પ્રકારની શક્તિ છે. તે આપણામાં ક્યારે હોય છે અને ક્યારે નથી હોતી તે આપણે–હું પોતે તો જાણી શકું છું. એવી શક્તિ આપણામાં હોય છે ત્યારે કોઈ પણ પ્રસંગ-નાનામાં નાનો બીજાંઓને તદ્દન સામાન્ય લાગતો–મારી દૃષ્ટિએ જુદો જણાતો. અને આ અમુક પ્રસંગમાંથી એમ ને એમ કે આટલા ફેરફાર સાથે નવલિકા કે સ્કેચ લખી શકાશે એમ મને થતું. કોઇ કોઇ વાર તો કશા પણ કારણ વગર, પ્રતિકૂળ લાગતા સમય અને સંયોગોમાં, આખી સંપૂર્ણ નવલિકા કે સ્કેચ મગજમાં તૈયાર થઇ જતો. પછી એ લખાય ગમે ત્યારે. હા, પાછી એક બીજી વાત ખરી: 'કૌમુદી'માં મેં લખ્યું હતું તે પ્રમાણે જ્યાં સુધી એ નવલિકા કે સ્કેચનું યોગ્ય નામ મારાથી ગોઠવાય નહિ ત્યાં સુધી મારાથી કાગળ ઉપર એક શબ્દ પણ પડાય નહિ. એ પ્રમાણે યોગ્ય નામ નહિ મળવાથી મારી 'પ્રેમનાં પ્રાયશ્ચિત' (વિનોદ વિહાર) મારા મનમાં આશરે છ વર્ષ પડી રહી હતી.

આગળ જે વાર્તા વિશે લવંગિકા મહેતા સાથે મારે ચર્ચા ચાલી હતી, એવો ઉલ્લેખ કર્યો હતો; તે મારી પ્રિય વાર્તાઓમાંની એક 'ભૂતના ભડકા' (ભૂતના ભડકા એ નામના સંગ્રહમાં છે) નું વસ્તુ પહેલાં મારા મગજમાં ઘડાયું. મૃત્યુ સમીપ હોય એવે પ્રસંગે જ, એ સમયમાં નાયિકા પ્રેમનું અસ્તિત્વ કબૂલે એવું મારે લાવવું હતું. આને માટે કાં તો આગ, કાં તો ટ્રેનનો અકસ્માત કે

કાં તો સમુદ્રનો અકસ્માત સંભવે. બીજા બે મને અસંભવિત જણાયા એટલે આગનો પ્રસંગ ગૂંથી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. મનમાં ઘણી ગડમથલ પછી નામ પણ યોગ્ય જડી આવ્યું. પછી રહી મુશ્કેલી આગને વર્ણવાની. તે વખતે રૂપેરી પરદાની પ્રથા પણ નહિ કે આગ જોવાય.

અચાનક, એક વેળા હું જ્યુબિલી ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટયુટમાંથી કોટમાં જતો હતો ત્યાં-કાલબાદેવી રોડ ઉપર, ભાંગવાડી થીયેટરનાં આગલાં પાંચ માળના હાથીવાળાં મકાનમાં પ્રચંડ આગ લાગેલી. ટ્રામ ત્યાં આવતાં જ અટકી ગઈ. આખા રસ્તા ઉપર ઉશ્કેરાયેલાં માણસો, વ્યવસ્થા સાચવવા ફરતા પોલિસો, બંબાવાળાઓ વગેરે ભરચક થઈ ગયેલાં. મારે નસીબે અતિ કરુણ દૃશ્ય જોવાનું હતું.

પાંચમે મજલે, નાના કઠેરામાં એક માણસ ઊભો રહીને ઉન્માદી પેઠે એટલી નાની જગ્યામાં આમથી તેમ દોડવાના મિથ્યા યત્ન કરતો હતો. અંદરની અગ્નિશિખા કરાલ સ્વરૂપે બહાર કઠેરામાં પણ આવતી હતી. અને તેનો તાપ અસહ્ય હશે એમ કલ્પી શકાતું હતું. હજારો મનુષ્યોની આંખો આ દૃશ્ય જોઈને ઠરી ગઈ હતી. અને હૈયામાં ઉદ્વેગથી, અનુકંપાથી, હવે શું થશે એની કારમી અનિશ્ચિત નિશ્ચિતતાથી વ્યાકુળ થઇને તેઓ તીવ્ર વેદના અનુભવી રહ્યાં હતાં. બંબાવાળાઓએ સીડી ઊંચી કરી. તે ટૂંકી પડી. ત્યારપછીના હાહાકારથી મુંબઇમાં ઊંચી સીડીઓ મંગાવવામાં આવી હતી. પેલા માણસથી આખરે નહિ રહેવાયું. તે કૂદ્યો, સીડી સાથે અથડાયો. વીજળીના તાર સાથે અડફટમાં આવ્યો. અને જમીન ઉપર પડયો. કોઇ કબૂતર ઊંચેથી પડે અને જેમ તેનો છુંદો થઈ જાય તેમ આ માણસનો છુંદો થઇ ગયો. મેં આગ આ પ્રમાણે જોઈ. એ દૃશ્યની કારમી કરુણતા ભૂલતાં થોડો સમય ગયો અને પછી મેં 'ભૂતના ભડકા'ની વાર્તા પૂરી કરી.

આવી રીતે પ્રેરણાની મદદથી જન્મ પામતી વાતો જુદાં જુદાં સાધનથી અને સંયોગોથી ઘડાતી. અપવાદમાં માત્ર એક વાર્તા ગણાવી શકાય: ‘ સાસુજી ’ના સંગ્રહમાંની ‘ નાટક ’ વાર્તા. એક શનિવારે બપોરે ઑફિસમાંથી છૂટીને હું ચર્ચગેટથી એક લોકલમાં બેઠો. બારીમાંથી શૂન્ય ચિત્તે બહાર માર્ગ નીરખી રહ્યો હતો, એટલામાં આ વાર્તા જાણે આખી સંપૂર્ણ મારી આંખ આગળ ખડી થઈ ગઈ-એના નામથી માંડીને એના અંત સુધી! મારે માત્ર ગમે ત્યારે તે લખી નાખવાની જ રહી! આવી સંપૂર્ણ દશામાં કોઈક વાર્તા આપણને મળી આવે છે.

મારું પહેલું પ્રકાશન તે ‘ ડિટેક્ટિવ બહાદુર શેરલૉક હોમ્સ. ’ અને તેનું આવું વિચિત્ર નામ પાડનાર તે એ પુસ્તકના પ્રસિદ્ધકર્તા ડી. લખમીદાસની કંપની. આ પુસ્તક ‘ સ્ટડી ઇન સ્કાર્લેટ ’ નું ભાષાન્તર છે અને હવે બજારમાં મળતું પણ નહિ હોય. એ ભાષાન્તર કરવાનું કારણ જરા વિચિત્ર છે: તે વખતમાં મોટાભાઈ અને બીજા મોટા સગા હોય તો તેમનાં નાનાં પડેલાં કપડાં નાનાભાઇને પહેરવાં પડત. મને એ પ્રમાણે જયસુખલાલનાં કપડાં મળ્યા કરતાં. ડગલાને, ખમીસને અને પાટલૂનને સુદ્ધાં અંતરસેવા ભરી ભરીને હું તે પહેરતો. ટેકનિકલ લાઈનમાં હું ગયો ત્યાં સુધી મારી દશા આ હતી, અને મારા જેવા સુફિયાનીને આથી કેટલું દુઃખ થતું હશે તે કલ્પી શકાય તેમ છે. અમે મુંબઈમાં બાવનખાંની લેઇનમાં રહેતાં હતાં. અમને વેકેશન હતી. ભવિષ્યમાં આવનાર બીજી વેકેશનમાં એટલે કે મે મહિનામાં અમે સૂરત જવાનાં હતાં અને લગનસરામાં મહાલવાનાં હતાં; છતાં કપડાંની બાબતમાં મારી આ સ્થિતિ હતી!

લાંબા વિચાર પછી, જયસુખલાલની સાથે ચર્ચા કર્યા પછી મને આ વિચાર આવ્યો. સાડા ચાર આના ખરચીને હું ‘ સ્ટડી ઈન સ્કાર્લેટ ’ની ‘ સિક્સ પેની ’ આવૃત્તિ લઇ આવ્યો અને રોજના ચાર કલાક કામ કરીને બાર દિવસમાં ભાષાન્તર પૂરું કર્યું. મોટાભાઈ

ડી. લખમીદાસને જરાતરા ઓળખતા હતા, એટલે આપણે એની દુકાને, બજાર ગેટમાં ભીડી ગયા અને ત્યાં બધા પાંચડા પાડચા. એના મનમાં પણ રામ વસ્યા અને મને પચીસ રૂપિયા આપ્યા કે પછી ચાલીસ પણ હોય, હવે યાદ નથી. રૂપિયા ગજવામાં પડચા કે કે તરત ભાઈની સાથે જઈને સ્વદેશી કોઓપરેટિવ સ્ટોર્સમાં વાલજી દરજીની પાસે ચાર ખમીસ અને એક ગરમ અને એક સુતરાઉ બંધ ગળાના લાંબા ડગલા કરાવ્યા. એક સરસ જોટો ધોતીયાંનો અને 'એન' જાતની બેંગલોર ટોપી અને એક ઇસ્કી સ્લિપરની જોડી લીધાં. મને પબ્લિશરે ચોપડીની પાંચ નકલ આપેલી! આમાંથી એક નકલ મેં રણજીતરામને આપી અને સાથે આખો વૃત્તાંત કહ્યો, જેથી એ ખૂબ હસ્યા અને પછી એમણે કહ્યું કે "એવી રીતે ફુરસદે બીજાં ભાષાન્તર પણ કરજે કે જેથી પૈસાના પૈસા મળશે અને શૈલી બંધાશે." આ ઉપરથી પાછળથી મેં બીજી બે શેરલોક હોમ્સની ચોપડીનાં ભાષાન્તર કરેલાં.

નવાં કપડાં અને પેલી ચાર નકલ લઇને, બધી હિંમત એકઠી કરીને હું કાકાજી આગળ હાજર થયો. મને કપડાં પહેરાવી જોઈને કાકાજી હસ્યા. ચોપડી જોઈને એમને ગર્વ થયો અને મારા ઉપર ગુસ્સે થવાને બદલે મેં બધું મળીને જેટલું ખરચ્યું હતું એટલું એમણે મને રોકડમાં આપી દીધું અને કહ્યું કે આટલા રૂપિયાથી તારે બેંકમાં ખાતું ઉઘાડવું. એ પ્રમાણે મેં ખાતું ઉઘડાવેલું અને તેમાં લગભગ પોણા બસો રૂપિયા ભેગા થયેલા, એટલામાં બેંક તૂટી અને અમે પાછા હતા એવા ને એવા થઈ રહ્યા!

મેં જ્યારે લખવાનો આરંભ કર્યો ત્યારે આપણે ત્યાં બહુ ઓછાં શિષ્ટ માસિકો હતાં. 'વસન્ત,' 'જ્ઞાનસુધા,' 'સાહિત્ય', 'સુન્દરી સુબોધ' અને 'સમાલોચક' એટલાં મને યાદ આવે છે, જો કે બીજાં હશે ખરાં. આમાં પહેલાં બે પોતાના અનિયમિતપણાને

માટે બહુ યશ ખાટી ગયાં છે. તેમના ગ્રાહકોની સંખ્યા પણ ન મનાય એટલી ઓછી હતી—હું ભૂલ્યો: અત્યારના જમાનામાં, ગુજરાતના ઉત્તમ ત્રૈમાસિક 'માનસી'ના ગ્રાહકોની યાદી કરતાં તો એમની યાદી મોટી હતી. આ વાત લખતાં પણ મને પોતાને સંસ્કારી કહેવડાવતા ગુજરાતીઓ માટે શરમ આવે છે.

હું 'સુન્દરી સુબોધ' અને 'સાહિત્ય'માં પણ લખતો, પણ 'જ્ઞાનસુધા' માટે મને ખાસ પક્ષપાત હતો. આને પરિણામે મને લેખક તરીકે ઓળખનારાંની સંખ્યા ઘણાં વર્ષ સુધી ઘણી ઓછી હતી. 'જ્ઞાનસુધા'ના મારા લેખો વાંચનારમાં લેડી વિદ્યાગવરી નીલકંઠ, ગટુલાલ ગોપીલાલ ધ્રુ, જ્યોત્સ્ના મહેતા, સરોજ મહેતા, જયસુખલાલ મહેતા અને રણજીતરામ મહેતા અને કોઈક કોઈક વાર હિં. ગ. અંજારિયા, ભોગીન્દ્રરાવ, ચન્દ્રશંકર વગેરે હતા. મને ઘણા કહેતા કે કોઈ વાંચે નહિ—બહુ ઓછાં વાંચે—એવાં માસિકમાં તું શા માટે લેખો આપ્યા કરે છે ? પણ એવા લોકો મારું માનસ સમજી શકતાં ન હતાં. આટલે વર્ષે પણ મારું એ બાબતનું માનસ એવું ને એવું રહ્યું છે. આજે પણ હું મારા લેખનો મોટો ભાગ સૌથી ઓછી ઘરાકી ધરાવનાર 'માનસી'માં જ આપું છું. આનાં ઘણાં કારણો હશે પણ એમાંનું મુખ્ય કારણ તે હું, જો કે 'Snobs'નો કટ્ટો શત્રુ છું. છતાં High Brow છું—હોઇશ એ મને લાગે છે. માનવમેદનીમાં હું એકલો પડી જાઉં છું, શોકનિમગ્ન થઈ જાઉં છું. બે ચાર પાંચ માણસો હોય, એકેકને મીઠી નજરે નિહાળતાં હોય ત્યાં હું મારું હૈયું ઉઘાડી શકું છું. મને મારી કલા માટે અતિ પક્ષપાત છે, જેવો દરેક લલિત કલા માટે—દરેક કલા માટે તેના પૂજક કલાકારને હોવો જોઇએ તેવો જ. આથી મને પ્રચંડ લોકપ્રિયતા આકર્ષક લાગે છે પણ એ પ્રાપ્ત કરવાનાં બધાં સાધન મને અકારાં લાગે છે. કેટલાંકને માનવસમૂહ જોઇને પાનો ચડે છે—જ્યોતીન્દ્ર દવે, ચન્દ્રવદન

મહેતા વગેરેને. મને એનાથી ચડેલો નશો પણ ઊતરી જાય છે. અને એથી જ કોઈનો અતિ આગ્રહ હોય ત્યારે જ હું ભાષણો કરવા તત્પર થાઉં છું. રંગભૂમિ ઉપર તો બનતાં સુધી હું ચશ્મા કાઢી નાખું છું જેથી હું પ્રેક્ષકોને જોઇ શકું નહિ. આને પરિણામે હું મારી સ્વસ્થતા જાળવી શકું છું. જ્યોતીન્દ્ર દવેને આને લીધે જ એકાંત ઓરડામાં મૂકેલા ' માઈક ' આગળ બોલવું ગમતું નથી, અને મને ગમે છે.

' વસન્ત 'માં લખવાની શરૂઆત વિચિત્ર રીતે થયેલી. હું અને નલીન દીવેટિયા ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં. એક વાર વાતમાં ને વાતમાં નલિને મશ્કરી કરી કે ' જ્ઞાનસુધા 'માં લખવું સહેલું છે પણ ' વસન્ત 'ની વાત જુદી. મેં કહ્યું કે લખાણમાં સ્વતંત્ર કૃતિ જ ગણાય કે ભાષાન્તર અને અનુવાદ પણ ગણાય ? નલિને ત્રણેની હા કહી. મેં જવાબ દીધો કે ત્યારે તો હવેની મારી કૃતિ 'વસન્ત'માં જ પ્રસિદ્ધ થશે. એ પ્રમાણે હઠને લઇને મેં રિચર્ડ લ ગેલિયનની 'પ્રિન્સેસ એન્ડ ધ મિરર 'નો અનુવાદ ' રાજકન્યા અને ભરથરી ' ('વાર્તાવિહાર') એ નામથી કરીને ' વસન્ત ' ઉપર મોકલ્યો અને તે પ્રસિદ્ધ પણ થયો. તે પછીથી અમુક ટૂંકી વાર્તાઓ મેં મોકલાવેલ પણ ઘણાં વર્ષ પછી, આનંદશંકર ધ્રુવની ખાસ ઇચ્છાથી મેં એમને ' અસાધારણ અનુભવ 'નો આર. એન્ડમ નામના લેખકની 'આઇડેન્ટીટી એકસ્ચેંજ' નામની વાર્તાનો અનુવાદ આપ્યો હતો અને તે કકડે કકડે એમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. પ્રૉ. ભાનુશંકર વ્યાસ જેવા આજે પણ એ વાતને સંભારે છે અને ' વસન્ત 'ની ફાઈલમાંથી એ કાઢીને વાંચે છે અને હસે છે.

તે જમાનામાં પ્રકાશનો પ્રસિદ્ધ કરવામાં ઘણી મુશ્કેલી પડતી. પૈસા તો નહિ જેવા આપે પણ કેટલીક વાર તો સામા પૈસા પણ પ્રકાશકો માગતા ! તે સમયે હિંમતલાલ અંજારિયા અને ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટિયાએ મને બહુ કહેલું કે એક વખત પાંચસો–છસો રૂપિયા કઢવા

કરી નાખ અને પ્રકાશનો તું જ છપાવ્યા કર. આજે આટલે વર્ષે એમ લાગે છે કે એ સલાહ માની હોત તો સારું થાત! પણ તે વખતે પાંચસો રૂપિયા એટલે લગભગ અશક્ય સ્વપ્ન!

મને પહેલેથી જોડણી વિશે બહુ પંચાતી પડી હતી. અને આપણા સાહિત્યમાં કાંઈ કાંઈ મોટા લેખકોને આજે પણ એ પંચાતી પડે છે. તે વખતે તો કાંઈ કેટલી જોડણી પ્રચારમાં હતી. વિવિધ પ્રકારની જોડણી જોઇને મારું મગજ એટલું ભ્રમિત થઈ ગયું કે મારી જોડણીનો જોટો જ ન મળે! એક દાખલો આપું: નરસિંહરાવની જોડણીમાં ય અને હ બહુ. 'ક્યાં'ને બદલે તેઓ 'ક્યહાં' લખતા. આથી હું ઉશ્કેરાયો અને મારી એક વાર્તામાં મેં 'આ કાં તો પેલું એ વાક્યમાં પણ 'આ ક્યહાં તો પેલું' એમ લખી નાખ્યું અને તે છપાયું પણ ખરું! નરસિંહરાવે આ વાંચ્યું ત્યારે એમને એટલું હસવું આવ્યું કે એમની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. ઘણા માણસોને– મને પણ વર્ષો સુધી એમ જ હતું–એવો ખ્યાલ હોય છે કે સંગીતમાં તાલના જ્ઞાનની જરૂર નથી તેમ ઘણાને એમ લાગે છે કે ભાષામાં જોડણીનો પ્રશ્ન મહત્ત્વનો નથી. પણ હવે ધીમે ધીમે એ ખ્યાલ લેખકોના હૃદયમાંથી નીકળતો જાય છે અને પરિણામે આપણાં પુસ્તકોમાં એકધારી જોડણી વિશેષ પ્રમાણમાં દૃષ્ટિગોચર થતી જાય છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠના મોટા તથા નાના કોષોએ અને વિજયરાય વૈદ્ય, જ્યોતીન્દ્ર દવે અને ભાનુશંકર વ્યાસે મને આ બાબતમાં સારી મદદ કરી છે. પણ અસલનો પાયો કાચો એટલે સોએ સો ટકા તે વસ્તુસ્થિતિ સુધરવી મુશ્કેલ છે. આરંભથી જ એકધારી જોડણી શીખવવામાં આવે, એના પ્રત્યે ધ્યાન આપવામાં આવે તો આ ગંભીર દોષ દૂર કરવો સહેલો છે. અંગ્રેજીની અઘરી જોડણી આપણને આવડે અને આપણી સહેલી નહિ આવડે એમાં આપણી, આપણા શિક્ષકોની અને આપણી જનતાની બેદરકારી જ છે.

મુંબઇ આવ્યા પછી અને ૧૯૧૪માં ટેલીગ્રાફ ઇન્સ્પેકટર થયો ત્યાં સુધીમાં મારું વાંચવાનું તો ધમધોકાર ચાલતું જ હતું. ગુજરાતી

ઓછું થતું જતું હતું અને અંગ્રેજી વધતું જતું હતું. સૂરતમાં આરંભમાં મેં યાદી રાખેલી પણ મુંબઇમાં તે બંધ કરેલી એટલે હવે ચોક્કસ ખ્યાલ નથી કે મેં આ ગાળામાં શું શું વાંચ્યું. વાંચનમાં ખાસ કશી વ્યવસ્થા નહોતી પણ માનસના ' મૂડ ' પ્રમાણે હું વાંચતો. ભારે સાહિત્ય વાંચીને કંટાળો આવે–અપચો થાય ત્યારે પુષ્કળ ડીટેક્ટિવ કથાઓ વાંચીને તે કંટાળો–તે અપચો દૂર કરી નાખતો. ડિટેક્ટિવોમાં કોનન ડોઇલનો શેરલોક હોમ્સ અને ચેસ્ટરટનનો ફાધર બ્રાઉન મારા પ્રિય ડિટેક્ટિવ. આજે પણ એમની નવલિકાઓ મારા હાથમાં આવે તો પુનઃ વાંચી નાખું ખરો, જે પ્રમાણે જેરોમ અને જેકબ્ઝની કૃતિઓનું કરું છું તેમ.

અડસટ્ટે ગણાવું તો નવલ સાહિત્યમાં ઓલિવ સ્કીનરની 'સ્ટોરી ઓફ એ સાઉથ આફ્રિકન ફાર્મ ' અને 'ડ્રીમ્સ,' હૉલ કેઇનની 'ઇટર-નલ સિટી,' હાર્ડીની 'ટેસ ઓફ ધ ડુબરવિલ ' અને તેની ટૂંકી વાર્તાઓ, નાટકોમાં ઓસ્કાર વાઇલ્ડનાં નાટકો, જીવનકથાઓમાં બાયરન, શેલી જેવા કવિઓની, સર જોહન મિલે, લોર્ડ લેઇટન, બર્ન જોન્સ જેવા ચિત્રકારોની; પ્રી–રાફેલાઇટ સંઘની પ્રવૃત્તિઓ વિશેનું સાહિત્ય, હોમ્સની ' એટ ધ બ્રેકફાસ્ટ ટેબલ 'નાં પુસ્તકો વગેરે વાંચ્યાંનું મને યાદ આવે છે.

મારા જેવો જ વાંચનનો શોખ હાલ મારા નાના ભત્રીજા આરબમાં ઊતર્યો છે. માત્ર ચૌદ વર્ષનો છે, છતાં એણે ખૂબ વાંચ્યું છે.

આ અરસામાં મુંબઇની ફોર્બ્સ સભાએ મોરલીના 'કોમ્પ્રોમાઇઝ' અને મેટરલિંકના ત્રણ નિબંધોના ભાષાન્તર કરવા માટે અનુક્રમે રૂા. ૧૦૦૦ અને રૂા. ૨૫૦ના ઈનામો કાઢયાં. આ બંને ઇનામો માટેની હરિફાઈ તીવ્ર થવાની હતી. કારણ કે આવાં ઈનામો ગુજરાતી લેખકોએ ભાગ્યે જ જાણ્યાં હતાં. પ્રતિષ્ઠિત લેખકો પોતાની કલમ એને માટે અજમાવવાના હતા એ હું જાણતો હતો, છતાં મારો કોઇ વાંસો થાબડે તો હું આભને પણ બાથ ભીડવા તૈયાર થઈ જાઉં એવી મારી

પ્રકૃતિ હતી અને છે. આ વાત જાણતા હોવાથી રણજીતરામે મને મેટરલિંકના નિબંધોના ભાષાન્તર માટેની હરિફાઈમાં ઝુકાવવાનું કહ્યું. મેં હા પાડી. રણજીતરામે લાયબ્રેરીમાંથી મેટરલિંકની ચારેક ચોપડી મંગાવીને મને વાંચવા આપી, અને કહ્યું : " માત્ર એ ત્રણ નિબંધો વાંચવાથી લેખકની શૈલી અને તેના વિચાર ધ્યાનમાં આવે નહિ અને એમ થાય નહિ ત્યાં સુધી સારું ભાષાન્તર થાય નહિ માટે આ ચારે પુસ્તકો વાંચી જવાં પડશે." હું વાંચી ગયો. મેટરલિંક અને રવીન્દ્રનાથની ફિલસૂફી વચ્ચેના કેટલાંક સામ્યને કારણે ગીતાંજલિ વગેરે પણ મારી પાસે એમણે વંચાવ્યાં અને તે પછી પેલાં ભાષાન્તર માટેના નમૂનાનાં પાનાં મારી પાસે તૈયાર કરાવ્યાં.

પરીક્ષકોમાં જસ્ટિસ એફ. સી. ઓ. બીમન, સર લલ્લુભાઈ શામળદાસ, તનઃસુખરામ ત્રિપાઠી, દી. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી જેવા હતા. જ્યારે પરિણામ જણાયું ત્યારે સાહિત્યજગતમાં નાનો સરખો કોલાહલ થઈ ગયો હતો કેમકે ' કોમ્પ્રોમાઈઝ 'ને માટેનું ઈનામ સ્વ. મહાદેવ દેસાઈને અને મેટરલિંકના નિબંધોનું ઇનામ ધનસુખલાલ મહેતાને ફાળે ગયાં હતાં! આમ તે સમયમાં લગભગ અપરિચિત એવા બે લેખકો સિદ્ધહસ્ત ગણાતા લેખકોનો પરાજય કરીને ઇનામ જીતી ગયા હતા! પણ ઇનામ મળ્યા પછી જયારે કાર્ય પૂરું કરવાનું આવ્યું ત્યારે કાર્યની કઠિનતા જણાઇ. રોજના ત્રણ કલાકના ધોરણે છ સાત માસ સુધી સતત કામ કરીને મેં એ ભાષાન્તરકાર્ય પૂરું કર્યું. પછી એ ગટુલાલ ધ્રુને જોડણી સુધારવા મોકલ્યું. ત્યાંથી પાછું આવ્યા કેડે મેં એની સાફ નકલ કરીને તનઃસુખરામને આપ્યું અને એ જોઇ ગયા પછી તેને છાપવા મોકલ્યું. આ નાનકડાં પુસ્તકની ભાષા ઉપર ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક ફિદા થઈ ગયા હતા અને એમણે પોતાના તંત્રીપદે ચાલતાં ' નવજીવન 'માં ભારોભાર વખાણ કરતાં જણાવ્યું હતું કે " મેટરલિંક જેવા, ભાષાન્તરને માટે મુશ્કિલ લેખકના નિબંધો આટલી સુંદર રીતે ગુજરાતીમાં ઉતારીને લેખકે એક નવી શૈલી અને ભવ્ય ગદ્ય ઊભાં કર્યાં છે જેને માટે એ ખરેખર મગરૂરી લઈ શકે."

મારા પ્રત્યે કોઇએ દયા ખાધી નહિ અને મારે અમદાવાદ જવું જ પડયું. એ વાતને આજે ૧૯૪૪માં ચોત્રીસ વર્ષ થયાં. એ ચોત્રીસ વર્ષમાં હું અને મારાં અન્ય કુટુંબીજનો અમદાવાદ અનેક વેળા જઈ આવ્યાં. ૧૯૧૦માં મળેલો સ્નેહભર્યો આવકાર આજે પણ એવો ને એવો જ છે. ફેર પડયો હોય તો એટલો કે તે સમયે પહેલાં ત્રણ ચાર વર્ષ હું મહેમાન ગણાતો હતો, આજે હું કુટુંબનો જ એક માણસ હોઉં એ પ્રમાણે મને ગણવામાં આવે છે.

૧૯૧૦થી લગભગ પાંચ વર્ષ તો દર વર્ષે હું અને મારો નાનો ભાઇ અમદાવાદ ગટુભાઈને ત્યાં જતા હતા. તે સમયે માણેલી મોજ, ભોગવેલો આનંદ, કરેલી ધીંગામસ્તી વગેરે યાદ આવતાં આજે પણ નાની સરખી શોકની વાદળી હૃદયના ક્ષિતિજ ઉપર આવી જાય છે, અને ગયા દિવસ ખરેખર પાછા નહિ આવે એ વિચારથી હૈયું દુઃખ પામે છે. તે સમય જોતાં અને સમાજનું માનસ જોતાં મારામાં લોકોને આકર્ષવાની ઠીક ઠીક શક્તિ હશે એમ લાગે છે. હારમોનિયમ અને દિલરુબા ઉપર મારો કાબૂ સરસ હતો. પેનસિલ અને શાહીથી હું સાધારણ કારટૂનો જેવાં ચિત્રો દોરી શકતો. લગભગ દરેક રમતમાં 'હમ બી ડીચ' કરીને ભાગ લઇ શકતો અને અઠંગ વાંચનાર હતો. યજમાન તરીકેની આવડત અને લાયકાત મારામાં સારા પ્રમાણમાં નથી પણ તેને બદલે મહેમાન તરીકે રહેવાની શક્તિ ઘણી હતી એમ સ્વાનુભવ ઉપરથી હું કહી શકું તેમ છું. અને મેં આગલાં પ્રકરણોમાં અમુક પ્રમાણમાં તે સિદ્ધ પણ કર્યું છે. સામા પક્ષે ગટુભાઇને ત્યાંના બધાં નાનાં મોટાં યજમાન તરીકે બહુ સારાં એટલે જે માણસ કુટું-બથી જરા જેટલો છૂટો નહિ પડેલો—તે બેત્રણ કલાકમાં ઘરના માણસ જેવો થઇ ગયો. અને તે સંબંધ આટલે વર્ષે પણ ટકાવી શકયો છે એ તે માણસનાં સદ્ભાગ્ય.

તે વખતે ગટુભાઈ પોતાના આસ્તોડિયાના મકાનમાં રહેતા હતા અને પાસેના ઘરમાં સર રમણભાઈનું કુટુંબ હતું. વિદ્યાબહેન, શારદા-

બહેન અને ગટુભાઈ જોડે હું ઘણાં ગપ્પાં મારતો. ગટુભાઈનાં માતાપિતા–બાળાબહેન અને ગોપીલાલજી સાથે છૂટથી ભળતો પણ રમણભાઇ જોડે હું નિકટના પરિચયમાં ન આવ્યો. મારો, કુંજભાઇનો અને માધુભાઇ સાથે હોય તો તેમનો મુકામ ભોંયતળીયે આગલા રૂમમાં રહેતો. મને ચાલવાનો કંટાળો પહેલેથી હતો એટલે બાળાબહેને મને અમદાવાદની ઘણી ઘણી જગ્યાઓ જોવાને કહેલું, તેની મેં મોઘમમાં 'હુંઉં' કરીને હા પાડેલી. પણ એમ જુદી જુદી જગ્યાએ જવાને બદલે અમે–હું, કુંજભાઈ, રમણભાઈનાં પુત્રીઓ જ્યોત્સ્ના ને સરોજ, માધુભાઈ વગેરે, ઘેરથી બાળાબહેન ફરવા જવાને માટે સવારના કાઢે ત્યારે ગટુભાઈના ઘરથી પાંચ મિનીટને રસ્તે બાગ છે ત્યાં જઇને પાટલીઓ ઉપર બેસીને તડાકા મારતાં, નહિ તો ત્યાં રમતો રમતાં. કોઇ કોઈ વાર 'લક્ષ્મીવિલાસ' હોટેલમાં જઇને ખાવાનું પણ ઉડાવતાં.

એ પ્રમાણે ચાલ્યા કરત તો બધું નિર્વિઘ્ને પતી જાત અને અમદાવાદની સુંદર અને જોવાલાયક જગ્યાઓ હું ન જ જોત. પણ બાગમાં અમારી રમતોએ જરા હિંસક રૂપ પકડયું અને અમારાં તોફાનથી કંટાળીને બાગના રખેવાળે રમણભાઈને ફરિયાદ કરી. એ ઉપરથી એમ પણ જણાયું કે અમે ફરવા જતાં જ નહોતાં પણ પેલા બાગમાં બેસીને અથવા તોફાન કરીને ઘેર પાછાં જતાં ! આની શિક્ષા અમને એટલી થઈ કે રોજ સવારે બાળાબહેન અમારે કયાં જવું તે નક્કી કરી આપે અને જગ્યા દૂર હોય તો ટાંગો બોલાવી આપે.

એક વેળા એવો પ્રસંગ આવ્યો કે એક નાટકના પાસ આવ્યા અને તે પાસમાં અમારું આખું ટોળું નાટક જોવા ઉપડયું. અમને ઉપરની એક બૉક્સમાં બેસાડયાં. કલાક–બે કલાક ગટુભાઇ સાથે હતા એટલે અમે બગાસાં ખાતાં નાટક જોઇ રહ્યાં. પણ નાટક ઘણું કચરો અને નટ–નટીઓ (સ્ત્રીના વેશમાં પુરુષો જ) પણ બદસૂરત એટલે ગટુભાઈ ઘેર ચાલ્યા ગયા અને ટોળાંની સરદારી મારે અને કુંજ-

વિહારીને ભાગે આવી. બૉક્સમાંથી ખુરશીઓ ખસેડાવીને અમે જાજમ પથરાવી અને તેના ઉપર આસાનીથી બેસીને અમે નાટકની કદર કરવા માંડી. દરેક ગાયન વન્સમોર કરવા માંડયું અને વન્સમોર થાય ત્યારે કુંજ, જ્યોત્સ્ના, સરોજ, માધુભાઇ વગેરેએ તે સાથે ગાવા માંડયું. આટલું કરવા છતાં પણ ઠેઠ અંત સુધી અમારાથી બેસાયું નહિ એટલે મેનેજમેંટના સદ્‌ભાગ્યે અમે બે અંક પછી ત્યાંથી રુખ્સદ લીધી. પણ બીજે દિવસે મેનેજરે વિનયથી છતાં દૃઢતાથી રમણભાઇને અમારી ટોળીનાં પરાક્રમો કહ્યાં. રમણભાઈએ વિદ્યાબહેનને રિપૉર્ટ આપ્યો અને ફરીથી અમારે સાથે નાટક જોવા ન જવું—અમને ન જવા દેવાં એવો નિર્ણય થઈ ગયો.

આ પ્રમાણે બાગ અને નાટક બંધ થવાથી અમારાં તોફાન બંધ થવા નહોતાં પામ્યાં. સવાર—સાંજ ફરવા જવાનું હતું અને બપોરે ભોંયતળીયાના આગલા ખંડમાં અમે નાટકો ભજવતાં અથવા તો સંગીતની મહેફિલો ભરતાં. આવી વેળા ભાગ લેનારની સંખ્યા પણ વધી જતી. સૌદામિની મહેતા, લીલા મહેતા, સરલા મહેતા, ચન્દ્રકાન્ત નીલકંઠ (કોઈ કોઈવાર), શાંતિલાલ અને ડૉ. કાંતિલાલ શાહ વગેરે પણ એમાં ભાગ લેતાં. રાતનાં પણ સાડા અગિયાર—બાર વાગ્યે અમારું તોફાન શાંત થતું. છતાં ગોપીલાલજી, બાળાબહેન, વિદ્યાબહેન વગેરે કોઈ આથી કંટાળતું નહિ અને કંટાળતું તો અમને જણાવા દેતું નહિ.

ગોપીલાલજી (ઘરમાં એમને બધાં બાવાભાઈ કહેતાં) એ જમાનાના વડીલોના જેવા જ હતા, અને અમારા કાકાજીની સાથે અનેક બાબતમાં સામ્ય ધરાવતા હતા. ફેરફાર માત્ર એટલો જ કે અમારા કાકાજી ઉગ્ર સ્વભાવના ત્યારે બાવાભાઇને મેં કદી સાધારણ ગુસ્સે થયેલા પણ જોયેલા નહિ. પ્રભુ પ્રત્યેની એમની શાંત, ઊંડી, ભક્તિ સામા મનુષ્યો જોઈ શકતાં. લગનસંબંધથી ભોળાનાથ સારાભાઇના કુટુંબ જોડે જોડાયેલા છતાં એમના પહેરવેશમાં એમણે જૂની

હમ જ રાખેલી. પંચોતેર વર્ષે મૃત્યુ પામ્યા ત્યાં સુધી પગમાં અમદાવાદી સિવાય બીજા જોડા એમણે પહેર્યા નથી. એમની પ્રમાણિકતા એમના વર્તુલમાં મશહૂર હતી. એમના સાગર જેવા સ્નેહાળ હૃદયમાંથી એમનાં મોટાં કુટુંબમાં દરેક વ્યક્તિ—નાની કે મોટી—ને સ્નેહ મળી રહેતો. નાનાં બાળકો બાવાભાઈ ઉપર હમેશાં મુગ્ધ રહેતાં. શોખથી ખાવું અને ખવડાવવું એ એમની ખાસિયત હતી અને તેમાં એમનાં પત્ની બાળાબહેન અને પુત્રવધૂ કાન્તાબહેન નાજુક તબિયતને લઇને પોતે ખાઇ શકતાં ન હતાં, છતાં પણ ખવડાવવામાં તો પૂરી મદદ કરતાં. સવારના ચા સાથે શિયાળામાં પાક ખાવાની રીત, ઉનાળામાં કેરીનો રસ કઢાવતી વેળા જુદી જુદી અરધો ડઝન કેરી ખાઇને કેરીની પસંદગીની રીત; એ બધું હું જોતો ત્યારે મારા પિતા અને ગટુભાઈના પિતામાં મને ઘણું સામ્ય લાગતું. એ વખતના વડીલો સરસ તબિયતને લઈને આવા હશે. દિવાળીને દહાડે સૂકી રોટલી ખાઇને અથવા પાંઉ અને ચા પીને મગરૂબી લેનાર કંગાલ માનસ તે સમયે બહુ અલ્પ પ્રમાણમાં અસ્તિત્વમાં હતું.

તે વખતે લેખક તરીકે ઝંપલાવ્યાને મને બેએક વર્ષ થયાં હતાં એટલે અમદાવાદ હું જતો ત્યારે ગટુભાઈ સાથે આનંદશંકર, રામમોહનરાય વગેરે ઘણા સાક્ષર—લેખકને મળ્યો હતો, પણ કોઇની સાથે હું ગાઢ પરિચયમાં આવ્યો હોઉં એવું લાગતું નથી. મારી લેખનપ્રવૃત્તિ વિશે મારી સાથે કોઈ અજાણ્યું વાત કરે તો હું કચવાઈ જતો. મારાં સ્નેહીઓ સાથે જ એ વિશે હું વાત કરતો. એમની પ્રશંસા વડે મને ઉત્સાહ અને ઉત્તેજન મળતાં. આવાં સ્નેહીઓ ગમે તે વયનાં હો તેની મને પડી નહોતી, માત્ર મારે તો તેમનામાં સાચી કદર કરવાની શક્તિ હોય એ બસ હતું. કોઈ મોંનાં વખાણ કરે, વાંચ્યા વગર—સમજ્યા વગર મારા લેખોની પ્રશંસા કરે તો તે વખતે પણ હું દુઃખ પામતો અને હજી પણ પામું છું. પરિણામે મારા પ્રશંસકો પણ ઓછા જ રહેતા. તે સમયે જ્યોત્સ્ના મહેતાએ અને સરોજ

મહેતાએ મારા દરેકેદરેક લેખ વાંચીને, તે વિશે મારી સાથે ચર્ચા કરીને મને મારા લેખનકાર્યમાં ઘણું ઉત્તેજન આપ્યું હતું. ૧૯૩૧ના વર્ષમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ મારો સંગ્રહ 'હાસ્યવિહાર' મે આ બે બહેનોને આ નહિ ભૂલાય તેવા આનંદમાં વીતાડેલાં વર્ષોની યાદમાં, અર્પણ કર્યો છે.

અમે અમારો સારો જેવો સમય સંગીતમાં પણ ગાળતાં. હું હારમોનિયમ વગાડતો કે દિલરુબા પર હાથ અજમાવતો. જ્યોત્સ્ના અને સરોજ ગરબા અને ગીતો કે નાટકની ચીજો ગાતાં અને કુંજવિહારી ગઝલો લલકારતા. કુંજભાઇ એ સમયે ગઝલો બહુ સુંદર રીતે, દર્દ ભર્યે અવાજે ગાઇ શકતા. એમનું ગાણું તાલમાં કાચું છતાં એટલું આકર્ષક હતું કે સાંતાક્રુઝમાં સંગીતનિષ્ણાત મહારાજ કિસન પણ કુંજભાઈ પાસે ગઝલો ગવડાવતા. કુંજભાઈમાં રહેલ નૈસર્ગિક શક્તિઓની કદર આજે–એ લગભગ પચાસના થયા છે ત્યારે–બૉમ્બે ટૉકીઝે કરી છે અને એમને મોટા પગારથી પોતાના સ્ટાફ ઉપર રાખી લીધા છે.

૧૯૩૧માં પ્રસિદ્ધ થયેલ મારો સંગ્રહ 'વિનોદવિહાર' મે મારા ત્રણ વડીલ બંધુઓ–વડીલ બંધુ અને વડીલબંધુ જેવા–જયસુખલાલ, રણજીતરામ અને ગટુલાલને અર્પણ કરેલો. જેમ હું વયમાં વધતો ગયો તેમ તેમ એ વડીલપણું ઘટતું ગયું અને મિત્રભાવ વધતો ગયો. અલબત્ત, હજી પણ જયસુખલાલ કે ગટુભાઈ મારા ઉપર પત્રો લખે છે ત્યારે એ વડીલપણું પાછું આવી જાય છે અને મને–બાવન, ત્રેપન વર્ષના બુઢ્ઢાને–એઓ 'ચિ. ધનસુખલાલ' એમ સંબોધે છે!

આશરે ૧૯૦૫માં મેં ગટુભાઈને પ્રથમ જોયેલા. તે વેળા હું સૂરતની સરકારી હાઈસ્કૂલમાં વિદ્યાર્થી અને ગટુભાઈ–મારા ધોરણમાં નહિ–શિક્ષક. એ વેળા ગટુભાઈ ખરેખર સોહમણા હતા અને એ સોહામણાપણું દીપી નીકળે તેવાં કપડાં પહેરતા અને વાળ હોળતા.

તે સમયના એમના મોટા કાળા વાળ અને તેની બરાબર વચમાંથી પાડેલી સેંથી, સુંદર મૂછ, કાળો ડગલો, ધોળી પાટલૂન અથવા શ્વેત ધોતિયું વગેરેથી વિભૂષિત ગટુભાઈ સરકારી હાઇસ્કૂલને ઓટલે ઊભેલા અને મારી સાથે વાત કરતા હજી મને યાદ છે. પણ ધીમે ધીમે એ પોષાક અને વાળની સફાઈ મોળાં પડતાં ગયાં અને સાદાઇના અતિરેકમાં એ ઘસડાઈ ગયા. વર્ષો સુધી એમનો અવાજ અતિશય મીઠો રહી શક્યો હતો. તાલ વગરનું છતાં જે પણ ગટુભાઈ ગાતા, પ્રાર્થના, નાનાલાલનાં અને કેટલાંક નાટકોના રાસ અને ખાયણાં તેમાંથી અદ્‌ભુત મીઠાશ ઝરતી. એમનાં બે પ્રિય ગીતો 'રસિકા રસિયાને રંગ રમવા રે ' અને 'નિંદરડી મારી ક્યાં ખોવાણી, મારા રાજ ' હજી પણ મારા કાનમાં ગૂંજ્યા કરે છે. માતાપિતા, પત્ની, સગાંસંબંધીઓ વગેરે પ્રત્યેના સ્નેહભાવ અને ફરજ વિશે એમણે અમુક કાયદા મનમાં ઘડી રાખ્યા હશે, તે કાયદાનું વિરલ દૃઢતાથી પાલન અને અમુક સિદ્ધાંતો ઉપર પોતે રચેલ પોતાના જીવનનું ઘડતર, એ બે વસ્તુ એમના પરિચયમાં આવનારને સખ્ત તીવ્રતાથી દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જીવનનો મોટો ભાગ શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં ગાળેલો એટલે એ વિષયમાં એમને રસ હોય એ સહજ છે; છતાં હજી પણ નાના બાળકો પ્રત્યેનું એમનું વલણ શિક્ષકમાં હોવા જોઈએ એવા ઉચ્ચ ગુણોના સાક્ષીરૂપ છે. એમનું વાચન અતિ વિશાળ નહિ પણ ઊંડું, સાક્ષરને છાજે તેવું. હૃદય અતિ ઊર્મિલ પણ પોતાના કાબૂમાં. પૂરેપૂરા સંયમી છતાં ખાવાના શોખીન. વ્યવહારકુશળ છતાં હાથના છૂટા. પોતાના સિદ્ધાંતોને ચીવટથી વળગી રહેનાર છતાં સામાનું દૃષ્ટિબિંદુ શાંતિથી શ્રવણ કરનાર. પોતાને જે સત્ય લાગે તે કરવા કટિબદ્ધ થનાર છતાં સામાને જે સત્ય જણાય તે પ્રમાણે તેને આચરવાનો હક્ક છે એવું કબૂલ કરનાર. આવી પ્રકૃતિ ધરાવનાર તે ગટુલાલ ધ્રુ.

પેનશનમાં ખોટ ખમી પણ જરા વહેલા સરકારી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા એ ગટુભાઇનું પગલું, અત્યારે જેમ જેમ વિચાર કરું

છું તેમ તેમ, મને ઘણું પ્રશંસનીય લાગે છે. જેઓને નિવૃત્ત દશામાં કોઈ પણ સારાં કાર્ય કરવાની શક્તિ અને ઇચ્છા હોય તેઓ આવી રીતે જરા વહેલા નિવૃત્ત થાય તો સમાજને સારા કાર્યકરોની ખોટ ન પડે અને દેશને અત્યન્ત લાભ થાય એમાં કશો શક નથી. ગટુભાઈની શક્તિઓનો પૂરેપૂરો વિકાસ એમના નિવૃત્ત થયા પછી થયો. એટલો મોડો થવાનું એક કારણ પણ ખરું: સર રમણભાઈના વ્યક્તિત્વથી એમનું વ્યક્તિત્વ બહાર આવી શકતું નહિ. ગટુભાઈએ 'જ્યોતિર્ધર' નામે પખવાડિક કાઢ્યું અને જોતજોતામાં એમણે પોતાના ગદ્યને ગંભીર છતાં સરલ, સંસ્કારી અને કર્ણપ્રિય બનાવી દીધું. આ શક્તિ એમણે જરા વહેલી વિકસાવી હોત તો ?

ગટુભાઈ સામાજિક સુધારાની બાબતમાં ઉદ્દામ વિચાર ધરાવનારા અને એમનાં પત્ની શ્રીદેવી ઉર્ફે કાન્તાબહેન જૂના વિચારનાં, તેમ છતાં પણ સંસારયાત્રામાં એમનો રથ અટકી પડયો નથી એ માટે એ ઉભયને અભિનંદન ઘટે. અતિશય કાવલાં, રોજનાં માંદાં કાન્તાબહેન પતિનું સ્વાસ્થ્ય જાળવવા વાઘ જેવાં બની જાય છે. સાસુ બાળાબહેનની ઉચ્ચ પરોણાગતની રીતિ કાન્તાબહેને જાળવી રાખી છે. જેમને સ્નેહીઓ તરીકે કાન્તાબહેન સ્વીકારે તેમને માટે એ જીવ આપે. વર્ષો થયાં, બળેવને દિવસે રાખડી અને ભાઈઓ માટે ખાવાનું કાન્તાબહેન તરફથી અમારે ત્યાં આવે છે અને આવવાનુંજ, એમાં ફેર પડે જ નહિ. પતિપત્નીને મુસાફરીનો નાદ ઘણો છે. તેઓએ આખું હિંદુસ્થાન ખેડી નાખ્યું છે. હજી પણ દેશની સ્થિતિ સુધરતાં તેઓ પર્યટન ઉપર જશે એ ચોક્કસ છે, ઓછામાં ઓછે ખરચે, લાંબામાં લાંબી મુસાફરી ઉભયનાં શરીર સાચવીને કરવી એ કલા આ દંપતીને સાધ્ય છે.

આજે, ૧૯૪૪માં ગણવા બેસીએ તો લગભગ ચોત્રીસ વર્ષના આ કુટુંબ જોડેના મારા સંબંધમાં અનેક ખડકો આવ્યા હશે, એ

આપવામાં ગટુભાઇ, સુવર્ણચંદ્રક આપવામાં વિદ્યાબહેન અને તે દૃશ્ય નિરખવામાં કાન્તાબહેનને જોઈને મારું હૃદય વિચિત્ર ખેદમિશ્રિત આનંદથી ગદ્‌ગદિત થઈ ગયું હતું.

અમદાવાદમાં નરસિંહરાવના નાનાભાઈ કૃષ્ણરાવ (મનુભાઈ) ના કુટુંબ જોડે પણ અમારે સારો સંબંધ. કૃષ્ણરાવનાં પત્ની પ્રિયંવદાને અમે ડબલીફોઇ કહીએ છીએ. કૃષ્ણરાવ સંગીતના સારા જ્ઞાતા હતા અને એમની એ નૈસર્ગિક શક્તિ એમના બીજા પુત્ર સુધાકરમાં સારા પ્રમાણમાં ઊતરી હતી. એમની પુત્રી પ્રતિમાનો કંઠ પણ સારો. એ નાની ત્યારથી હું એને ઓળખું તો ખરો પણ ૧૯૩૨ના વર્ષમાં અમે નર્મદની રંગલીલા ભજવી, તે વેળા પ્રતિમાએ એમાં સારો ભાગ લીધેલો અને હું તો એનો મંત્રી એટલે એના ખૂબ પરિચયમાં આવેલો. એ અને એમના પતિ પ્રહ્લાદભાઇની સ્નેહભરી પરોણાગત હું અવાર નવાર ચાખું છું. કૃષ્ણરાવના સૌથી મોટા પુત્ર વિપિનવિહારી તો અમારે ત્યાં પણ છએક મહિના રહી ગયેલા. હદપારના નિખાલસ અને ભોળા હોઇ એ જીવનમાં ફતેહમંદ થયેલા નહિ. એમને સંગીત નહોતું આવડતું પણ એમની પુત્રી મીનાક્ષીમાં પાછું એ ઊતર્યું છે. મીનાક્ષીનો કંઠ અતિ મીઠો અને ભરાવદાર છે. એ ઉપરાંત મીનાક્ષી એક અચ્છી અવેતન અભિનેત્રી પણ છે.

અમારા એક બીજા સ્નેહી કૃષ્ણલાલ મનસુખલાલ મુનશીનું નામ મેં અગાઉ દીધેલું છે. એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં કૃષ્ણલાલભાઈ (કાકાભાઇ) જયસુખભાઈની સાથે અને પાછા એક ન્યાતના યુવાન એટલે ન્યાતની એસોસીએશનમાં પણ સાથેના સાથે—આથી સંબંધ સારો બંધાયેલો. હું વયમાં વધ્યો એટલે કાકાભાઈના મિત્ર તરીકે હું પણ જયસુખભાઈની સાથે દાખલ થઈ ગયો. મધ્યમ ઊંચાઇના ઘણા ગોરા, ભરાઉ શરીરવાળા અને સોનેરી ચશ્માવાળા કાકાભાઈની આંખમાંથી જ એમની હાસ્યવૃત્તિ જણાઈ આવે છે. સૂરતી સ્ફુટ હાસ્યરસથી માંડીને સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ હાસ્યરસ પીછાણવાની એમનામાં

શક્તિ છે એટલે અમારો સબંધ ગાઢ થઇ શકયો અને આટલો લાંબો કાળ ટકી શકયો. બે પાંચ મિનીટમાં ખીલી શકે એવી કાકાભાઇની પ્રકૃતિ નથી. એમને ખીલવામાં સુંવાળું વાતાવરણ અને સાથે બેઠેલાંઓ સાથેનો લાંબો પરિચય જરૂરનાં છે. વર્ષો સુધી—એમનાં લગ્ન થયાં ત્યાં સુધી કાકાભાઈ શનિવાર સાંજથી આવી સોમવાર સવાર સુધી સાંતાક્રુઝ રહેતા અને એમાં સાહિત્યથી માંડીને કોઈ પણ વિષય ઉપર અમે ચર્ચા કરતા; એટલું જ નહિ પણ અનેક પ્રકારની ધીંગામસ્તી પણ કરતા. દિવાળીના દહાડામાં રાતે મોડી રાત સુધી અમે સાથે ફટાકડા ફોડતા, અને જેમ જેમ અમારો ફટાકડાનો સ્ટોક ઓછો થતો જાય તેમ તેમ અમે લૂમ ફોડવાને બદલે એકેક છૂટો ફટાકો ફોડતા, એટલું જ નહિ પણ દરેક ફટાકાના અવાજમાં વધારો કરવા કેટલીક વાર અમે ગળામાંથી અવાજ કાઢીને પણ આનંદ માણતા. એક એવી દિવાળી વખતે કાકાભાઇ ઉપરાંત કુંજભાઈ પણ હતા અને એમણે તો એકેક હાથમાં એકેક કોઠી રાખીને, સાથે બબ્બે કોઠી ફોડેલી અને સાથે કોઈ ઘેરું તાંડવ નૃત્ય કરેલું! આ જમાનામાં આવી મસ્તી કદાચ કોઇને—ઘણાને—નહિ ગમે પણ અમને તો આવામાં ઘણો આનંદ પડતો.

કાકાભાઇનાં લગ્ન થયાં અને અમારે ત્યાંની એમની શનિવારની મુલાકાતો કુદરતી રીતે અટકી. આને માટે અમારે એમનાં પત્ની વિદ્યાબહેનને દોષ દેવો જોઈએ; પણ એઓ અમને અજાણ્યાં ન હતાં કારણ કે વિદ્યાબહેન વાવાકાકીનાં પુત્રી અને સારાભાઇનાં બહેન થાય. એ એક સંબંધ હતો, એમાં કાકાભાઇનાં પત્ની તરીકેનો સંબંધ મળ્યો. આ બેવડા સંબંધને યોગ્ય મમતા અને સ્નેહ અમને હમેશાં વિદ્યાબહેન તરફથી મળતાં આવ્યાં છે, એટલે કાકાભાઈની મુલાકાતો ઓછી થઈ ગઈ તેનો એમનો દોષ અમે માફ કરી દીધો છે. એમની પુત્રી રૂપારાણી છેક નાની હતી ત્યારથી નૃત્ય કરતી થઈ ગઈ છે. કલા શીખવાની એને ઊંડી ધગશ છે અને તાલનું ભાન વયના પ્રમાણમાં

ડ્રુમસમાં એ વેળા હું વિદ્યાબહેનની નાની બહેન રમણિક-ગવરીની પુત્રી બંસરીબાલાના પરિચયમાં આવ્યો. ચૌદેક વર્ષની તે બાળા તે સમયે મેટ્રિકમાં હતી. પહેલાં મુંબઇમાં અને પછી કરાંચીમાં ઉછરીને મોટી થયેલ આ બાળા સ્કૂલો અને કૉલેજોમાં જતી આપણી બાળાઓ કેવી હોવી જોઈએ એનો એક સરસ નમૂનો છે. સરસ તબિયત, અંગ્રેજી ઉપર સારું પ્રભુત્વ, સાદામાં સાદાં વસ્ત્રો કલામય પહેરવાની આવડત, જરા જરામાં ગભરાઇ જતી, ડરપોક ગુજરાતણના માનસને બદલે નીડરતા અને સાવધાનતાના ગુણભર્યું માનસ, સંગીત નૃત્ય વગેરે લલિતકલાઓમાં સ્વચ્છંદે વિહરવાની શક્તિ છતાં એની પાછળ ઘેલાં થઇ જીવન વેડફી મારવાની વૃત્તિ પ્રત્યે તંદુરસ્ત તિરસ્કાર; આવા આવા ગુણથી અલંકૃત એ ચૌદ વર્ષની બાલિકા બંસરીબાલા મોટી થતાં આ ગુણોમાંથી કેટલાનો વિકાસ સાધી શકે છે તે જોવાનું છે. પણ અત્યારે તો એના જેવી બાળાઓને જોવાથી, એનાં નિર્દોષ, તંદુરસ્તીભર્યાં તોફાનો અનુભવવાથી, ગુજરાતી તરીકે, સંતોષથી આપણી છાતી ફૂલે છે અને ફૂલવી જોઈએ. આધુનિક યુવકયુવતીઓમાં ઘણાં 'સોફિસ્ટિકેટેડ' હોય છે, ઘણાં 'સીનિક' જણાય છે, ઘણાં નિરાશાને વરેલાં લાગે છે તો ઘણાં અહંભાવથી પીડાતાં હોય છે. બંસરીબાલા આ બધાંથી મુક્ત છે. જીવનમાં એમના જેવાંઓએ જેવો આનંદ જોઈએ–માણવો જોઈએ તેવો આનંદ તે મસ્ત હૃદયથી લે છે, માણે છે. આવા સંસ્કાર એણે સંગીત, નૃત્ય વગેરે લલિતકલાઓની સાથેસાથે ક્યાંથી વીણ્યા છે ?

એણે બહુ ખેદ બતાવ્યો અને મને એણે સલાહ આપી કે 'આ પ્રમાણે સત્યને પંથે ચાલશે તો તારે ઘણું સહન કરવું પડશે. હા પાડીને તારે કામ પર ચડી જવું હતું. તારા હાથ નીચે હોશિયાર ફિટરો હોત તેની પાસે તારે શીખી લેવાનું હતું. હવે ભવિષ્યમાં એટલો બધો સ્પષ્ટવક્તા થતો નહિ !" આ પ્રમાણે સલાહ અને શ્રીફળ લઇને હું ઘેર આવ્યો. એ સલાહ માની હોત તો મને પાછળથી પણ ફાયદો થાત પણ નસીબમાં નહિ. સત્યવક્તૃત્વ અને નિર્દોષનો પક્ષ લઇને–હાથ નીચેનાનો પક્ષ લઈને ઉપરી અમલદાર જોડે લડવું એ પ્રકૃતિને લઇને મને સારી રીતે સહન કરવું પડ્યું છે: અને એ જ હાથ નીચેના જ્યારે ફરી જઈને આપણી કબર ખોદે ત્યારે મને મનુષ્યોની અધમતા જોઈને દુ:ખ પણ થયું છે; પણ પ્રાણ અને પ્રકૃતિ સાથે જાય એ ન્યાયે હજી પ્રકૃતિ મેં છોડી નથી.

છ આઠ માસ નિરાંતે જીવન ગાળ્યું એટલામાં બી. બી. એન્ડ સી. આઈ. રેલ્વેમાં ટેલીગ્રાફ ઇન્સ્પેક્ટર તરીકેની નોકરી મને મળી. પહેલાં કામ શીખવા મારે વલસાડ જવાનું હતું. એક નવો ભટ, નવો સ્ટવ, તળાઇ, તકિયા, ફોલ્ડિંગ કોટ, હોલ્ડ–ઓલ, ટ્રંક વગેરે લઈને હું વલસાડ ઊપડયો. ઘરમાંથી છૂટા પડતાં લાગ્યું તો ઘણું પણ તે વારે મને કોઇએ કોડું આપ્યું નહિ એટલે આપણે દાંત પીસીને, છાતી કઠણ કરીને વલસાડ ઊપડયા. ત્યાં તે વખતે ધમધોકાર પ્લેગ ચાલે. દાક્તર તુળજારામ ખાંડવાળા તે વેળા ત્યાં દાક્તર. હું એમને ત્યાં ઊતર્યો. ત્યાં ગયો એટલે જ દાકતર સાહેબે મને પ્લેગની રસી મૂકી. એકાદ અઠવાડિયું ત્યાં રહીને એમના પડોશમાં એક પારસીના ઘરમાં હું રહેવા ગયો. એ મકાનમાં બરાબર સગવડ નહોતી, તે ઉપરાંત બરાબર શહેરના વચમાં એટલે આખી રાત મુડદાં જાય તેથી ઊંઘ બગડે અને હૈયામાં દુઃખ થાય. આથી ત્રાસીને ગામબહાર, રેલ્વેની ઑફિસ પાસે જ એક ચાલ હતી

ત્યાં રહેવા હું ઉપડી ગયો. ત્યાંનો કૂવો પણ ઘણો વખણાતો હતો.

ત્યાં કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈના એક સ્નેહી વૈકુંઠલાલ આલમૌલા ટેલીગ્રાફ માસ્તરનું કામ શીખવા આવેલા, તે મારી સાથે રહેવા આવ્યા હતા. આલમૌલા સંસ્કારી અને સાહિત્યના રસિયા એટલે વલસાડમાં મને ઠીક ગોઠી ગયું હતું. સાંજના અમે બે તીથલ બાજુ ફરવા જતા હતા અને સાહિત્યની ચર્ચા કરતા. વલસાડમાં હું બે અઢી માસ હતો તે વેળા મેં મેટરલિંકના નિબંધોના ભાષાન્તરનું કામ ઘણું કર્યું હતું, અને લગભગ પૂરું પણ ત્યાં જ કરી દીધું હતું. આલમૌલાએ તો મારા કરતાં પણ પહેલાં એ નોકરી છોડી દીધી હતી. હાલ એ ઈન્ડસ્ટ્રીયલ એન્ડ પ્રુડેન્સ્યલ વીમા કંપનીમાં કેશવપ્રસાદભાઈના હાથ નીચે જ કામ કરે છે અને મને અવારનવાર મળે છે.

વલસાડ કામ શીખીને હું સૂરત કામ શીખવા ગયો. ત્યાં અમારા ઘરમાં મદનલાલ ચુનીલાલ દીવાન, બી. એ., એલએલ, બી. ભાડુત તરીકે રહેતા હતા. તેમણે મને એક રસોડું કાઢી આપેલું અને સુવાનો ઓરડો પણ આપેલો. મદનલાલ પણ મારી માફક સંગીતના શોખીન એટલે રાતે દિલરુબા લઈને અમે બેસતા. મારા કાકાના પુત્ર ઇશ્વરલાલ અમારી સામે રહેતા અને રેલ્વેમાં નોકરી કરતા હતા. રેલ્વેવાળાઓ નાટકના પૈસા ખરચે નહિ એટલે અમે ઘણી વાર નાટક જોવા ઊપડતા. સાંજ પડે, હું અને મદનલાલ અમારા કઠેરામાંથી અને ઇશ્વરલાલ એમના કઠેરામાંથી તડાકા મારીએ. એ તડાકામાંથી નાટકોની વાતો નીકળે, હમણાં સૂરતમાં કયાં કયાં નાટકો ચાલે છે તેની વાત થાય અને તેમાંથી એમ નિર્ણય થાય કે ચાલો ત્યારે, આજ રાતે ઊપડીએ.

હું મારા મહારાજ પાસે ડબ્બામાં ભાખરી અને તળેલું શાક કરાવીને મૂકાવી દઉં. જમી કરીને અમારી ટોળી ઇશ્વરલાલ,

હું, મદનલાલ, ચન્દ્રવદન ખાનસાહેબ વગેરે-ઊપડે. એક ઠેકાણે નાટક જોવા બેસીએ, ત્યાંથી બીજું નાટક જોવા જઈએ અને એમ કરતાં કરતાં સવારના ત્રણ–સાડા ત્રણ વાગી જાય. પછી ઊપડીએ સ્ટેશને. ત્યાં દાતણપાણી કરીને નગરશેઠની હૉટેલનાં ચાહપાણી થાય, પાનપટ્ટી ખવાય અને સૌ સૌને રસ્તે! આ પ્રમાણેનો કાર્યક્રમ આટોપીને સવારના ૭ વાગ્યાની ટ્રેનમાં હું ઘણી વાર કામ પર પણ ગયેલો! તે પેલા દાબડામાંથી ખાવાનું ખાઈને રાતે પાછો ઘેર પહોંચું. હું સૂરત હતો તે વેળા નલિન દીવેટિયા આઠેક દિવસ ત્યાં આવીને સૂરતના જીવનની ઝાંખી કરી ગયેલ.

સૂરતથી મારી બદલી ગોધરા થઈ. ત્યાં ચારેક માસ હું રહેલો તેમાં પહેલા બે માસ સ્ટેશન યાર્ડમાં એક નાની બંગલી હતી તેમાં હું રહેલો. આખી રાત શંટિંગ કરતાં એંજિનો અને ગૂડ્ઝના ડબ્બાના અવાજ, સિગ્નલના લાલ–લીલા દીવા વગેરે સુંદર વાતાવરણ જમાવતાં હતાં. એ ઉપરથી જ મેં "પ્રતિબિંબ અને છાયા" (ભૂતના ભડકા) લખેલી. તે પછી હું ગામમાં રહેવા ગયેલો. હું તો ત્યાં કામ શીખવા રહેલો. ત્યાંના જાથુકના ઈન્સ્પેક્ટર ગીરધરલાલ કાપડિયા નામે એક વલસાડના ગૃહસ્થ હતા. ખરેખરો ગુલાબી માણસ, સંગીત અને વાર્તાલાપનો શોખીન: મેં એમની સાથે ગાળેલા ચાર માસ મારા મનમાંથી કોઈ દિવસ ખસ્યા નથી. પરોણાગત પણ એમની એવી. મઠો અને ઈદડાં એ એમની ખાવાની સ્પેશ્યાલિટી! અનેક વેળા સવારના નાસ્તામાં એ અને હું તડાકા મારતા બેઠા હોઈએ, તે વેળા એમનાં પત્ની ગરમાગરમ ઈદડાં રસોડાંમાંથી લાવી આપતાં જાય અને અમે મઠાની સાથે તે ખાતા જઈએ. હું ત્યાં હતો તે વેળા એમને એક પણ સંતાન ન હતું. તે પછી પાંચ ૭ વર્ષ સુધી અમારે પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો પણ એકેકને મળાયું નહિ એટલે સંબંધ ઢીલો થતો ગયો અને આખરે પત્રવ્યવહાર બંધ થઈ ગયો. મૈત્રી ચાલુ રાખવાને માટે

માત્ર પત્રવ્યવહાર પૂરતો નથી—જાતે મળવાનું આવશ્યક છે. અંતરથી સ્નેહ વધે એ વાક્યનો અર્થ એટલો જ કે એ અંતર અમૂક અલ્પ-કાળ સુધી હોય. હમેશનું અંતર મૈત્રીને વિષ સમાન છે.

હું વલસાડ જૂન, ૧૯૧૪માં ગયો અને સૂરત પહોંચ્યો તે વેળા ૧૯૧૪–૧૮નું યુદ્ધ શરૂ થયેલું. એ યુદ્ધને લઈને અમારા સૂરતી લાલાઓનાં ભેજાં બહુ કામ કરવા મંડી પડેલાં અને 'અમે બધાં'માં લખ્યા પ્રમાણે કાંઈ કેટલાઓએ જરમન પણ શીખવા માંડેલું. ગોધરામાં હું હતો ત્યારે એક ડેપ્યુટી સ્ટેશન માસ્તરે અમને દૃઢતાથી કહેલું કે 'હું ગઈ કાલે રાતપાળીમાં હતો ત્યારે એક સ્પેશ્યલ ગઈ હતી જેમાં આગલા સલૂનમાં ગાયકવાડ અને પાછલા સલૂનમાં મહારાજા જ્યૉર્જ પાંચમા હતા!'

ગોધરામાં મારી તાલીમ પૂરી થઇ અને હું અંધેરી ડિસ્ટ્રિક્ટનો ઇન્સ્પેક્ટર નીમાયો એટલે સાંતાક્રુઝમાં પાછો હું દાખલ થઈ ગયો અને મોટાભાઇને ત્યાં મેં મારી જગ્યા સંભાળી લીધી. હું જ્યારે વલસાડ ગયો ત્યારે જે ભટ મારી સાથે આવેલો તે ભટ મારી સાથે સૂરત અને ગોધરા પણ આવ્યો હતો અને પાછો સાંતાક્રૂઝ આવતાં એણે જયસુખભાઈને વિનયથી પગે લાગતાં કહેલું: 'શેઠજી, તમે મને નાનાભાઇને સોંપેલા તે હું આજે તમને પાછા સહીસલામત સોંપું છું.' આ પ્રમાણે બોલીને એણે રૂખ્સદ લીધેલી. પછી મેં એને જોયો નથી. અનેક બાબતમાં એ ભટ એક અનોખી જ વ્યક્તિ હતો.

વયમાં પીસતાળીસ—પચાસ પણ વાળ તદ્દન સફેદ થઇ ગયા હોવાથી તે ભટ વૃદ્ધ લાગતો હતો. ટીલાં ટપકાં કરવામાં એ નિષ્ણાત હતો, પણ એ ધર્મિષ્ઠ હોય એ હું માનતો નથી. એની ફિલસૂરી કાંઈક જુદી જ જણાતી હતી. વલસાડથી એણે એક વાત જોડીને વહેતી મૂકેલી તે સૂરતમાં પણ ચાલુ રાખેલી અને ગોધરામાં પણ એને પડતી ન મૂકેલી. એ વાત એ કે "મારા જે શેઠ છે તે મોટા મિલ-

માલેક અને લક્ષાધિપતિ છે અને વાલકેશ્વર પર મોટા બંગલામાં રહે છે. આ નાના ભાઈને જરા દુનિયા બતાવવા અને એમને ઈજનેરીનો શોખ છે તે પૂરો કરવા મોટાભાઇએ એમને આ પ્રમાણે ફરવા મોકલ્યા છે અને સાથે વિશ્વાસુ માણસ તરીકે પોતાને મોકલ્યો છે. રેલ્વેનો પગાર તો કોઈ હિસાબમાં નથી. મોટા શેઠને ત્યાં ચાર ભટ-માંનો એ એક ભટ. મોટરકારો ને ગાડીનો તો હિસાબ જ નહિ !" વલસાડમાં મને આ વાતની ખબર પડી નહિ, જો કે મને એટલું તો લાગેલું કે મારાં પડોશીઓ મને જરા વધુ પડતાં માનની નજરે જોતાં હતાં. પણ સૂરતમાં તો બધાં મારાં સગાં અને સાત પેઢી ઓળખનારાં. અને એમાં પણ એ ભટે તો પોતાની વાત પ્રસરાવેલી જ. મને તરત બે ચાર જણાએ આ વાત કહી. મેં ભટને ઠપકો આપવાનો યત્ન કર્યો પણ એણે તરત જવાબ વાળ્યો કે "એમાં નાનાભાઇ, તમે નહિ સમજો. પરદેશમાં મુસાફરી કરતી વખતે આપણે આમ વર્તીએ તો જ આપણો માનમરતબો સચવાય. મારે શું કરવું એ તમારે જોવાનું નથી પણ મોટાભાઇએ જોવાનું છે. હું એમને જવાબ આપીશ." આ ઉપરથી ચેતીને મેં ગોધરામાં ગીરધરલાલને પહેલથી જ મારા ભટની કલ્પનાશક્તિથી ચેતવ્યા હતા. એ ખેલદિલી-વાળો માણસ હતો એટલે ભટે જ્યારે એમને આ વાત કહી ત્યારે પોતે જાણે સાચી માની હોય એ પ્રમાણે જ એમણે દેખાવ કર્યો હતો.

મારા મહારાજની કરકસરની રીત પણ અજબ હતી અને તેની પણ મને મોડી જ ખબર પડી હતી. વલસાડ, સૂરત અને ગોધરા એ ત્રણે ઠેકાણે અમે છૂટક ચાકરડી રાખતા. વીસ, પચીસ દિવસ થાય એટલે ભટ કજિયો કરે અને પછી એ બોલાચાલીને પરિણામે પેલી ચાકરડી ચાલી જાય એટલે ભટ એને પગાર આપે નહિ !

હું સૂરત હતો ત્યારે કશાંક કામપ્રસંગે જયસુખભાઈ ત્યાં આવેલાઃ એમને ભટે કહ્યું કે મુંબઈ જઈને અથાણું મોકલી આપજો કારણ કે થઈ રહ્યું છે. મોટાભાઈએ પૂછ્યુંઃ 'હજી થોડા દિવસ તો ચાલે એમ છે કે નહિ?' ભટે શાંતિથી અને ધીમેથી જવાબ વાળ્યો કે "થોડા દિવસની વાત ક્યાં કરો છો? થોડા દિવસથી અથાણું થઈ રહ્યું છે, પણ નાના ભાઈને કાંઈ અથાણા વગર જમાડાય એટલે પડોશીની બરણીમાંથી ચોરી કરું છું. બ્રાહ્મણ થઈને ચોરી કરવી પડે છે, પણ બીજું શું થાય?"

આવી બધી નાના ભાઈ પ્રત્યેની વફાદારીની ટેવ બાદ કરીએ તો બીજી રીતે એ ભટમાં ખામીઓ પણ ઘણી હતી. રસોઈમાં એને રોટલી, પૂરી અને તળેલાં શાક સિવાય બીજું કશું આવડતું ન હતું. એની રાંધવાની કલાની બેવકૂફાઈની પરાકાષ્ટા સૂરતમાં એણે બતાવેલી. સૂરતમાં તે સમયે પાપડીની મોસમ ધમધોકાર ચાલે એટલે મેં પાપડીનું શાક બનાવવા કહેલું. જમતી વખતે જોઉં છું તો આખી, વાખ પણ નહિ કાઢેલી, પાપડી એણે લોહિયાંમાં તળી નાખેલી! મેં વાંધો કાઢયો ત્યારે એણે કહ્યું કે આ શાક ખાવા યોગ્ય જ નથી. સૂરતના લોકો ખાય છે કારણ કે તેઓ સંસ્કારી નથી! ત્યારથી મેં એને રસાદાર શાક કરવાનું કહેલું જ નહિ. મારી નજર ચૂકાવીને મારા જોડા, મારું માથામાં ઘાલવાનું તેલ વગેરે વસ્તુઓ એ આસાનીથી વાપરતો. એક વેળા, હું મુંબઇ ત્રણેક દિવસ માટે ગયો. પાછો આવીને જોઉં છું તો મારી 'જબાકુસુમ' તેલની શીશીમાં અરધું તેલ અને અરધું ઘાસલેટ. તે વખતે મેં એને સમજણ પાડેલી કે એમાં ઘાસલેટ નાખવાથી આખી બાટલી નકામી થઈ પડે છે, માટે તેલ વાપરવું પણ ઘાસલેટ નાખવું નહિ!

હું મુંબઈ આવ્યો અને સાંતાક્રુઝથી વિરાર સુધીના ડિસ્ટ્રિકટનો ટેલીગ્રાફ ઇન્સ્પેકટર નીમાયો. એમાં મેં જે દોઢેક વર્ષ ગાળ્યું એમાં મેં નાનપણમાં વર્ષો સુધી બીજાનાં ઊતરેલાં કપડાં પહેર્યાં હતાં તેનો

ખંગ વાળ્યો. મોટાભાઇને ત્યાં રહેવાનું, સવાસો પગાર આવે તેમાંથી રાતી પાઇ મોટાભાઈને આપવાની નહિ એટલે પછી મારે તો પેલી અંગ્રેજી કવિતામાં છે તેમ ‘ હું એકલો હતો ત્યારે મારાં ગજવાં પૈસાથી ખખડતાં હતાં ’ એટલે વ્હાઇટઅવે, ઇવાન્સ ફ્રેઝર, હોર એન્ડ કંપની વગેરે દુકાનોમાં જવું અને ત્યાંથી કોલરો, ટાઇ, સુટ વગેરે લેવાં એમાં હું ગૂંથાઇ ગયો. તે વેળા પોષાકનો શોખ ધરાવનારા અમારી ન્યાતમાં ઘણા યુવકો હતા. એક યુવકને તો એટલો શોખ કે એક નવો સુટ શીવડાવે કે તરત એ સુટમાં છબી પડાવી લાવે ! પણ એ શોખને કલાની દૃષ્ટિએ કેળવનાર પણ થોડા હતા. ધનસુખલાલ મજમુદારના નાના ભાઈ મનહરલાલ મજમુદાર, કિસનલાલ દરૂ, પ્રસન્નલાલ દરૂ, ચંદુલાલ દીવાનજી વગેરે આ બાબતમાં લગભગ કલાકાર જેવા હતા. આમાંથી મનહરભાઇ સાંતાક્રુઝમાં અમારી સામે જ રહેતા હતા એટલે તે આ બાબતમાં મારા ‘મિત્ર, ફિલસૂફ અને ભોમિયો’ હતા.

સારાં વસ્ત્રો, કોલર, ટાઇ વગેરેનો શોખ તો અમને હતો જ પણ મુખ્ય તો બૂટ પાછળ હું અને મનહરલાલ ગાંડા હતા. એસક્વિથ, હોર, વાઇટઅવે અને ઇવાન્સના કલીઅરન્સ સેલને દિવસે બરાબર ઉઘડ-વાને સમયે હું અને મનહરભાઈ ત્યાં હાજર જ હોઈએ. એથી કેટલાક સોદા અમને સરસ મળી જતા. એક વખત પીસતાલીસ રૂપિયાની બૂટની જોડી મને માત્ર નવમાં મળેલી ! ત્યારથી આરંભ કરીને લગભગ પાંચ છ વર્ષ અમે ઇંગ્લંડથી બારોબાર બૂટ મંગાવતા હતા. એક વેળા એમ પણ બનેલું કે એક સાહસિક વેપારીએ અમેરિકાથી બૂટ નમૂના તરીકે મંગાવેલાં પણ ધંધાની શરત બરાબર બેઠી નહિ એટલે તેણે મંગાવેલી જોડી મિત્રોમાં કાઢી નાખી. આમાંથી બેત્રણ પંદર પંદર ડૉલરની જોડી હું લઈ આવેલો.

આ જોડી માટેની વાત યાદ આવે છે: મેં એ પહેરેલી. સાંતા-ક્રુઝમાં બીજા બે શોખીનો વસતા હતા તેમણે આ જોઇ. એકે પ્રશંસામાં

કહી નાખ્યું કે બૂટ પહેરનાર ઘણા જોયા પણ આ શોખીનને કોઇ નહિ પહોંચે. બીજાને આથી ચટકો લાગ્યો એટલે એણે કહ્યું કે એમાં એણે ધાડ શી મારી ? પૈસા ખરચીએ તો કોઈ પણ જોડા આપણે પણ પહેરી શકીએ. પહેલાએ કહ્યું કે આમાં એકલા પૈસાનો સવાલ નથી. બંને વચ્ચે દસદસ રૂપિયાની શરત લાગી. બીજો માણસ આઠ દિવસ સુધી મુંબઇની ઉત્તમ દુકાનોએ રખડચો પણ અમેરીકાનાં બૂટ એને અહીં ક્યાંથી મળે ? પરિણામે એ દસ રૂપિયા હારી ગયેલો. મને આમાંના પહેલા ગૃહસ્થે આ વાત વર્ષો પછી કહેલી.

આ મારો શોખ કઇ હદ સુધી જાત એ કહી શકાતું નથી. મેં બૂટને માટે ખાસ કબાટ રાખેલું અને રવિવારે મારો મૂળ ધંધો એ બધાં બૂટોને સાફ કરવાનો. એક દિવસ જયસુખભાઇએ આ જોયું. એમણે જોડી ગણી તો સત્તર નીકળી ! એ જેમ આભા બની ગયા તેમ હું પણ આભો બની ગયો. ત્યારથી મેં એ શોખને અંકુશમાં રાખ્યો.

આ મારા શોખથી હું રેલ્વેની આખી લાઇન ઉપર મશહૂર થઇ ગયો હતો. અમારો 'કોડ'નો શબ્દ 'આઇ. પી. આર.' હતો પણ મારું નામ દીધા વગર મને ઓળખાવવો હોય તો આખી લાઇન પર એ 'આઈ. પી. આર'ની આગળ 'ફેશનબલ'નો 'એફ' ઉમેરીને 'એફ. આઈ. પી. આર.' વાપરવામાં આવતો !

ઘણાં વર્ષ પછી ફેલોશિપ સ્કૂલના મકાનમાં હું અને ચન્દ્રવદન બેઠા હતા. ચન્દ્રવદનના હાથમાં તાજું પ્રસિદ્ધ થયેલ 'આગગાડી'નું નાટક હતું. એની ચર્ચા કરતાં મેં કહ્યું કે રેલ્વેની બાબતમાં કાંઇ કચુંબર તો થઇ નથી ને ? એણે હસીને કહ્યું કે કોઇ સાહિત્યકારની તાકાત નથી કે આમાં ભૂલ કાઢે. હું પાનાં ફેરવતો જતો વાત કરતો જતો હતો એટલામાં મેં 'આઇ. પી. આર.' શબ્દ જોયો અને એનો અર્થ એ ચોપડીમાં ટિકીટ ઇન્સ્પેકટર કરેલો તે મારી નજરે

ચડયો. મેં તરત કહ્યું કે કચુંબર આ રહી ! એમણે એ માનવાની ના પાડી ત્યારે મેં કહ્યું કે એમાં શક લાવવાની જરૂર નથી કારણ કે સેવક પોતે ' આઈ. પી. આર. ' હતો.

નોકરીમાં ખાસ મુશ્કેલ કામ ન હતું પણ અથડામણ સારા પ્રમાણમાં રહેતી. સેકન્ડ કલાસમાં ફરવાનું અને અંગ્રેજી પોષાકમાં હું ફરતો એટલે મને બીડી પીવાનો શોખ થઇ આવ્યો. આ વિશે મેં મોટાભાઇને વાત કરી એટલે એમણે મને એક સિગરેટ પીવા આપી. મને સારી રીતે ફેર ચડયા પણ હું હિંમતથી એ આદતને વળગી રહ્યો અને ટેવ ધીમે ધીમે વધતાં હું રોજની પંદર-વીસ બીડી પીતો થઇ ગયો. સારાં સારાં સિગરેટ હોલ્ડરો અને કેસો વસાવવાનો પણ મને નાદ લાગ્યો. મિત્રો પણ જાણી ગયેલા એટલે જ્યારે મને ભેટ આપવી હોય ત્યારે કેસ જ આપે. આ પ્રમાણે સુંદર કેસોમાં રમેશ દીક્ષિત, રમણિકભાઇ સુખડીઆ, શાંતિલાલ કાપડિયા વગેરેએ આપેલાં સિગરેટ-કેસો બહુ સુંદર અને નાજુક હતાં. મારી પચાસમી વર્ષગાંઠ કલમ મંડળે ઉજવી ત્યારે મંડળે મને રમણિકભાઇની પસંદગીનું એક અતિ આકર્ષક સિગરેટ-કેસ આપ્યું હતું, જે હજી મારી પાસે છે.

ધીમે ધીમે, જેમ સમય વીતતો ગયો તેમ તેમ સિગરેટ એ મારી માનીતી માશૂક થઈ ગઇ. એના સહવાસમાં હું દુનિયાનાં માનસિક તેમ જ શારીરિક દુઃખો ભૂલી જતો. કલમ મંડળની મહેફિલ જામી હોય કે હું કોઈ સ્ત્રી કે પુરુષ મિત્ર જોડે વાર્તાલાપમાં ડૂબી ગયો હોઉં તે વેળા એ સિગરેટ મને પ્રેરણા અર્પતી. પણ ૧૯૪૨ ના ફેબ્રુઆરીમાં હું માંદો પડયો, મને ' કોરોનરી થ્રામ્બોસિસ 'નો હૃમલો થયો અને દાક્તરે મારી સિગરેટ છોડાવી દીધી. આજ બે વર્ષ થયાં મેં પીધી નથી અને હવે પાછી પીવાની શરૂ કરીશ કે નહિ એ પણ હું કહી શકતો નથી એટલે અત્યારે તો ૧૯૧૫માં સ્વીકારેલ માશૂકનો ઓગણત્રીસ વર્ષ પછી કરેલ ત્યાગનાં સંભારણાં માત્ર મને સાલે છે.

મારી તબિયત સુંવાળી, રેલ્વે ટ્રેનની મુસાફરી મને ફાવે નહિ અને એથી હું 'નરવસ' પણ થઇ જાઉં. ચોવીસે કલાકની નોકરી મારાં માનસથી વિરુદ્ધ, આવું આવું હોય ત્યાં આ પ્રકારની નોકરી ક્યાં સુધી નભી શકે. હું સૂરત પરણવા ગયેલો ત્યાં મારા ઉપર પત્ર આવ્યો કે સાંતાક્રુઝથી મારી બદલી ગંગાપૂર સિટી થઈ છે માટે મારે મારી રજા પૂરી થયે ત્યાં બારોબાર જવું. આ બધી ઊઠવેઠ વેઠીને અને ખાસ તો કુટુંબ છોડીને મારે જવાની જરા પણ ઇચ્છા ન હતી. ભાઈને પણ મારો વિયોગ સાલતો હતો. આશરે પાંચ મિનીટમાં અમે બે ભાઈએ નિર્ણય કર્યો કે નોકરી છોડી દેવી ! એ નોકરીમાં હોત તો બે ત્રણ વર્ષ પછી મોટી રકમ મેળવીને હું નિવૃત્ત થઇ શક્યો હોત, પણ કદાચ ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા–જેટલી કરી છે તેટલી–ન કરી શક્યો હોત, કલમ મંડળના ભાઈઓએ અતિ સ્નેહથી મારી પચાસમી વર્ષગાંઠ ઊજવી તે નહિ ઊજવાઇ હોત, રણજીતરામ સુવર્ણ ચંદ્રક પણ ન મળ્યો હોત, કુટુંબીજનોના સ્નેહ અને વાત્સલ્ય પામ્યો છું તે ન પામી શક્યો હોત. આ બધાના બદલામાં શું થાત તે વિશે અટકળો કરીને મિથ્યા સમય શા માટે ગુમાવવો ?

ણામે ત્યાં કામ કરનારના ચારિત્ર ઉપર કેવી કેવી અસર થાય છે; તેમના માનસનાં કેવાં પરિવર્તન થઇ જાય છે, એમના સંસાર કેવા ઘડાઈ જાય છે વગેરેમાંથી કલાકાર સેંકડો વસ્તુઓ શોધી કાઢી તેમાંથી નવલકથાઓ અને નાટકો રચી શકે.

'છેલ્લો ફાલ'ના મારા સંગ્રહમાં 'સ્ટેશન માસ્તર' નામનું એકાંકી નાટક છે. તેના મૂળ લેખકે તે દીવાદાંડીનો રખવાળ અને તેના ઈન્સ્પેક્ટરના પાત્ર રચીને લખેલું. અનુવાદમાં મેં તેમને રેલ્વેના માણસો બનાવ્યા પણ તે કેવા આબાદ અંદર ગોઠવાઈ શકે છે! એવાં એવાં તો કાંઈ હૈયાંનાં તોફાન અને વાવાઝોડાં રેલ્વેના પાત્રોની આસ-પાસ સરજી શકાય. હશે.

રેલ્વેમાંથી નીકળી હું હિંદી વેપારી ચેંબરમાં આસિસ્ટંટ સેક્રેટરી થયો. તે વખતે સ્ટાફ બહુ નાનો. સેક્રેટરી, આસિસ્ટંટ, એકાઉંટંટ અને ટાઇપિસ્ટ એટલા જ એટલે ચેંબર તરફથી વેપારી માસિક એકલે હાથે જ મારે કાઢવું પડતું હતું. આ ઉપરાંત વેપારી લાઈનમાં ઉપયોગી નીવડે એમ ધારીને હું દાવરની કૉલેજમાં દાખલ થયો. સવારે સાતની ટ્રેન પકડતો અને દાવરને ત્યાં જતો. ત્યાંથી સીધો ચેંબરમાં, ચેંબરમાંથી સાંજે પાછો દાવરને ત્યાં અને ત્યાંથી પોણા આઠની ફાસ્ટ લોકલમાં ચર્ચગેટથી સાંતાક્રુઝ જતો. આ ટ્રેન તે વખતે 'બાદશાહી' ગણાતી અને સારા સારા લોકો એમાં જ જતા. તે વખતે હું પણ મુંબઈના એક વખતના વડા પ્રધાન બી. જી. ખેર, દીવાન બહાદુર નર્મદાશંકર મહેતા, દા. હોમી કાંગા વગેરે ગૃહસ્થોની સાથે ગપ્પાંના સંબંધમાં આ ટ્રેનને લીધે જ આવેલો.

દાવરને ત્યાં લંડન ચેંબરની હિસાબી પરીક્ષાના સંબંધમાં એક હસવા જેવો કિસ્સો બનેલો. એની પ્રીલિમિનરી પરીક્ષામાં મને સોમાંથી પાંચ માર્ક આવ્યા, આથી એ વિષયના પ્રોફેસર બાટલીબોઈએ મને પરીક્ષામાં બેસવા દેવાની ના પાડી. મેં એમને કાલાવાલા કર્યા અને

કહ્યું કે પૈસા મારા જાય છે એમાં તમે ના શીદ પાડો છો ? દાવરે પણ કહ્યું કે એને બેસવા દોને. બાટલીબોઇએ બેસવાની તો રજા આપી પણ મને કહ્યું કે 'પરીક્ષા એ કાંઈ નસીબની કે અકસ્માતની વાત નથી, સમજ્યા કે મી. મહેતા ?' મેં વિનયથી જવાબ આપ્યો કે મારા સંબંધમાં પરીક્ષા નસીબ અને અકસ્માતની જ વાત છે અને એ હું સાબિત કરી આપીશ.

પરીક્ષાનું પરિણામ આવ્યું: સાઠ વિદ્યાર્થીઓ બેઠા હતા તેમાંથી ચાર ફર્સ્ટ ક્લાસમાં પાસ થયા, જેમાંના ત્રણ આગલે વર્ષે નાપાસ થયેલા. નવામાં હું એકલો ! હું બાટલીબોઇને મળવા ગયો અને મેં ત્યાં કહ્યું કે હું ફર્સ્ટ ક્લાસમાં પાસ થયો છું. તેમણે તરત કહ્યું કે એ ગમે તે હો પણ હજી તને હિસાબની બારાખડી આવડતી નથી એમ હું માનું છું. મેં જવાબ વાળ્યો કે 'માફ કરજો, પણ તે પ્રશ્ન હતો જ નહિ. હું હિસાબની બારાખડી જાણતો નથી એ તમારા મતને હું પણ મળતો થાઉં છું. આપણે વાત તો પરીક્ષા પાસ કરવાની હતી !'

તે સમયનો એક બીજો કિસ્સો : ચેંબરમાં પગાર હતો માત્ર પચાસ રૂપિયાનો એટલે બીજાં કામો પણ ધીમે ધીમે માથે લીધેલાં. હીરાના વેપારીઓની મંડળીના આસિ. સેક્રેટરી તરીકે પણ મેં એ વેળા કામ કરેલું અને હિસાબ શીખવવા માટે હું એક સ્કૂલમાં રોજ એક કલાક જતો. પહેલે દિવસે મને કહેવામાં આવ્યું કે સિક્સ્થ સ્ટાંડર્ડ જેમાં હું શીખવવા જવાનો હતો તે સૌથી તોફાની વર્ગ છે. કોઈ પણ દિવસ મેં શિક્ષકનું કામ કરેલું નહિ. હિસાબની બારાખડી હું જાણતો નથી એવું પ્રમાણપત્ર મેં મારા પ્રોફેસર પાસેથી મેળવેલું અને પાછા તોફાની છોકરા !

'માથે પડી વિશ્વદેવા' કરીને હું તો હિંમતથી ક્લાસમાં ગયો. સુભાગ્યે તે વખતે હું પૂર ઠાઠમાં ફરતો. રોજના બદલાતા સુટ, અવનવી ટાઇ અને અપ-ટુ-ડેટ બૂટ અને શુઝ. અને આ બધાંથી છોકરાઓ

મારા ઉપર મુગ્ધ થઈ ગયા. મેં 'હિસાબ' એ વિષય ઉપર બોલવાનો આરંભ કર્યો પણ પગ ધ્રૂજવા લાગ્યા. વેપારી પત્રવ્યવહાર એ બીજો વિષય હતો. એ વિશે પણ હું બેચાર વાક્યો બોલ્યો પણ મેં જોયું કે પોષાક અને બીજી ટાપટીપથી ઉત્પન્ન થયેલી અસર હિસાબ અને વેપારી પત્રવ્યવહારનાં મારાં જ્ઞાનનાં પ્રદર્શનથી હું ખોતો જતો હતો. એટલે મેં જુદો તુક્કો અજમાવ્યો. તે વખતે ચતુરંગી ક્રિકેટનો અખાડો શરૂ થવાનો હતો અને તે વેળા તો આખું મુંબઈ, આબાલવૃદ્ધ, એ વિષય ઉપર ગાંડું જ હોય એટલે મેં એ વાત ઉપાડી. છોકરાઓનું એ વિષયનું જ્ઞાન કેટલું છે તે તપાસવા મેં પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યા. એમને નહિ આવડે તેનો મેં ખુલાસો કરવા માંડ્યો. રણજિતસિંહજી, દા. ડબ્લ્યુ. જી. ગ્રેસ વગેરેથી માંડીને મેં અનેક ક્રિકેટરોની યશગાથા એમને કહેવા માંડી. બોર્ડ ઉપર નકશા ચીતરી મેં ફિલ્ડિંગની કલા સમજાવવા માંડી અને એ રીતે બોર્ડ ઉપર લખવાનું મેં શીખવા પણ માંડ્યું ! છોકરાઓ ખુશ ખુશ થઈ ગયા. એણે બીજા વર્ગને વાત કરી. મારા વર્ગોમાં કોઇ પણ વખત તોફાન થયું જ નહિ એટલે બીજા શિક્ષકો પણ અજબ થઇ ગયા. હું કેવો સુટ અને કેવાં બૂટ પહેરીને સ્કૂલમાં આવીશ એ વિશે છોકરાઓમાં શરત પણ બકવામાં આવતી ! શિક્ષકનું જીવન મેં વર્ષેક ગાળ્યું.

ચેંબરનો પગાર પચાસ, પછી વધીને સાઠ થયેલો, અને બાકીના સોએક રૂપિયા બીજાં કામમાં પાડતો, પણ એથી હું કંટાળી ગયો એટલે તે વેળા મુંબઇ સરકારે 'ઇન્ડસ્ટ્રીઝ ડીપાર્ટમેંટ' ઉઘાડ્યું ત્યાં હું સવાસોના પગારે ગયો. તે વખતે ડિરેક્ટર તરીકે પહેલાં પી. જે. મીડ હતો અને પાછળથી આર. ડી. બેલ હતો. બંને ડિરેક્ટરો મારા ઉપર ઘણા ખુશ હતા, અને જ્યારે મેં એ નોકરી છોડવા વાત કરી ત્યારે મી. બેલે તો મને એટલે સુધી કહેલું કે તારું ભેજું ખસી ગયું લાગે છે ! અને હતું પણ તેમ જ. તે નોકરી છોડવાનું કારણ માત્ર એટલું કે મેં ત્યાં બે વર્ષ નોકરી કરી એમાં મારે ત્યાં ચાર માણસ

મૃત્યુ પામ્યાં ! મારા બનેવી નાનુભાઇ દક્ષ, એમનો એક પુત્ર, મારો એક પુત્ર અને મારી પત્ની સરલા. આ ઉપરાંત, મને એક વખત ડબલ ન્યુમોનિયા થયેલો, જે વેળા અમારા દા. ઠાકરે બીજાઓને કહેલું કે આ માણસ આ વખતે મને કાળી ટીલી અપાવવાનો લાગે છે. અને એક વખત પેરા ટાઈફોઈડ ! આથી હું રોજ ઑફિસે જાઉં ત્યારે મને વિચાર આવે કે સાંજે હું શું સાંભળીશ ?

એ ઑફિસમાં જુવાનીઆઓ, બી. એ., બી. એ. એલ એલ. બી., બી. એસ. સી., એમ. એ., વગેરે કોલેજોમાંથી તરતના નીકળેલાની બહુમતી હતી. જાણીતા કવિ લલિતના ભાઈ જીવાભાઈ પણ ત્યાં હતા. હું ત્યાં એકાદ વર્ષ વધારે રહ્યો હોત તો ત્યાંથી ઇન્કમટૅક્સ ખાતામાં હું સહેલાઇથી જઈ શક્યો હોત અને આજે છસો–સાતસો રૂપિયા કમાતા અમલદાર તરીકે દુનિયામાં ડાહ્યો ગણાતો હોત.

ત્યાં અમારા ઉપરીમાં એક સુપરિન્ટેન્ડન્ટ હતો. તે અમને સારી રીતે પજવતો અને અમે પણ એને ઠીક ઠીક હેરાન કરતા. એક વખત એવું બન્યું કે એણે એક ધારો કાઢચો કે જે પણ માણસ માંદગીને લીધે ગેરહાજર રહે તેણે દાક્તરનું સર્ટીફિકેટ લાવવું. અમે ખાનગી મસલત ચલાવી. આ ધારો રદ કરવા અમુક પગલાં લેવાનું ઠરાવ્યું. સ્વયંસેવક તરીકે હું મેદાને પડચો. આપણે ત્રણ દિવસની ગાબડી મારી. ચોથે દિવસે ઑફિસે ગયો એટલે પેલાએ પૂછ્યું કે શું થયું હતું ? મેં મારો લખેલો કાગળ બતાવ્યો. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે મને સખત પેટમાં દુઃખતું હતું. પેલાએ કહ્યું કે એ નહિ ચાલે; દાક્તરનું સર્ટીફિકેટ જોઇશે. મેં બીજે દિવસે મારા દાક્તરનું સર્ટી-ફિકેટ હાજર કર્યું. પેલા ભાઈએ પાછું કહ્યું કે એ નહિ ચાલે–ભાયખલાના સિવિલ સરજનનું જોઈએ. મેં જવાબ દીધોઃ “અચ્છા. એનું લઈ આવું !”

એ સરજનના એક મિત્ર દ્વારા મેં એના ઉપર ચિઠ્ઠી લીધી અને એને મેં બધી સમજણ પાડી. પેલો સરજન વૃદ્ધ પણ હાસ્યરસને

પીછાણનારો હશે એટલે એણે કહ્યું કે હું બધું સમાલી લઈશ. ઑફિસ-માંથી બેત્રણ દિવસ હું વહેલો ગયો પણ સરજન મળ્યો નહિ એમ કરીને હું પાછો આવ્યો. આમ કરતાં કરતાં મને પેટમાં દુખવા આવ્યું હતું એમ મેં કહ્યું હતું તે દિવસ વીતી ગયાંને આઠ દિવસ થયા ત્યારે હું પેલા સરજનને મળ્યો. સરજને મને કહ્યું કે હું તારા ડિરેક્ટર ઉપર નોટ લખી મોકલીશ. બીજે દિવસે હુ ઑફિસે ગયો ત્યારે તરત સુપરિન્ટેન્ડન્ટે પૂછ્યું: "કેમ લાવ્યા સર્ટીફિકેટ ?" મેં જરા ઢીલા થઇને જવાબ આપ્યો કે "સરજને મને આપવાની ના કહી. એ તો કાંઈ બારોબાર ડિરેક્ટર ઉપર કાગળ લખવાનું કહેતો હતો." આ સાંભળીને પેલો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ ખુશ થઈ ગયો અને બોલ્યો: 'હવે જ સમજાશે કે આ સરકારી નોકરી છે, એમાં સૂરતી સહેલાણીપણું નહિ ચાલે."

બીજે દિવસે સરજનનો કાગળ ડિરેક્ટરને મળ્યો જેમાં દાક્તરે લખેલું કે આવા મૂર્ખાઈભર્યા ધારા રાખવાથી ડીપાર્ટમેન્ટની આબરૂ ઘટે છે. માણસના પેટમાં દુઃખે તે પછી આઠ દિવસે મારી પાસે તપાસાવા આવે એ કેવું બેહૂદું છે!

આ કાગળ વાંચીને ડિરેક્ટરે મને બોલાવ્યો. મેં બધી વાત કહી અને સાથે એમ પણ કહ્યું કે માત્ર અમને પજવવા આવા આવા ધારા સુપરિન્ટેન્ડન્ટ શોધી કાઢે છે. ડિરેક્ટરે તેને સારો જેવો દમ આપ્યો અને એ ધારો નીકળી ગયો.

ત્યાંથી નીકળીને એકાદ નોકરીમાં ત્રણ માસ ગાળ્યા અને પછી સર વિઠ્ઠલદાસને ત્યાં એમની એક કંપનીમાં—એગ્રિકલ્ચરલ ઇમ્પ્લીમેંટસ્ કંપનીમાં હું હેડ ક્લાર્ક તરીકે જોડાયો અને ત્યાં આશરે સાત વર્ષ રહ્યો. આને વહેમ કહો કે મનની નિર્બળતા કહો પણ સારે ઠેકાણે નોકરી કરવાનું મળે એ પણ અહોભાગ્ય ગણવાં જોઇએ. જેટલો સમય હું ત્યાં રહ્યો તેટલો સમય મેં શાંતિ અને આનંદમાં ગાળ્યો.

સર વિઠ્ઠલદાસ જૂના જમાનાના થોડા ઉચ્ચ પ્રકારના શેઠીઆ થઇ ગયા તેના પ્રતિનિધિરૂપ હતા. હવે એ પ્રકારના શેઠીઆ શોધ્યા જડે એમ નથી. ક્રિયા–પ્રક્રિયાના સિદ્ધાંતાનુસાર આપણે કહી શકીએ કે એવા શેઠીઆ ઉત્પન્ન થતા બંધ થયા એટલે સામ્યવાદ શરૂ થયો; અથવા તો એમ પણ કહેવાય કે સામ્યવાદનો આરંભ થયો એટલે આવા શેઠીઆઓ અદશ્ય થયા. સર વિઠ્ઠલદાસને ત્યાં પાંચ પાંચ મિલ અને બીજાં પંદર જુદાં જુદાં ખાતાં પણ એ બધાં ખાતાંના કલાર્કો તો શું પણ દરેક હમાલને પણ સર વિઠ્ઠલદાસ નામથી ઓળખે, ઑફિસમાં ગમે ત્યારે ગમે તે કલાર્ક કે હમાલ હડફેટે ચડે તો સર સાહેબ એની સાથે વાત કર્યા વગર નહિ રહે. ઑફિસમાંથી ઘેર જવા નીકળે ત્યારે ઑફિસનું કોઈ પણ માણસ મોટરકાર આગળ હાજર હોય તો તેને એમાં બેસી જવાનું કહે. પરિણામે, એવે સમયે કોઇ હાજર રહેતું જ નહિ.

પૂનામાં 'પર્ણકુટિ' તો પછી બંધાયું પણ તે પહેલાં સર વિઠ્ઠલ-દાસે ' મંગળદાસ હાઉસ ' નામનું ભાડાનું મકાન ત્યાં રાખ્યું હતું. પોતાની ઑફિસના માણસોને હવાફેરની જરૂર હોય તો જઈ શકે એ આશયથી સર સાહેબે ' મંગળદાસ હાઉસ 'ની વાડીમાં, પોતાને ખરચે બેત્રણ ગાળા ડબલ રૂમના બંધાવેલા. અને જે જાય તેને ગાડીઘોડા વાપરવાની છૂટ. જે વેળા એ ' પર્ણકુટિ ' બંધાતું હતું તે વેળા હું ત્રણચાર વેળા એમની સાથે પૂને ગયો હતો. પહેલી વખત ગયો ત્યારે રાતના અગીઆર વાગ્યે સર સાહેબ મારી રૂમમાં આવી પહોંચ્યા. હું એકદમ બેઠો થઈ ગયો. તેમણે કહ્યું; ' હું દિલગીર છું. મારે કશું કામ નથી, મારે તો જોવું હતું કે તમને નોકરોએ મચ્છરદાની આપી છે કે નહિ; કારણ કે અહીંના મચ્છર તો મેલેરિયલ છે ! '

એક વાર તેઓ પોતે સિમલા જવાના હતા અને મહેતાજી, ભટ અને નોકરોને અગાઉથી મોકલવાના હતા. મહેતાજી એ પ્રમાણે ત્રણ

થર્ડ ક્લાસની ટિકિટ લઈને સરસાહેબ પાસે ગયો. ત્રણે ટિકિટો થર્ડની જોઈને સરસાહેબ બોલી ઊઠચાઃ " અલ્યા, તેં આ શું કર્યું" ? આવી લાંબી મુસાફરી અને તે તું થર્ડમાં કરશે ? તું મારી માવજત કરવા આવે છે, મારી પાસે માવજત કરાવવા આવતો નથી. જા, આ બદલાવીને સેકંડની લઈ આવ. અને જો ગરમ કપડાં નહિ હોય તો પૈસા લઈ લે અને ઓવરકોટ, ગરમ ડગલો અને બે ગરમ ગંજીફ્રાક લઇ આવ અને ભટ તથા નોકરને પણ ઘટતાં ગરમ કપડાં અપાવી દે." આવા શેઠીઆઓ ગયા. સાપ ગયા તો ગયા પણ લીસોટા પણ હવે તો નથી રહ્યા.

પૂનાની આ ત્રણ ચાર ટ્રિપમાં એક વેળા બનેલો પ્રસંગ હજી હું ભૂલ્યો નથી. એક વેળા લેડી વિઠ્ઠલદાસની પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી એક યુવાન અંગ્રેજ યુવતી પણ ત્યાં હતી. મારા રૂમની પાસેના રૂમમાં એનો મુકામ હતો. હું સમીસાંજે ત્યાં પહોંચ્યો ને સૂવા ગયો ત્યાં સુધી મેં યુવતીને જોયેલી નહિ કારણ કે તે બહાર ગઈ હતી. તે આવી ત્યારે એને ખબર પડી કે એની રૂમની પાસેની રૂમમાં કોઈ આવ્યું છે. એણે બારણામાંથી જોયું અને મને હારપર મેગેઝિન વાંચતાં દીઠો. અમે એકેકની સાથે ઓળખાણ જાતે જ કરી લીધી કારણ કે કોઇ ત્રીજું હાજર ન હતું. કોણ જાણે શાથી, અમે એકેકને લાંબા સમયથી ઓળખતાં હોઇએ તેમ ખૂબ ગપ્પાં માર્યાં. આખરે 'ગુડ નાઈટ' કરતી વેળા પેલી યુવતીએ બારણું દેવા માંડયું ત્યારે અમને બંનેને ખબર પડી કે વચલું બારણું બંધ જ નહોતું થતું ! થોડી વાર તો અમને મૂંઝવણ થઈ પણ પછી પેલી યુવતી હસી પડી અને એણે મને હસતાં હસતાં કહ્યું કે 'તમને વાંધો નહિ હોય એવી મને આશા છે !' બારણાં આગળ ઊભાં ઊભાં ફરીથી અમે થોડી વાર ગપ્પાં માર્યાં અને પછી 'ગુડ નાઈટ' કરી દીધી. બે ત્રણ દિવસ રહીને હું પાછો મુંબઇ ચાલ્યો આવ્યો. મેં ફરીથી તે યુવતીને જોઇ નથી અને તેનું નામ પણ મને હવે યાદ નથી. અત્યારે આ લખાણ લખતી

વખતે મને 'જોહ્ન ક્રિસ્ટોફર'માંનો આવો એક પ્રસંગ-રોલાંની અદ્ભુત કલમથી ચીતરાયેલો-સ્મરણમાં આવે છે.

સર વિઠ્ઠલદાસ અકાળે મૃત્યુ પામ્યા. હું જે કંપનીનો હેડ કલાર્ક હતો તે કંપની ફડચામાં ગઈ અને હું બેકાર થઈ ગયો. ૧૯૨૦-૨૧માં સિંધિયાના જનરલ મેનેજર મનસુખલાલ માસ્તરે મને બેત્રણ વાર કહેલું કે "અલ્યા, સિંધિયામાં આવી જાને." પણ મને સર સાહેબની નોકરી છોડવી ગમેલી નહિ. ૧૯૨૫માં હું એમની પાસે ગયો અને એમણે મને રાખી લીધો. મનસુખલાલ માસ્તર, તેમનાં પત્ની તારાબહેન અને તેમનાં અન્ય કુટુંબીજનો જોડે મને ઘણાં વર્ષોનો પરિચય હતો. તે પ્રમાણે સિંધિયાના મેનેજર સન્મુખલાલ પંડ્યા, તેમનાં પત્ની મંજુબહેન, ભાઇ પરમસુખલાલ અને પુત્રી મંજરી પંડ્યાને પણ હું લાંબા કાલથી ઓળખતો હતો. આજે ૧૯૪૪માં હું સિંધિયામાંથી માંદગીને લઈને નિવૃત્ત થયો છું.

આ નોકરી દરમ્યાન, ૧૯૨૬માં સિંધિયાના એક અમલદાર સારાભાઈ નેમચંદ હાજી વડી ધારાસભા માટે ઇલાકાના દક્ષિણ વિભાગ તરફથી ઊભા થયા હતા અને તેમાં હરીફ તરીકે પૂનાના કેળકર પણ હતા. હાજી તરફથી કામ કરવા માટે ઘણા જણ પૂને ગયા હતા એમાં હું પણ હતો અને મને હાજી સ્નેહથી જી. ઓ. સી. તરીકે ઓળખાવતા. અમે એ ચુંટણીની હરીફાઈ ખૂબ તીવ્રતાથી ઉપાડી હતી અને પરિણામે હાજીને વિજય પણ મળ્યો હતો. ચુંટણીને દિવસે કેળકરે હસતાં હસતાં હાજીને કહ્યું: "હું આટલાં વર્ષથી આવી ચુંટણીમાં ઊભો રહું છું પણ મેં અત્યાર સુધી પૂનામાં આવાં વિધાનવાળી-લગભગ અમેરિકન વિધાનવાળી-ચુંટણી અનુભવી ન હતી. તમારા પક્ષમાં એવું કયું ભેજું છે કે જેણે આ બધું ઉપાડયું છે?"

હાજીએ મને ઓળખાવ્યો: "આ મારો જી. ઓ. સી., ધનસુખલાલ મહેતા."

કેળકર થોડી વાર મારી સામે જોઇ રહ્યા અને પછી બોલ્યાઃ "આમનો ચહેરો મને પરિચિત લાગે છે."

મેં કહ્યું: "વાજબી છે, હું જયસુખલાલ મહેતાનો નાનો ભાઈ થાઉં."

કેળકરે કહ્યું: "હાંઆં, ત્યારે એમ કહોને. મોરનાં ઇંડાં કાંઈ ચીતરવાં પડે?"

મને અમુક જોશીઓ એમ કહેતા કે તારા નસીબમાં એક દરિયાની મુસાફરી છે; બીજા જોશીઓ ના પાડતા. સિંધિયાએ એ મૂંઝવણમાંથી મને છોડવ્યો, કારણ કે હમેશ માટે મુંબઈની બહાર જવાની તો મેં ના પાડી દીધી હતી પણ એક વાર ત્રણેક માસ માટે કરાંચી જવાનું મારે આવ્યું અને હું કંપનીની સ્ટીમરમાં કરાંચી જવા માટે ૧૯૩૪ના ફેબ્રુઆરીમાં ઊપડયો. હીંચકાથી મને ફેર ચઢતા. હાલતો પાટલો હોય તો હું બેસી શકું નહિ. વાહનોમાં ઊંધે મોંએ મારાથી બેસાય નહિ. આવી પ્રકૃતિવાળા માણસથી સમુદ્ર-ગમન થાય? પણ મને અનુભવ હતો માત્ર સઢનાં નાનાં વહાણોમાં સૂરતથી હજીરા જવાનો અને લોંચમાં મોલથી એલીફંટાની ગુફા સુધી જવાનો, એટલે સ્ટીમર ઉપર શું થાય તેની ખબર ન હતી. સ્ટીમર ઉપર હું ગયો અને મારી કેબિનમાં મેં મારો સામાન ગોઠવ્યો. જ્યાં સુધી સ્ટીમર મુંબઈના બારામાં રહી ત્યાં સુધી તો હું કોઈ 'ઓલ્ડ સી ડોગ' હોઉં એ પ્રમાણે તુતક ઉપર ફરતો ફરતો કપ્તાન સાથે ગપ્પાં મારતો હતો, પણ બારું છોડયું અને મારું માથું ચડયું. મને ભયંકર ફેર ચડવા લાગ્યા. મારાથી માત્ર બંકમાં સીધા સૂઇ રહેવાય, એ સિવાય કાંઇ જ થઈ શકે નહિ.

પાશ્ચાત્ય વાર્તાસાહિત્યના સમુદ્ર અને તેના વિશાળ પટ ઉપર મુસાફરી કરનાર સ્ત્રીપુરુષોનાં ચારિત્ર આલેખનાર સમર્થ સાહિત્ય સ્વામીઓને મેં યાદ કર્યા. ડાઈનિંગ સલૂનમાં જમતાં જમતાં, ડૅન્સિંગ હોલમાં નૃત્ય કરતાં, તુતક ઉપર ફરતાં સ્ત્રીપુરુષો વચ્ચે ઉપસ્થિત

થતા પ્રેમપ્રસંગો સ્મરણમાં લાવવા મેં યત્ન કર્યો. હિંદી વહાણવટાના સળગતા પ્રશ્નને લઇને દરેક હિંદીએ સમુદ્રગમન માટેનું માનસ કેળવવાનું રહ્યું એ પણ મેં યાદ કરવાના પ્રયાસ કરી જોયા પણ બધું વૃથા. જરા પાસું બદલવા જાઉં અને તીવ્ર વેદના થઈ આવે. મારાં શરીરની તમામ નસો તૂટું તૂટું થઇ રહી છે એવી મને ભ્રાંતિ થઇ. કપ્તાન દિવસમાં ત્રણેક વેળા આવીને મારી દયાજનક સ્થિતિ જોઇને હસે તેથી મારા દુઃખમાં વધારો થતો ગયો. સાજાં સારાં શરીરે ખાવામાં માત્ર મોસંબીનો રસ અને ટમેટાના કકડા! મારી પ્રિય સિગરેટનો તો વિચાર પણ થઇ શકે નહિ. સ્ટીમર તોફાનમાં ઝોલાં ખાતી હોય અને કોઈ કદાવર અને ખૂબસૂરત આદમી આયના સામે ઊભો રહીને હજામત કરતો હોય અને સાથે સીસોટીમાં ગાયન ગાતો હોય એ વાં ચિત્રો મેં જાહેર ખબરોમાં પુષ્કળ જોયેલાં, પણ એ જાહેર ખબરનું જગત કેવળ અસત્ય હોવું જોઈએ એની મને મારી સ્થિતિ જોઇને ખાતરી થઈ.

ચાર દિવસે હું કરાંચી પહોંચ્યો ત્યારે ચાર દિવસની હજામત વગરના જ મારે ઊતરવું પડયું હતું. છેલ્લાં છેલ્લાં તો મને આ જીવન કરતાં મૃત્યુ વધારે સારું લાગ્યું. હું સમુદ્રમાં કૂદી પડું તો વધારેમાં વધારે પંદર–વીસ મિનિટ દુઃખ ભોગવવાનું અને આ તો કલાકોના કલાક અને દિવસોના દિવસ!

તે વેળા મને એમ પણ જણાયું કે સમુદ્રગમનની સામે કાયદા ઘડનાર આપણા ઋષિમુનિ જરૂર આ બાબતમાં અનુભવી હશે અને પોતે જે ભયાનક યાતના સહન કરી તેમાંથી ભવિષ્યની પ્રજાને છોડાવવાના શુભ આશયથી જ એ સમુદ્રગમનનો તેમણે વિરોધ કર્યો હશે. પણ આદિ તેનો અંત પણ હોય જ. કરાંચીનું બંદર આવ્યું. હું નીચે ઊતર્યો ઊતર્યા પછી લગભગ આઠ કલાક મને જગત ફરતું લાગ્યું અને માત્ર હું સ્થિર છું એવો ભાસ થયો. અમુક જોશીઓ કહેતા તે સમુદ્રયાત્રા પણ મને મળી ગઈ એટલે

ભવિષ્યમાં મારે યૂરોપ અને અમેરિકાની યાત્રા બાકી છે, કોઈ વેળા હું પણ ' લ પારિ'ના ' ફોલી બરઝેર 'ના થીયેટરમાં કોઇ ફ્રેંચ યુવતી જોડે બેઠો હોઈશ કે નીસના કાફેમાં :મદિરાપાન કરતો હોઇશ કે અમેરિકાના મેનહૅટન આઈલેંડઝમાં આ દુનિયામાં રહીને પણ સ્વર્ગનો અનુભવ લેતો હોઇશ એવાં મીઠાં સપનાં છોડી દેવાં પડયાં !

કરાંચીમાં ડોલરરાય માંકડ, ઈન્દુલાલ ગાંધી વગેરે સાહિત્યકોનો પરિચય થયો. હું અનેક વેળા એમનાં ' ઊર્મિ ' ના કાર્યાલયમાં જતો અને વાર્તાલાપનો લાભ મેળવતો. ત્યાંના સિંધિયાના બ્રોકર જસરાજ-ભાઈ અને તેમના પુત્ર મીઠુભાઈની સાથે પણ મીઠો સંબંધ બંધાયો હતો. જસરાજભાઈના ના કહેવા છતાં હું ઊંટ પર બેઠો, તેના આંચકાથી મને પેટમાં દુ:ખાવો શરૂ થયેલો તે હજી પણ–દસ વર્ષ પછી પણ કોઇ કોઈ વાર થઈ આવે છે.

વર્ષોના મારા સ્નેહી ઇન્દ્રવિજય દેસાઈ (ઇન્દુભાઈ) અને તેમનાં પત્ની દેવયાની દેસાઈ (દેવીબહેન) કરાંચીમાં હતાં, એટલે હું તેમને ત્યાં રહેલો. એ બે જાણે કમ હોય તેમ તેમણે મને બીજાં પતિ-પત્નીનો પરિચય કરાવી આપ્યો: દલપતરામ જોશી અને તેમનાં પત્ની ભાગીરથી જોશી. આ ચારે જણે મળીને મને કરાંચીમાં જરા અગવડ તો ન પડવા દીધી પણ મને લગભગ લાડ લડાવીને ફટવી મૂકયો.

આ ચાર અને હું એમ પાંચ મળીને કલાકોના કલાક વાર્તાલાપ કરતાં. રાતના પણ છેલ્લાં છેલ્લાં તો બાર બાર વાગ્યા સુધી અમે ગપ્પાં મારતાં. રોજ સાંજે કિલફ્ટન ઉપર પણ અમે સાથે જ જતાં. કરાંચીના એ ત્રણેક માસ અને આ બે પતિપત્નીનાં જોડાં મને સર્વદા યાદ રહેશે. હું મુંબઈ પાછો આવ્યો. થોડી મુદત પછી ઇન્દુભાઇ પણ અહીં આવ્યા અને સ્વતંત્ર ધંધામાં પડયા. દેવીબહેન અનેક જંજાળોને વશ કરીને પણ બી. એ. થયાં. વારંવાર જેલમાં જવાની એમને ટેવ પડી. એમ આ પતિ–પત્ની મને વારંવાર મળતાં બંધ થયાં. દલપતરામ કરાંચીથી ભાવનગર અને ત્યાંથી મુંબઈ આવ્યા

અને મોડર્ન સ્કૂલમાં વાઈસ પ્રિન્સપાલ તરીકે રહ્યા. તારાબાગના એમના બ્લોકમાં દલપતરામ, ભાગીરથી બહેન, ઈન્દુભાઈ, દેવીબહેન અને હું એમ મળીને કરાંચીનું વાતાવરણ ઊભું કરવાનો અફળ પ્રયાસ કરવા લાગ્યાં. પણ એમ ગયેલા દિવસો કાંઇ થોડા પાછા આવે છે? અને તે ય પાછા સુખ અને આનંદના! તો પણ જ્યાં સુધી દલપતરામ મુંબઈ રહ્યા ત્યાં સુધી અમે એ પ્રયાસ છોડયો નહિ. આખરે દલપતરામ એ પ્રયાસથી કંટાળીને કહો કે પછી ગમે તે કારણને લઇને કહો ભાવનગર ડિરેકટર ઓફ પબ્લિક ઈન્સ્ટ્રકશન્સ તરીકે ગયા. દલપતરામ અને ભાગીરથી બહેન એ પ્રસંગે મને મળવા આવ્યાં હતાં. તે પ્રસંગ હજી મને બરાબર સાંભરે છે; કારણ કે તે વખતે હું ગંભીર મંદવાડમાંથી તરતનો જ ઊભો થયેલો અને પથારીમાં માંડ માંડ બેસી શકતો. અમને ત્રણેને તે સમયે હૃદયમાં એમ હતું કે ભવિષ્યમાં પુનઃ મળાશે નહિ. પણ સુભાગ્યે એ તર્ક ખોટો પડયો અને હમણાં જ એ પતિ–પત્ની મુંબઈ ફરવા આવેલાં ત્યારે અમે મળેલાં. પણ હવે મળવાનું તે આવું જ. કલાકોના કલાકો નિર્ભેળ ગપ્પાં મારવાને નહિ!

આ જ પ્રમાણે મારા નાના ભાઇ માધવલાલ અને નાના ભાઈ જેવા ચન્દ્રપ્રસાદ સાથે પણ હું લાંબો સમય અત્યંત સ્નેહથી રહેલો અને હવે તે બે ભાઈઓ પણ પરદેશ વેઠતા થઇ ગયા છે. ઉજાણીઓમાં, જુહુ, ચોપાટી, ડુમસ કે હજીરાના દરિયે નાહવા જવામાં, ફરવા જવામાં, અને કાંઈ નહિ તો ઘરને ઓટલે બેસીને અમે જે આનંદ લૂંટયો છે તે અવર્ણનીય છે. પણ સમય અને સંજોગ બદલાતાં સ્નેહીઓ છૂટાં પડતાં જાય છે. જેમ જેમ વય વધતું જાય છે તેમ તેમ મિત્રો અને સ્નેહીઓની સંખ્યા ઓછી થતી જાય છે અને જ્યારે એ બધાંની ગેરહાજરી વધુ સાલતી જણાય ત્યારે જ તેઓની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન ઓછી થતી જાય એ પણ એક વિધિનું વૈચિત્ર્ય છે, પણ તેનો ઉપાય શો? જેટલાં સ્નેહીઓ હોય તેટલાંને સાચવી રાખવાના યત્ન કરવા એ સિવાય અન્ય માર્ગ કયો!

ગરમ પણ થઈ જઈએ અને એ પ્રશ્નો અધૂરા રાખીને સભા બરખાસ્ત પણ થઈ જાય. ભત્રીજાના વિવાહ વખતની જ વાત કહું. અમે વાત કરેલી અને નિર્ણય પણ કરેલો પણ મોટાભાઈ એ બધું ભૂલી ગયેલા. જે દિવસે વિવાહ કરવાનું નક્કી કરેલું તે દિવસે ભાઈ સવારે ફરીને મોડા આવ્યા. અમે એમને કહ્યું: "આજે અત્યારે તો આપણે વિવાહ કરવા જવાનું હતું અને તમે મોડા કેમ આવ્યા?"

એમણે તરત ગુસ્સે થઈ જઇને કહ્યું કે 'તમે લોકો મને જરા પણ વાત કરતા નથી અને ગમે તે નક્કી કરી નાખો છો; પછી આવા ગોટાળા થાય છે!"

અમે કહ્યું: "અમે તમને કહેલું અને ગોટાળા કશા થયા જ નથી, જરા મોડું થયું છે." ભાઈને આ વાત ગળે નહિ ઊતરી. એમણે તો એમ જ કહ્યું કે "પણ હું ફરવા પણ જઈ આવ્યો. હવે પાછો બહાર કેમ જાઉં?" અમે એમને સમજાવ્યા કે આવાં મુહૂર્ત કાંઇ પાછાં લેવાય નહિ અને આજે જ, અત્યારે જ, આપણે જવું જોઈએ ત્યારે એ તૈયાર થઈ ગયા!

મારી બાબતમાં અમારામાંથી કોઇકે અમારા કાકાને આ વિશે કહેલું એટલે તેમણે એક સારી કન્યા શોધી કાઢી, જન્માક્ષર મેળવ્યા અને નક્કી પણ કરી નાખ્યું. આ બધું થયા પછી અમારી પાર્લામેંટમાં એની ચર્ચા ચાલી અને તેમાં આ ઠરાવ ઊડી ગયો.

તે દરમ્યાન મારાં વચલાં બહેને એક બીજી જોડે નક્કી કરેલું. તે ઠરાવ ઉપર મત લેવાતાં તે પણ ખલાસ!

મારાં ભાભી અને મોટાંબહેને મળીને એક ત્રીજી છોકરી સાથે ચોકઠું ગોઠવેલું તે મોટાભાઇએ તોડી નાખ્યું અને પોતે એક ચોથી સાથે ગોઠવણ કરી નાખી.

પણ આ ચોથી સામે પણ એટલી જ બહુમતી પડી એટલે ચારે ચાર કન્યા ગઈ અને હું હતો એવો ને એવો રહ્યો.

પારલામેંટને આ ગંભીર વસ્તુસ્થિતિની જાણ થતાં પહેલાં તો ખૂબ આનંદ થયો અને દરેકે બીજાં બધાં કેટલાં ઓછી વ્યવહારુ બુદ્ધિનાં છે એ પુરવાર કરવાનો યત્ન કર્યો. પણ આખરે એવો નિર્ણય થયો કે મારે પોતે જ હવે રણે ચડવું અને આ બાબતમાં નિવેડો લાવવો. મારા માર્ગમાં મુશ્કેલીઓ ઓછી ન હતી. એક તો આ ચાર કન્યાઓ બાજુએ મૂકવાની જ હતી. કારણ કે તો તો હું એક પક્ષને રાજી કરું અને બીજા અનેક પક્ષોને નારાજ કરું. બીજું; છ સાત વર્ષોથી હું ન્યાતથી દૂર થઈ ગયો હતો એટલે કઇ છોકરીને માટે યત્ન કરવો એની મને કશી સમજણ નહોતી. સુભાગ્યે તે વખતે અમારા જૂના દોસ્ત ચન્દ્રવદન ખાનસાહેબ અમારે ત્યાં રહેતા હતા અને ઘરમાંથી બીજાં બધાં અમદાવાદ ગયાં હતાં. મેં બધો ભાર ચન્દ્રવદનને માથે નાખી દીધો અને એમણે બધાંનાં નામો ગણાવતાં સરલાનું નામ પસંદ કર્યું.

સરલાનું ખરું નામ સુવિલા હતું. એના બાપ ચંપકલાલ મુનશી મારા પિતાના મિત્ર થાય અને સંગીતના જલસાઓમાં એ સૌ ભેગા મળે. ચન્દ્રવદને ચંપકલાલને પત્ર લખીને બધું ઠેરવ્યું અને પછી અમે બધાં સૂરત ગયાં. સૂરતમાં વિવાહ થયા ત્યારે મેં વર્ષો પછી સરલાને જોઇ. બીજે વર્ષે લગ્ન થયાં. લગ્ન વેળા ચન્દ્રવદન ખાનસાહેબ, કુંજવિહારી ધ્રુ, શાંતિલાલ શાહ, દા. કાંતિલાલ શાહ. કરણલાલભાઇ, કાંતિલાલભાઈ, વગેરે મહેમાનોથી ભરેલાં ઘરમાં અમે સારી પેઠે સૂરતી મશ્કરી ઠઠ્ઠા અને તોફાનોથી લગભગ એક માસ આનંદ માણેલો.

અતિશય સુકુમાર બાંધાની, ઘણી ગૌરવર્ણી, ઠીંગણી સરલા આ જગતમાં રહેવાને બદલે સરસ્વતીચન્દ્ર અને કુમુદના જગતમાં રહેતી હતી. સાહિત્યનું જગત એને વાસ્તવદર્શી જણાતું હતું. વિદ્યા પ્રત્યેની એની અભિરુચિ જોતાં, જો એ જરા મોડી જન્મી હોત તો ઉચ્ચ અંગ્રેજી કેળવણી એણે જરૂર લીધી હોત. માનવજાતની

ખરાબ ટેવો અને દુર્ગુણોથી એ સાવ અજ્ઞાત હતી, એટલે એના અલ્પ જીવનમાં જ્યારે એના માર્ગમાં આ ખરાબ ટેવ અને દુર્ગુણ-રૂપી કંટક એને નડ્યા ત્યારે એનું હૈયું સંકોચાઈ ગયું. તે સમયે મારી તબિયત પણ નબળી અને એની પણ એવી એટલે પેલી કહેતી પ્રમાણે એક જ ઘર બગડ્યું હતું. વાંચનનાં રસિયાં બંને એટલે વાંચતાં વાંચતાં રાતના દોઢ-બે તો ઘણી વાર વાગી જતા અને પછીથી બંનેનું માથું ચડતું! વાચવાનો કાર્યક્રમ નહિ હોય તો મને લખવા બેસાડીને એ પોતે કાંઈક વાંચવાનું લેતી.

સરલા કાજળી જોવામાં, 'મીડિયમ' તરીકે બહુ સારી હતી અને સૂરતમાં પણ ઘણા લોકો એની આ શક્તિનો લાભ લઈ ગયાં હતાં. કોઈ વસ્તુ ખોવાણી હોય, કોઈ મનુષ્ય ક્યાંક ચાલ્યું ગયું હોય તો તે વેળા માણસો એની પાસે આવીને કાજળી જોવડાવતા. અમે પણ એને ઘણીવાર પૂછતા, આને લઇને એણે પોતાનો મૃત્યુદિન જોઈ રાખેલો, એટલું જ નહિ પણ પોતાના મૃત્યુ પછી હું કઈ યુવતી જોડે લગ્ન કરીશ તે પણ એ જાણતી હતી અને એણે ચન્દ્રપ્રસાદ દીવાનજીને આગળથી કહી રાખેલું.

એક વખત એવું બનેલું કે સરલા સૂરતમાં ઘણી ગંભીર માંદી અને મુંબઈમાં મને 'ડબલ ન્યુમોનિયા' થયેલો. અમે બંને સાજાં થયાં અને મળ્યાં ત્યારે મેં એ વિશે આનંદ વ્યક્ત કર્યો ત્યારે એણે ગંભીર વદને કહેલું કે "આપણે બંને આ વેળા જ ઉકલી ગયાં હોત તો ખોટું ન હતું. મારું તો જાણે સમજ્યા–મારે લાંબો સમય કાઢવો નથી પણ તમને નાહક દુઃખ વેઠવાનાં છે!" આ સાંભળીને હું બહુ વ્યગ્ર થઈ ગયો એટલે સરલાએ વાત બદલી નાખી અને પોતે તો મશ્કરીમાં બોલેલી એમ કહી નાખ્યું.

અતિશય નાજુક તબિયત, આટલું કુમળું માનસ અને ઘણી સુંવાળી પ્રકૃતિવાળું મનુષ્ય આ નિષ્ઠુર જગતમાં ક્યાં સુધી નભે?

પોતે પોતાનું મોત જાણતી છતાં આ ઓગણીશ–વીશ વર્ષની યુવતીએ તેનો ડર કે ચિંતા કદી બતાવ્યાં ન હતાં. પહેલા ગંભીર મંદવાડમાંથી તો તે બચી ગઈ હતી. તે વેળા જન્મેલ પુત્ર (સરોજકુમાર) આઠ–નવ 'માસનો થઈ મરણ પામ્યો. બીજી વેળા શરદપૂર્ણિમાને દિવસે, લેમિંગ્ટન રોડ, મુંબઈની એક હૉસ્પિટલમાં પૂર્ણિમાનો જન્મ થયો. છઠ્ઠે દિવસે માને તાવ ચડ્યો. માંદગી ગંભીર થઈ ગઈ. સરલાએ સાંતાક્રુઝ જવાની ઇચ્છા દેખાડી. અમે એને સાંતાક્રુઝ હસનાબાદ લેઈનમાં લઈ આવ્યાં. ત્યાં ત્રણેક દિવસ રહીને ભાઈબીજને દિવસે, ૧૯૧૯ના ઑક્ટોબરની તા. ૨૫ મીએ સવારે બે વાગ્યે એ મરણ પામી. "તમારો દેહ રાજાનો છે, પણ કરમ તો કઠિયારાનાં છે." એમ કહી મને ચિડવનારી, વયોવૃદ્ધ પણ જે વસ્તુના સ્મરણમાત્રથી ડરે તે મૃત્યુને ભેટતાં આનંદ માનનારી, યૌવનનું આંગણું પણ નહિ વટાવનારી, "મરતી વખતે છેલ્લે પતિનું નામ દઇને મરીશ." એવું કહેનારી, જીવન માણવા તો શું પણ જોવા પણ નહિ ઊભી રહેનારી યુવતી છેલ્લે પતિનું નામ દઇને આ જગતનો ત્યાગ કરી ગઈ.

ઘરમાં સરલાને મારા નાના ભાઈ માધવલાલ અને જયસુખલાલના સાળા ચન્દ્રપ્રસાદ જોડે બહુ બનતું. ચન્દ્રપ્રસાદ ત્રીજી અંગ્રેજી ચોપડી ભણતા ત્યારથી અમારે ત્યાં આવીને રહેલા, તે ઠેઠ કેળવણી પૂરી કરીને નોકરીમાં દાખલ થયા ત્યાં સુધી. ચન્દ્રપ્રસાદ અને માધુભાઇ એક સરખી વયના છતાં આટલાં વર્ષમાં એ ભાગ્યે જ કોઈ વાર લડેલા. જયસુખભાઈ અને તેમનું કુટુંબ ગયા મહાયુદ્ધમાં સિમલે ગયેલ અને સાંતાક્રુઝમાં હું, સરલા, માધુભાઈ અને ચન્દ્રપ્રસાદ રહેતાં તે વેળા સાંતાક્રુઝમાં ચોરોનો ઉપદ્રવ ઘણો વધી ગયો હતો અને અમારી સામે ધનસુખભાઇ મજમુદાર, ડાહ્યાભાઇ ચોખાવાળા વગેરે તો રાતના ચાર ચાર પાંચ પાંચ કુટુંબો ભેગાં કરીને સૂતા. જયસુખભાઇની ગેરહાજરીમાં વડીલ તરીકે ધનસુખભાઇએ અને ડાહ્યાભાઇએ

અમને પણ એ પ્રમાણે સૂવા બોલાવેલાં પણ એમ ચોરોથી બી જઇને અમે ઘર છોડી દેવા તૈયાર થયેલાં નહિ, અને તેમનો સામનો કરવાને માટે અમે સારી જેવી તૈયારી કરેલી. અલબત્ત, જો ખરેખર એ લોકોનો અમને ભેટો થયો હોત તો શું થાત એની અટકળ કરવી અત્યારે મુશ્કેલ છે.

રાતના ચન્દ્રપ્રસાદ, માધુભાઇ અને અમારા મિત્ર અને પડોશી કાંતિભાઇના બે ભાઇ રુદ્રપ્રસાદ અને ભૃગુરાય એ ચાર જણા પરીક્ષા માટે વાંચતા એટલે બાર વાગ્યા સુધી એમનો ચોકીપહેરો ગણાતો. બાર વાગ્યે એ લોકો મને અને સરલાને જગાડીને સૂઈ જતા. અમે બે અઢી કલાક જાગીને અમારા નોકર રણછોડ અને તેની વહુને જગાડીને સૂઈ જતાં અને એ બે જણાં પેલા ચારને સવારે પાંચ વાગ્યે જગાડીને કલાકેક સૂઇ જતાં. ચોકીની ગોઠવણ આ પ્રમાણે હતી. શસ્ત્રાસ્ત્રમાં માધુભાઇ તથા રુદ્રપ્રસાદે ક્રિકેટના સ્ટંપો લીધેલા, ચન્દ્ર-પ્રસાદે ક્રિકેટનું બેટ રાખેલું, મેં કાકાજીની મોટી કડિયાળી ડાંગ રાખેલી અને સરલાએ પાણપણીનો ડંડો રાખેલો. નોકર રણછોડ લોઢાનો સળીયો રાખતો. ભૃગુરાયે કશું નહોતું રાખ્યું એમ અમને જણાતાં અમે એમને કહ્યું પણ એમણે તો તિરસ્કારથી અમને જવાબ વાળેલો કે "તમે લોકો હથિયાર રાખતાં સમજતા જ નથી. હું તો મૂંગો મૂંગો ઠેઠ સુધી સૂઈ રહીશ અને ચોર ફંફોસતો મારી પાસે આવશે ત્યારે મારા તકિયા નીચે હું મારું કંપાસ સંતાડી રાખું છું એનાથી એની આંખો ફોડી નાખીશ!"

ચોરોની સામે થવાના અમારા નિશ્ચયમાં ગંભીરતા સાથે હાસ્યરસ પણ હતો. અમારે ત્યાં એક તીજોરી હતી જેમાં કશું ન હતું. એથી અમે રોજ રાતે એનું બારણું ખૂલ્લું મુકીને સૂતા, એવા વિચારથી કે એ બંધ હોય, મહેનત કરીને ચોરો એને ઊઘાડે અને પછી એમાં કશું નહિ જુએ તો નાસીપાસ થઇને અમારા ઉપર ખાર

કાઢે એવું બનવા ન પામે ! એક વાર અમારા પડોશી કાંતિભાઇને ત્યાં બહાર ખડખડાટ થયો અને ચોરનાં પગલાં સંભળાયાં. કાંતિ-ભાઇનાં પત્ની હસુબહેને આ વાતની ખબર કાંતિભાઇને ધીમેથી આપી. કાંતિભાઇએ મોટેથી ઘાંટો પાડીને કહ્યું કે 'આવવા દેની, એ શું લઈ જવાનો છે ? એ આવશે તો હું એને બે કપ ચાહ મૂક-વાનું કહીશ–એક એને માટે અને એક મારે માટે!' પેલાએ આ સાંભળ્યું હોય કે નહિ એ તો પ્રભુ જાણે પણ ખડખડાટ બંધ થઈ ગયો. અમારા આવા અનુભવોના વર્ણનથી ધનસુખભાઇ વગેરે અમારા ઉપર ગુસ્સે થતા અને કહેતા કે આવી બાબતમાં હસવાને સ્થાન જ નથી.

લગભગ આ જ સમયમાં સરલાને સૂરત જવાનું થયું. મારાં મોટાં બહેન તનુગવરી સાંતાક્રુઝમાં જ રહેતાં હતાં એટલે એ તથા એમનાં સાસુ ઇશ્વરીબહેન બહુ ચિડવાયાં તો યે મેં અને ચન્દ્રપ્રસાદે હાથે રાંધવાનો પ્રયોગ આરંભ્યો. ઉપપત્તિમાં અમે થોડુંઘણું જ્ઞાન આસપાસનાઓ પાસેથી મેળવ્યું. અને પછી એક દિવસ અમે કણુક બાંધવાની શરૂઆત કરી. ઘડીકમાં કણુક પાતળી થઇ જાય એટલે અમે વધારે લોટ નાખીએ. એથી કડક થાય એટલે અમે પાણી નાખીએ ! આમ કરતાં કરતાં પણ વસ્તુસ્થિતિ સુધરી નહિ એટલે કંટાળીને અમે પડોસી પારસી યુવતીને બોલાવી લાવેલા. જેણે એમની સ્ટાઈલની રોટલી બનાવીને આખરે એનો તોડ કાઢયો. રોજ નવી નવી મુશ્કેલીઓ ઊભી થતી જતી હતી અને તેનો તોડ અમે જુદાં જુદાં માણસોની મદદથી લાવતા હતા. છતાં આખર સુધી હું ખીચડી બનાવતાં શીખેલો નહિ, કારણકે મારાથી અડધી બળી જતી અને અરધીમાં પાણી રહેતું ! હું કુલકાં બનાવવામાં નિષ્ણાત બનેલો. એક વાર અમે મુઠીઆં (મેથીની ભાજીનાં) બનાવેલાં તેને ખાતી વખતે અમારે હથોડીની મદદ લેવી પડેલી. ચાર પાંચ માસ

કમાયો અને પછી ગયું તે બધું જ ! એટલે લગ્ન વેળા મારે દોઢેક હજાર રૂપિયા ઉછીના લેવા પડેલા. તે વેળાની ખરી સ્થિતિ વિશે અમારા મિત્ર કાકાભાઈને ખબર હોવાથી એમણે મને એક વાર કહેલું કે 'તારે જોઈએ તો મારી પાસેથી પૈસા લેજે.' મેં કહ્યું કે 'મને વાજબી વ્યાજે આપો તો મારે જરૂર છે.' વ્યાજે આપવા એમણે ના પાડી. મેં કહ્યું કે 'વ્યાજ વગર પૈસા લઉં તો પાછા આપવાની વૃત્તિ થાય નહિ માટે વ્યાજ લો.' એમણે ભાર મૂકીને વ્યાજ લેવાની ના પાડી એટલે પછી મેં એક બીજા માણસ પાસેથી વ્યાજે પૈસા લીધેલા. પણ મારા મિત્રમંડળમાં પ્રભુકૃપાથી આવા મિત્રો પણ છે તે જાણીને મારી છાતી ગર્વથી ફૂલેલી. પણ તે વખત સારો એટલે છાપાંઓમાં લખાણો લખી લખીને હું સારી કમાણી કરતો. જુદાં જુદાં તખલ્લુસ રાખીને અઠવાડિક લખાણો હું લખતો. 'સાંજ વર્તમાન'માં તો મેં એ પ્રમાણે લાંબા કાળ સુધી લખવાનું ચાલુ રાખેલું, આથી દેવું ઝપાટામાં ભરાઈ ગયેલું.

બીજીવારનાં લગ્ન પછી હું સાંતાક્રુઝમાં જ, પણ જયસુખભાઈથી છૂટો, પોલિસ ચોકીની સામે રહેલો. ત્યાં બે–અઢી વર્ષ રહ્યો હોઇશ તે વેળા પહેલાં શામળદાસ લક્ષ્મીદાસ ગાંધી, તેમનાં બા અને બે નાનાભાઈઓ મારાં પડોશી હતાં અને પછી તેમના બનેવી અમુભાઇ હતા. શામળદાસભાઇની સાથે તો તે વેળા બંધાયેલો સ્નેહ હજી એવો ને એવો છે; જો કે હવે પ્રતિકૂળ સંયોગોને લઈને પહેલાં જેટલું અમે એકેકને મળી શકતા નથી. તે વેળા અમુક કારણોને લઈને મેં કલમ છોડેલી. શામળદાસે પોતાની કુનેહથી તે મારી પાસે પકડાવેલી. તે પછી છોડેલી કલમ મને જ્યોતીન્દ્ર દવેએ પાછી લેવડાવેલી. શામળદાસભાઈ અને તેમના બે ભાઇ રણછોડભાઈ અને શાંતિભાઈ મને અને મારી પત્નીને ભાઈ–ભાભી ગણીને જ વર્તતા.

તે સમય અમે બહુ સુખમાં ગાળેલો, એક દિવાળી તો ખાસ

સ્મરણમાં રહી ગઇ છે. ચોરોના ત્રાસને લીધે માધુભાઇ તથા તેમનાં પત્ની સુમિત્રા રાતનાં અમારે ત્યાં આવતાં. જયસુખભાઈને ત્યાં જમીએ, ફટાકા ફોડીએ, ગપ્પાં મારીએ અને પછી અમે અમારે ત્યાં આવીએ. ત્યાં પુષ્પાવતી અને સુમિત્રા સાથિયા પૂરવા માંડે અને હું, માધુભાઈ, શામળદાસ અને તેમના ભાઈઓ આસપાસનાં બધાંઓની ઊંઘ બગાડીને ફટાકા ફોડવા માંડીએ. તે દાઢ–બે તો સહેજમાં વાગી જતા.

શામળદાસભાઇને જગ્યા નાની પડવાથી એ બીજે ગયા અને ત્યાં એમના બનેવી અમુભાઇ આવ્યા. એ પણ એટલા જ મોજી અને ઉદાર હૈયાંવાળા. તે વેળા એમને ત્યાં મોટરકાર પણ હતી. પડોશીઓ અને મિત્રો પાછળ મરી ફીટે એવા એ અમુભાઇ. ગોહરજાનના પ્રખ્યાત તબલચી ખાંસાહેબ સિદ્દિક મીંયાને તે વખતે જ મેં અને અમુભાઇએ તબલાં શીખવા રોકેલા. ખરું ખોટું તો ભલો ભગવાન જાણે પણ શામળદાસભાઇનાં બાએ અમને તબલાંની બહુ ના પાડેલી પણ અમે શેના માનીએ? થોડા વખતમાં શામળદાસ-ભાઇને ખૂબ ખોટ આવી. અમુભાઇને ત્યાં એમના બે પુત્રો મૃત્યુ પામ્યા અને પૈસા પણ ઘણા ગયા. મારે ત્યાં તો મારા જીવનસંસા-રનું તળીયું જ તૂટી ગયું—મારી પત્ની પોતાનો નવ માસનો પુત્ર ગગલ મૃત્યુ પામ્યો તેથી ગાંડી થઈ ગઈ. ત્રણે કુટુંબમાં તબલાં બંધ થઈ ગયાં.

મેં હારમોનિયમ પર હાથ અજમાવેલો. દિલરુબા ખૂબ વગા-ડેલું પણ તબલાં શીખવા જેટલી તમન્ના મેં બીજા કોઈ વાજિંત્ર પાછળ બતાવેલી નહિ. રોજના ચાર ચાર કલાક હું રિયાઝ કરતો અને એ પ્રમાણે છ માસ સુધી કામ કર્યું ત્યારે સિદ્દિકમીંયા મારા ઉપર ખુશ થઇ ગયેલા અને પાછળથી મેં જ્યારે તે છોડયાં ત્યારે એમણે એમ ધારેલું કે મેં પૈસાની તંગીને લઈને એમ કર્યું હશે

એટલે એમણે એમ કહેલું કે "એની ચિંતા ન કરીશ. હું મફત શીખવવા તૈયાર છું!"

બાળપણથી હું ગાંડપણથી બહુ બીતો અને ગાંડાને જોઇને અકળાઈ જતો. અમદાવાદમાં એક વાર મને ભાઇ કુંજવિહારી કશુ કહ્યા વિના ગાંડાની ઇસ્પિતાલમાં લઇ ગયેલા. તે વેળા ત્યાંની બૂમાબૂમ સાંભળતાં મેં જાણી લીધું અને પછી અંદર પગ મૂકવાની ના પાડેલી. ભવિષ્યમાં એ ગાંડપણનો સહવાસ પણ વર્ષો સુધી વેઠવો પડયો એ વિધિના લેખ.

મંદવાડથી અમે ગભરાઇએ તેવાં ન હતાં કારણ કે અમને એનો પરિચય હતો. અમારાં બાનો મંદવાડ બાર વર્ષનો હતો. પાંત્રીશ વર્ષ થયાં મારો મંદવાડ તો ચાલુ જ છે; પણ આ પ્રકારની માંદગી જેમાં તમારા ચક્ષુ સમીપ મનુષ્ય પોતાનું મનુષ્યત્વ ખોઈ દેતું જાય તે અનુભવવાથી આપણે નિર્બળ–બીકણ બની જઇએ છીએ. એ નિર્બળતામાં ઘણું ઘણું કર્યું, અનેક વહેમોને પોષ્યા, પ્રભુને ભૂલીને ક્ષુદ્ર માણસોને રીઝવવા મેં યત્ન કર્યો. દાક્તરો હકીમો, વૈદ્યો, હોમીઓપેથ અને જાદુ–જંતર–મંતરવાળા અનેકના ઉપાય અજમાવી જોયા, કાંઈ કાંઈ જોશીઓનાં કહેવાં સાંભળ્યાં પણ નિરર્થક. આરંભથી, ઇન્દ્રવિજય દેસાઈ અને માધુભાઈએ હાથ જોઈને મને કહેલું તે સાચું પડયું અને ૧૯૨૭માં ગાંડપણ આવેલું તે પાંચમી ઑક્ટોબર ૧૯૪૨ને દિવસે પુષ્પાવતીએ સૂરતમાં ગાંડપણમાં જ દેહ છોડયો.

જયસુખલાલભાઈ તથા કુમુદાભાભીને પુત્રીઓ નથી. સરલાની પુત્રી પૂર્ણિમાને એ જ્યારે ચાર દિવસની હતી ત્યારે જ કુમુદાભાભી એને ઇસ્પીતાલમાંથી લઈ આવ્યાં હતાં, તે આજે ત્રેવીશ વર્ષની છે. પુષ્પાવતીની પુત્રી મેના છ માસની હતી ત્યારથી મોટી કાકીને માથે આવી પડી. આજે તે સોળ વર્ષની છે.

પ્રકરણ તેરમું

મેં મારી બદલાતી નોકરીઓ અને એવા પ્રસંગો આગલા પ્રકરણોમાં ટૂંકાણમાં જણાવી દીધા છે. પણ એ બધાય કાળમાં વાચન અને લેખન તો ચાલ્યા જ કરતું. ૧૯૨૨–૨૩માં મેં છોડેલી કલમ પાછી શામળદાસે પકડાવેલી એ પણ હું લખી ગયો છું. તે વખતે શામળદાસ થોડી વાર 'હિન્દુસ્થાન'ના તંત્રી હતા અને પછીથી એમણે પોતાનું અઠવાડિક 'કર્મભૂમિ' કાઢયું હતું. "કર્મભૂમિ"ના માર્ગમાં મોટામાં મોટું વિઘ્ન એ હતું કે હજી એનો જમાનો આવ્યો નહોતો; બાકી એ અઠવાડિકમાં અજબ જેવા પ્રાણ તરવરી રહ્યા હતા. શામળદાસભાઈની તેજીલી કલમ ઉપરાંત 'એરણના તણખા' નામની લેખમાળા જયસુખલાલ લખતા અને હું એક અઠવાડિયે હાસ્યરસનો સ્કેચ લખતો તો બીજે અઠવાડિયે સાહિત્યની ચર્ચા લખતો. એ છાપું દસ વર્ષ મોડું નીકળ્યું હોત તો કાંઈ ઓર રંગ જામત.

૧૯૨૨માં 'ગુજરાત' નીકળ્યું તે પહેલાંનો યુગ હાજીમહમદ અલારખિયા શિવજીના 'વીસમી સદી'નો હતો. મારે કોણ જાણે શાથી પણ હાજીમહમદ સાથે બહુ લહેણાદેવી નહિ હોય. તંત્રીઓ જોડે સિદ્ધાંત અને લેખકોના હક્ક ખાતર લડવું એ મારે મન નવું ન હતું પણ હાજીમહમદ જોડે તો આરંભથી જ એવું થઇ ગયું. બન્યું એવું કે રણજીતરામે મારું નામ હાજીમહમદને આપ્યું. મસ્ત ફકીર, જાગીરદાર અને ઓલિયા જોશી ઉપરાંત 'મંગળની મુસાફરી'ના પારસી લેખક એમની પાસે હતા પણ એમનાથી એમની ભૂખ ભાંગી ન હતી. મેં એમને એક સ્કેચ આપ્યો. એમણે એ વાંચ્યો અને મને કહ્યું કે લેખમાંનો હાસ્યરસ જરા મોળો પડે છે માટે છેલ્લો ભાગ કાં તો હું ફરીથી લખું કાં તો એ પોતે લખે.

એ રીતે એમને બીજાના લેખોને મઠારવાની ટેવ હતી અને બીજા હાસ્યરસના લેખકોના ચાર પાંચ લેખો એમણે મારી પાસે મઠરાવેલા પણ ખરા ! પણ મેં તો એમાંથી એક પણ કરવાની ના પાડી. ચર્ચાએ જરા ગરમ સ્વરૂપ લીધું એટલે હાજી મહમદે કહી નાખ્યું કે "જ્યાંસુધી તમે મને તમારા લેખો આ પ્રમાણે મઠારવાની છૂટ નહિ આપો ત્યાં સુધી 'વીસમી સદી' તમારા લેખો નહિ છાપે." મેં જવાબ દઈ દીધો કે "ભલા માણસ, એ રીતે તમે રાખો તો ધનસુખલાલના લેખો તમને મળે જ નહિ. હા, ભલે, તમારે અમુક લેખો નાપસંદ કરીને પાછા આપવા હોય તો તે બેલાશક પાછા આપી શકો છો, પણ મારા લેખમાં હું તમને, જોડણી સિવાય, બીજું સુધારવાની સત્તા તો કોઈ કાળે નહિં આપું." બસ, તે પછી 'વીસમી સદી' અમારે ત્યાં મફત આવતું, હું મહિને બે મહિને એમને ત્યાં જઇને ગપ્પાં મારતો, એ બધી વાત ખરી પણ હાજી મહમદે લેખ માગ્યો નહિ અને મેં તે આપ્યો નહિ. છેવટે, હાજી મહમદના મૃત્યુ પહેલાં માત્ર ત્રણ માસ ઉપર એમણે નરસિંહરાવ

પાસે આ કિસ્સો રજૂ કર્યો અને મારી પાસેથી લેખો મળે એવી ગોઠવણ કરવાની ઇચ્છા બતાવી. બે વચ્ચે સમાધાન થયું અને મેં જેરોમની 'નોવેલ નોટ્સ્' નામની વાર્તા ઉપરથી 'અમારી નવલ-કથા' નામે વાર્તા લખીને એમને આપી જે વાંચીને એ ઘણા સંતોષ પામ્યા અને ચિત્રો માટે એમણે તે હસ્તલિખિત પ્રત રવિશંકર રાવ-ળને મોકલી આપી. ચિત્રો દોરાઈને આવે તે પહેલાં હાજી મહમદ મૃત્યુ પામ્યા અને 'વીસમી સદી' પણ મરણ પામ્યું. મને રવિ-ભાઈએ પ્રત પાછી મોકલી. તે વાર્તા આખરે 'ગુજરાત'માં કકડે કકડે ગોરક્ષકરનાં ચિત્રો સાથે પ્રસિદ્ધ થઈ, અને પછી મારા 'હાસ્ય-વિહાર' સંગ્રહમાં છપાઈ.

૧૯૨૨માં 'ગુજરાત' પ્રસિદ્ધ થવા માંડ્યું અને હું કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી અને વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્યના સમાગમમાં આવ્યો. કેટલાક માણસોનો ઉગ્ર સ્વભાવ બહુ જાણીતો હોય છેઃ નરસિંહરાવ, કનૈયાલાલ વકીલ, વિજયરાય વૈદ્ય વગેરેની સાથે લડ-નારાની સંખ્યા, ગણવા જઈએ તો, ઘણી મોટી થવા જાય પણ એ સંખ્યામાં હું નહોતો અને નથી એ પણ અજબ જેવું છે. જો કે કનૈયાલાલ જોડે તો હું એક વાર ક્રિકેટના મેદાનમાં લડેલો, પણ એ લડાઇએ તો અમને બેને એકેકની સમીપ આણેલા. કનૈયાલાલ સાથેનો મારો લાંબા કાળનો જૂનો સંબંધ મેં 'મીઠી નજરે'માં એમના રેખાચિત્રમાં આપેલો છે એટલે અહીં પાછું લખવાની જરૂર જોતો નથી. વિજયરાય જ્યારે 'ગુજરાત'માં હતા ત્યારે 'ગુજરાત'ની ઑફિસ કોટમાં કાળા ઘોડાનાં મકાનોની હારની પાછળના ભાગમાં હતી અને અમારી—સર વિઠ્ઠલદાસની—ઑફિસ એ આગલી હારમાં એક મકાનમાં હતી એટલે હું વિજયરાયને મળવા અઠવાડિયામાં ત્રણેક વાર જતો.

અતિશય ઠીંગણા, રોજના માંદુડિયા, સાક્ષર વિજયરાય પ્રત્યે હું તો આકર્ષાયેલો એમના હૃદયની નિખાલસતાથી, એમના જ્ઞાનથી

અને વિશાળ વાંચનથી, ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા માટે એમણે લીધેલા ભેખથી, વાર્તાલાપ કરવાની અને સાંભળવાની એમની નિપુણતાથી અને સાહિત્યમાં એમના 'હાઈ બ્રાઉ'પણાથી. એ મારા પ્રત્યે શા માટે મુગ્ધ થયા હતા અને હજી થયા છે તે વિશે કારણો આપવાં એ એમનું કામ છે, મારું નથી. એમણે એમાંનાં ઘણાં કારણો તો 'માનસી'ના એમણે ૨૦–૧૦–૧૯૪૦ને દિન પ્રસિદ્ધ કરેલ ખાસ અંકમાં જણાવી દીધેલાં છે.

આટલા લાંબા કાળમાં અમે એક વખત પણ પરસ્પરમાં ઝઘડયા નથી. એમના 'ગુજરાત'માં, એમના 'ચેતન'માં, એમના 'કૌમુદી'માં અને એમના 'માનસી'માં એમણે મારા લેખો માગેલા અને મેં તે આપેલા–'માનસી'માં તો હજી આપું છું. કેટલી વાર તો એવા લેખોની માગણી કરેલી કે જેમાં મારે ખર્ચ પણ કરવો પડયો હોય; પણ એ મને કદી સાલ્યું નથી. દર વર્ષે ટાઉનહોલમાં ભરાતાં ચિત્ર અને શિલ્પપ્રદર્શનો અને વર્ષમાં મુંબઈમાં જેટલાં કોન્સર્ટો, નાટકો વગેરે થાય તેટલાં જોઈને તે વિશે લેખ લખવાનો પ્રબંધ વિજયરાયે અને મેં કરેલો અને તે પ્રમાણે મેં લેખો લખેલા પણ ખરા ('મીઠી નજરે'માં તે બધા પ્રસિદ્ધ થયા છે); અને પાછળથી એવા પ્રકારના લેખો બંધ થયેલા તે બીજા કશા કારણથી નહિ પણ મારી લથડતી જતી તબિયતને લઈને.

લેખોમાં હું અંગ્રેજી શબ્દો લખી નાખું તેના ગુજરાતી શબ્દો ગોઠવવા અને તે પણ લેખક પ્રત્યે મમતા અને સ્નેહ અને પક્ષપાત દર્શાવીને, એ વિજયરાય જેવા કોઈક તંત્રી જ કરે. એમની સાથે મેં કલાકોના કલાક વાર્તાલાપ કર્યો છે. એ દરમિયાન અમે સાહિત્ય ઉપરાંત અનેક લલિત કલાઓ અને માનસશાસ્ત્ર વિશે લંબાણ ચર્ચાઓ કરતા. પહેલાં 'કૌમુદી'ને માટે અને પછી 'માનસી'ને માટે કેવી લેખમાળાઓ શરૂ કરવી જોઇએ, એ માસિકો અને ત્રૈમાસિકોનાં રૂપ-

રંગ કેવાં કરી નાખવાં જોઇએ વગેરે બાબતો પણ અમે ઝીણવટથી ચર્ચેલી પણ ગુજરાતમાં હજી 'માનસી' જેવાં માસિક કે ત્રૈમાસિક પોતાનો સ્વતંત્ર નિર્વાહ કરી શકે એવો સમય આવ્યો જણાતો નથી એમ શરમ અને ખેદથી જણાવવાનું રહે છે.

વિજયરાયના 'ગુજરાત', 'કૌમુદી' અને 'માનસી'ના સંચાલન ઉપરથી જોનારાઓ જોઇ શકશે કે વિજયરાય એક ઉત્તમ પ્રતિના તંત્રી છે. 'વીસમી સદી' સુંદર માસિક હતું પણ તેનો સ્ટાંડર્ડ 'સ્ટ્રૅંડ', 'પીઅરસન' અને 'રૉયલ' જેવો જ્યારે વિજયરાય હસ્તક ચાલેલાં માસિકોનો સ્ટાંડર્ડ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ઘણો ઊંચો. માસિક અને ત્રૈમાસિકોના તંત્રીપદમાં એની હરિફાઇ–લેખો છપાવવા વગેરેની બાબતમાં–કોઈ કરી શકે એમ લાગતું હોય તો એકાદ બે વાર યશવન્ત પંડયાએ વાર્ષિકો કાઢેલાં તે ઉપરથી એમ કહી શકાય કે એમનામાં એવી શક્તિ હતી ખરી. પણ વાર્ષિકો તો વર્ષમાં એક વખત કાઢવાનાં!

'માનસી'ના સપ્ટેંબર ૧૯૪૦ના અંકમાં વિજયરાયે મારે વિશે લખ્યું છે તે શબ્દો અહીં એમને માટે વાપરીને આપણે કહી શકીએ કે "શક્તિશાળી સાહિત્યકારોમાં પણ એવા થોડા જ હોય છે જેઓ પોતાની વિદ્યા કે કલાને આન્તર–જીવનની મંગલમૂર્તિ અધિષ્ટાત્રી તરીકે અનુભવતા હોય છે ને તેથી યથાશક્ય વધુમાં વધુ અંશે તેનું દરેક મોટું, મધ્યમ કે ગૌણ કાર્ય રસવન્ત ધર્મભાવથી કરતા હોય છે; આથી તેઓ પોતાની કલમને પણ બીજાઓ કરતાં વધારે વફાદાર હોય જ છે. આવા ગુણોવાળા જે પાંચ–સાત સાહિ-ત્યસેવકો છે તેમાં" વિજયરાયને જરૂર ગણાવાય–ગણાવવા જ જોઇએ.

વિજયરાય એમનાં નીડરતા, નિખાલસતા, સાહિત્યના ગ્રંથો પરત્વે કોઈ મૌલિક દૃષ્ટિથી થતો દૃષ્ટિપાત, ગંભીર, પોતાને શું કહેવું છે તે પોતે સરસ રીતે જાણતા હોય છે એથી અટપટિયાળી છતાં

ક્લિષ્ટ ન થતી એમની શૈલી, એમના ઉગ્ર સ્વભાવ નીચે ઢંકાયેલ છતાં પોતાનું અસ્તિત્વ દાખવનાર હાસ્યરસની એમની શક્તિ વગેરે ગુણો વડે ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનોખું સ્થાન ભોગવી રહ્યા છે. આપણે ત્યાં સહકાર અને પરસ્પર સાહચર્યની વૃત્તિઓ નહિ જેવી જ છે. બાકી પ્રતાપી વ્યક્તિઓ પોતપોતાના અનેક ખૂણાવાળાં માનસોને કાબૂમાં રાખીને અમુક નિર્ણીત દિશામાં સાથે કામ કરી શકતી હોય તો કેટલું સારું કાર્ય થઇ શકે? દાખલા તરીકે 'ગુજરાત' ચાલતું હોય તેમાં મુનશીજીના પ્રમુખપણા નીચે વિજયરાય વૈદ્ય તંત્રી તરીકે કાર્ય કરતા હોય તો એ 'ગુજરાત' કેવું સુંદર અને અજોડ હોય?

અને એવાં જોડકાં અને જોડકાંથી વિશેષ ટોળકાંના નામ દઈ શકાય-માત્ર સાહિત્યમાં જ નહિ પણ અવેતન નૃત્ય અને રંગભૂમિ, ચિત્ર અને શિલ્પકલા, પુસ્તકપ્રકાશન, વગેરે ક્ષેત્રોમાં પણ ગુજરાતે ઘણું કરી નાખ્યું હોત; પણ વોહ દિન કહાં? આપણે ત્યાં તો પ્રત્યેક વ્યક્તિ તે સ્વતંત્ર સમ્રાટ!

સંસદ સ્થપાઈ, 'ગુજરાત' અસ્તિત્વમાં આવ્યું ત્યારથી હું કનૈયાલાલ મુનશીના સમાગમમાં આવેલો. ગુજરાતી સાહિત્યમાં એમના સર્વશ્રેષ્ઠ સ્થાન વિશે અથવા તો એમના વિસ્મય પમાડે તેવાં વિવિધ કાર્ય વિશે કશું કહેવાની જરૂર હવે રહી હોય એવું હું માનતો નથી. એક વેળા ગોવર્ધનરામે અને તે પછી નાનાલાલ કવિએ જે સ્થાન ભોગવેલું તેના કરતાં પણ ઉચ્ચત્તર સ્થાન વાંચકોની સૃષ્ટિમાં મુનશીજીએ ભોગવેલું અને હજી ભોગવે છે. વીજળી સમી એમની મેધાભરી મૂર્ત્તિ આપણા સાહિત્યક્ષેત્રમાં અદ્વિતીય છે. એમનું વ્યક્તિત્વ સર ફિરોઝશાહ મહેતા જેવું ડારનારું છે. સમિતિઓમાં જ્યાં મુનશીજી પ્રમુખસ્થાને હોય ત્યાં એમના વિરુદ્ધ વિરોધમાં બોલવાની ઇચ્છા તો ઘણાને થઈ હશે પણ બોલ્યા ઘણા ઓછા હશે!

આવા પ્રકારનાં પ્રતાપી વ્યક્તિત્વવાળા માણસોની બુદ્ધિ અતિ તીવ્ર હોય છે અને તેમને અર્ધક્ષણમાં નિર્ણય લઈ લેવાની વૃત્તિ હોય છે. પરિણામે તેઓ 'Autocratic' થતા જાય છે અને તેમના હાથ નીચે માત્ર બીજા–ત્રીજા વર્ગની શક્તિ ધરાવનાર અથવા તો સ્વ–વ્યક્તિત્વની ઊણપ ધરાવનાર માણસો જ કામ કરી શકે છે. મુનશીજીએ હાથમાં લીધેલાં અનેક કાર્યો આવી વસ્તુસ્થિતિને લઈને અપૂર્ણ દશામાં આથમી ગયાં છે અથવા તો આથમવાની દશામાં જ પડી રહ્યાં છે. અવેતન રંગભૂમિ પ્રત્યેની એમની લાગણીઓ ઊંડી હોવા છતાં, એના ઉત્કર્ષને માટેની એમની મહેચ્છાઓ હોવા છતાં એમની સંસદે એ દિશામાં અતિ અલ્પ કાર્ય કર્યું એ પણ એને લીધે જ.

ક્ષણિક જીવન અને યશ પ્રાપ્ત કરનાર સંસદના વાર્ષિક મેળાવડામાં થતા કૉન્સર્ટો બાદ કરતાં આટલાં વર્ષમાં સંસદે ગુજરાતને શું આપ્યું ? 'કાકાની શશી', 'નરસૈયો' અને 'જય સોમનાથ'. વૈભવપ્રિય મુનશીજીને રંગભૂમિ ઉપર પણ–અવેતન રંગભૂમિ ઉપર પણ–ભપકો, કિંમતી 'સેટિંગ્ઝ', ભપકાંભર્યાં મૂલ્યવાન વસ્ત્રો વગેરે જોઈએ છે. એના પ્રમાણમાં એ પ્રયોગની સફળતા–નિષ્ફળતાનું મૂલ્ય પણ એ આંકે છે, બહુ લાંબા કાળ સુધી રીહર્સલો કર્યાં પછી પણ ઠેઠ છેલ્લી ઘડી સુધી એમાં સ્થિરતા નહિ, જ્યાં જુઓ ત્યાં દોડાદોડી, પૈસાનો પાણીની માફક ઉપયોગ. સૂરતમાં બાલ્યાવસ્થામાં એમણે જોયેલ વાંકાનેર અને મોરબી નાટક કંપનીઓનાં નાટકોના નમૂના ઉપર હજી જે નટ–નટી અભિનય કરે તે એમને ગમે. restrained અભિનય અને તેમાં અમુક ઉચ્ચ finnesse કોઈ બતાવે તો તેની એમને કદર ઓછી.

સંગીત અને નૃત્યના વિષયમાં એમનું જ્ઞાન મર્યાદિત. આને લઈને એમના તરફથી ગુજરાતી નૃત્યકારો અને સંગીતકારોને એમના તરફથી જોઈતું પ્રોત્સાહન મળ્યું નહિ. પાંચ માણસ કરતાં પાંચસો

માણુસ ભેગાં મળ્યાં હોય તો એમને વધુ આનંદ થાય! આમ કરતાં સંખ્યાના મોહમાં તણાઇ એમણે સંસદને પચાસ સભ્યોના પ્રથમ વર્ગના સાહિત્ય મંડળને બદલે સાતસો માણુસની ત્રીજા વર્ગની ક્લબ બનાવી! આવી પ્રકૃતિને લીધે સાધન અને શક્તિસંપન્ન મુનશીને ઇચ્છા હતી છતાં અવેતન રંગભૂમિના માર્ગમાં એમણે કશું ચિરસ્થાયી કર્યું નહિ. એમના જેવા સાહિત્યના ‘ગુજરાતના નાથ’થી પણુ સાહિત્યની સંસ્થાઓને લોકપ્રિય કે વિદ્વદ્‌ભોગ્ય ન બનાવી શકાઈ! પણુ હશે. આપણી રંગભૂમિ અને સાહિત્ય સંસ્થાઓના ઉદ્ધાર માટે આપણે હજી પાંચ–પચીસ વર્ષ રાહ જોવાનું કિસ્મતમાં લખ્યું હશે. નવલ અને નાટયસમ્રાટ મુનશીજીના સાહિત્યસર્જન વિશે હું કશું લખું તેના કરતાં હમણાં જ પ્રસિદ્ધ થયેલ “ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા”માં વિજયરાય લખે છે તે જ અહીં ઉતારું છું:

“આ ગદ્યપ્રધાન લલિત વાઙમયના સૌથી કીર્તિમન્ત સર્જક ક. મા. મુનશી છે. એ વાઙ્મયના નવલકથા, નાટક ને નવલિકાના પ્રદેશો તેમણે ગુજરાતને માટે તો અક્ષરશઃ અપૂર્વ સામર્થ્યથી ખેડયા છે. જનસ્વભાવનું વેધક ને ચાતુર્યવન્ત અવલોકન, અવનવી પ્રણયમીમાંસા, ઉત્કટ અને પ્રેરક દેશભક્તિ, આ પ્રકારની વાર્તાકલાને અનુરૂપ પ્રસંગપરંપરા તથા સંવાદકલા, પ્રતાપી અને સાહસિક પાત્રોનું રસપૂર્ણ આલેખન ને તેમાં ય સ્ત્રીપાત્રો તો વધારે ચમત્કૃતિમય–અને રસભંગ ક્ષણુવાર પણુ થવા દેવો એને જાણે પાપ માનતી, ભભકભરી શૈલીઃ આ તેમની નવલોમાંની સુન્દરતર એટલે ઐતિહાસિક કૃતિઓનાં આગળ પડતાં લક્ષણો છે... ‘યૌવનમૂર્તિ નર્મદ’ની પછી, (પણુ તેનામાં નહોતી એવી પ્રતિભા ને સૂક્ષ્મ કલાદષ્ટિનો ધારક) આ પહેલો જ વર્ચસ્વી સાહિત્યકાર ગુજરાતે પ્રગટાવ્યો છે જેણે સાહિત્યસેવા ઉપરાંત સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિઓમાં પોતાની શક્તિઓને–બુદ્ધિશક્તિને તેમ ઊંચી સામાજિક પદવીથી લાધતી ઇતર શક્તિઓને પણુ–એકલક્ષી, ગુજરાત-

પ્રેમથી નિયોજી, કેટલીક માનપાત્ર સિદ્ધિઓ પણ કરી બતાવી અને ગુજરાતી સંસ્કારિતામાં વર્ષો સુધી ટકશે તેવું સ્થાન પણ પોતાને માટે જિતી લીધું."

અને મુનશીના ગુણુ પણ કેટલા બધા અને કેવા મોટા? ઉપકારને બદલે અપકાર કરનાર મનુષ્યો પ્રત્યે પણ મુનશીજી એનું એ જ વર્તન દાખવે–તેમના અપકારના બદલામાં મુનશીજી તો ઉપકાર જ કરવાના. એવાં ઔદાર્ય સાથે એમના હૃદયમાં સ્નેહ, વાત્સલ્ય અને આનંદના તો ઓઘ વસ્યા છે. અનેક દિશાનાં કામના દબાણથી ગમે તેટલા શ્રમિત હોય છતાં મુનશીજીને આપણે મળવા જઈએ ત્યારે એમના મુખ ઉપર નિખાલસ સ્મિત ફરકતું જ હોય. આજ વીસ વર્ષનો મારો એમની જોડેનો સંબંધ! તે લાંબા ગાળામાં એમણે મારા પ્રત્યે સ્નેહ સિવાય બીજી કશી લાગણી બતાવી નથી. મારી અનેકવિધ પ્રમાદી પ્રકૃતિથી એ ઘણી વાર કંટાળેલા હશે પણ તે અલ્પ સમય માટે જ. આપણા સાહિત્યનો ઇતિહાસ પોતે લખતા હતા તે વેળા જેલમાં એમણે મારી કૃતિઓ વાંચેલી અને એનાથી એ ખૂબ જ ખુશ થઇ ગયેલા.

એમની માતાને પક્ષઘાત થયેલો. મુનશીજી જેલમાંથી પેરોલ ઉપર છૂટીને બાણુગંગાથ ઉપર 'ગિલ્બર્ટ લૉજ'માં આવેલા તે સમયે હું એમને મળવા ગયેલો. તે વેળા એ બોલી ગયેલા: "ધનસુખભાઈ તારી કેટલીક ઉત્તમ કૃતિઓ મેં હમણા વાંચી. એમાં 'પ્રેમનાં પ્રાયશ્ચિત્ત' (વિનોદ વિહાર)નો સ્કેચ તો મને એટલો સરસ લાગ્યો કે મેં તેનું અંગ્રેજી ભાષાંતર પણ કરેલું અને તે હું આ ઇતિહાસમાં આપવાનો હતો પણ પાછળથી મને લાગ્યું કે હું એ કૃતિને બરાબર ન્યાય આપી શક્યો નથી એટલે મેં તે ફાડી નાખી. ખરેખર, આપણા અન્ય હાસ્યરસકારોએ જે સપનામાં પણ વિચાર્યું નથી તે તેં કાગળ ઉપર ઉતાર્યું છે. પણ–પણ સૂરતી આળસમાં એક તો તું લખી શકે તેટલું લખતો નથી અને બીજું: ઉત્તમોત્તમ કૃતિઓની સાથે તદ્દન

સાધારણ કૃતિઓ મૂકીને તેં સંગ્રહો છપાવી દીધા છે, એટલે તારી કદર ઘણા થોડા કરી શક્યા છે."

એમ કહેવાય છે કે મુનશીજી મુંબઈની હાઇકોર્ટના જજ્જ થવાની અણી ઉપર હતા. એ સાચું પડ્યું હોત તો હું માનું છું કે ગુજરાતી સાહિત્યને, અવેતન રંગભૂમિને, ચિત્રકારોને, સમાજને અનેક રીતે હમણાં જેટલી તેમણે સહાય કરી છે તેના કરતાં એક હજાર ગણી વધારે કરી શકત; કારણ કે જજ્જશિપનું સ્વાસ્થ્ય તેમને તેમની વિપુલ શક્તિઓ આ બધી દિશામાં રેડવાને પ્રેરત. રાજ્યદ્વારી ડહોળાયેલાં પાણીમાં મુનશીજીએ પોતાની શક્તિઓનો નકામો વ્યય કર્યો. અલબત્ત, દેશમાં શાંતિ હોત અને મુનશીજી દેશના વડા પ્રધાન હોત તો વાત જુદી હતી. તો તો એમની અપૂર્વ 'પાર્લામેંટરી' શક્તિઓનો ખરો ખ્યાલ દેશને તેમજ અન્ય દેશોને આવત એવું એમનું ખમીર છે.

ગિલ્બર્ટ લૉજમાં, જુહુમાં, સાંતાક્રુઝમાં, લા પ્રેંતાંમાં અને કૌસ્તુભમાં મુનશીજી તરફથી, 'જીવનમાંથી જડેલી' સુંદર વાર્તાઓ વીણતાં વીણતાં રાજકીય ક્ષેત્રમાં ભૂલાં પડેલાં લીલાબહેન અને તેમના સંતાનો તરફથી મને અનેક પ્રસંગે સ્નેહ અને સત્કાર મળ્યાં છે; જેનાં મીઠાં સ્મરણો મારા હૃદયમાંથી ભૂલાવાનાં નથી.

એક પ્રસંગ સ્મરણમાં રહી ગયો છેઃ લીલાબહેન ગિલ્બર્ટ લૉજમાં ભોંયતળીયે રહેતાં હતાં. મને ગટુલાલ ધ્રુ એમની સાથે ઓળખાણ કરાવવા લઈ ગયા. તદ્દન શ્વેત વસ્ત્રો અને ગળામાં સ્ફટિકની માળા એવાં લીલાબહેન વિલાયત જઈને તરત આવેલાં. ગટુભાઇએ વાર્તાલાપ શરૂ કર્યોઃ 'હમણાં શું વાંચો છો?' જવાબમાં 'રમેશચંદ્ર દત્તનો હિન્દુસ્થાનનો ઇતિહાસ.' તે ઉપરથી સંસ્કૃતિના પાશ્ચાત્યને પૌર્વાત્ય. તે પછી લલિતકલાઓ. તે વેળા નૃત્યકલાનો પુનઃ આરંભ પણ થયેલો નહિ. તે વખતે મને જીભાજોડીનો મોહ હતો. વિવાદ ખાતર વિવાદ કરવા હું તૈયાર થયો. લીલાબહેને મારો વિરોધ કરવા માંડ્યો. ગટુભાઇ શાંત ચિત્તે અમને બંનેને સાંભળ્યા કરતા હતા.

નૃત્યકલા, ચિત્ર, શિલ્પ, વાર્તા, સાહિત્ય, વગેરે વિષયોથી માંડીને કાંઈ કાંઈ વિષયો સંબંધી મેં ઉગ્રપણાથી ચર્ચા ચલાવી. ચર્ચા ચલાવતાં ચલાવતાં મને ખબર પડી કે લીલાબહેન તો પેરિસની કોઈ ચમત્કારભરી મેધાવાળી સન્નારીની પેઠે પોતાના 'સાલોં'માં બેઠાં બેઠાં યજમાનોની શક્તિનાં માપ કાઢી રહ્યાં છે અને સામાવાળો ચર્ચામાં પોતાની ઉચ્ચત્તમ શક્તિઓનો ઉપયોગ કરે તે ખાતર વિરોધ દર્શાવ્યા કરે છે! મેં એ પ્રમાણે કહી નાખ્યું અને અમે ત્રણે જણાં હસી પડ્યાં.

લીલાબહેને પણ સાહિત્યનો અને લલિતકલાઓનો માર્ગ છોડી દઈને શુષ્ક રાજ્યકારણનો માર્ગ સ્વીકાર્યો એમાં ગુજરાતે એમની આ દિશાની મોંઘી, દુર્લભ શક્તિઓનો લાભ ખોયો એમ મને લાગે છે. એમણે સાહિત્ય અને અન્ય લલિત કલાના ભક્તોની મહેફિલો પોતાના 'સાલોં'માં ચાલુ રાખી હોત અને કુનેહભર્યા અને પ્રમાણસર વિરોધથી તે ભક્તોની ઉચ્ચ શક્તિઓના વિકાસમાં મદદ કરી હોત તો એમણે પ્રત્યક્ષ રીતે બીજી અનેક નવલિકાઓ, રેખાચિત્રો વગેરે લખીને અને પરોક્ષ રીતે કાંઈ કાંઇ લેખકો અને સર્જકોને પ્રેરણા અર્પીને ગુજરાતને બહુ લાભ કર્યો હોત.

સિંધિયાની નોકરીમાં કાંઈ કેટલાં નવાં માણસોનો પરિચય થયો અને કેટલાંકનો તાજો થયો.

સિંધિયામાં અલ્પ સમય કામ કરીને ખસી ગયેલામાં ત્રણ ચાર નામ ખાસ અત્યારે યાદ આવે છેઃ રમેશ દીક્ષિત, એમ. એ., એલએલ. બી., બાર–ઍટ–લૉ, રવિશંકર ભટ્ટ, બી. એસ. સી. (લંડન), પ્રા. સુરેન્દ્ર દેસાઈ અને સરલાના ભાઈ પ્રા. મંતુભાઈ મુનશી એમ. એ.

રવિશંકર મુંબઈ હતા–પહેલાં સિંધિયામાં અને પછી પ્રેમચંદ રાયચંદને ત્યાં–ત્યારે તો અમે ખૂબ મળતા. તે પછી એ ભાવનગર ગયા પણ આરંભમાં એ મુંબઈ વારંવાર આવતા. એ વેળા પણ અમે 'વેસાઈડ'માં કે ચાઇનીઝ રેસ્ટોરામાં બેસવાનું ગોઠવતા. એવી

બેઠકોમાં રવિશંકર, હું, જ્યોતીન્દ્ર, કિસનસિંહ ચાવડા, ભાનુશંકર વ્યાસ, જીતુભાઈ, ડા. જયન્તકુમાર ભટ્ટ, વગેરે હાજર રહેતા. દુનિયાનો કોઈ પણ વિષય અમારી બેઠકોમાં વર્જ્ય ગણાતો ન હતો. રવિશંકરે એ અરસામાં 'માનસી' માં (અખાત્રીજ ૧૯૯૨: પૂર્ણ સંખ્યા ૪થી) 'ધનસુખલાલ મહેતા: એક ચિત્રપરિચય' નામે મારે વિશે અચ્છો લેખ લખ્યો હતો. તે વિલાયત હતા ત્યારે 'ગુજરાત' માં દર માસે પ્રગટ થતી મારી કૃતિઓ વાંચીને તેનું પત્ર દ્વારા સમભાવપૂર્વક ઝીણવટથી વિવેચન તે કરતા. એવા પત્રો મેં સંઘરી રાખેલા પણ ખરા, પણ એક દિવસ નકામા કાગળો ફાડું છું એવા ભ્રમથી મેં તે ફાડી નાખેલા ! પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના ઊંડા અભ્યાસી એ ખૂબસૂરત જુવાન ગુજરાતી સાહિત્યમાં અવારનવાર લખતા પણ વધુ પડતાં જ્ઞાનના દબાણથી એમની કૃતિઓ ક્લિષ્ટ જણાતી. એમની જિંદગી વધુ ફુરસદવાળી હોત તો રવિશંકર અચ્છા નવલિકાકાર ઉપરાંત ઘણા સરસ વિવેચક થઇ શક્યા હોત.

પ્રા. મંતુભાઈ, તેમના પિતા ચંપકલાલજી તથા નાનાભાઇ માંકડે મને ઘણો સ્નેહ અર્પ્યો છે અને તેમનું લીમડીકુઇનું ઘર મારાં હૈયામાં કોઈ અનોખું સ્થાન લઇને બેસી ગયું છે.

રમેશ દીક્ષિત (રમણુભાઇ) તરતના બેરીસ્ટર થઇને આવેલા અને પનાલાલ ટેરેસીસમાં રહેતા. શનિવારે એમને કોર્ટમાં ખાસ કામ નહોતું, એટલે હું શનિવારે ઑફિસમાંથી છૂટીને બારોબાર એમને ત્યાં પહોંચી જતો. એ પ્રમાણે ત્રણ-સાડા ત્રણથી અમે વાતે બેસતા તે સાત-સવા સાત સુધી. વચમાં વચમાં એમનાં મા, એમનાં પત્ની હરસિદ્ધાબહેન, એમના ભાઈ નાનુભાઇ, એમનાં બહેન તરુલતા દીક્ષિત, એમ. એ. એલએલ. બી., બી.ટી., નાનો છતાં ગંભીરતાની મૂર્તિ સમો પુત્ર કુંજવિહારી અને કુમાર વયની છતાં લલિત કલાની ઉપાસિક પુત્રી વાસંતી અમારી વાતોમાં સૂર પૂરાવતાં પણ મુખ્ય તો રમણુભાઈ હિંચકે બેસીને ધીમો ધીમો હિંચકો ખાતા ખાતા અને હું

સામી ખુરશીએ બેસીને સિગારેટ પીતો પીતો કલાકોના કલાકો સુધી અખંડ વાર્તાલાપ ચલાવે રાખતા.

માત્ર મુંબઈમાં જ નહિ પણ બે મહિનામાં સૂરતમાં ભેગા મળતા ત્યારે સૂરતમાં એમના નાની છીપ્પાડમાં આવેલાં નાનાં અને સ્થાપત્યના સર્વ નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરીને બંધાવેલ સુંદર ઘરની આગળના કંપાઉન્ડમાં અથવા તો પહેલા માળના ખંડમાં અમે મહેફિલો જમાવતા તેમાં તો જ્યોતીન્દ્ર દવે અને બીજા ત્રણ ચાર સભ્યો પણ હાજર રહેતા. સૂરતના હોવા છતાં સ્ફુટ હાસ્ય ઉપરાંત રમણભાઈ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ હાસ્ય રસની કદર કરી શકે છે. અને પોતાના વાર્તાલાપમાં રેશમી ગોઝને કાપી શકે એવી ધારવાળી તરવાર જેવાં કટાક્ષનો ઉપયોગ કરી શકે છે. સાહિત્યમાં એમની સમજ ઊંડી અને વિદ્વતાભરી છે.

પણ ધીમે ધીમે એમનું કામ વધવા માંડયું. શનિવારે તેઓ ઘેર બહુ મોડા આવવા લાગ્યા એટલે મારે ત્યાં જવાનું અટકી ગયું. સૂરત પણ હું કોઈક વાર જાઉં છું એટણે ત્યાંની મહેફિલો પણ અટકી ગઈ. હવે તો કોઈ કોઈ વાર અમે કાં તો રમણભાઈના ચેંબરમાં અથવા ક્રિકેટ કલબ ઓફ ઈંડિયામાં મળીએ છીએ. યોગ્ય વાતાવરણ ઊભું કરવામાં એટલો બધો સમય નીકળી જાય છે કે પછીના વાર્તાલાપને માટે તો સમય રહેતો જ નથી !

એચ. જી. વેલ્સે ઘણું કરીને પોતાની આત્મકથામાં લખ્યું છે કે જેમ જન્મતી વેળા આપણે એકલા હોઈએ છીએ તેમ આપણી વૃદ્ધાવસ્થામાં આપણે પાછા એકલા પડી જઇએ છીએ. છેક એમ તો નહિ પણ આટલું તો થાય છે કે બદલાતા સમય અને સંજોગો લઇને આપણા મિત્રોની સંખ્યામાં ઘટાડો થઇ જાય છે અને તે ઘટાડો નવા મિત્રોથી સહેલાઈથી પૂરાતો નથી- રમણભાઈ, ઇન્દુભાઈ દલપતરામ, રવિશંકર વગેરે ઘણા મિત્રોને મળવાનું ઘણું ઓછું થઈ

ગયું છે અને એવા મિત્રોનાં સ્થાન પૂરે એવા મિત્રો આથમતે અજવાળે ક્યાંથી લઈ આવવા ?

હવે અમદાવાદ કૉલેજમાં કામ કરતા પ્રો. સુરેન્દ્ર દેસાઈને પણ કેમ ભુલાય ? સિંધિયા કંપનીમાં એ હતા ત્યારે એમણે મને આગ્રહ કરીને ગેલ્સવર્ધીનાં 'ફોરસાઈટ સાગા' અને 'મોડર્ન કૉમેડી' એ બે પુસ્તકો ઉપરાંત અનેક પુસ્તકો વંચાવેલાં. એ થોડા સમયમાં અમારા બે વચ્ચે ખૂબ જ સ્નેહ બંધાઈ ગયેલો. અઠંગ વાંચનાર અને અભ્યાસી વિદ્વાન સુરેન્દ્રભાઈનાં દર્શન પણ હવે તો દુર્લભ થઈ ગયાં છે.

'કૌમુદી' ના મે, ૧૯૩૩ના અંકમાં 'ગુજરાતના બે હાસ્ય-રસકારો' એ નામનો ખાસ લેખ લખીને પોતાની કલમ છોડી દેનાર ઇશ્વરલાલ વાંકાવાળા પણ મારી સાથે નિકટ પરિચયમાં આવેલ પણ વર્ષોથી એ ઈંગ્લંડ છે.

અને સિંધિયાના એક બીજા અમલદાર ચન્દ્રશંકર બુચને તો ગુજરાતી સાહિત્યની દુનિયા હજી 'પ્રોફેસર બુચ' તરીકે જ ઓળખે છે. સિંધિયા કંપનીએ કેટકેટલા પ્રતિભાશાળી દેશનેતા અને સાહિ-ત્યકારોને પોતાના ઉદરમાં સંતાડી દઈ ગુજરાત અને દેશનાં જીવનનાં અન્ય ક્ષેત્રોમાંથી એમની તેજીલી શક્તિઓને દૂર રાખી છે ? પ્રથમ શ્રેણીના વક્તા તરીકે મનસુખલાલ માસ્તર, મીઠી, સરલ, વ્યવસ્થિત શૈલીના નિબંધોના લેખક સનમુખલાલ પંડ્યા, સ્ફુટ તેમ જ સૂક્ષ્મ હાસ્યના અને નવલિકાઓના લેખક ગગનવિહારી મહેતા અને સાહિત્યનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં સરખી આસાનીથી વિહરનાર અને વાર્તાલાપમાં ઉસ્તાદ ચન્દ્રશંકર બુચ ! ગમે તેવા નિરાશાના સમુદ્રમાં તમે ડૂબતા હો તો મળવું માત્ર પંદર મિનિટ પ્રો. (માજી) ચન્દ્રશંકર બુચને ! એમની વિશાળ માનવતાથી એ તત્ક્ષણે તમને બચાવી લે ! મને એનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે.

પણ લગભગ ૧૯૨૭–૨૮ સુધીમાં, મને મારા જેવો લેખક–મિત્ર ન હતો: મારી નિર્બળતાઓને પ્રસન્નવદને વેઠી લે, પોતાની નિર્બળતા મારાથી ન વેઠાતી હોય તો છુપાવી દે, જુદા જુદા સંયોગોને લઈને હું નિરાશાના સમુદ્રમાં ડૂબ્યો હોઉં તે વેળા તારણહાર તરીકે કોઈ લેખક મિત્ર જ મારા ઉગ્ર બનેલા માનસને શાંત કરી શકે એવો પુરુષ જોઇએ ત્યારે એનું સ્થાન લે, મારા લેખક–જીવનમાં મને એક સ્થાને ઊભા રહેવા દઈ, કટાઈ જવાને દેવાને બદલે અનેક પ્રકારે પ્રોત્સાહન અર્પી, જરૂર પડયે મારો વડીલ ભાઈ થઈ, માર્ગદર્શક બની, મારા માર્ગને સુંવાળો બનાવે, અનેક દિશામાં સરખા, અનેકમાં એ મારું સાંભળે–સાંભળીને મારી આત્મશ્લાઘાવૃત્તિને સંતોષે, અનેકમાં હું મારી ટોપી ઉતારું એવો નિષ્ણાત મિત્ર મારે જોઇતો હતો.

૧૯૨૭–૨૮ માં હું શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીની ઑફિસમાં અવારનવાર જનારો. 'ગુજરાત'ના અનેકાવતારમાં તે વેળા એક અવતાર ચાલતો હતો. મુનશીજીની સાથેનો મારો સંબંધ જ્યારથી બંધાયો—સાહિત્ય સંસદ્ સ્થપાઈ ત્યારથી એકધારો બહુ સરસ ચાલતો આવ્યો છે. એમની સાથેના જયકૃષ્ણ નાગરદાસ વર્માના મારી સાથેના સંબંધમાં પણ કોઈ વેળા ન્યૂનતા આવી નથી. એ દેખાવે ફાંકડા, વાતોમાં સ્નેહીઓ સાથે અતિ વિનયી; કામકાજમાં અતિશય ચોકસાઇવાળા માયાળુ બૅરિસ્ટર વર્માના લુણાવાડા ચાલ્યા જવાથી મુનશીનાં સંસદ્ અને તેના સંબંધી અન્ય કાર્યોમાં એમના જેવું કામ કરી બતાવનાર અન્ય કોઈ વ્યક્તિ મુનશીને સાંપડી નથી. કાંઈ કાંઈ ભેજાના માણસોને વર્મા ભેગા રાખી શકતા અને સંતોષી શકતા. મુનશી કહે ત્યારે જ એ અવેતન રંગભૂમિનું કામ માથે લેતા એને બદલે એ પોતે એ વિષયમાં વધુ રસ લેતા હોત અને વારંવાર નાટકો વગેરે એમણે ઉપાડયું હોત તો એમાં વર્મા પોતાની વ્યક્તિગત લોકપ્રિયતાને લઈને, વ્યવહારુ કાર્યોમાંની એમની ચોકસાઇને લીધે અને

ઊંડી કાર્યદક્ષતાને લઈને બહુ વિજયી થયા હોત, કારણકે અનેક વ્યક્તિઓ—અનેક નટ—નટીઓ એમના આમંત્રણને પાછું ઠેલી ન શક્ત. પણ હશે. 'ગુજરાત'ના અન્ય કાર્યકર્તાઓ જોડે મારે વખતોવખત અથડામણ થયેલી. ખાસ તે વખતે હું અમુક વ્યક્તિથી વંકાયેલો એ અને અન્ય કારણોને લઈને નિરાશ થઈને મેં મારી કલમ છોડી દીધેલી. છતાં મુનશીની ચેંબરમાં તો, ટેવ પડેલી એટલે અઠવાડિયામાં બેત્રણ વાર હું જતો તે જતો જ.

એક વેળા શનિવાર હતો. બે વાગે ઑફિસમાંમાંથી છૂટીને અઢીએક વાગે મુનશીજીની ઑફિસમાં હું જઈ ચડ્યો. બહારના રૂમમાં કોઇ નહોતું—ઘણું કરીને તો નર્મદાશંકર હતા—તેમની સાથે ગપ્પાં માર્યાં. થોડી વાર ગપ્પાં માર્યાં હશે એટલામાં અંદરના બીજા રૂમમાંથી એક જરા તીણો અવાજ આવ્યો : 'એ કોણ આવ્યું છે ?'

બહારથી ઉત્તર અપાયો: 'એ તો ધનસુખલાલ મહેતા.' અંદરથી અવાજ : 'એમને અંદર આવવાનું કહો ને.' મને તે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું અને એ તીણો અવાજ કાઢનાર તે 'જ્યોતીન્દ્ર હરિહરશંકર દવે, એમ. એ.' છે એમ પણ ઉમેરવામાં આવ્યું.

હું અંદર ગયો. એ રૂમમાં એક બહુ મોટું ટેબલ પડી રહેતું હતું અને કાંઈ કાંઈ માણસો એ ટેબલ પાછળ બેસી ચૂક્યા હતા. મેં અંદર જઈને એ નવા, મને તદ્દન અપરિચિત, જ્યોતીન્દ્ર હ. દવેને જોવાનો યત્ન કર્યો. પહેલે યત્ને તો મને લાગ્યું કે રૂમ ખાલી છે. બીજે કે ત્રીજે યત્ને મેં એક બહુ નાના અંગવાળા પુરુષને પેલા બહુ મોટા ટેબલ પાછળ એક ખુરશીમાં બેઠેલો જોયો.

એડગર એલન પોના ઈંડાકૃતિ જેવાં માથાંને યાદ દેવડાવે તેવાં માથાં ઉપર તે વેળા પણ વાળ ઓછા જણાતા હતા. વિશાળ કપાળ, તીક્ષ્ણ નાસિકા, વદનના પ્રમાણમાં સહેજ મોટા કાન, ઉપસેલી આંખો,

તે ઉપર સાદામાં સાદી ચશ્માની ફ્રેમ, ગાલમાં ખાડા, 'ચીક બોન્સ' ઉપસેલ, લાંબુ ગળું અને ગળાંનો હાડિયો આગળ તરી આવતો, સાદામાં સાદે પોષાકે એમનું નેવું રતલનું શરીર ઢાંકેલું, વર્ણ ગોરો અને ત્વચા નિરોગી અને સ્વચ્છ. આ બધાંમાં એક વાત મારા મન ઉપર ખાસ ચોંટી ગઈ. વર્ણન ઉપરથી કોઈ આ વ્યક્તિને કદરૂપી ગણાવે. એમને જોયા પછી કોણ જાણે શાથી, કોઈ પણ માણસ એમને કદરૂપા ન કહી શકે. 'કદરૂપો' શબ્દમાં જ કાંઈક ઘૃણા ઉત્પન્ન કરનાર તત્ત્વ છે. હું આવી બાબતમાં જરા ચોખલીયો પણ છું. પણ મેં એમને જોતાં જ એ 'કદરૂપો' શબ્દ એમને લાગુ ન જ પડી શકે એવો હૃદયમાં નિશ્ચય કર્યો. આ બાબતમાં મને એક બીજી વાત પણ સત્ય લાગે છે. માત્ર બાહ્ય દેખાવ ઉપરથી રૂપાળા કે કદરૂપાપણું જોવું એ મૂર્ખાઈ છે. એ વ્યક્તિમાં જો ગુણ કરતાં અવગુણ વિશેષ હોય તો એની વિકૃતિ વધુ વિકૃત લાગે છે અને અવગુણને ઢાંકી દેતા ગુણ જો હોય તો એ કદરૂપાપણું પણ ગમે તેવું રૂપાળાપણું થઈ જાય છે.

બીજી વાત એ કે એમણે મને "આવો, આવો, ધનસુખલાલ" કહીને બેસાડયો ત્યારથી હું એમની સાથે પ્રેમમાં પડી ગયો છું. તે સ્થિતિ હજી એવી ને એવી છે. એમનામાં રહેલ નિર્દોષ, નિસ્પૃહ સ્નેહ, ભરીભરી હાસ્યરસના તરંગોની ઊર્મિઓ, કોઇ પણ પ્રકારની કટુતાથી, દ્વેષથી દૂર નાસતું એમનું માનસ; આ બધું તમને એમના સંબંધમાં પહેલી પાંચ દસ મિનીટમાં જ જણાઈ આવે છે, પણ શાથી જણાય છે, કયાંથી જણાય છે એ તમને જડતું નથી. કોઇની આંખમાં તમને સ્નેહ, તોફાન, મસ્તી, હાસ્ય વગેરે જણાય; પણ આમની આંખમાં તો એવું કશું છે જ નહિ. કોઇના મુખના હાવભાવ ઉપરથી આ બધું સમજાય, પણ આમના મુખના હાવભાવ, એ ફિલસૂફી ચર્ચતા હોય કે સૂરતના સોની ફળીઆની ગાળોમાં રહેલ ભાવાર્થનું પૃથક્કરણ કરતા

હોય તો પણ, એકસરખા જ રહે છે. ટૂંકમાં, બાહ્ય દેખાવ ઉપરથી અને પાંચ દસ મિનીટના એમની સાથેના વાર્તાલાપથી એમના અનેકાનેક સદ્‌ગુણો, નિરાભિમાનવૃત્તિ, હાસ્યથી તરવરતું મજાક ઠઠ્ઠા ઉડાવનાર માનસ, ઇર્ષ્યા, અહંભાવ, દ્વેષ વગેરેનો કેવળ અભાવ વગેરે વસ્તુઓનાં દર્શન તમે કરી શકો છો. પણ એમની સ્વમાનવૃત્તિ, ન્યાયવૃત્તિ અને સ્નેહીઓ પ્રત્યેની એમની વફાદારી વૃત્તિ ઘવાતાં, જરા પણ ઘવાતાં—એમની અતિ સૌમ્ય મૂર્તિ રુદ્રભાવ ધારણ કરી દે છે એ કદાચ એમના અનેક વખાણનારાઓ પણ નહિ જાણતા હોય !

આ પ્રમાણે ૧૯૨૭–૨૮માં મને લેખક મિત્ર મળ્યો અને તે જ્યોતીન્દ્ર હરિહરશંકર દવે, એમ. એ.

પ્રથમ મુલાકાતે બંધાયેલ સ્નેહ સમય જતો ગયો તેમ તેમ વિકાસ પામતો ગયો અને આખરે ‘ અમે બધાં ’ના સહલેખનકાર્યમાં પરિણમ્યો. એનું વિવેચન કરતી વેળા દી. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીએ કહેલું કે “ આ પ્રમાણેની સંયુકત કૃતિ ‘ અમે બધાં ’ બીજી છે. પહેલી તે રમણભાઈ અને વિદ્યાબહેનની ‘ હાસ્યમન્દિર. ’.” બીજી કોઇ આવી સંયુક્ત કૃતિ ગુજરાતીમાં છે કે નહિ એ પ્રશ્ન અતિ મહત્વનો નથી કારણ કે એમ તો છ છ અને બારબાર લેખકો સાથે મળીને પણ એક કચરા જેવી કૃતિ રચે છે ! પણ ‘ હાસ્યમન્દિર ’ તો એવી કૃતિ કહી શકાય જ નહિ, કારણ કે એ તો માત્ર બે લેખક લેખિકાના છૂટાછૂટા લેખોનો સંગ્રહ છે.

કોઈ પણ કાર્ય સાથે મળીને કરવું હોય તો તે કાર્ય કરનાર વચ્ચે કેવી સહકારવૃત્તિ—સ્નેહભરી સહકારવૃત્તિ હોવી જોઇએ તે સમજી શકાય તેવું છે; તો આ તો પુસ્તકનું લેખનકાર્ય અને તે પણ સળંગ હાસ્યરસકથાનું લેખનકાર્ય ! માનસશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે જેમ જુદી જુદી જાતની પ્રકૃતિ તેમ એ પ્રકૃતિ ધરાવનાર વ્યક્તિઓને મૈત્રી સાધવાની સરળતા વધારે. તે સિદ્ધાન્ત સત્ય હો કે ન હો

પણ એક તરફ હું અતિ ઊર્મિલ, કાર્યનો આરંભ થાય ત્યારથી ક્યારે તે પૂરું થાય અને તે પણ તેના પ્રત્યેક સોપાન વ્યવસ્થિત રીતે ઘડાય તે જોવાની ઈચ્છા રાખનાર, એ કાર્યના આરંભથી તે અંત સુધી તેમાં ઓતપ્રોત થઈ જનાર અને તેમાં કોઇપણ મનુષ્ય વિઘ્ન નાખે તો ઉગ્ર થઈ જાઉં તેવો. બીજી તરફ જ્યોતીન્દ્ર: ગમે તેવી ઊર્મિઓને પણ દબાવી રાખી શાંત ચિત્ત રાખનાર, કાર્ય કરવામાં ભયંકર અવ્યવસ્થાને વરેલ, અમુક કાર્ય પૂરું નહિ થાય તો આસમાન તૂટી પડનાર નથી એવું માનનાર, ગમે તેવાં કાર્યમાં ગમે તેવાં વિઘ્ન આવે તો પણ જાણે કશું થયું જ નથી એવી મનોદશા ધારણ કરીને પ્રસન્નમુખે ચા અને પાનના ડોઝની પરંપરા ચાલુ રાખનાર.

એ વેળા જ્યોતીન્દ્ર, મોરારજી ગોકળદાસની જૂની ચાલમાં સૌથી ઉપલે માળે રહેતા હતા. દર શનિવારે હું જાઉં, જ્યોતીન્દ્ર બેઠા હોય એમનાં પત્ની અને માતુશ્રી બેઠાં હોય, કોઈ કોઈ વેળા એમના સંગીતનિષ્ણાત મિત્ર સત્યેન્દ્ર પણ હોય. અમે ગપ્પાં મારીએ. જ્યોતીન્દ્રના કાકા સસરાના બનેવીના દાદા સસરાએ એક વાર એકલે હાથે પચાસ માણસો જોડે તકરાર કરેલી અને મારામારીમાં પોતે જીતેલા એમ એ કહે. સામેથી મારાં એથી પણ દૂરનાં સગાંએ અને એની માએ મળીને ચારપાંચ વહુઓને કેવાં દુઃખ દીધેલાં તેનું હું વર્ણન કરું. જ્યોતીન્દ્રનાં મા વળી જુદી જ વાત કહે. સત્યેન્દ્રને હું અચાનક ગઝલનું સ્વરૂપ પૂછું—એના તાલ વિશે સમજણ માગું, એ દરમ્યાન ચાના ત્રણ–ચાર ડોઝ થઈ ગયા હોય. જ્યોતીન્દ્રનાં પાન અને ધનસુખભાઈની સિગારેટ તો ચાલ્યા જ કરતાં હોય. એક વાર આવી આવી વસ્તુસ્થિતિથી અજબ થઇને જ્યોતીન્દ્રનાં માએ કહેલું કે 'તમે આમ ગપ્પાં મારવામાં જ વખત ગુમાવો છો તો 'અમે બધાં' કેવી રીતે લખશો ?'

અને ખરેખર, 'અમે બધાં' એ જ રીતે લખાતું ગયું અને

પૂરું પણ થયું. એની ઉત્પત્તિ વિચિત્ર રીતે થયેલી. 'ગુજરાત'ની ઓફિસમાં અમે ગપ્પાં મારતા બેઠા હતા—હું અને જ્યોતીન્દ્ર– તે વેળા અમે એકેક પાસેથી જાણ્યું કે અમારી પાસે સૂરત વિષે એક ગ્રંથ લખવાની નોંધો સ્વતંત્ર રીતે લખાયલી, કાગળની ચબરખીઓ ઉપર પડેલી છે. મેં બીજી મુલાકાતે તે કાપલીઓ જ્યોતીન્દ્રને ધરી દીધી. એમાં જન્મ, ચાર ચિતા, પરીક્ષા, કનકવા, આગ, એમ પ્રકરણનાં નામ લખેલાં અને થોડાં થોડાં પૉઈન્ટસ. જ્યોતીન્દ્રે પણ એવી કાપલીઓ બતાવી જેમાં એમણે પાછળથી મુંબઈ વિશે 'રંગતરંગ'માં લખેલું તેમ સૂરત વિશે લખવાની નોંધ હતી: હોળી ઘર, રસ્તા, પ્રણય વગરે. અમે બેએ સ્વતંત્ર રીતે લખવા ધાર્યું હોત તો પરિણામ અત્યારે પણ શૂન્ય હોત—હા કદાચ જ્યોતીન્દ્રે પોતાની કાપલીઓ ખોઈ નાખી હોત અને મેં તે જાળવી રાખી હોત, અથવા તો કોઈ પ્રસિદ્ધકર્તાના દબાણથી જ્યોતીન્દ્રે 'મુંબઈ'ની પેઠે 'સૂરત'ની હારમાળા નિબંધરૂપે લખી નાખી હોત અને મેં મારી નોંધ ઉપરથી ચારપાંચ નવલિકા અને નાટિકાઓ લખી હોત. ગમે તેમ પણ જે પુસ્તકને દીવાન બહાદુર કાજીએ 'સૂરતની ગીતા' કહીને સંબોધેલ તે 'અમે બધાં' જેવું પુસ્તક તો સ્વતંત્ર ન જ લખાત.

૧૯૩૩ માં–તેની આખરમાં કદાચ–જ્યોતીન્દ્રે મુંબઈ છોડી સૂરતની કૉલેજમાં નોકરી લીધી. સદ્‌ભાગ્યે 'અમે બધા' તે વેળા લગભગ પૂરું થવા આવ્યું હતું. એમ જો ન હોત તો એ પૂરું થાત કે નહિ એ એક પ્રશ્ન છે, કારણ કે જ્યોતીન્દ્ર બે આંખની શરમ હોય ત્યારે પણ માંડમાંડ લખે તો પછી એ ન હોય ત્યારે શું જ થાય? આખરે એ પુસ્તક પૂરું થયું. મેં છેવટનું પ્રકરણ લખ્યું અને જ્યોતીન્દ્ર ઉપર વાંચવા મોકલ્યું. એ મોકલતી વેળા મારા હૃદયને એમ થઈ ગયું કે જાણે કોઈ વહાલાંને હું છેલ્લી વિદાય આપતો હોઉં! અને તેની સાથે સાથે જ્યોતીન્દ્ર–મારા પરમ લેખક–મિત્રના

સંબંધનો એક અતિ તીવ્રતાભર્યો અંક પણ પૂરો થતો હોય ને! પુનઃ એટલા એટલા કલાકો એવા શાંત, નિર્દોષ, હાસ્યભર્યા વાતાવરણમાં અમે ગાળ્યા નથી.

એ છેવટનું પ્રકરણ મેં લખેલું અને પહેલું પણ મેં લખેલું એથી અમે એવો નિર્ણય કરેલો કે છેવટનું પ્રકરણ જ્યોતીન્દ્ર લખે. એ આશયથી મેં પેલું પ્રકરણ લખીને જ્યોતીન્દ્ર ઉપર મોકલાવેલ અને તેને સૂચના કરેલ કે હવે પૂર્ણાહૂતિ એમણે કરવી. પણ પ્રકરણ વાંચીને એ તો એવા ખુશ થઈ ગયા અને ખેલદિલીથી એમણે એવો નિર્ણય કર્યો કે હવે પછીનું પ્રકરણ લખીએ તો 'Bathsos' થાય. છતાં એમણે એ બાબતમાં પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદને મારું પ્રકરણ વંચાવીને એમનો અભિપ્રાય પૂછ્યો તો એમણે પણ કહ્યું કે હવે પછી પ્રકરણ ન લખાય એ જ ઈષ્ટ છે.

અહીં એટલું પણ લખી નાખું કે મારું 'સરી જતું સૂરત' મેં પ્રા. વિષ્ણુભાઇ ઉપર મોકલાવ્યું, તેના ઉત્તરમાં એમણે લખેલું કે એમના પિતાશ્રીને 'અમે બધાં' બહુ જ ગમેલું અને પોતાના અભિપ્રાય તરીકે વિષ્ણુભાઈએ જણાવેલું કે જ્યાં સુધી મેટ્રિકની પરીક્ષાની યોજના અને યુનિવરસિટીની સંસ્થા હમણાં છે તેવા ને તેવા કાયમ રહેશે ત્યા સુધી આપણા સાહિત્યમાં "પાસ કે નાપાસ" એ નાટિકા જીવંત રહેવાની!

જ્યોતીન્દ્ર દ્રવ્ય બાબતમાં ઉદાર છે કે નહિ એ તો હું કહી શકતો નથી પણ એમની સાહિત્યકાર તરીકેની વિરાટ શક્તિઓનો વ્યય તો ભલભલા સટોડિયા કરતાં એ વધારે બેફિકરાઇથી કરે છે. એ નિબંધકાર કેવા અપૂર્વ અને અજોડ અને મૌલિક! પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય પ્રત્યે દૃષ્ટિપાત કરીએ ત્યારે વળી 'પંચ'ના નિબંધકારો એન્થની આર્મસ્ટ્રોંગ અને એ. પી. હરબર્ટ જેવાના નિબંધો એમની સાથે સરખાવાય. જેરોમ કે માર્ક ટ્વેઇનના નિબંધો પણ કદાચ તુલનામાં

મૂકાય; છતાં જ્યોતીન્દ્રની શૈલી એ બધાથી પણ કેવળ જુદી, મૌલિકતાની પરાકાષ્ટા બતાવતી રહેવાની તે રહેવાની તે રહેવાની જ. ભાષણોમાં તેમ જ લખાણોમાં ચેસ્ટરટન વગેરેને ભૂલાવી દે તેવા 'એપિગ્રામ્સ'નું અસ્ખલિત વહેણ એમની જિહ્વાથી કે કલમથી ઝર્યા જ કરવાનું. કોઈ પણ વિષય, કોઈ પણ સમય, કોઇ પણ ઓડિયન્સ હોય છતાં જ્યોતીન્દ્ર દોઢ દોઢ, બબ્બે કલાક માણસોને હસાવ્યા જ કરે. આવું વક્તૃત્વ મેં ગુજરાતમાં બીજે દીઠું નથી. અંગ્રેજીમાં પણ આવો હાસ્યરસકાર વક્તા મેં ભાળ્યો નથી છતાં આ વિષયોમાં પણ એને અભિમાન નથી.

પણ મને એમનામાં રહેલ એક અશકિત ખૂંચે છેઃ તેમનામાં વસ્તુસર્જનની શકિત નથી. એમણે હાસ્યરસમાં પોતાના અદ્વિતીય નિબંધો સિવાય બીજા પ્રયોગો કર્યા નથી. બીજું કાંઈ નહિ તો એ હાસ્ય રસના જુદા જુદા પ્રકારથી વિભૂષિત ચમકાર અને ચમત્કારથી ભરપૂર સંવાદો તો લખી શકે જ પણ કરવાની એમને ઇચ્છા થતી નથી. આવી એમની પ્રકૃતિને લઈને 'અમે બધાં' માં, હું જો દઢ રહ્યો ન હોત તો, વિષમ સ્થિતિ ઊભી થાત. દાદાનું પાત્ર એમણે પૌત્ર ઘેર આવ્યો ત્યારે સર્જ્યું. મેં એને "પતંગના પૂરમાં" ખૂબ બહલાવ્યું, જેથી ઝવેરચંદ મેઘાણી જેવાના મુખમાંથી 'વાહવાહ' નીકળી પડી હતી; પણ તરતજ જ્યોતીન્દ્રના હાથે એ પાત્ર ચઢયું અને એણે એને હોળીમાં પૂરું કરી નાખ્યું. ગુલાબ ડોશીનું પાત્ર કેટલાં હેતથી જ્યોતીન્દ્રે ઊભું કર્યું પણ હજી તો મારા હાથમાં એ ડોશી આવે તે પહેલાં તો એણે એને સ્વધામ પહોંચાડી દીધી! મારાથી એ રીતે પાત્રો સામે પણ ક્રૂર થવાતું નથી અને એથી મેં તો ડાહીકાકી જેવા ઘણા વૃદ્ધને પણ જીવન્ત જ રાખ્યાં છે!

જ્યોતીન્દ્ર જેમ પોતાની સાહિત્યક્ષેત્રમાંની, અભિનયકલાની વગેરે શકિતઓ ઉડાવવામાં મિત્રોમાં મશહૂર છે તેમ એક બીજો ગુણ પણ

એમનામાં મોટા છે, જે બીજી રીતે સારા સારા માણસોમાં પણ જોવામાં આવતો નથીઃ પોતે બીજાનામાં અમુક યોગ્યતા જુએ તો તે યોગ્યતાના પ્રમાણમાં એનો બદલો મળવો જ જોઇએ, એની, પોતાને ભોગે પણ કદર થવી જ જોઈએ એમ એ ધારે છે, એટલું જ નહિ પણ એમ કરવામાં પોતે કટીબદ્ધ થાય છે.

હું માનતો નથી છતાં જ્યોતીન્દ્ર એમ ધારી બેઠા છે કે મારામાં હાસ્યરસિક ભાષણો કરવાની શક્તિ ઠીકઠીક પ્રમાણમાં છે. આ ઉપરથી મને ધોંચપરોણો કરીને ભાષણ કરાવવા પોતે અનેક વેળા સાથે લઇ ગયા છે અને જેમ હું રંગમાં આવું તેમ એમણે પોતે વર્તન પણ કર્યું છે! ગલિયારા તરફથી એમની અને મસ્તફકીર વચ્ચે રૂા. ૫૦૦ વહેંચાયેલા ત્યારે મને ઈનામમાં ભાગ નહિ મળ્યો તે માટે એમનો બહુ જીવ બળેલો.

તે પછી મને સુવર્ણચન્દ્રક મળ્યો. મેં એમને ટેલીફોનમાં ખબર આપતી વખતે કહ્યું કે વ્યવહારચતુર અમદાવાદીઓ આપણને બેને સાથે ચન્દ્રક આપીને એમની વ્યવહારચતુરતા સાબિત કરી શકયા હોત!

બીજે વર્ષે એમણે પહેલો ફોન મને કર્યો અને કહ્યું કે " હવે તારો ખેદ દૂર કરજે કારણ કે મને ચન્દ્રક મળ્યો છે અને સાથે એટલું પણ કહી દઉં છું કે તને મારા કરતા એક વર્ષ વહેલે, ચન્દ્રક આપીને એ જ અમદાવાદીઓએ વ્યહારચતુરતા ઉપરાંત ન્યાયબુદ્ધિ અને વિવેકબુદ્ધિ પણ બતાવ્યાં છે ! "

વિવેચનોના લેખોમાં જ્યોતીન્દ્ર કોઇને કટુ વચન કહેતા નથી. વખાણ સારા પ્રમાણમાં કરે છે પણ મોંએ અતિ પ્રશંસા તો જ્યારે ખરેખર એવો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય ત્યારે જ કરે છે એટલું તો હું કહી શકું છું. આટલાં વર્ષના મારા એમની સાથેના સંબંધમાં માત્ર ત્રણ વેળા એમણે જિગરથી મારી પ્રશંસા મારે મોંએ કરેલી—બે વેળા મારી નવલિકાઓ માટે અને એક વેળા મારા અભિનય માટે. સૂરતમાં મેં ' બા ' (ભૂતના ભડકા) નામની મારી વાર્તા લખેલી અને ત્યાં

જઈ હું એમને ઘેર જઈને એ વંચાવી આવેલો. તે વેળા એમણે નવલિકાનાં વખાણ કરેલાં. તે વેળા ‘ ગુજરાત ’ રાણપુરમાં છપાતું હતું એટલે એ વાત રાણપુર છપાવા ગઈ ત્યારે મેઘાણી વગેરેએ ત્યાંથી પત્ર જ્યોતીન્દ્ર ઉપર લખેલો જેમાં એ નવલિકા માટે મને અભિનંદન લખીને પછી એમ લખેલું કે ગુજરાતે એક અચ્છો હાસ્યરસકાર ખોઈને સુંદર કરુણરસકાર મેળવ્યો તેને માટે શોક કરવો કે હર્ષ કરવો તે સમજાતું નથી.

બીજી વાર ‘ પરિવર્તન ’ નામની નવલિકા મેં યશવન્ત પંડયાના ‘ શરદ ’ માટે લખેલી, અને હવે ‘ છેલ્લા ફાલ’માં છપાઇ છે, તે ‘ શરદ ’ માંથી વાંચી ત્યારે પોતાની ઑફિસમાંથી એકદમ મારી ઑફિસમાં એ આવ્યા અને એમણે ગદ્‌ગદિત કંઠે કહ્યું ‘ ધનુભાઈ, અત્યાર સુધી હું એમ માનતો કે મુનશીના જેવો પ્રેમ કોઇએ નવલિકામાં કે નવલમાં ચીતર્યો નથી. તમે ‘ પરિવર્તન ’માં ચીતરી ‘ યુ હેવ બીટન હિમ હૉલો ! ’ (you have beaten him hollow ’)

ત્રીજી વારઃ સાંતાક્રુઝમાં મનહરરામના આગ્રહથી અમે પ્રાણલાલ દેસાઈનું ‘ બલિદાન ’ નામનું નાટક ભજવેલું, જેમાં મેં એક અતિ અગત્યનું પાત્ર ભજવેલું. જ્યોતીન્દ્ર પોતે મારા પિતા થયેલા. એ પાત્રમાં મારી પુત્રીની બળતી ચિતા આગળ મારે ‘ સોલિલોકવી ’ બોલવાની હતી. તે હું બોલી રહ્યો, પછી જ્યોતીન્દ્રે, અમે પોષાક બદલતા હતા તે વેળા, મનહરરામ મહેતાને કહ્યું હતું કે ‘ મનહરરામજી, આ નાટક ભજવવા તમારા આગ્રહથી હું જહેમત વેઠીને ઠેઠ સૂરતથી આવ્યો છું પણ મારો જીવ બળતો નથી. મને મારી મહેનતનો બદલો મળી ગયો છે. કરુણનો આવો ઊંડો અને લગભગ છાતી ચીરી નાખે તેવો અભિનય મેં કોઇ અવેતન નટ તરફથી જોયો નથી. ’

આ ત્રણે પ્રસંગે મને જ્યોતીન્દ્રે આપેલ અભિનંદનો—હૈયાના ઊંડાણમાંથી આપેલાં અભિનંદનો હું કોઇ પણ દિવસ ભૂલી શકું એમ નથી.

'અમે બધાં' માંના કયાં પ્રકરણો મારાં લખેલાં અને કયાં જ્યોતીન્દ્રનાં એ વિશે વાંચનારને બહુ કુતૂહલ થતું. હવે એમ થવાનું કારણ નથી, કારણ કે 'માનસી'ના સપ્ટેંબર, ૧૯૪૦ના ખાસ અંકના પૃષ્ઠ ૪૮૩ ઉપર વિજયરાયે એ આપી દીધાં છે. આ પુસ્તક જુદાં જુદાં મનુષ્યોએ જુદી જુદી ઊર્મિથી વાંચ્યું છે. પણ સ્વ. કૃષ્ણમુખરામ આત્મારામ મહેતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર સ્વ. મનસુખરામ કૃષ્ણમુખરામ જે હમણાં આશરે ૭૦ વર્ષની વયે મૃત્યુ પામ્યા તેમણે જે મમતાથી એ વાંચ્યું હતું, તેટલું ભાગ્યે જ બીજા કોઈએ વાંચ્યું હશે. એમણે તો પાછો મને મારી બાલ્યવસ્થામાં ખૂબ રમાડેલો અને અમારાં કુટુંબીજનોને બહુ સારી રીતે ઓળખે એટલે એમણે તો મેં કયાં કયાં પાત્રો કયાં કયાં જીવન્ત પાત્રો ઉપરથી દોર્યાં છે તે પણ પકડી કાઢેલું. દાખલા તરીકે: મારા પિતાશ્રી અને મારા દાદાના ઉમદા ગુણો લઈને મેં દાદાનું પાત્ર ઘડેલું અને એ બેના અવગુણો લઈને મેં વિપિનના પિતા છનસુખરામનું પાત્ર દોરેલું. મંગળા તે તો મારાં મા. તનમનમાં મેં સરલાનું રોમૅન્ટિક સ્વરૂપ ચીતરેલું. મારા સગાઓમાંથી ઘણા રેલ્વેમાં એટલે નરહરરામનું પાત્ર દોરવામાં મને કશી મુશ્કેલી ન હતી. જ્યોતિષની જ વાતો કરનાર સેવકલાલજીનાં પાત્રને તો મેં નરહરરામના પાત્રની સામે ઊભા રહીને એને 'બેલેંસ' આપે એટલા માટે ચીતરેલું. જયસુખલાલભાઈની બી. એ. ની પરીક્ષાનું પરિણામ મોડું આવેલું અને જે પરિસ્થિતિ અમારે ત્યાં ઉપસ્થિત થયેલી તે ઉપરથી મને 'પાસ કે નપાસ' સૂઝેલું.

'અમે બધાં'નો બીજો ભાગ મુંબઈની પશ્ચાદ્ભૂ રાખીને આગળ ચલાવવો એમ અમે નક્કી કરેલું અને પહેલાં બે ત્રણ પ્રકરણોની રૂપરેખા પણ તૈયાર કરેલી; પણ જ્યોતીન્દ્ર સૂરત હતા એટલે આવાં આવાં કાર્યને માટે આવશ્યક અનુકૂળ વાતાવરણ બંધાયું નહિ અને જ્યોતીન્દ્રે પછી મુંબઈની સ્વતંત્ર નોંધ 'રંગતરંગ'માં લઈ લીધી. તે પછી 'વાઇસે વરસા'ના નાટકમાંથી વિચાર લઇને અમે બેએ નાટક

લખવાનો વિચાર કર્યો. તેનાં પહેલાં ત્રણ પ્રકરણ લખીને મેં જ્યોતીન્દ્રને મોકલ્યાં. તેમને ત્યાં અપાયા પછી તે પ્રકરણો, હું ભૂલતો ન હોઉં તો, ભાનુશંકરને સોંપવામાં આવ્યાં અને પછી ગૂમ થઈ ગયાં ! તે પછી બીજું એક નાટક મારી એક નાની નવલિકા ઉપરથી મેં લખવાનો આરંભ કર્યો તેના અંકો અને પ્રવેશો પાડયા પછી મેં તે જ્યોતીન્દ્રને આપ્યા. હજી તે નાટક પણ અપૂર્ણ દશામાં રખડે છે; આથી આ અચોક્કસ જગતમાં એટલું ચોક્કસ કહી શકાય કે હું અને જ્યોતીન્દ્ર બંને મળીને બીજી કોઇ સંયુક્ત રચના રચી શકશું નહિ !

શ્રી. વિજુભાઈ હઝરતનાં કુટુંબનાં માણસો એ મારાં અમુક કુટુંબો મિત્ર તરીકે છે એમાંનાં જ. એક રીતે ગણો તો એ કુટુંબ જોડેનો મારો પરિચય વર્ષોનો ગણાય. પણ તે એકધારો નહિ. વચમાં વચમાં અમે પરસ્પર મળીએ જ નહિ અને વળી પાછાં મળતાં થઇએ ત્યારે ખૂબ જ મળીએ. જાણે કોઈ નદીનો પ્રવાહ ન હોય ! ઘડીકમાં તે બધાથી જોઈ શકાય. ઘડીકમાં તે નીચાણમાં જવાથી અદૃશ્ય થઇ જાય અને વળી પાછો પ્રચંડ વેગમાં દૃષ્ટિગોચર થાય. એની ગતિમાં, એના માર્ગમાં કોઈ પણ પ્રકારનું નિયમિતપણું નહિ. વિજુભાઇ ગોરા, ભરાવદાર, મોહક વ્યકિતત્વ ધરાવનાર અને પોતે અમદાવાદના છતાં પત્ની સ્નેહલતાબહેન—જે સૂરતનાં છે તેમને પણ વાર્તાલાપ કરવામાં અને સરસ રીતે ખાવા ખવડાવવામાં હરાવી દે તેવા. મેં અનેક પ્રકારનાં માણસો જોયાં છે તે ઉપરથી કહી શકું છું કે જો વર્ગ તરીકે લઇએ તો નાગરી ન્યાતનાં કુટુંબો વાર્તાલાપમાં જે કલા રેડી શકે છે તેવી કલા બીજી ન્યાતનાં કુટુંબોમાં ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. અલબત, એમાં અપવાદ તો છે જ અને હોવા જોઈએ જ. વિજુભાઈ, સ્નેહલતાબહેન અને એમનાં પુત્રીઓ મૃણાલિની અને મનોરમાની સાથે હું બેઠો હોઉં ત્યારે વખતની કિંમત નથી રહેતી. તે વખતે જામી પડતા વાર્તાલાપમાં હાસ્યના અનેક પ્રકારો ખેડાઇ જાય છે. વિષયો નવાનવા ઉદ્‌ભવતા જાય અને પાછા વિરમતા જાય.

ઘડીકમાં ગંભીરતા, ઘડીકમાં શાંતિ એમ એ વાર્તાલાપમાં જુદાં જુદાં વાતાવરણ બંધાતાં જાય અને બદલાતાં જાય. આમ કલાકોના કલાકો નીકળી જાય.

વચમાં વિજુભાઈ સાંતાક્રૂઝમાં રહેતા. તે વેળા ઑક્ટોબરથી એપ્રિલ સુધી દરરોજ દરિયે નાહવા જવા એક મોટી ટોળી ઊપડતી. હું દરરોજ જનારો નહિ. દરરોજના જનાર વિજુભાઇ, જયસુખલાલ, ડૉ. નાનક મહેતા, મહેશ મજમુદાર, અંબાલાલ પટેલ, સયની, મણીભાઈ, છોટુભાઈ વગેરે હતા. મૃણાલિની તે સમયે પોદાર સ્કૂલમાં ભણેલ પણ ખરી.

મૃણાલિનીને સંગીત અને અભિનયનો શોખ પહેલેથી. સેંટ ઝેવીઅર કૉલેજના કૉન્સર્ટોમાં તેમજ સ્વતંત્ર કૉન્સર્ટોમાં લીનીએ અનેક વેળા યશસ્વી ભાગ લીધેલો. સંગીતનો એણે શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કર્યો છે, અને એના કંઠમાં અમુક જાતનું દર્દ ભર્યું લાગે છે. એના અભિનયમાં તીવ્રતા અને ઊર્મિલતા સભર ભર્યાં હોય છે. મનોરમાના અભિનયમાં સરલતા અને સ્વાભાવિકતા આગળ પડતાં છે. ઊર્મિલ પાત્રોમાં મૃણાલિની અને હાસ્યરસિક પાત્રોમાં મનોરમા સહજ ચમકી જાય છે. પણ બંનેને ઊલટાં જ પાત્રો આપીએ તો? તો પણ એ બંને બહેનો એવો જ સારો અભિનય કરી શકે એમ હું માનું છું. પણ કાર્ય કરવાની પદ્ધતિમાં એ બહેનોમાં ઘણો ફેર. લીનીબહેનની પ્રવૃત્તિઓ ઘણી એટલે રીહર્સલોમાં સમય સચવાય નહિ. નાટકોનાં ભાષણો છેવટ સુધી મોંએ હોય નહિ અને વાર્તાલાપમાં ચડી જાય તો રીહર્સલો બાજુએ રહી જાય! મનોરમા મારા જેવી. રીહર્સલોમાં અતિ નિયમિત. પોતાના ભાષણો જિહ્વાગ્રે હોય જ પણ સંવાદમાં સામે કામ કરનાર કાંઈક ભૂલતું હોય તો તેને પણ સાથે સાથે યાદ દેવડાવે એવી તૈયારી. રીહર્સલો ચાલતાં હોય ત્યારે જરા પણ આડીઅવળી વાત એને ગમે નહિ.

અમે આડાં અવળાં ગપ્પાં માર્યાં પછી મેં પૂછ્યું: "પણ બહેન, હવે સાંતાક્રૂઝ ક્યારે આવવું છે?"

"બહેન દાક્તરની પરીક્ષા આપી લે એટલે વળી." જવાબ મળ્યો.

અચાનક સાંભળ્યું કે મનોરમાને કાનમાં કાંઈ પીડા થાય છે. પીડા વધી, ગંભીર ઑપરેશન કરવામાં આવ્યું. સ્થિતિ ઘણી ગંભીર થઈ ગઈ. તેમાંથી અજબ રીતે તે બચી ગઈ. કુટુંબ અને સ્નેહી વર્ગમાં માની લેવામાં આવ્યું કે બેબી બચી ગઇ.

મારાથી દાદર ચઢાય નહિ એટલે મેં પૂર્ણિમા અને કિસનને એની તબિયત જોવા મોકલેલાં તેમની જોડે મનોરમાએ મને સંદેશો મોકલાવ્યો કે: "ધત્તુભાઇને કહેજો કે તમારી આત્મકથામાં મને સ્વર્ગસ્થ લખવાનો પ્રસંગ ઊભો થયો હતો પણ હું બચી ગઇ. પરીક્ષા પૂરી થાય કે તરત પાછી તમારે ત્યાં આવીને ઊભી રહેવાની છું."

પણ કોણ જાણે, શા કારણે, આ યૌવનથી છલકાતી, અનેક આશા અને સપનાં સેવતી, કુટુંબના અને સ્નેહીઓના હૃદયમાં કાંઇક અનોખું જ સ્થાન લઈ બેઠેલી યુવતી પ્રત્યે કિસ્મતે ક્રૂર મીટ માંડી હતી. દિનપ્રતિદિન એની તબિયત સુધરતી જતી હતી. વહેલી શક્તિ આવે તેવી ધારણાથી તેને લોહી આપવામાં આવ્યું. કોણ જાણે શાથી શરીરે તે સ્વીકાર્યું નહિ. ઘાતમાંથી બચી ગયેલી, પુનઃ જીવનને ભેટવા આતુર બનેલી મનોરમા મૃત્યુના પાશમાં ફસી પડી.

જેને જોઇને કોઈ પણ ગુજરાતીને અભિમાન આવે તેવું પહાડ જેવું અંગ, જોબનની નિર્દોષ ખુમારીમાંથી ઉદ્દ્ભવતું કોઇ રમ્ય ઝરણાંના કિલકિલાટ સમું એનું હાસ્ય, એનો ઊંડો, ઘેરો, મીઠો અવાજ, સ્નેહ-આનંદથી ભર્યું ભર્યું એનું હૈયું એ બધું પ્રભુના કોઇ અગમ્ય આશયથી, તા. ૨૩-૮-૪૪ને દિને રાતે દસ વાગ્યે

આ પૃથ્વી પરથી અદ્રશ્ય થયું. મનોરમા ગઇ, અકાળે સ્વર્ગસ્થ થઇ.

સ્વ. નરસિંહરાવનાં "સ્મરણસંહિતા" ની કેટલીક પંક્તિઓ આ સમયે યાદ આવે છેઃ

માત, ભગિની, મિત્રને
ઉર પડ્યા આ ઘાતને
તું ન શું જાણે કદી ?
ને શૂન્ય મૂક્યો તાત તેં.

માત દીન બની રહી,
ભગિની તો પડી એકલી;
અશ્રુ કોના કોણ, કહે,
આ ક્ષણ લુહે સ્થિર મન કરી ?

તો ય અશ્રુ ભેળવી,
સર્વ મળી ઉર ખોલતાં;
સ્મરણ તુજ અવસાનનાં;
કાંઇ મધુર મધુરાં ઘોળતાંઃ

મને અસલથી 'ડોસા' કહીને જ બોલાવતા. સરળ હૃદયી અને ઉગ્ર સ્વભાવના કપિલભાઇ હિન્દી કીર્તિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ અમારા જેવા કુટુંબીજનો સાથે તો એવા ને એવા રહ્યા છે. વચમાં વચમાં તો ફુરસદ મળતાં અમારી સાથે કપિલભાઈ, ચંદુલાલ બાલાભાઇ નાણાવટી વગેરે પત્તાં પણ ખૂબ રમતા.

દા. ઘીયા અમારા પડોશી હતા ત્યારે એમની સાથે હું ડ્રાફ્ટસ્ બહુ રમતો. પરીક્ષિત રાયજી, તેમનાં પત્ની રશ્મિબહેન, રીંતુભાઈ, સનમુખભાઈ, હેમેન્દ્ર દીવાનજી અને તેમનાં પત્ની હર્ષદાબહેન, અને શિલ્પ નિવાસ તથા હરજી મૂળજીની વાડીમાં રત્નવદનરામ મહેતા અને તેમનાં પત્ની ગુણીબહેન, વગેરે સ્નેહીઓ સાથે અનેક પ્રસંગે કલાકોના કલાક અને દિવસોના દિવસ આનંદમાં ગાળ્યા હતા તે ભૂલાય તેમ નથી.

ભાષાના અટપટા પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે મુંબઇમાં જેમ હું જ્યોતીન્દ્ર દવે, ભાનુશંકર વ્યાસ અને ચન્દ્રશંકર બુચની મદદ લેતો તેમ સાંતાક્રુઝમાં રામપ્રસાદ બક્ષીની મદદ હું માગતો અને માગું છું અને મને તે વિના વિલંબે અને સ્નેહથી મળતી અને મળે છે. રામપ્રસાદ–રામભાઈની તબિયત હમણાં હમણાં લથડેલી છે, બાકી તો આનંદીલાલ પોદાર હાઇસ્કૂલના પ્રિન્સિપાલ તરીકે એ એમના સંપૂર્ણ શ્વેત પોષાકમાં સજ્જ થઇને જતા હોય–ધોળો ઇસ્કી, આંટીદાર ફેંટો, ધોળાં કોટ પાટલૂન શૂઝ–ત્યારે એમના અંગની સપ્રમાણતા કોઇને પણ આકર્ષે અને એમની પીઠ જોનારને પણ એમ લાગી જાય કે આ વ્યક્તિ ક્રિકેટર હશે. ગુજરાતી અને સંસ્કૃત બંને ભાષાના સાક્ષર છતાં એમણે પોતાની શક્તિઓનો પૂરો લાભ ગુજરાતને આપ્યો નથી એ ચોક્કસ છે. આ પ્રકારના ત્રણ ગુનેગાર તો હું જાણું છું: જ્યોતીન્દ્ર દવે, ભાનુશંકર વ્યાસ અને રામભાઈ બક્ષી.

સાંતાક્રુઝથી અમારી કંપની કેનેરી ગુફા, એલીફંટા, કાંદીવલીની

ગૌશાળા, જુહુ વગેરે સ્થળોએ પાર્ટીમાં ઊપડતી. તેમાં અનેક પ્રકારનાં સ્ત્રીપુરુષો આવેલાં. સમુદ્રનો એક મોટો તરંગ કિનારા ઉપર પછડાય, તેનાં અસંખ્ય બુદ્‌બુદ્‌ જુદા જુદા સમૂહમાં વહેંચાઇને બે પાંચ ક્ષણ સાથે સાથે રમે અને પછી પાછાં એ મહાસાગરમાં ભળી જાય તેમ એવી અલ્પજીવી મહેફિલોમાં કાંઈ કાંઈ મનુષ્યો અમે સાથે મળતાં, અત્યારે ક્યાં હશે તેની ય ખબર નથી અને પાછા સમય થતાં તે મહાકાળમાં સમાઇ જશું.

એક પ્રસંગ સાંભરે છે: જુહુમાં થીઓસૉફિકલ કૉલોનીમાં અમે ઘણી વેળામાંથી એક વેળા દોઢેક માસ રહેલાં. તે વખતે પડોશીમાં ભાસ્કર મહેતા, ઊર્મિલા મહેતા, શાંતિલા દેસાઈ અને સરલા બાનરજી હતાં. એ દોઢે મહિનો અમે અત્યંત આનંદમાં ગાળેલો. સવારના હું, ઊર્મિલા, શાંતિલા અને સરલા સાથે દરિયે સ્નાન કરવા (અમે એને તરવાનું કહેતાં) કે પાણીમાં કૂદકા મારવા જતાં. બપોરે ' ઈનડોર ' રમતો રમાય. સાંજના કિનારે 'ફ્રૅગટ્સ્'ની રમત શરૂ થાય એમાં બાર બાર સ્ત્રીઓ અને એટલી જ સંખ્યામાં પુરુષો ભાગ લેતા. રાતના પાછી રમતો રમાતી.

સાંતાક્રુઝથી ત્રીજા પરામાં–અંધેરીમાં સર લલ્લુભાઇ શામળદાસનું કુટુંબ અમારા કરતાં પણ અગાઉથી આવીને વસ્યું હતું. એ કુટુંબની જોડે પણ મારે વર્ષોથી સારો સંબંધ બંધાયેલો છે. આપણામાં કહેતી છે કે સોનું ને સુગંધ સાથે સાધારણ રીતે હોઈ શકે નહિ, પણ એ કહેતી સર લલ્લુભાઇ (લલ્લુકાકા) અને તેમના ત્રણ પુત્રોએ અસત્ય ઠેરવી છે. એમને ત્યાં અસલથી જ શ્રી અને સંસ્કૃતિ સાથે જ રહે છે. અનેક પ્રસંગે એવું બનતું કે હું ત્યાં ગયો હોઉં તે વેળા ત્યાં મહેફિલ જામી જ પડી હોય. બટુકભાઈ, ખંડુભાઈ, ગગનભાઈ, મંગળાબહેન, મધુરિકાબહેન, સૌદામિનીબહેન, જયન્ત, બ્રેલવી, કનૈયાલાલ વકીલ વગેરે ઉપરાંત દા. જયન્તકુમાર ભટ્ટ, રવિશંકર ભટ્ટ, જીતુભાઈ મહેતા વગેરે પણ હોય. હું જઉં એટલે હું પણ એમાં સામિલ થઈ

જાઉં. ધીમે ધીમે એ મહેફિલ ઉગ્ર બનતી જાય, આનંદની છોળો વધારે ને વધારે અવાજ કરતી ઉછળતી જાય એટલે લલ્લુકાકા પાસેના ઓરડામાંથી કહેવડાવે: 'ધનસુખલાલ આવ્યો જણાય છે, નહિ તો આટલું તોફાન થાય નહિ. ત્યાંથી એને મારી પાસે મોકલજો.'

એ પ્રમાણે હું લલ્લુકાકા પાસે જાઉં પણ ખરો. અનેક વિષય સંબંધી હું એમની જોડે પણ વાતો કરું. લલ્લુકાકાથી માંડીને બટુકભાઈ (વૈકુંઠ), ગગનભાઈ, ખંડુભાઈ (જ્યોતીન્દ્ર) વગેરે પાસેથી હું વાંચવાની ચોપડીઓ બંગલામાં મારતો જાઉં અને ઘેર જતી વખતે જ્યારે એમની કારમાં બેસું–તે વખતે પેટ્રોલ ઉપર અંકુશ નહિ એટલે કારનો ઉપયોગ છૂટથી થાય એ સ્વાભાવિક હતું–ત્યારે છ–આઠ ચોપડીઓ મારી કને હોય ! એમના કુટુંબમાં નાનામાં નાના બાળકથી માંડીને વહુઆરૂઓ અને ખુદ લલ્લુકાકા પુસ્તકોનાં અને વિવિધ લલિત કલાનાં સાચ્ચાં દર્દી ! દર મહિને નવાં નવાં પુસ્તકો બજારમાંથી આવે ને આવે જ. પણ સાથે ખૂબી એ કે આટલાં વર્ષથી એમને ત્યાં નવાં પુસ્તકો આવતાં મેં જોયેલાં પણ તેમને માટે નવાં કબાટો આવતાં જોયેલાં નહિ ! એટલે "લલ્લુકાકા લાયબ્રેરી" એક સ્થળે સ્થાયી નહિ પણ ફરતી હતી અને આજે પણ હિંદુસ્થાનમાં સારાં સારાં સ્ત્રીપુરુષોને ત્યાં એમણે વસાવેલાં પુસ્તકોમાંથી એકાદ બે પુસ્તકો નીકળી પડે ખરાં !

બટુકભાઈ અને મંગળાબેન ઊંડાં સરોવર જેવાં શાંત, ખંડુભાઈ અને મધુરિકાબહેન, શાંત પણ ખરી અને મસ્તીએ ચઢતી એવી નદી જેવાં અને ગગનભાઈ તથા સૌદામિની તો વડીલ સ્નેહીઓના લાડમાં ઉછરેલાં આનંદના ફુવારા જ. ગગનભાઇ આવ્યા હોય કલકત્તેથી કે દિલ્હીથી મોટા ઓદ્ધા અને મોટી ગંભીરતા ત્યાં જ મૂકીને આવ્યા હોય–ત્યારે ઘરમાં નિર્દોષ તોફાન મસ્તીના તરંગો ઊડી રહ્યા હોય. સર લલ્લુભાઇનાં કવિ–પુત્રી સુમતિને મેં ચાર પાંચ વાર જોયેલાં પણ તે વેળા એમની તબિયત ઘણી ખરાબ એટલે હું એમના ગાઢ પરિચયમાં આવી શકેલો નહિ અને પછી તો તે તરત મૃત્યુ

પામેલાં. ત્યાંના પુરુષવર્ગ જોડે હું પરિચયમાં આવ્યો તે બટુભાઈ દ્વારા. મંગળાબહેન અને મધુરિકાબહેન જોડે નિકટ પરિચયમાં હું આવેલો ૧૯૩૨ની નર્મદની રંગલીલાથી અને સૌદામિનીને તો હું જન્મથી જ ઓળખતો હતો. બટુકભાઈ (વૈકુંઠભાઈ) 'કોઓપરેટિવ મુવમેંટ' ના અત્યારે સ્થંભ જેવા થઈ ગયા છે અને ગાંધીજીના પરમ ઉપાસક તરીકે એમણે ખાદીપ્રચાર અને હરિજનો માટે ઘણું કર્યું છે. ખંડુભાઈ (જ્યોતીન્દ્ર) 'બોમ્બે લાઇફ' કંપનીના મેનેજિંગ ડિરેક્ટર છે, ટેનિસ ક્રિકેટ વગેરે રમતોમાં ઉસ્તાદ છે, ચિત્રકાર છે અને ચિત્રકારોને ઘણું સારું ઉત્તેજન આપનાર પણ છે. આવી વ્યક્તિઓ ગુજરાતને કમનસીબે આપણે ત્યાં બહુ ઓછી છે. એમનાં પત્ની મધુરિકાબહેન જીતુભાઈ મહેતાનાં બહેન થાય એટલે સંગીત પ્રત્યે એમનો પક્ષપાત સહજ ગણાય. ખંડુભાઇની પુત્રી અંજની અને ગગનભાઇની પુત્રીઓ નીલાંજના અને ઉમા બાલ્યાવસ્થાથી જ નૃત્યનાં રસિયાં. નર્મદની રંગલીલામાં મધુરિકા, પ્રતિમા અને શીલાવતી એ ગરબાકલાની નિષ્ણાત ત્રિપુટીએ રંગલીલાને અદ્ભુત પ્રસિદ્ધિ અપાવેલી હતી, અને મારે એ ત્રિપુટી સાથેની મૈત્રી ગાઢતર થઇ તે પણ તે વખતથી જ. એથી જ મેં 'સાસુજી'નો સંગ્રહ (૧૯૩૪) એ ત્રણ સન્નારીઓને— મધુરિકા મહેતા, પ્રતિમા ધ્રુવ અને શીલાવતી દરૂને અર્પણ કરેલ.

આ સ્થાને એટલું પણ કહી દઉં કે 'મેટરલિંકના નિબંધો' નલિનકાન્ત દીવેટિયાને, 'હું અને સરલા' જ્યોત્સ્ના મહેતા અને સરોજ મહેતાને 'વાર્તાવિહાર' પૂર્ણિમા મહેતા અને મેના મહેતાને, 'છેલ્લો ફાલ' મૃણાલિની હઝરત, મનોરમા હઝરત અને મંજરી પંડ્યાને, અને 'સરી જતું સૂરત' કમળ ગાંધી, શાન્તુ ગાંધી અને નીમું ગાંધીને અર્પણ કરેલ છે.

અહીં મારાં ગણ્યાંગાંઠ્યાં પરમ મિત્રોમાંના બે–કિસનલાલ દરૂ અને શીલાવતી દરૂ એ દંપતીનો આછો પરિચય અને એમણે મારાં

વિષાદમય માનસને આપેલ સ્વાસ્થ્યનો અંગુલિનિર્દેશ આપું તો અસ્થાને નહિ ગણાય.

આ દંપતીને છૂટાં છૂટાં તો હું લાંબા કાળથી ઓળખતો હતો. કિસનલાલના વડીલ બંધુ પ્રસન્નલાલ એ મારા મિત્ર જેમણે, યુજેન સેંડોના શિષ્ય હોઈ, પોતાનું શરીર પણ અતિ સુંદર બનાવ્યું હતું, અને ન્યાતોમાં પીતાંબર સાથે માત્ર તસતસતો કબજો પહેરીને એ નીકળતા અને મારા જેવા અનેક યુવકોની ઇર્ષ્યાનું કારણ બનતા હતા. પ્રસન્નલાલ બોલકણા પણ કિસનલાલ તો ઘણા ઓછાબોલા, છતાં હું એમને ઓળખું તો લગભગ ૧૯૦૪થી. તે વખતે પણ સીધી સેંથી અને વળવળીયાં વાળવાળા મોહક કિસનલાલ વસ્ત્રપરિધાનની કલામાં નિષ્ણાત હતા. એમનાં પત્ની શીલાવતીના પિતાનું ઘર મારી નાની બહેનના ઘરની સામે એટલે લગભગ એમના જન્મથી હું એમને ઓળખતો એમ કહી શકું. પણ ૧૯૦૯માં જ્યારે એ સાતેક વર્ષનાં હશે ત્યારે અમે હજીરામાં એકઠાં થયેલાં એમ અમને યાદ છે.

પણ આ પ્રસંગોને ઉપસ્થિત થયાંને વર્ષો વહી ગયાં. ૧૯૩૨માં કિસનલાલ સિંધિયામાં વર્ષેક દિવસ માટે આવેલા અને શીલાવતી નર્મદની રંગલીલામાં સાથે થઈ ગયાં. જાણે સર્જનજૂનો સ્નેહ અને સંબંધ હોય એમ આ દંપતીએ મને અપનાવી લીધો, મિત્ર તરીકે અને બહુ નાજુક તબિયતવાળાં અને કાંઈક કમઅક્કલવાળાં બાળકને ઉછેરતાં હોય તેવી રીતે. એના બદલામાં મેં એ બંનેને વધુ પડતી અક્કલથી ઉભરાઈ જતાં મારાં પરમ મિત્રો તરીકે મારા હૃદયમાં નિરંતરનું સ્થાન આપ્યું. એક ફિલસૂફ કહી ગયો છે કે જે મિત્રો સાથે તમે કલાકોના કલાક મૌન સેવી શકો-સાધી શકો તે મિત્રોની મૈત્રી સાચી, કસોટીએ ચઢેલી. હું એ બંને સાથે કે બેમાંથી કોઈપણ એકની સાથે કલાકો સુધી મૌન ધારણ કરીને બેઠેલો છું અને એને પરિણામે મારાં દાઝેલાં હૈયાને અદ્દ્ભુત શાંતિ મળેલી છે. પહેલાં મોરા-

૨જી ગોકળદાસની ચાલમાં અને પછીથી સોનાવાળાના બીલ્ડિંગઝમાં કે પછી કોઇ સીનેમાના થીએટરમાં કે અમારાં પ્રિય સ્થાન 'વેસાઈડ' માં અમે ત્રણ બેઠાં હોઇએ, કલાકોના કલાકો સુધી ચર્ચા કરતાં હોઇએ પણ એમાં જરા પણ વિખવાદ ઉદ્દભવ્યો હોય એવું સ્મરણમાં નથી. અશાંતિ ટાળવાનું ઔષધ લગભગ અપ્રાપ્ય છે. કોઇને મળે છે તો તે અમુક એકાદ આંગળીને વેઢે ગણાય તેટલાં માનવી પાસે જ. એટલાં ઓછી સંખ્યાના મારા પરિચયવર્તુલમાં આવેલ માનવીઓમાં કિસન-લાલ અને શીલાવતી છે જ.

શીલાવતી જ્યારે સાસરે આવ્યાં ત્યારે એમની કેળવણી અને જ્ઞાન અતિ પરિમિત દશામાં. પણ પતિની સહાનુભૂતિથી એમણે પ્રતિકૂળ સંયોગોની પરંપરામાં અંગ્રેજી, મોંટેસોરી, સંગીત અને નૃત્યનાં ક્ષેત્રોમાં સારું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું છે.

અંગ્રેજી અને વસ્ત્રપરિધાન કલામાં એમને કિસનલાલ તરફથી, મોંટેસોરીમાં જાતઅનુભવથી, સંગીત ફેલોશિપ સ્કૂલના ભીમરાવ શાસ્ત્રી અને પંડિત ઓમકારનાથ તરફથી, ચિત્રકલામાં અને નૃત્યકલામાં પુલિન-દત્ત, એણાક્ષી રામરાવ, નવકુમારસિંહ અને બીજા અનેક કલાકારો પાસેથી એમને ઘણી સહાય મળી હતી. બે ત્રણ ગરબામાં એમની ગરબા–યોજનકલાની, બેએક રાસમાં અને સાહિત્ય સંસદ્‌ના વાર્ષિકોત્સવમાં એમણે પોતે કરેલ નૃત્યમાં એમની સ્વતંત્ર નૃત્યકલાની, તા. ૩–૮–૧૯૩૫ ને દિવસે થયેલ એક કૉન્સર્ટમાં, રૉયલ ઓપેરા હાઉસમાં એમણે યોજેલ એક નાની 'પ્રભાતદર્શન' (મીઠી નજરે : પાન ૯૮) નામની સંગીતનૃત્ય નાટિકામાં એમની યોજનની ઉચ્ચ પ્રકારની નૈસર્ગિક શક્તિઓનાં દર્શન મેં કરેલાં. કનૈયાલાલ વકીલને પણ એમની નૃત્ય-કલામાંથી નીતરતી નૈસર્ગિક શક્તિનો ઊંચો અભિપ્રાય હતો. પણ પ્રતિકૂળ સંયોગો, વધતું જતું વય અને દિનપ્રતિદિન લથડતી જતી તબિયતને લઈને એમણે આ બધાં ક્ષેત્રોમાં એમનાથી થઈ શકત તેટલું

કાર્ય કર્યું નહિ—એમનાથી થઈ શક્યું નહિ એ આપણા જીવનમાં રહેલ કરુણાંશનો પુરાવો માત્ર છે.

નર્મદની રંગલીલાનાં રીહર્સલો સમયે મધુરિકા મહેતા, પ્રતિમા ધ્રુવ અને શીલાવતી દરૂ સાથે નિર્લેપ ગપ્પાંના ગાળેલા કલાકો જીવન-સંભારણામાં મીઠી વીરડી સમા મારા હૈયાંના એક ખૂણામાં હજીયે એવા ને એવા તાજા સ્વરૂપે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અને કિસનલાલ શીલાવતી દંપતીનું યુગલ તો આજે પણ સંસારની બળતી જવાળાઓ મને બાળીને ભસ્મ ન કરે એ કાર્યમાં જે થોડીઘણી વ્યક્તિઓ સક્રિય સાહાય્ય અર્પી રહી છે એમાંનું એક ગણી શકાય.

અને રમણિક સુખડીઆઃ અમારા કલમ મંડળના બે મંત્રીઓ-માંના એક મંત્રી. હજી મને યાદ છેઃ ભટવાડીમાં એક જગ્યાએ એ નર્મદ રંગલીલાના રીહર્સલો થતાં. મુખ્ય ગરબાના રાગ વિશે ચર્ચા ચાલતી હતી. તબલચી તબલાં ઉપર બેઠો હતો, તેની પાસે એક પ્રૌઢ યુવાન ઓરગન ઉપર ગંભીર મુખમુદ્રાએ બેઠેલ. માથે તાલ, વિચારવન્ત આંખ, અણીયાળું થતાં થતાં અટકી ગયેલું નાક, ગંભીર વદનના પ્રમાણમાં કાંઇક ચંચળ અને અદ્રઢતા બતાવતા ઓષ્ઠ, ઊર્મિલ હાથ અને તેની અંગુલિઓ, હાથમાં સિગારેટ, અતિશય સુઘડ ચંપલ, શ્વેત, ઝીણું ધોતિયું અને સફાઈદાર છતાં ઇસ્કી નહિ એવી કફની એ એમનું વર્ણન. સામે લગભગ દોઢેક ડઝન યુવતીઓ જેમાં શીલાવતી, મધુરિકા, પ્રતિમા અને નાજુ વાડીઆ પણ હતાં. આ બધાંનું ધ્યાન પોતાના તરફ છે કે નહિ એની યત્કિંચિત્ પણ દરકાર કર્યા વિના ચન્દ્રવદન મહેતા કશુંક બોલ્યા જ કરતા હતા—એમાં નવાઇ જેવું નથી, એવું તો એ ઘણી વાર કરે છે. મને જોઇને એમને શૂર છૂટયું; એમણે ઘાંટો પાડીને કહ્યુંઃ " અરે નવાબ, તારી નવાબી આવાં અનિય-મિતપણાથી ચાલવાની નથી. પણ હશે. આ બધી સન્નારીઓને તો તું જન્મથી જ ઓળખે છે—તું નહિ ઓળખતો હોય છતાં તું કહે

છે તો એમ જ: પણ આને તો તું જન્મથી નહિ જ ઓળખતો હોય-નથી જ ઓળખતો. આ આપણા રમણિકભાઇ સુખડીઆ સંગીતમાં ભલભલા ઉસ્તાદની વિકેટ ઉરાડી મૂકે તેવા–અને રમણિક ! તું તો આ નવાબને ઓળખે છે ને ? નહિ ઓળખતો હોય તો ઓળખવાની ખાસ જરૂર નથી.” મને ધ્યાન છે ત્યાં સુધી મારી અને રમણિક સુખડીઆની આ પહેલી મુલાકાત.

ગેટેએ એક ઠેકાણે કહેલું છે કે બે વ્યક્તિઓ પ્રથમ મળે છે ત્યારથી જ તેઓનાં માનસ એક બીજાને–પરસ્પર ઓળખી લે છે. હું એમાં સહેજ વધારો કરીને કહું છું કે એ લોકો એ પ્રથમ મુલાકાતે મૈત્રીની મર્યાદા પણ જાણી શકે છે કે તેઓ કયાં સુધી જઇ શકશે. ગમે તે હો પણ ત્યારથી લગભગ હાસ્યરસિક પરિચયથી ઉત્પન્ન થયેલ મૈત્રી દિનપ્રતિદિન, ધીમે ધીમે પણ વધતી તો ગઇ જ અને અત્યારની ઓછાબોલી પણ ગાઢ મિત્રતામાં પરિણમી છે. હું કલમ મંડળમાં તો તે પછી, ૧૯૩૩–૩૪માં જોડાયો. અને સુખડીઆ મંડળના મંત્રી થયા, એમના કહેવા મુજબ ૧૯૩૬માં. કલમ મંડળની મુલાકાતો ઉપરાંત, હું ઘણી યે વાર ફેલોશિપ સ્કૂલના એમના ઉપરના રૂમમાં એમની સાથે બેઠેલો છું. તે સમયના એમના અને મારા કેવળ નિરંકુશ વાર્તાલાપ ઉપરથી મને એમના હૃદયની સરળ ઊર્મિલતા, સ્નેહ, મમતા, સંસારના સુખદુઃખ પરત્વે બેફિકરાઇ, પોતાનાં સ્ત્રી–પુરુષ ઉભય મિત્રો પ્રત્યેનો એકધારો વિનય અને આ બધા ય ગુણોને ઢાંકી દેતાં હૈયાનું ઔદાર્ય અને સામાના અવગુણને બદલે ગુણ ગ્રહણ કરવાની મનોવૃત્તિ એ સર્વના વિચાર આવેલા. અમારી મૈત્રીના ઊંડાણનું ખરું ભાન મને માર્ર. પચાસમી વર્ષગાંઠ ઉજવાઇ તે સમયના સમારંભ વખતે થયેલું. પણ પાછળથી મારી તબિયત લથડી. એ મૈત્રી માણવાના પ્રસંગો એને પરિણામે ઓછા થતા ગયા, અને દાક્તરોએ મારા આનંદો ઉપર પણ પ્રતિબંધો મૂકયા.

એક બહુ નાનો છતાં રમણિકભાઇનાં સ્નેહાળ હૈયાંની સાક્ષી પૂરતો પ્રસંગઃ હું જાન્યુઆરી, ૧૯૪૨માં કલમ મંડળની બેઠકમાં ગયેલો. ફેબ્રુઆરીમાં સખ્ત માંદો પડયો તે ઠેઠ સપ્ટેંબરમાં પાછો કલમ મંડળમાં ગયો. મને એમણે દૂરથી ગોવાળીઆ ટેંકનું મેદાન વટાવતો હતો ત્યાંથી જોયો એટલે એ મિત્રનું હૈયું આનંદથી નાચી ઊઠયું. એમણે નોકરને દોડાવી ફૂલનો હાર મંગાવી લીધો અને બધા સભાસદો હાજર થઈ ગયા એટલે એમણે એ હાર મને પહેરાવી દીધો. આ બધી ક્રિયામાં બાહ્ય દેખાવ હતો તોફાનનો પણ પહેરાવતી વખતે એમની આંખમાં જે સ્નેહભાવ ઉભરાઇ જતો હતો તે હું જોઇ શકયો. અમારાં નાટકો અને કોન્સર્ટોમાં, જમણોમાં અને નાસ્તાપાણીમાં મંત્રી છતાં તેમનું સ્થાન પહેલું જ હોય. જે દિવસે રમણિકભાઈની હાજરી નહિ એ દિવસે પંચોતેર ટકા સભાસદો ગેરહાજર ! એવા અમારા મિત્ર રમણિક સુખડીઆ !

મારા બીજાં મિત્રોમાં માલતી દલાલ, બી. એ. અને એમના પતિ જયન્ત દલાલ. જાણે પોતે બે ઓછાં હોય એમ કિસનલાલ અને શીલાવતીએ આ જોડીની સાથે મને પરિચયે કરાવેલ. માલતી એટલે વાચાળતાની પરિસીમા, હાસ્યનો ફુવારો છતાં અતિ સુંદર, ગંભીર ભાવોથી ભરપૂર પત્રોની પરંપરા. એમને પત્રલેખનકલા સાધ્ય છે. એમના પત્રો ભાવનાભર્યાં છતાં હાસ્યથી રંગાયેલા. મોટાં સપનાં સેવનાર પણ એની સિદ્ધિ માટે પરિશ્રમ કરવાને જરા પણ તૈયાર નહિ. માલતીબહેનનાં તોફાનમાં, એમની મશ્કરીઓમાં સુંદર સૂરતી નિખાલસતા અને સરલતા. એમને પી. એ. થવાના, લેખિકા થવાના, સંગીતશાસ્ત્રી થવાના કોડ ઘણા છે પણ મૈત્રીઘેલાં માલતીબહેનને ફુરસદ ન મળે ! અને કદાચ એમ પણ બને કે પી. એ. થવાનાં, લેખિકા થવાનાં સંગીતશાસ્ત્રી થવાનાં એવાં એવાં સપનાં એમનાં સાચાં પડે તો જેવાં છે તેવાં, બધાંને ગમે તેવાં, માલતીબહેન બદલાઇને શ્રીમતી માલતી દલાલ થઇને ભારેખમ સન્નારી અને સમાજનાં એક નેતા થઇ જાય !

કામ કહો, લુગડાં ઉપર પ્રિન્ટિંગ કહો, વસ્ત્રપરિધાનકલા કહો, જેવી નિર્દોષ મસ્તી યૌવનમાં યુવતીઓએ કરવી જ જોઇએ એવી મસ્તી કહો, એ બધાંમાં મંજુ બહેન પહેલો નંબર. મારા જેવા ઉદાસીન થતા જતા માણસને પણ મહેફિલોમાં ઘસડી જવાની શક્તિ ધરાવનાર તે મંજુ. ચંચળતાની મૂર્તિ સમી છતાં પ્રૌઢાને પાછાં પાડે તેવી ઠરેલ, બાળકોના જેવાં પ્રચંડ તોફાન કરવાવાળી પણ વૃદ્ધોને શરમાવે તેવી, સામાના દુઃખો ઝીલનારી, વિવિધ લલિતકલામાં ઓતપ્રોત થઈ જનારી છતાં ગૃહકાર્યમાં પણ રસ લઈ એ કાર્યને પણ લલિતકલા બનાવી દેનારી, વહાલસોયી, નિરાભિમાની, નિરાડંબરી એ અમારી મંજુબહેન.

અને રણછોડદાસ ગાંધી, તેમનાં પત્ની મોંઘીબહેન અને ત્રણ પુત્રીઓ કમળ, શાન્તુ અને નીમુ! કેવળ સામાન્ય પ્રસંગોમાં આ કુટુંબની જુદી જુદી વ્યક્તિઓ જોડે મારે પરિચય થતો ગયો. એવા સામાન્ય પ્રસંગોને લઇને વધતો ગયો અને છતાં અત્યારે એ સંબંધ—એ પરિચય હું એમના કુટુંબનો જ હોઉં, એ છોકરીઓ મારાં કુટુંબની જ હોય એટલો ગાઢ થઇ ગયો છે. થોડે થોડે દિવસે હું આ ત્રણ બહેનો માટેનું એક સંયુક્ત નામ શોધી કાઢું છું એ પ્રમાણે અત્યારે જ્યારે હું આ લખી રહ્યો છું ત્યારે—એ ત્રણે બહેનોનું ભેગું નામ 'નિશાકમળ' મેં પાડી દીધું છે,

કાંઈ વર્ષો પહેલાં એકાદ સંસદ્‌ના મેળાવડામાં હું જતો હતો. સાથે મારી મોટી પુત્રી પૂર્ણિમા આવતી હતી. તેણે પોતાની એક બહેનપણીને સાથે લઈ આવવાની ઇચ્છા બતાવી અને મેં તેની હા પાડી. સાંતાક્રુઝના સ્ટેશને તે દિવસે સાંજે ચારેક વાગ્યે એ બહેનપણી સ્કૂલમાં ભણતી—ઘેરવાળો ઘાઘરો અને લાલ બાંધણીની ઓઢણી પહેરીને આવી પહોંચી. પૂર્ણિમાએ મને ઓળખાવીઃ "આ મારી બહેનપણી નીમુ." નીમુએ પગે લાગીને સ્મિત કર્યું.

ગોવર્ધનદાસ સુંદરદાસ મેડિકલ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ અને

વિદ્યાર્થિનીઓ તરફથી અને ભાનુશંકર, અનન્ત વીણુ અને ધનસુખ-લાલના દિગ્દર્શન નીચે મુનશીજીનું 'સ્નેહસંભ્રમ' તા. ૨ જી ઑક્ટોબર ૧૯૩૮ને દિને ભજવાયું. તેનાં રીહર્સલો લેવા અમે જતા હતા. દા. દીક્ષિત, દા. શાહ, મનોરમા હઝરત, મંજરી પંડયા વગેરેને અભિનય કરતાં જોયાં. આરંભનાં રીહર્સલોમાં અવેતન અને બિનઅનુભવી નટ-નટીઓ જેવો અભિનય કરે તેવો અભિનય અમે જોઇ રહ્યા હતા, એવામાં જસકોર કાકીનો પાર્ટ ભજવવાનો આવ્યો. ઠીંગણી, જાડા કાચના ચશ્માવાળી, અતિ શરમાળ એક નાજુક યુવતી આવી અને શરમાતી, સંકોચાતી એક ખુરશી ઉપર બેઠી. હું સિગારેટ પીતો પીતો ભાનુભાઈ સાથે ગપ્પાં મારતો હતો. અચાનક પેલી યુવતીએ જસકોર કાકીનાં વાક્યો બોલવા માંડયાં: "વળી મેં શાનો ફટવ્યો ?" મારાથી બોલાઇ જવાયું : "રંગ છે જસકોર કાકી!" એ પાર્ટ લેનાર તે કમળ ગાંધી.

પણ પછી તો એ કમળ ગાંધીને ટાઇફૉઇડ થયો અને એનું સ્થાન શૈલબાલા દીવાનજીએ બહુ જ સરસ (વચમાં વચમાં હસતાં ન હોત તો તો એથી પણ સરસ થાત) રીતે લીધું. ૨૯–૩–૧૯૩૯ને દિવસે અમે 'સ્નેહસંભ્રમ' રૉયલ ઑપેરા હાઉસમાં ભજવ્યું, તે વેળા આખરે જસકોર કાકી તરીકે કમળે રંગભૂમિ ઉપર દેખાવ દીધો. મેકઅપમાં ખામી રહેવાથી એ આધેડ વયની સ્ત્રી માટે કમળ જરા કુમળી પડી અને રંગભૂમિની બીકથી એ સ્વસ્થ રહી શકી નહિ. બાકી એનો અવાજ, એના અવાજનો લ્હેકો વગેરે જસકોર કાકીને શોભે તેવાં હતાં એમાં કશો શક નહિ. અત્યારે તો કમળ દાક્તર એમ. બી. બી. એસ. થઈ ગઈ છે અને હજી આગળ અભ્યાસ કર્યે જાય છે.

નીમુએ મારી પાસે અમુક પુસ્તકો મંગાવેલાં. કોઈ સાથે મોકલવા કરતાં હું જાતે જ આપી આવું એવા વિચારથી એક રવિવારે હું જાતે જ ગયો. તે વેળા દરજીએ અતિશય બેડોળ બનાવેલ મારી પાસે

એક ડગલો હતો અને તેની સાથે શોભે તેવી ટોપી પણ હતી. મારી પુત્રીઓ અને ભાણેજો મને બહુ કહેતી કે "તમે આ બે વાનાં ન પહેરો, તમે બહુ વરવા લાગો છો." પણ હું એ સલાહથી ડગેલો નહિ. એ દિવસે હું એ બે વાનાંથી વિભૂષિત થઈ રણછોડદાસ ગાંધીને ત્યાં ગયો. હું એમને ઓળખું નહિ. એ મને ઓળખે નહિ. મને ઓળખનાર નીમુ અને દાક્તર કમળ ઘરમાં નહિ.

મને એમણે પૂછ્યું: શું લાવ્યા છો ?

મેં કહ્યું: ચોપડીઓ.

એમણે પૂછ્યું: કોને માટે અને કોના તરફથી ?

મેં જવાબ આપ્યો: નીમુબહેન માટે અને ધનસુખલાલ તરફથી.

એમણે કહ્યું: મૂકી જાઓ.

હું ચોપડીઓ મૂકીને ચાલ્યો ગયો. રણછોડદાસજીએ નીમુ અને કમળ ઘેર આવી એટલે કહ્યું : "ધનસુખલાલનો ભટ આ ચોપડીઓ આપી ગયો છે, તે ફોનથી એમનો આભાર માની લેજો."

નીમુએ ફોન ઉપર આભાર માનવા માંડ્યો ત્યારે મને ખબર પડી કે હું પ્રખર હાસ્યકાર, નવલિકાકાર, કલાવિવેચક અને હોશિયાર અવેતન નટ ધનસુખલાલ નથી પણ માત્ર એમનો ભટ છું ! આ પ્રસંગથી રણછોડદાસજીના કુટુંબ જોડે હું વધારે નિકટ પરિચયમાં આવ્યો.

ધીમે ધીમે એ કુટુંબના માનસની મીઠી સૌરભથી હું પરિચિત થતો ગયો. મારા 'મીઠી નજરે'ના સંગ્રહના અર્પણમાં મેં લખ્યું છે કે "જેમણે પોતાનાં હૈયાની મીઠી નજર મારા પ્રત્યે ઢાળી છે તે બધાં ય સ્નેહીઓને આ 'મીઠી નજરે' જીવનને આથમતે અજવાળે અર્પણ કરું છું." તેમાં દર્શાવેલ સ્નેહીઓમાં આ ત્રણ બહેનોની ત્રિપુટી કમળ, શાન્તુ અને નીમુ પોતાનું સ્થાન સરલતાથી લે છે.

વચલી બહેન શાન્તુ બહુ ઓછાબોલી. એ બહેન હાલ એમ. એ.

થઈ ગઈ છે. અને હવે પીએચ. ડી.નો અભ્યાસ કરી રહી છે.

ધીમે ધીમે નીમુ ગુજરાતી તેમ જ અંગ્રેજી સાહિત્યની કૃતિઓ વાંચતી ગઈ અને તેની ગુણગ્રાહક શક્તિ વિકસતી ગઈ. 'અમે બધાં' વાંચીને એમાંનાં ધનસુખલાલનાં પ્રકરણ કયાં અને જ્યોતીન્દ્રનાં કયાં એ એક પ્રકરણ (જે અમે બેએ અર્ધું અર્ધું લખ્યું છે) સિવાય સાચી રીતે કહી શકનાર જે થોડાં વાંચનાર હું જાણું છું તેમાં નીમુ અને કમળ આવે છે. નીમુ એપ્રિલ, ૧૯૪૫માં એમ. બી. બી. એસ.ની છેવટની પરીક્ષામાં બેસવાની છે અને પછી તેની મોટી બહેન દા. કમળ પેઠે એમ. ડી.નો અભ્યાસ કરવાની છે.

આ જ આ બહેનો ઘડિકમાં મારી નાની સખીઓ, ઘડિકમાં મારી નાની બહેનો અને ઘડિકમાં મારી પુત્રીઓ થઈ ને મારા હૈયાને શાંતિ અર્પતી રહી છે.

ઘણું કરીને ૧૯૩૩–૩૪ની વાત : યશવન્ત પંડ્યા, એમ એ., તે વખતના ઊંચી આશા આપનાર, ચમત્કારભર્યાં અને ચમકારવાળા સંવાદોભર્યાં એકાંકી અને ત્રિઅંકી નાટકો લખનાર પણ હમણાના બોમ્બે લાઇફ કંપનીના દિલ્હીની શાખાના મેનેજર, એમણે મને કહ્યું: 'અમારું એક મંડળ જેને અમે 'ભેળમંડળ' કહીએ છીએ તેની એક મીટિંગ 'મીના' રેસ્ટોરામાં ભરવાની છે માટે જરૂર આવજો અને હવેથી તમે એ મંડળના એક સભ્ય છો એમ પણ માની લેજો.' તે વખતે કયા માનવંત પરોણા આવનાર હતા તે તો અત્યારે યાદ નથી પણ આવી સંપૂર્ણ કાયદેસર રીતિએ હું એ ભેળમંડળનો સભ્ય ચુંટાયો !

વર્ષો પહેલાં સાદીકના " સર્જાતું સાહિત્ય " નામના અઠવાડિક પત્રની ઑફિસમાં બેઠો બેઠો હું ભાઇ સાદીક જોડે ગપ્પાં મારતો હતો. ગપ્પાં જોરમાં ચાલતાં હતાં તેવામાં એક ભરાઉ શરીરવાળો, જીવનમાં રહેલ આનંદ સરળતાથી પ્રાપ્ત કરી શકે અને પ્રાપ્ત કર્યો હોય તેવો યુવક નિખાલસ હાસ્ય વેરતો રૂમમાં પ્રવેશ્યો. હું વિકેટમાં બરાબર 'સેટ' થઇ ગયો હતો એટલે હું તો બાઉંડરી પર બાઉંડરી મારતો ગયો. વાત પૂરી થઈ. ચાહ પીવાઈ રહી. સિગરેટો ફૂંકાઇ રહી એટલે હું બધાને સલામ કરીને રસ્તે પડ્યો. થોડા દિવસ પછી સુંદર નોટ-પેપર ઉપર લખાયેલ .એક પત્ર આવ્યો. તેમાં લેખકે 'સાદીકની ઑફિસમાં આપણે મળ્યા હતા' એવો આરંભ કરીને પોતાનો પરિચય આપ્યો હતો તે પરિચય આપનાર તે યશવન્ત પંડ્યા, એમ. એ. પછી તો પત્રવ્યવહારની ઝડી ચાલી. 'પડદા પાછળ' 'મદનમંદિર' અને 'અ. સૌ. કુમારી' મેં આનંદથી માણ્યાં. પત્રોમાં એ વિશે લંબાણથી ચર્ચા પણ કરી. યશવંત પારલા રહ્યા ત્યારે 'શરદ' વાર્ષિક પ્રસિદ્ધ કરતી વેળા મેં એમની પ્રકાશનકલાની શક્તિઓ જોઇ. ગમે તેવા કથીર લેખને કંચન બનાવે એવી એ શક્તિ એમનામાં, વિજય-રાયમાં અને પરમસુખભાઈમાં છે. પણયશવંત તો દિલ્હી ગયા અને

આ પ્રમાણે "સબ સબ કે વહાં ચલ ગયે"
અને અમે બાકી રહેલા "ઉલ્લુકે પઠ્ઠે યહાં રહે ગયે !"

પહેલાં બુધવારે અને હવે શુક્રવારે ફેલોશિપ સ્કૂલમાં, એમના સંચાલકોના સ્નેહભાવથી અમારી હવે 'ભેળમંડળ'ની નહિ પણ 'કલમમંડળ'ની મહેફિલો જામે છે. 'ભેળમંડળ' નામ જરા છિછલ્લું છે. વ્યક્તિગત અમે છિછલ્લા હોઈશું પણ મંડળ તરીકે અમે એવા નથી એ ખાનગી વાત પ્રસિદ્ધ કરવા ખાતર અમે એનું નામ 'કલમ-મંડળ' રાખ્યું છે અને કોન્સર્ટો, નાટકો, જાહેર સભાઓ વગેરે ગોઠવવાં હોય, પ્રતિષ્ઠિત પરોણાઓને જમવા બોલાવવા હોય કે ચાહપાણી ઉપર બોલાવવા હોય તે વેળા મોભાદાર અમલદારો પણ જોઈએ એમ ધારીને અમે સંયુક્ત મંત્રી તરીકે રમણિક સુખડીઆ અને જમુભાઈ દાણીનાં નામ મૂક્યાં અને પ્રમુખ તરીકે મારું નામ મૂકાયું. રાજદરબારમાં જેમ અમુક પ્રસંગે જ અમલદારી પોષાક પહેરવાનો હોય, બાકી તો ગમે તે પોષાક પહેરી શકો તેમ અમારા કલમમંડળમાં અમુક પ્રસંગોએ જ અમારે અમારા હોદ્દાની અમલદારી ભોગવવાની અને સભ્યો પણ અમને એ નામથી બોલાવે, બાકીના દિવસોમાં અમારામાંથી કોઇ એ બાબત સંભારે નહિ !

ધારાધોરણ કરવાં, સભ્યો વધારવા વગેરે ડાહી ડાહી સૂચનાઓ અમને આવેલી, પણ એ વિશેનો કડવો અનુભવ અમને બધાને થયેલો એટલે તેની અમે સાફ ના પાડી દીધી. હા, અમારી શુક્રવારની સભાઓમાં જેમને આવવાની ઇચ્છા હોય તેમણે એકાદ સભ્યની સાથે ચાલ્યા આવવું. એ પ્રમાણે ગુજરાતની ગુણસુન્દરી ગુજરાતણોને પણ સભાસદ તરીકે દાખલ કરવી જોઈએ એમ કોઈએ કહેલું, પણ લગભગ સર્વા-નુમતે અમે ઠેરવેલું કે જગતનો એક ખૂણો તો અવશ્ય એવો હોવો જોઇએ કે જેમાં અમે આ પુરુષજાતિનાં સામાન્ય શત્રુઓથી દૂર અને એથી નિર્ભયપણે બેસી શકીએ અને સુખદુઃખની વાતો કરી શકીએ;

અને સાંભળી શકીએ; એમાં પણ હા, જ્યારે એ ગુજરાતણો કે પછી હિન્દવાણીઓને ઇચ્છા થાય ત્યારે તેઓ ખુશીથી અમારી કોઈ સભામાં અતિથિ તરીકે આવી શકે છે અને તે સમયે અમે આદરસત્કારમાં કદી ઓછા પડ્યા નથી અને પડશું નહિ, એની અમે ખાતરી આપી શકીએ તેમ છીએ.

અમારા સભ્યોને કોણ નથી ઓળખતું ? મને એમના બધા તરફથી જુદા જુદા પ્રસંગે જુદે જુદે પ્રકારે સ્નેહ અને સત્કાર મળ્યાં છે. એ બધા જોડે મન મૂકીને વાર્તાલાપ કરીને ઘેર જઈએ ત્યારે આપણે અમુક પ્રકારની શાંતિ અનુભવીએ છીએ. સંસારના દાઝેલાઓને આથી વધુ શું જોઈએ ? બાકી તો એક કુટુંબમાં કુટુંબીજનો ક્યાં નથી ઝઘડતા ? વ્યક્તિત્વભર્યાં નિરનિરાળાં માનસો વર્ષોથી સાથે બેસે ઊઠે એટલે એમનામાં કંકાસ થાય એ પણ બધું દૂધના ઉભરા જેવું. ક્ષણ પછી કાંઈ નહિ.

અને એ સભ્યો પણ કેવા ?

વસ્ત્રપરિધાનકલાના નિષ્ણાત અમારા ત્રણ ધારાશાસ્ત્રી ત્રિવેદી, વર્મા અને ભરૂચા.

મૌન એ તો સુવર્ણ છે એમ મેટરલિંકની જોડે માનનાર, સુંદર કાવ્યો લખનાર સુંદરજી બેટાઈ.

બાલમાનસશાસ્ત્રી અને અચ્છા હાસ્યરસિક નટ જમુ દાણી.

ગોળમટોળ અને ધીરગંભીર ઝીણાભાઈ દેસાઈ અને રમણ વકીલ.

'આગગાડી'ના ગુડઝકલાર્ક અને 'રંગીલીલા' નો રંગલો, 'ગુણસુન્દરી'ના વર્ષો સુધીના સહતંત્રી યજ્ઞેશ શુકલ.

દિલચસ્પનવલિકાઓના લેખક, ફિલ્મસૃષ્ટિમાં પ્રસિદ્ધિ અર્પનાર તરીકે વિહરનાર, સંગીતના સાચા દર્દી, જિગરના ખરા ઓલિયા અને ગપ્પાંના ગોળાના મહા ગોલંદાજ જીતુભાઈ મહેતા.

શરમાળ છતાં ઉગ્ર પણ સરળહૃદયી કવિ, વાર્તાકાર અને નાટ્યકાર અને હવે તો સાચો સાક્ષર ઉમાશંકર જોષી.

ઓછા બોલા પણ ઉસ્તાદ કટાક્ષીઆ બચુભાઇ ધ્રુવ.

ગામેગામના કૂવાનાં પાણી પી પીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર અને મારા પ્રત્યે ખાસ પક્ષપાત દાખવનાર, 'કુમકુમ'ની નવલિકાઓના લેખક કિસનસિંહ ચાવડા વગેરેની સ્નેહભરી સાદમારી, ગુલાબી અને ઈશ્કી તે તો જાણે જેમણે સાંભળી હોય તે જ તેની કદર કરી શકે.

અને અમારા શંકરપ્રસાદ રાવળ વૃદ્ધ છતાં યુવાન જેવા મસ્ત, આવે કોઇક દિવસ, પણ આવે ત્યારે આનંદની રેલમછેલ કરે તેવા, અને કલમ મંડળની રંગભૂમિ પરત્વેની ચળવળમાં એમને મૈત્રીભર્યો પડકાર આપતાં એઓ કટિબદ્ધ થઇ ગયેલા અને ૧૯૪૦ની રંગલીલામાં 'ભટ્ટનું ભોપાળું'માં હજામના પાર્ટમાં રંગમંચ ઉપર ધસી પડેલા.

અતિથિ આવે કે ન આવે એ વિશે ઉદાસીનવૃત્તિ સેવતા કલમ-મંડળમાં પણ કાંઇ કાંઈ વ્યક્તિઓ આવી ગઈ છે અને આવશે: ભૂલાભાઈ દેસાઇ, કનૈયાલાલ મુનશી, લીલાબહેન, મંગળદાસ પકવાસા, ધીરજલાલ દેસાઈ, જયસુખલાલ મહેતા, હરીન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય, નટરાજ વશી, મુલ્કરાજ આનંદ, બોખારી, પ્રદીપ, રમણલાલ વસંતલાલ, બ. ક. ઠાકોર, દી. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, રામનારાયણ પાઠક, રવિશંકર રાવળ, કનુ દેસાઈ, ઈન્દુલાલ ગાંધી, ગગવિહારી મહેતા, 'નવચેતન'-વાળા ચાંપશી વગેરે અનેક વ્યક્તિઓ ત્યાં ભટકાઈ પડી હતી. શંકરભાઇ શુકલ તો જાણે અમારા એક મંડળીયા હોય એ પ્રમાણે અમે એમને ગણતા અને અમને એ ગણતા.

અને અમારા ચન્દ્રવદન મહેતા—ચન્દ્રવદન ચીમનલાલ મહેતા—ચં. ચી. મહેતા—સી. સી. મહેતા અને જ્યોતીન્દ્ર અને ભાનુભાઇ એ ત્રગડી તો કલમમંડળની પ્રસિદ્ધિ સમિતિ(ઘોંઘાટ સમિતિ)ના જ સભ્યો.

કલમમંડળની સભામાં હાસ્ય સિવાય અન્ય રસને ભાગ્યે જ

સ્થાન મળે છે એને માટે અમારે આભાર માનવો રહ્યો આ ત્રણ મહારથીઓનો; એમાં પણ 'ચં. ચી.' ને બદલે એમનું નામ 'ચંચળ' રાખ્યું હોત તો વધારે અર્થવાહક થાત એવો ચન્દ્રવદનનો હાસ્યરસ એ તો ઓહો ! આ હાસ્યરસના ધોધમાંથી સહજનું પ્રમાણ કેટલું અને કૃત્રિમનું કેટલું એ કળવું મુશ્કેલ કારણ કે ચન્દ્રવદન માટે પણ મારી આ અહના ચાર લીટી બહુ બંધબેસ્તી છેઃ

> પયગામ મુજને આવશે, બોલાવવા કૈં મૃત્યુનો,
> વિચાર આ મમ હૃદયને, સંતોષશે જાણુ ખરોઃ
> અર્પી દીધું મુજ હાસ્યને, દુઃખો ખલકનાં ટાળવાં;
> હૈયાં મહીં છુપાવીને, આંસુ ખરાં મુજ જીગરનાં !

૧૯૩૨ની નર્મદની રંગલીલા સમયે હું ચન્દ્રવદનના ગાઢ પરિચયમાં આવ્યો, એમના ગુણ જોયા, એમની ત્રૂટીઓ પણ જોઇ. સ્નેહભર્યાં નયનોથી એમને નિરખીએ તો કહી શકાય કે એમના કૉલેજના દિવસોમાં એમની એમના મિત્રો, પ્રશંસકો અને ભાટ ચારણોએ અતિ પ્રશંસા કરી એમની સરસ, સભર શક્તિઓનું ખૂન નહિ કર્યું હોત તો ચન્દ્રવદને અવેતન રંગભૂમિના ઉદ્ધારનાં કાર્યમાં આપ્યો છે એના કરતાં ઘણો મોટો ફાળો આપ્યો હોત. કલાકારનો મોટામાં મોટો શત્રુ અતિપ્રશંસા છે. એ જ અતિપ્રશંસાએ ચન્દ્રવદનની સહકારવૃત્તિ અને પરસ્પર સાહચર્યવૃત્તિનો સર્વથા નાશ કર્યો, એટલું જ નહિ પણ એમના માનસને 'એંગ્યુલર ' બનાવી દીધું. આવાં માનસવાળા મનુષ્યથી કોઇ પ્રકારનું રચનાત્મક કાર્ય થઈ શકે જ નહિ એ સહજ સમજાય તેવી વાત છે. અને એને લઇને જ ચન્દ્રવદન રંગભૂમિ વિશે–એમને એને માટે આટલો પક્ષપાત છે છતાં–કશું પણ સંગીન કાર્ય કરી શક્યા નહિ. વળી સંગીત અને નૃત્યશાસ્ત્રનું એમનું જ્ઞાન નહિ જેવું એટલે એમના આ ક્ષેત્રની મર્યાદાઓ–ખાસ કરીને ઓપેરા–નાટ્ય .રાસ અને કૉન્સર્ટોની મર્યાદા પણ સંકુચિત થઈ રહી. પણ હશે, જેવું ગુજરાતનું ભાવિ ! બાકી એકલાં મુંબઈનાં આ ક્ષેત્રમાં રસ લેનાર રસિયાંઓ શાંત ચિત્તે,

પોતપોતાનું સ્વત્વ છોડીને, સાચ્ચો સહકાર સાધીને અવેતન રંગ-ભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવા કટિબદ્ધ થયાં હોત તો ?

મુનશીજી પ્રમુખ, જયકૃષ્ણ વર્મા ઉપ–પ્રમુખ, ચન્દ્રવદન દિગ્દર્શક અને જ્યોતીન્દ્રની સાથેના 'સ્ટાર' હાસ્યરસિક નટ, ભાનુશંકર વ્યાસ, ધનસુખલાલ મહેતા, અને લીલાવતી મુનશી એ ત્રણ મંત્રીઓ, સરલા બાનરજી, લીની હઝરત, શીલાવતી દરૂ, મનોરમા હઝરત, ચન્દ્રા વીણુ, રમણિક સુખડીઆ, મંજુ પારેખ, નટરાજ વશી, અનન્ત વીણુ અને ઓહોહો, એવાં તો કેટલાંય શક્તિશાળી, પ્રભાવશાળી યુવક–યુવતી-ઓનો સાથ મળ્યો હોત. વર્ષમાં બબ્બે ત્રણત્રણ પ્રયોગો સહેલાઈથી રજૂ કરી શકાત. અવેતન રંગભૂમિ અને તેમ કરતાં વેતનીય રંગભૂ-મિનો ચિતાર ફેરવી નાખી શકાત. કદાચ સિનેમાસૃષ્ટિને પણ વધુ નજદિક લાવી શકાત પણ–પણ એમ બની શકત જ નહિ. ઉપર જણાવેલ કુંડીબંધ નામોમાંથી પરસ્પર સહકાર સાધીને સુંદર કાર્ય કરવાવાળું માનસ ભાગ્યે ત્રણ–ચાર વ્યક્તિ ધરાવતી હશે! સાહિત્ય સંસદમાં જોડાયો તે વેળા આવાં અનેક સપનાં મેં સેવેલાં. કાળ જતાં એ અદશ્ય થયાં. કલમમંડળમાં જોડાતાં એ સપનાં પાછાં મારાં હૃદયક્ષિતિજ ઉપર સળવળાટ કરવા માંડયાં પણ કાળે કરીને એમને પણ મારે દફનાવી દેવાં પડયાં!

ઘણા ય મિત્રોમાં પ્રશ્ન ઊઠે છેઃ ચન્દ્રવદન નટ તરીકે મોટા કે દિગ્દર્શક તરીકે કે નાટયકાર તરીકે ? મુનશીજી છે એના કરતાં સહેજ નાના માણસ હોત તો એમને માટે પણ આ ત્રણ પ્રશ્નો પૂછી શકાત અને પૂછાતા હોત. મુનશીજીને માટે હું ચોક્કસ કહું કે નાટયકાર તરીકે પહેલા, નટ તરીકે બીજા અને દિગ્દર્શક તરીકે ત્રીજા. ચન્દ્ર-વદન માટે નટ તરીકે પહેલા, દિગ્દર્શક તરીકે બીજા અને નાટયકાર તરીકે ત્રીજા એમ કહું. હાસ્યરસિક નટ તરીકે ચન્દ્રવદન મોટા કે જ્યોતીન્દ્ર ? આ પ્રશ્ન પણ પૂછવા જેવો છે અને તે વિશે લાંબી ચર્ચા

પણ કરી શકાય પણ અહીં એટલું લંબાણ અસ્થાને લાગે; એટલે આ ઠેકાણે તો એટલું જ કહું કે જ્યોતીન્દ્ર જે કોઈ પણ પાત્રમાં જ્યારે રંગભૂમિ ઉપર આવે ત્યારે એ જ્યોતીન્દ્ર જ રહે છે, જેમ ધનસુખલાલ એ ધનસુખલાલ જ રહે છે, ભાનુશંકર ભાનુશંકર જ રહે છે. આ બાબતમાં મોટાં નામોનો ઉપયોગ કરીએ તો જેમ હેન્રી અરવિંગ કોઇપણ પાત્રમાં હેન્રી અરવિંગ જ રહેતો. પણ ચન્દ્રવદન પાત્ર પ્રમાણે બદલાય છે, જેમ અનન્ત વીણ પણ પાત્રનું રૂપ લે ત્યારે એ અનન્ત વીણ રહેતા નથી. મોટાં નામો આપીએ તો જ્યોર્જ આરલિસ અને ચાર્લ્સ લૅાયર જેમ પાત્રોમાં વિલીન થઇ જાય છે તેમ. આનું કારણ એક હોઇ શકે. જે નટ–નટીઓ સારાં 'મિમિક' હોય છે તે નટ–નટીઓ પાત્રોમાં ઓતપ્રોત થઇ જાય છે. જેઓ મિમિક નથી તેઓ પાત્રના માનસનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કરીને પોતે જો તે પાત્ર હોય તો પોતે કેવી રીતે વર્તે તે રીતે વર્તે છે, પણ પોતાનાં વ્યક્તિત્વનો ત્યાગ કરતાં નથી–કરી શકતાં નથી.

ચન્દ્રવદનના દિગ્દર્શનના ઘણા પ્રયોગો મેં જોયા છે. 'આગગાડી' અને 'નર્મદ રંગલીલા'માં મેં ભાગ પણ લીધો છે. એ ઉપરથી એક બીજી વાત ફલિત થાય છે કે ચન્દ્રવદન દિગ્દર્શક (ડિરેકટર) છે પણ સાથે સાથે એની બુદ્ધિ સર્જક (પ્રોડયુસર) તરીકે વધારે વિકસે છે અને 'હાજર સો હથિયાર'ની એનામાં અચ્છી શક્તિ છે. ન્યુ ઈરા સ્કૂલના નાના હૉલમાં આગગાડીનાં 'સેટિંગ્ઝ' ગોઠવેલાં જેમણે જોયાં હશે તેમને આ કથનનો ખ્યાલ આવી શકશે.

રંગભૂમિ ઉપર 'એકસટેંપોર' બોલવાની ચન્દ્રવદનની, સરલા બાનરજીની, જ્યોતીન્દ્રની વગેરેની શકિત અભિનંદનીય છે, પણ મર્યાદા વટાવતાં એ શકિતઓ નાટકના વેગને રૂંધનારી થઇ પડે છે અને આ શકિતઓનો ઉપયોગ માત્ર પ્રહસનોમાં જ અને તે પણ અમુક પ્રમાણમાં થઇ શકે એ વાત ઘણા વિસરી જાય છે.

'નર્મદ રંગીલીલા'માં અને તેનાં રીહર્સલોમાં, આગગાડીના (ન્યુ ઈરામાં ચાર વેળા ભજવ્યું અને બે વાર ભાંગવાડી થીએટરમાં ભજવ્યું) રીહર્સલો અને પ્રયોગોમાં, કલમમંડળની મહેફિલોમાં ચન્દ્રવદનના ખાર મુકામે આવેલા આગગાડીના ડબ્બામાં અને મારી પચાસમી વર્ષગાંઠ ઉજવતી વેળા યોજેલ ' ધનસુખ રંગલીલા 'ના પ્રયોગો અને રીહર્સલોમાં દિવસોના દિવસો મેં ચન્દ્રવદન અને અન્ય કલમમંડળીઆઓ જોડે ગાળ્યા છે, તેનાં મીઠાં સ્મરણો આથમતાં અજવાળાંમાં વધુ મીઠાં લાગે છે.

કલમમંડળના સોએ સો ટકા સભાસદ નહિ છતાં જ્યાં જ્યાં કૉન્સર્ટ, જ્યાં સંગીતની જમાવટ ત્યાં ત્યાં અનન્ત વીણુ વિના અમને ચાલે જ નહિ. અતિશય આનન્દી, અમને સૌને કાકા કહીને સંબોધનાર, વેતનીય રંગભૂમિનો અનુભવ લઈને આવનાર, હમાલથી માંડીને રાજા સુધીનો ગમે તે પાર્ટ હર્ષથી, ઉત્સાહથી લેનાર, નિષ્ણાત હાસ્યરસિક નટ અનન્ત વીણુ ' આગગાડી 'માં પોરટર બને, ' કાકાની શશી ' માં સ્ત્રીનો પાર્ટ પણ લે અને જ્યોતીન્દ્રના કાકાનો પાર્ટ પણ લે, ' ધનસુખ–રંગલીલા 'માં માધવ બને અને ગોર પણ થાય. ' સ્નેહ–સંભ્રમ'માં અપ–ટુ–ડેડ કૉલેજીઅન થાય, અરે, એવા તો કેટલા પાર્ટો લે, વિજયવંત રીતે ભજવે અને તે ઉપરાંત પોષાકનું જુએ, રંગકામ જુએ, સેટિંગ્ઝનું ધ્યાન રાખે, નાટકમાં કન્ટિન્યુઈટી યાદ રાખે, એન્ટ્રીની તપાસ રાખે અને બીજું પણ એ શું ન કરે ! અને છતાં એ બધાં ય કામ કરતી વખતે એનો મિજાજ ગુલાબી, જવાબો આનંદી અને જ્યાં વાતાવરણ ગરમ થવા માંડે ત્યાં એ ઠંડુ પાણી લઈને હાજર હોય જ ! ગોવર્ધનદાસ મેડિકલ કૉલેજમાં હું, ભાનુભાઈ અને અનન્ત વીણુ સહ–દિગ્દર્શક તરીકે ગયેલા ત્યાં પણ જોતજોતાંમાં એ સૌના માનીતા અને લોકપ્રિય થઈ ગયેલા.

પ્રા. ભાનુશંકર બાબરશંકર વ્યાસ, એમ. એ., છ ફીટ ઊંચા અને તેના પ્રમાણમાં યોગ્ય લાગે તેટલા પહોળા, તંદુરસ્તીને વરેલા,

પૂરેપૂરા 'સીનિક' છતાં પાછા કોઈ બે કે વધારે માણસો પરસ્પર લડતાં હોય તો મોજથી એ લડાઇ જોઇ શકે—અલિપ્ત અને નિષ્પક્ષપાતપણાથી નિરખી શકે એવા ભાનુભાઈએ યથાર્થ એક સ્થળે કહ્યું છે કે " આઠ નવ વર્ષ ઉપર જ એમની સાથે (ધનસુખલાલની સાથે) સેંટ ઝેવિયર્સ કૉલેજની વિદ્યાર્થીઓએ યોજેલી એક વક્તૃત્વકલાની હરિફાઇમાં અમને એકેકનો પરિચય પરોક્ષ જ વધારે હતો.'' પછી વળી એમનાજ સુંદર શબ્દોમાં કહીએ તો

> "તને હૃદયઆંગણે નિરખી દૂરથી આવતી,
> અસાવધ રહ્યો હું, ના હૃદયદ્વાર બન્ધે કર્યાં;
> પ્રવેશ કયમ તેં કર્યો કઇ દિશેથી આવી, મળ્યો
> કયંહીંથી અધિકાર, પ્રશ્ન નવ એક પૂછી શકયો;
> અશબ્દ ઉરમાં પ્રવેશ તુજ હું નિહાળી રહ્યો."

અને એ પ્રમાણે નથી ભાનુભાઇ જાણતા, નથી હું જાણતો કે અમે ક્યારે એકેકના મિત્ર થઈ ગયા!

કલમમંડળની બેઠકો, કૉન્સર્ટો, નાટકો, વર્ષો થયાં આવા અનેકવિધ પ્રસંગોમાં અમારામાંથી અનેકના ' મૂડ ' ઠેકાણે હોય કે ન પણ હોય પણ બે સભ્યોના ' મૂડ ' તો અસલ જેવા જ—જેવા અમે જોતા આવ્યા છીએ તેવા જ—રહેવાના. તે સદાયના હસતા અને હસાવનારા જ્યોતીન્દ્ર અને જીબ્રાલ્ટરના દુર્ગ સમા કરાલ દેખાતા પણ પૂરેપૂરા સ્થિતપ્રજ્ઞ, સ્નેહભર્યા ભાનુભાઈ.

હું જન્મે કાઠિયાવાડી, 'સોરઠના બહારવટિયા' અને 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર'ની લિજ્જત માણી શકું છું એ કારણથી ભાનુભાઈ મારા પ્રત્યે આકર્ષાયા છે એમ એ પોતે લખે છે. ભલે તે સાચું હો કે ન હો પણ હું તો એમની અમુક પ્રસંગોની ખેલદિલીથી અને મારા પ્રત્યેના પક્ષપાતથી એમના સ્નેહનો બન્દિવાન થઈ રહ્યો છું એ સાચી વાત છે. નબળી તબિયતને લીધે અને સંસારની અન્ય ઉપાધિઓ

વડે અનેક વેળા નિરાશામાં હું ડૂબેલો હોઉં ને મારાં સ્ત્રી–પુરુષ મિત્રોના ફોન આવે તો હું તરત એ નિરાશાનો સામનો કરવા શક્તિ-વાન થઈ શકું છું. એ મિત્રોમાં ભાનુભાઈ ખરા.

મેં ઘણાં અવેતન નટ–નટીઓ સાથે કામ કર્યું છે. બીજી બધી બાબતોમાં ઉદાર હોય એવાં નટ–નટીઓ પણ કે પછી અનેક રમતોના ખેલાડીઓ પણ–રંગભૂમિ ઉપર કે રમતનાં મેદાનો ઉપર એ ઉદારતા બતાવી શકતાં નથી–રખેને પોતાને મળતી કીર્તિ બીજો લઈ જશે એ ભયથી કે પછી પોતાને મળતી કીર્તિમાંથી બીજો ભાગ પડાવશે એ ભીતિથી. આમાં થોડા પણ યશસ્વી અપવાદ હોય છે ખરા.

ઑસ્ટ્રેલિયાના 'ગવર્નર–જનરલ' નામથી જગમશહૂર થયેલ ક્રિકેટર મેકાર્ટનીએ પોતાના સ્મરણગ્રંથમાં લખ્યું છે કે એક વેળા કોણ જાણે શાથી, ઇંગ્લંડની સામેની ટેસ્ટ મૅચમાં એ અને ઑસ્ટ્રેલિ-યાના 'રણજી' તરીકેની પદવી પામનાર વિક્ટર ટ્રંપર બે સાથે પહેલો દાવ ખેલવા ગયા; તે વેળા મેકાર્ટની પોતે એક બોલરની બોલિંગથી 'નરવસ' થઇ ગયો. ટ્રંપરે તે જોયું. બોલર ખરેખરો મહારથી હતો. ટ્રંપરે મેકાર્ટનીને ખાનગીમાં કહી દીધું : 'એનાથી ગભરાવાની કશી જરૂર નથી, છતાં હમણાં એ છે ત્યાં સુધી હું જ એની સામે રહીશ. રન–બનનું પછી થઈ રહેશે.' લગભગ છ–સાત ઓવર ટ્રંપરે એ બોલરના જમદૂત જેવા બોલની સામા ટંટણખાર ઊભા રહીને મેકાર્ટનીની 'નરવસનેસ' કાઢી નાખી. મેકાર્ટનીએ તે દાવમાં ચમકાર-ભરી સદી ઠોકી દીધી.

૨૯–૧૦–૧૯૩૯ને દિને કૅપિટૉલ થીએટરમાં અમે 'સ્નેહ-સંભ્રમ' ભજવ્યું ત્યારે આરંભમાં જ હું રંગમંચ ઉપર પ્રવેશ્યો કે તરત જ મને સહસા 'રંગમંચક્ષોભ' ઉત્પન્ન થયો. મારી સાથે મારાં અને આખાં નાટકના સુભાગ્યે તે વખતે ભાનુભાઈ સંવાદમાં હતા. એમણે અર્ધ ક્ષણમાં મામલો વરતી કાઢ્યો. પોતે મારા કાકા

હતા એટલે એમણે આવીને સ્નેહથી મારા ખભા ઉપર હાથ મૂક્યો, પોતાનું ભાષણ કર્યું અને પછી ધીમેથી ઉમેર્યું: "રણે ચઢયો રજપૂત હઠે નહિ–ધત્તુભાઈ ? તમે ? હોશિયાર !"

એ એમની કુનેહથી, એમના સ્નેહભાવથી, એમની ખેલદિલીથી મારો ક્ષોભ દૂર થઈ ગયો–રંગત જામી અને અવેતન નાટકોના સફળ પ્રયોગોમાં એ પ્રયોગે પોતાનું ઉચ્ચ સ્થાન લઈ લીધું. અને એનો હું જરા પણ ઉલ્લેખ એમની આગળ કરવા ગયો એટલે તો એમણે અટ્ટહાસ્ય કરીને એ વાત જ બદલી નાખી ! આ ભાનુભાઇ હું ઓળખું છું તે.

અને પરમસુખ પંડયા–કલામંડળના એક ઊંચા, લાંબા સભ્ય અને મારા માનનીય પ્રસિદ્ધકર્તા. યુરોપમાં જે મીઠો, અનન્ય સંબંધ લેખકો અને તેમના પ્રસિદ્ધકર્તાઓ વચ્ચે બંધાયેલ જોવામાં આવે છે એવો સંબંધ ગુજરાતમાં દષ્ટિગોચર થતો નથી. પણ પરમસુખભાઇ જેવા પબ્લિશરો વધારે ને વધારે સંખ્યામાં ઉત્પન્ન થતા જશે, તેમ એવો સંબંધ અહીં પણ સામાન્ય બની જશે.

જેમ માતા પોતાના બાળકને જન્મ આપતી વેળા સંભાળે અને બાળક માટે વાત્સલ્યભરી કાળજી રાખે તેમ લેખકે અને પ્રકાશકે પણ પોતાનાં પ્રકાશન માટે રાખવી જોઇએ. યુરોપ–અમેરિકામાં તેઓ રાખે છે. અહીં પબ્લિશરોમાં પરમસુખભાઈએ એ પ્રથા દાખલ કરી હોય તેમ લાગે છે. પરમસુખભાઇનામાં હાસ્યના કરતાં અન્ય રસો પ્રત્યે પક્ષપાત વધારે છે, ઊંડી સાહિત્યપ્રિયતા છે, સ્વચ્છતા, સુઘડતા, વ્યવસ્થા, કલામયતા વગેરે સુંદર પ્રમાણમાં છે. પોતે કહેતા નથી છતાં જાણકાર જાણે છે કે પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનાં સુંદર નાટકરત્નો ગુજરાતીમાં ઉતારવાની શક્તિ એમણે ઠીકઠીક કેળવી છે. એ ભાવનાવાદી છે. ગુજરાતમાં પ્રકાશન ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચે એ જોવાની એમને ઉત્કટ ઇચ્છા છે. મારાં પોતાનાં જ એમણે હાથમાં લીધેલાં પ્રકાશનો–'છેલ્લો ફાલ',

'મીઠી નજરે,' 'સરી જતું સૂરત' અને 'રંગલીલા' કેટલી કાળજીથી, મમતાથી, વાત્સલ્યથી એમણે પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે, એ હું જાણું છું તેમ સારું ગુજરાત પણ જાણે છે.

પરમસુખભાઈ, વિજયરાય અને હું એમ અમારી ત્રિપુટીએ 'પુરોહિત'માં કે 'વેસાઈડ'માં કે પછી જુહુ–કિનારે આવેલ 'જલ-વિહાર'માં કલાકોના કલાક બેસીને પૂર્વ–પશ્ચિમના સાહિત્ય અને ગુજરાતના પ્રકાશન સંબંધી અને અન્ય વિષયો પરત્વે ચર્ચા ચલાવી હશે અને હજી અમે ચલાવશું. પરમસુખભાઈ અને વિજયરાયનો સહકાર અને ઉત્તેજન હોય નહિ તો એ મારો સંગ્રહ 'મીઠી નજરે' અને મારું સૂરતનું નાટક 'સરી જતું સૂરત' પ્રસિદ્ધિ પામે નહિ. મારી આત્મકથા 'આથમતે અજવાળે' એ એમના આગ્રહ વિના આરંભાત નહિ અને પૂર્ણ થાત નહિ. અમે ત્રણે યે એકેકમાં એવું તે શું દીઠું છે?

તે વસ્તુએ તે ક્ષણે હૈયાં ઉપર પાડેલ પ્રતિબિંબ અને હૃદયમાં જગવેલ ઊર્મિમંથન ઉપર અવલંબેલ છે.

તે ઉપરાંત, આ તો જીવનપર્યટનમાં લાંબો પંથ કપાઇ ગયેલો છે–હવે થોડો જ કાપવો બાકી છે તે વખતે આથમને અજવાળે, માર્ગે એકાદ–બે–ત્રણ મીઠા લીમડા અને વડની છાયાનો ઉપભોગ કરતો વટેમાર્ગુ પોતાના કપાયેલ પંથ ઉપર દૃષ્ટિપાત નાખે છે એટલે એમાં નિરખવામાં આવેલ વસ્તુઓનાં સ્વરૂપ અને મહત્વ અન્યને દેખાય તે કરતાં પેલા વટેમાર્ગુને જુદા પ્રકારનાં પણ દેખાય. એમાં સમયનો ઇતિહાસક્રમ પણ ન હોય.

સ્થળઃ ન્યૂ ઇરા સ્કૂલનો હોલ તથા આગલી ગેલેરી. નાટકમાં 'આગગાડી' પાત્રોમાં ચન્દ્રવદન મહેતા, ધનસુખલાલ મહેતા, સરલા બાનરજી, સુમિત્રા ચીનાઈ, બચુભાઈ ધ્રુવ, રમણિક સુખડીઆ, મધુસૂદન વ્યાસ, જીતુભાઈ મહેતા, દિલીપ કોઠારી, ઉમાશંકર જોષી, મેઘાણીનો પુત્ર મહેન્દ્ર, યશવંત પંડ્યા, જમુભાઈ દાણી, કેશવ ઘોરડા, સુંદરજી બેટાઈ, ભાનુભાઈ, યજ્ઞેશ શુકલ વગેરે. વચમાં જુદાં જુદાં વિઘ્નો આવેલાં એટલે રીહર્સલો લાંબા સમય સુધી લંબાયેલ અને આખરે એ ન્યૂ ઇરા સ્કૂલના મધ્ય ખંડમાં ખાસ બંધાવેલ નાની રંગભૂમિ ઉપર શુક્ર, શનિ, રવિ અને સોમ–તા. ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪મી ડીસેમ્બર, ૧૯૩૬ને રોજ નાટક ભજવાયેલ.

'નટઘર' (નાટ્યગૃહ અથવા તો નાટક–ઘર શબ્દ જોઇએ)ની બાંગ મારવા કરતાં આવાં આવાં નાનાં નાટકઘરો ઊભાં કર્યાં હોત, એમાં નાનાં મોટાં, હાસ્યાંત કે કરુણાંત નાટકો ભજવવાના પ્રબંધ થયા હોત તો સ્કૂલો અને કોલેજોમાં, વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થિનીઓમાં અવેતન રંગભૂમિની ચળવળ કેવી પગભર, પ્રાણવાન થઈ ગઈ હોત?

એ રીહર્સલોમાં અમે કેટલો નિર્દોષ આનંદ માણેલો? એ ચાર દિવસના પ્રયોગોમાં, નાનાં છોકરાંના બાલિશ પ્રયોગો હશે એમ

ધારીને જોવા આવેલા મુંબઈનાં પ્રતિષ્ઠિત, કલાપ્રિય નરનારીઓ કેવાં ખુશ થઇ ગયેલાં? કાંઈ કેટલાઓએ એ ખુશી લેખો લખીને પણ વ્યક્ત કરેલી. 'જન્મભૂમિ'માં શામળદાસ ગાંધીએ પોતાની સહી સાથે લેખ લખેલો.

થોડો સમય જાય છે: સ્થળ ભાંગવાડી થીએટર બને છે. રીહર્સલ્સો એના એ જ નાટક 'આગગાડી'નાં ફેલોશિપ સ્કૂલમાં થાય છે. ઘણાંખરાં પાત્રો એનાં એ જ રહે છે. ચન્દ્રવદન ભૈયાજી, હું બહાદર વગેરે. બે પ્રયોગ થાય છે. પહેલા પ્રયોગમાં રૂખી તરીકે સરલા બાનરજી અને બીજી વાર ચન્દ્રા વીણુ પાર્ટ લે છે. હાસ્યાંત અને રૂખી જેવાં કરૂણાંત પાત્રો ભજવવામાં લગભગ સરખાં નિષ્ણાત આ બે સન્નારીઓ સરલા બાનરજી અને ચન્દ્રા વીણુનો અભિનય જોનારને સરખો જણાય પણ ઘણો જુદો અને પોતપોતાના માનસ અને વ્યક્તિત્વને આગળ પાડે તેવો છે. સરલામાં જેમ ચમકાર અને ઓજસ્વિતા તેમ ચન્દ્રામાં ગાંભીર્ય અને પોતાની જવાબદારીનું યથેચ્છ ભાન. સરલા પોતાનાં ભાષણો રીહર્સલોમાં જ તૈયાર કરે—ગોખે નહિ, ફેંકાફેકમાં પણ જ્યોતીન્દ્ર–ચન્દ્રવદનને ટક્કર મારે ત્યારે ચન્દ્રા પોતાનાં ભાષણો ગોખવામાં નિયમિત, રીહર્સલોની હાજરીમાં પણ વખતસર આવનાર અને 'ડાયલેકટ' ઉપર ધ્યાન આપનાર. બંને એલદિલ એકસરખાં પણ ચન્દ્રા શાંત વધારે. સરલાએ 'નર્મદ રંગલીલા' તથા 'ધનસુખ રંગલીલા' એ બંને પ્રયોગોમાં તાપીદાસ શેઠનાં વહુ તરીકે અને ચન્દ્રા વીણે 'ધનસુખ રંગલીલા'માં ભોળાભટનાં પત્ની તરીકે હાસ્યાંત અભિનયમાં અતિ સુંદર અભિનય કર્યો હતો. એ બંને કુશળ અવેતન નટીઓ ત્યાર પછી નિવૃત્ત થઈ ગઈ જણાય છે. એમનું સ્થાન લે એવી કોઈ સન્નારી એ ક્ષેત્રમાં છે?

૧૯૩૨માં નર્મદ રંગલીલા ઉજવાઈ. સન્નારીઓની મોટી સંખ્યાએ (આશરે ૮૦ જેટલી) રંગભૂમિ ઉપર ભાગ લીધો હતો. એમાંનો મુખ્ય ગરબો 'મન્દિર વાટે આવી પૂજારણ' (ગવડાવનારઃ

મધુરિકા મહેતા, શીલાવતી દરૂ અને પ્રતિમા ધ્રુવ) અને 'સાથે તું લેને મને, વાલિડા' એ ગીત મહિનાઓ સુધી લોકોમાં ગવાયાં અને ઝીલાયાં. તાપીદાસ શેઠના પ્રહસનમાં (જેનાં ભાષણો પ્રયોગ થઈ રહ્યા પછી લાંબે સમયે તેના લેખકે કાગળ ઉપર ઊતાર્યાં હતાં !) તાપીદાસનો અભિનય ચન્દ્રવદને તે વેળા જેવો ઉમદા કર્યો હતો તેવો મેં પુનઃ એમને ભજવતાં જોયેલા નહિ. જાણે મેકબેથ ખૂન કરવા જતાં અચકાતો હોય અને લેડી મેકબેથ એને ઉશ્કેરતી હોય તેમ ચન્દ્રવદન (તાપીદાસ) પોતાની બૈરીને ભુવાએ આપેલ દોરો બાંધવા જતો હતો અને પાછળ હું, બિહારીલાલ શાસ્ત્રી, સનત્ વીણ, ભુવો વગેરે રૂપી લેડી મેકબેથો એને ઉશ્કેરતા હતા. મર્યાદામાં રહીને પ્રહસનનો વિશાળ અર્થ લેવો છતાં માત્ર મૂર્ખાઈભરી ભવાઈ ન થવા દેતાં ચન્દ્રવદને તે સમયે જે અભિનય કર્યો હતો તે હજી હું ભૂલ્યો નથી. 'ધનસુખ રંગલીલા'માં તેમણે ફરીથી એ જ સીન ભજવેલો પણ પેલાની તુલનામાં મોળો પડે તેવો. પછી તો ચન્દ્રવદને અને મેં રંગભૂમિ ઉપર પેટ ભરીને છાજીયાં લીધાં. પ્રેક્ષકો તે સમયે જેટલું હસેલા તેટલું ભાગ્યે જ કોઇ વેળા હસ્યા હશે. 'બે ઘડી મોજ'ના શયદા પડદો પાડવાનું કાર્ય મને અને ચન્દ્રવદનને છાજીયાં લેતા, તેની દુગન કરીને ગતિ વધારતા જોવા રહ્યા તેમાં ભૂલી ગયા. પડદો પડે નહિ ત્યાં સુધી છાજીયાં બંધ પણ કેમ થાય ? છાજીયાંના શબ્દોમાં અમે શયદાને સમજાવ્યું કે 'ભાઈ, પડદો પાડ, નહિ તો હવે, છાતીમાંથી, લોહી નીકળશે !' અને પડદો પડ્યો !

'નર્મદ રંગલીલા'થી સાંતાક્રુઝમાં મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા ઉશ્કેરાઈ ગયા અને જૂના અને જાણીતા નટ જ્યોતીન્દ્રને ઠેઠ સૂરતથી બોલાવ્યા અને 'બલિદાન' નામનું નાટક–ખાસ્સું સાડા ત્રણ કલાક દેવીદાસ સોલિસિટરના વિશાળ કંપાઉન્ડમાં ચાલ્યું–અમારી પાસે ભજવ્યું. તેમાં છેલ્લા સીનમાં, ચિતાના દૃશ્યમાં મેં કરેલ અભિનયથી જ્યોતીન્દ્ર કેવા મુગ્ધ થઈ ગયેલા તે મેં અગાઉ કહેલું છે. એવા

કરુણ અભિનયને યોગ્ય અવકાશ આપે તેવાં નાટકો ક્યાં છે? અને પ્રહસનોની પરંપરાએ તો મુંબઇના કલારસિક પ્રેક્ષકોની કરુણાંત નાટકો પ્રત્યેની પ્રીતિ કહો કે રૂચિ કહો કથળાવી મારી છે, તે કોણ જાણે ક્યારે ય ઠેકાણે આવશે?

આ નાટકમાં રામપ્રસાદ બક્ષી, શશીકાન્ત દલાલ, નવીન ખાંડવાળા, માલતી મહેતા, લ્યુસી દરૂ, મંજરી પંડયા વગેરેએ પણ યશસ્વી ભાગ ભજવ્યો હતો. તે સમયથી જ મને લાગેલું કે કંઠની નાજુકાઈ બાદ કરતાં મંજરી પંડયાનામાં પોતાનું વજન પૂરેપૂરું જાળવે તેવો અભિનય કરવાની નૈસર્ગિક શક્તિ છે. મારા હૈયાના એક ખૂણામાં મેં આ વાત 'ફાઇલિ' કરી રાખેલી. વર્ષો પછી, જી. એસ. મેડિકોએ એક નાટક ભજવવા સંબંધી મારી સલાહ પૂછી, ત્યારે મેં તેમને 'સ્નેહ–સંભ્રમ' નાટક સૂચવ્યું. હું, ભાનુભાઈ અને અનન્ત વીણ દિગ્દર્શક બન્યા અને પાત્રોની વહેંચણીમાં મેં પેલી ફાઇલમાંથી વાત કાઢીને મંજરી પંડયાને વસુંધરાનો પાર્ટ આપ્યો અને ધનકોરનો પાર્ટ મનોરમા હઝરતને આપ્યો.. રીહર્સલોમાં તે નાટકનાં અન્ય પાત્રો ધનકોરથી માંડીને પ્રીતમલાલ, જોરાવરસિંહ વગેરેએ ખૂબ જ થનગનાટ કર્યો અને તેમના પ્રમાણમાં વસુંધરા (મંજરી) મોળી પડી. બીજાં પાત્રો મારા ઉપર ચિડવાયાં અને મેં પક્ષપાતથી મંજરીને નાયિકાનો પાર્ટ આપ્યો છે એવો આક્ષેપ પણ પ્રચારમાં આવ્યો પણ મને મંજરીની શક્તિઓ ઉપર વિશ્વાસ હતો. પ્રયોગમાં, રંગભૂમિ ઉપર, મંજરી, મનોરમા અને શૈલબાલાએ કમાલ કરી અને પુરુષપાત્રોને તેમણે ઝાંખાં પાડી નાખ્યાં!

એ પછી એ જ નાટક અમે, જ્યોતીન્દ્ર, ભાનુભાઈ, મેં વગેરેએ મૃણાલિની હઝરત વગેરેની મદદથી બે વાર ભજવ્યું ત્યારે મૃણાલિનીએ પણ મંજરીથી નિરાળા પ્રકારનો પણ ઉચ્ચ અભિનય બતાવી વસુંધરાના પાત્રને યોગ્ય ન્યાય આપ્યો. તે જ પ્રમાણે એક વાર મનોરમા

અને બીજી વાર સરલા બાનરજી, કમળ ગાંધી અને શીલાવતી દરૂએ પોતપોતાનાં પાત્રોને દીપાવ્યાં. પુરુષવર્ગમાં જુવાન કોલેજીયન તરીકે અનન્ત વીણુ, સમશેર બહાદૂર તરીકે જ્યોતીન્દ્ર દવે અને પ્રોફેસર પ્રીતમલાલ તરીકે હું ખૂબ ખીલ્યા હતા પણ કાકા તરીકે ભાનુભાઈનો અભિનય કોઈ નિરાળા વર્ગનો જ ગણાઈ ગયો ! આ પ્રસંગે એક વાત ભૂલવી જોઈતી નથી કે બીજી વારના પ્રયોગ વખતે મનોરમા હઝરતે 'પ્રોમ્પટર'નું કાર્ય બહુ ઉચ્ચ પ્રકારનું કરી બતાવ્યું હતું, જે મારા અનુભવમાં હજી લગી અજોડ રહ્યું છે.

સ્નેહ–સંભ્રમના એ ત્રણેય પ્રયોગો વેળાનાં રીહર્સલો અમે ખૂબ માણેલાં. છેલ્લી વેળાનો ત્રીજો પ્રયોગ 'કેપિટોલ'માં પૂરો થયો. મુનશીજી અને લીલાબહેને આવીને અમને હાર્દિક અભિનંદનો આપ્યાં. મુનશીજીએ કહ્યું: 'અત્યાર સુધી હું એમ ધારતો હતો કે અમે ભજવેલ 'કાકાની શશી' એક જુદા જ અને ઉત્તમ વર્ગનું એકલું નાટક થઈ ગયું. આ જોયા પછી મારી એ ધારણાને મારે આનંદથી દફનાવી દેવાની જ રહી."

આ વેળા જ ભાનુભાઈએ હસતાં હસતાં મને કહ્યું: "પ્રોફેસર ! આવા પ્રકાશમાં જ તમે હવે નિવૃત્ત થઈ જાઓ એમાં તમારી શોભા છે."

મને એ તો હસવામાં બોલ્યા હતા છતાં પ્રસિદ્ધ ક્રિકેટર મેકાર્ટનીનો દાખલો યાદ આવ્યોઃ ઈંગ્લંડમાં મેકાર્ટનીએ એક ટેસ્ટ મેચમાં ૧૯૮ રન કર્યા અને મેચ પણ જીતાવી આપી. અને તે રનો પણ કેવા ? કલા, સંયમ, ચમકાટ અને નૈસર્ગિક શકિતના જ્વલંત ઉદાહરણ જેવા! એ મેચ પૂરી થઈ. મેકાર્ટનીની કીર્તિથી ક્રિકેટની દુનિયા ગાજી રહી. મેકાર્ટનીએ પોતાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યોઃ પોતે પ્રથમ વર્ગની ક્રિકેટમાંથી નિવૃત્ત થાય છે ! ઘણાઓએ એને વિનવ્યો પણ એ અડગ રહ્યો. તેણે એટલું કહ્યું: "જ્યારે આપણા ઉપર રંગભૂમિનો

પૂર્ણ પ્રકાશ પડતો હોય ત્યારે જ નિવૃત્ત થવામાં મજા છે. કોઇ લાત મારીને કાઢે ત્યારે જવું એમાં શોભા શી ?"

હું મેકાર્ટની ન હતો. મારી મેળે હું નિવૃત્ત થાત કે નહિ એ સવાલ હતો. મારી તબિયતે 'કોરોનરી થ્રોંબોસિસ' નામના રોગે તે દિવસથી રંગભૂમિનાં ક્ષેત્રમાંથી મને નિવૃત્તિ અપાવી. બાકી એ પ્રયોગ થઇ રહ્યા પછી લાંબા સમય સુધી વસુંધરાનું વાક્ય ' પ્રોફેસર ! તમે એકલા છો ?' જ્યોતીન્દ્ર, ભાનુભાઈ, લીની અને મનોરમા મને મળતાં ત્યારે બોલતાં.

મુંબઇમાં કેપિટોલમાં, સાંતાક્રુઝ તરફથી યુવક–યુવતીઓનો ડાંડીયા રાસ–આવો રાસ મુંબઈના રંગમંચ ઉપર પ્રથમ હતો. કપિલા-બહેન ખાંડવાળા વ્યવસ્થાપક એટલે પૂછવાનું શું ? હું દિગ્દર્શક પણ આળસમાં કોઇક વાર અળસાઈ જાઉં. કપિલાબહેન મને અગિયાર વાગ્યે પણ ઘેર આવીને ઘસડી જાય અને રીહર્સલમાં મારી હાજરી પૂરાવે. એ રાસમાં હરિપ્રિયા મહેતાએ મેઘાણીનો "ભીંતે ઝૂલે છે તરવાર"નો રાસ ગવડાવેલો અને તેણે–ગીતના શબ્દોએ અને હરિ-પ્રિયાના અતિ બુલંદ મીઠા અવાજે–લાંબા કાળ પર્યંત સાંતાક્રુઝને ગરબા માટે સારાં ય મુંબઈમાં કીર્તિ અપાવેલી. હરિપ્રિયાની બે બહેનો સુલભા અને સુહાસ પણ સુંદર ગાનાર છે પણ એનો લાભ સાંતાક્રુઝને જોઈએ તેટલો મળ્યો નથી.

હરિપ્રિયા મહેતાના પતિ ઇન્દુભાઈની બદલી દિલ્હી થઈ અને ગરબા ગાવાનાં એનાં ખાલી પડેલાં સ્થાનને માટે ઘણા ઉમેદવારો મેદાને પડ્યા. એટલામાં રેડિયો નીકળ્યો અને સાંતાક્રુઝ તરફથી વસુ-મતી વ્યાસ (અવિનાશનાં પત્ની), મધુરિકા મજમુદાર, સુમતિ દરૂ, વસુબહેન દીવેટિયા, નીલાંજના બક્ષી, દુલારી દીવેટિયા, વગેરે અવાર-નવાર પોતાના પ્રોગ્રામ રેડિયોને આપે છે.

છેક હમણાંની વાતઃ મારાં નાટક "સરી જતાં સૂરત"માંથી છૂટક છૂટક દશ્યોનો કૉન્સર્ટોની મોસમમાં મુંબઈ, અમદાવાદ, ભાવનગર વગેરે સ્થળોએ ભજવાયા કરે છે પણ આખું નાટક, પૂર દમામથી હજી ભજવાયું ન હતું. માંદાં શરીરે, એકલે હાથે એ ભજવાય તેમ ન હતું. મેં મારો વિચાર જણાવતાં મારા સ્નેહીઓ રામભાઇ બક્ષી, અવિનાશ વ્યાસ, ઉમાકાન્ત દેસાઈ અને પરમસુખ પંડયા પડખે ચડયા. 'સુંદર' 'કાસ્ટ' પણ જોતજોતામાં ગોઠવાઈ ગયોઃ

મલ્લિકા-મનોજ, મીનાક્ષી–જોગીન્દ્ર, દુલારી-રોમેશ, વસુંધરા-દુષ્યન્ત, વસુમતી, મધુરિકા, લ્યુસી, ઇન્દ્રમતી, બંસીધર, સોહિણી, નિર્મળ, જયમલ, શરદ, દીની, મુકુન્દ, દેવેન્દ્ર, અજય, હમીર અને ગરબા ગવડાવનાર તરીકે નીલાંજના બક્ષી.

સુંદરબાઈ હોલમાં, તા. ૭-૧૦-૧૯૪૪ને દિને સાંજે સવા પાંચ એ નાટક આ પ્રમાણે, મારા પ્રત્યેના સ્નેહની ઊર્મિને લઈને સાંતાક્રુઝનાં કલારસિયાંઓએ, ખૂબ ખૂબ શ્રમ વેઠીને ભજવ્યું. મને સંતોષ થયો, આનંદ થયો, સાંતાક્રુઝનાં એ સ્નેહીઓ માટે ગર્વ ઉત્પન્ન થયો.

નવરાત્રી ઉત્સવ છે : આખું સાંતાક્રુઝ હલમલી ઊઠયું છે. દેવીદાસ સોલિસિટરનું વિશાળ કંપાઉંડ રોજ માનવમેદનીથી ઉભરાઇ જાય છેઃ સાંતાક્રુઝના સંતાનો અમુક કાર્ય કરવા બેસે પછી એમાં પાછું નહિ જુએ; પરાકાષ્ટાએ પહોંચાડીને તે કાર્યને દફનાવી દે ! આ વેળા તેવું જ કાંઇ બન્યું. જયસુખલાલ, રામપ્રસાદ બક્ષી, દેવીદાસ-ભાઇ, તનુભાઇ દેસાઇ, ઉમાકાન્ત, બિહારીલાલ શાસ્ત્રી, અને અનેક સન્નારીઓની ઠઠ કાર્યકર્ત્તાઓ તરીકે લાગી પડી હતી. પરાંઓના પ્રોગ્રામો તો ઠીક પણ ખુદ મુંબઇના સારા સારા નવરાત્રી પ્રોગ્રામને પડકારે તેવો પ્રોગ્રામ યોજવામાં આવ્યો હતો.

વક્તાઓમાં જ્યોતીન્દ્ર, જયસુખલાલ, ભાનુશંકર, અંજારિયા

વગેરે. નાટ્યપ્રયોગોમાં સરલા બાનરજી, પ્રમોદા ગોસળીઆ, વગેરે સુપ્રસિદ્ધ અવેતન નટીઓ અને નટો ઊતર્યાં હતાં. નૃત્યકારોમાં અંજલિ હોરાથી માંડીને અનેક બાળાઓ સાંતાક્રુઝનો કીર્તિધ્વજ ઊંચો રાખવામાં પોતાની શક્તિઓ અર્પી રહી હતી. ગરબા અને રાસ—સાંતાક્રુઝની એક વેળાની વિશિષ્ટતા—માં પણ કાંઇ કાંઈ સન્નારીએ પાર્ટ લીધો હતો. રોજ એક એકથી ચઢિયાતો કાર્યક્રમ થતો જતો હતો અને રાતના અઢી ત્રણ વાગ્યે બધાં વિખરાતાં હતાં. લગભગ છેલ્લો દિવસ આવ્યો. રોજનાં પાંચ પાંચ હજાર માણસો એ દેવીદાસભાઇના ટેનિસ કોર્ટ ઉપર એકઠાં થતાં હતાં. તે દિવસે ગરબામાં નીલાંજના બક્ષી અને નિરંજના દેસાઈના ગરબા હતા. નીલાંજના તે અમારા રામભાઇની પુત્રી, નિરંજના તે અમારા કાન્તિભાઈની પુત્રી. બન્ને ઉસ્તાદ ગરબા ગાનાર. નિરંજનાને (બણુ) તે દિવસે સહેજ તાવ આવેલો. સ્નેહાળ માબાપે તેને ના પાડી. પુત્રીએ જીદ લીધી : 'મારા ગરબા ગવડાવીને ઘેર જતી રહીશ.' એ ગોઠવણથી એ ઘેરથી આવી. નીલાંજનાના ગરબા પૂરા થયા, નિરંજનાના ગરબા પણ પૂરા થયા. નિરંજના ઘેર ગઈ.

તે સમય પહેલાં માત્ર થોડા મહિના ઉપર ઝવેરચંદ મેઘાણીના 'બલિદાન' નામના નાટકમાં મેં નિરંજના પાસે ત્રણ ગીત ગવડાવેલાં. એના મધુર ઊંડાણભર્યા અને ભવિષ્યની ઊંચી આશા અર્પતા કંઠની મીઠાશથી રૉયલ ઓપેરા હાઉસ મુગ્ધ થઈ ગયું હતું. પણ ભાવિએ જુદું નિર્માણ કર્યું હતું.

નિરંજના ગરબા ગવડાવી ઘેર ગઈ, ગઈ અને ખાટલામાં સૂતી તે સૂતી, ઊઠી જ ન શકી. તાવ વધ્યો. માત્ર ત્રણ દિવસમાં ઓગણીસ વર્ષની એ કુમારિકાની આસપાસ મૃત્યુની ઘેરી છાયા પ્રસરવા લાગી. સાત—આઠ દિવસની માંદગીમાં નિરંજના મૃત્યુના ખોળામાં સમાઇ ગઈ.

એથી યે જૂની વાત છે.

સ્થળ : આનંદીલાલની એક જમીનના ટુકડા ઉપરની એક ભાંગીતૂટી ઝૂંપડીને અમે નાટચગૃહ બનાવેલું છે. નાની નાની નાટિકાઓ, નૃત્યો અને ગરબાનો કાર્યક્રમ. ઉત્પન્ન બધું બારડોલીના ખેડૂતોને જવાનું. એ જીર્ણ ઝૂંપડીમાં થતા પ્રયોગો જોવા માટે બારસો રૂપિયા આપીને લોકો જોવા આવેલ. સંગીતશાસ્ત્રી વસન્ત અને પ્રસિદ્ધ તબલચી ખાંસાહેબ સિદ્દિકની 'આઈટેમો' પણ હતી. એમની સાથે હું બેઠો હતો. અમે ગપ્પાંએ ચઢેલા હતા એટલામાં એક યુવતીનો અવાજ વાતાવરણમાં અદ્ભુત આહ્લાદ અર્પતો વ્યાપી રહ્યો. સિદ્દિક મીયાંએ કોઈ અપૂર્વ આનંદ માણતાં કહ્યું : "વાહ વાહ, યે કોન બાઇ ગા રહી હય? કયસી મીઠી આવાઝ!" વસન્તે મને ધીમે રહીને કહ્યું : "શ્રુતિથી આવી મીઠાશ બહલાવનાર કોઈ કાઠિયાવાડી જ હોવું જોઈએ."

યુવતી 'સારંગ–તાલ હીંચ'માં ગવાયેલ ગરબો પૂરો કરીને વિંગમાં આવી. મેં વસન્ત અને સિદ્દિકને એમને ઓળખાવ્યાં : 'ગરબો ગાનાર તે આ સર લલ્લુભાઈનાં પુત્રવધૂ અને જ્યોતીન્દ્રભાઇનાં પત્ની મધુરિકા મહેતા.'

એથી યે પહેલાંની વાત :

આનંદીલાલ શેઠના ભવ્ય બગીચાની લૉન ઉપર નાનું સરખું થીએટર. તેમાં આખો કાર્યક્રમ નાટિકાઓ, સંવાદો, ગરબા, રાસ સમૂહવાદન—જેમાં મોલીએર ઉપરથી મેં યોજેલ 'ભૂલનો ભોગ' નામની નાટિકા પણ હતી—ભજવનાર અને કરનાર માત્ર યુવતીઓ : સરોજિની મહેતા, સુમીલા મહેતા, શાંતિલા દેસાઇ, સરલા બાનરજી, કપિલા ખાંડવાળા, લ્યુસી દરૂ, ઊર્મિલા મહેતા વગેરે.

મુંબઇમાં મોરારજી ગોકળદાસની ચાલનાં સ્મરણો તાજાં થાય છેઃ રણજિતરામ મને ત્યાં ઘણી વાર લઈ જતા. ચન્દ્રશંકર પંડ્યા આગલા નાના બંગલામાં રહેતા. પાછળ અંબાલાલ જાની, તનઃસુખ-

રામ મનઃસુખરામ ત્રિપાઠી પણ ત્યાં. રમણીયરામ ત્રિપાઠી પણ એમાં જ. મારા મામા જેવચરામ જમનાદાસ ભાઉસાહેબ પણ ત્યાં. જયંતિલાલ ઓચ્છવલાલ મહેતા અને તેમનાં પત્ની અરૂણા (રણજિત-રામનાં પુત્રી) ત્યાં જ રહે છે. અને તેમની પડોશમાં વિપિન મુનશી, તેમનાં બહેન મૃદુલા અને તેમનાં પત્ની વત્સલા (જે મારાં માશીનાં પુત્રી બહેન થાય) રહે છે. વત્સલા અને મૃદુલા ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રી મંડળનાં આગેવાન ગરબા ગાનાર અને નાટયપ્રયોગોમાં ભાગ લેનાર. એમને ત્યાં મેં કલાકોના કલાક બેસીને તળપદાં સૂરતી ગપ્પાં માર્યાં છે.

સિંધિયા ઓફિસમાં ચન્દ્રશંકર બુચ સાથે સાહિત્ય સંબંધી વાતો કરેલી તે કાંઈ ભૂલાશે? ક્રિકેટ સંબંધી ઝીણવટભરી ચર્ચાઓ મેં મારા જ ખાતાના ડી. કે. નાયક (મશહૂર હિંદુ એંપાયર) જોડે અસંખ્ય વેળા કરેલી. તેમની સાથે ટેનિસ, બેડમિન્ટન અને ટેબલ ટેનિસ તેમ જ હોકીની જોવા લાયક મેચો મેં જોયેલી. ક્રિકેટની રમત સંબંધી મારા અમર્યાદિત શોખને તૃપ્ત કરવામાં–તે કરી શકાય તેટલા પ્રમાણમાં મી. ડી. કે. નાયકે ઘણું કર્યું છે. જ્યોતિષ અને હસ્ત-રેષાના વિષયમાં માણેકલાલ ઠાકોર, ગોપાળરાવ પ્રધાન અને ઇન્દુભાઈ જોડે પણ કલાકો અને દિવસો ગાળેલા.

સ્થળ સૂરત, હવાડિયો ચકલો, રાવ બહાદૂર કૃષ્ણમુખરામ આત્મારામ મહેતાનું ઘર. સમયઃ રાતે નવ કલાકે. હું ગયો ત્યારે કૃષ્ણમુખરામ (અમારે મન તો મોટા કાકાજી) ઘરમાં ન હતા. હું પાછો ઘેર જવા નીકળ્યો એટલે એમને મેં આવતા જોયા. મેં જીવનમાં સૌથી ખૂબસૂરત ત્રણ ગૃહસ્થોને જોયા છે–એક કૃષ્ણમુખરામ કાકાજી, બીજા સર લલ્લુભાઈ અને ત્રીજા ડૉ. સુમન્ત મહેતા. કૃષ્ણમુખરામનો મીઠો પણ પ્રતાપી, સામા ભલભલાને ડારી નાખે તેવો અવાજ નીકળ્યો : "અલ્યા ધનસુખ! અત્યારે કેમ? રાતના શા માટે રખડે છે?"

કહો કે ગમે તેમ હો પણ તે સમય જોતાં મેં સૂરતમાં અચ્છો અભિનય બતાવ્યો. કાકાજી ખુશ થઇ ગયા, મને ભેટી પડયા અને ઘેર જઇને બા આગળ પણ મારાં ખૂબ વખાણ કરીને એમણે કહ્યું: "શું કરું ? નાટકની જિંદગી સારી નહિ, બાકી હમેશનો મંદુડીયો છોકરો એમાં નામ કાઢત ખરો !"

સાયલન્ટ ફિલ્મનો જમાનો છેઃ મારા મિત્ર રમેશ ધારેખાન અને દિલીપ રાયજીએ અવેતન નટ–નટીઓની મદદથી એક ફિલ્મ કાઢવાનો વિચાર કર્યો. મારી મદદ માગી. સંસારનાં દુઃખ એટલી વાર ભૂલાશે કરીને મેં હા પાડી. સારી અવેતન નટી ન મળી એટલે આખરે વિનિ સ્ટુઅર્ટ નામની આંગ્લ યુવતીને લીધી. ફિલ્મનું નામ તો હું ભૂલી ગયો છું પણ ફિલ્મજગતના દોઢ–બે માસના અનુભવો મારા હૃદયમાં હજી પણ મીઠી ફોરમ ફેલાવે છે.

એ રમેશભાઇ જોડે, એમનાં પત્ની ઇન્દિરા જોડે, વિનિ સ્ટુઅર્ટ જોડે,દિલીપ, ઝવેરભાઇ કયસર, મદનરાય દીવાન વગેરે જોડેના વાર્તાલાપ, ફિલ્મના જુદાં જુદાં અંગોના વિધાન વિશે ચર્ચા–એ અલ્પ સમય હું મારાં દુઃખ ભૂલીને કોઇ જુદી જ સૃષ્ટિમાં વિહરતો હતો. અને જ્યારે એ ફિલ્મનો અંત આવ્યો, અમે છૂટા પડચાં ત્યારે જાણે હું કોઇ સુખદ સ્વપ્નમાંથી જાગૃત થયો હોઉં એવું દુઃખ મને થયું હતું.

નાનપણથી ગરબા સાંભળવાનો, વગાડવાનો અને જોવાનો શોખ. હજીરાનાં એ સંબંધી સ્મરણો તો મેં આગળ લખેલાં છે. સાંતાકુઝમાં દોઢસો–દોઢસો સ્ત્રીઓના ગરબાવૃંદમાં મેં હારમોનિયમ કે દિલરૂબા કે તબલાં વગાડયાં છે પણ સંગીતના જ્ઞાનનો વિકાસ થયો એટલે વગાડવાનું તો મેં બંધ કર્યું હતું, પણ ગરબા સાંભળવા અને જોવાનું બંધ નહોતું કર્યું. ગરબાની પશ્ચાદ્‌ભૂ રાખીને તો મેં કાંઇ કેટલી નવલિકાઓ લખી છેઃ પરિવર્તન, છબી પડી, સાસુજી, વયની વિષમતા વગેરે.

બહુ નાનો હતો, પાંચેક વર્ષનો હઇશ. અમે સૂરતમાં લાઇન્સમાં તાપીતટે એક બંગલામાં રહેતાં હતાં. પાસેના બંગલામાં વઢવાણના ઠાકોર સાહેબ બાલસિંહજીએ સૂરતની ગણિકાઓ પાસે આખી રાત સંગીત અને નૃત્ય કરાવ્યાં હતાં, જેમાં એમણે પાંચ–પંદર ગરબા પણ ઘૂમતાં ઘૂમતાં ગાયેલા. હજી તે દૃશ્ય આંખ આગળથી ખસ્યું નથી. હૃદયચક્ષુ એ દૃશ્ય ભૂલી શક્યાં નથી.

૧૯૩૯નું વર્ષ હશે. કમુદાભાભીના મનમાં પરમ ઇચ્છા કે એક વેળા અતિ સુંદર ગરબા ઘેર ગવડાવું, ધરાઈ ધરાઈ ને સાંભળું. એમણે એ ઇચ્છા વ્યક્ત કરી અને મેં બીડું ઝડપ્યું. ગરબાકલામાં નિષ્ણાત સન્નારીઓની મારા ઉપરની કૃપા જોતાં આ કાર્ય મને એટલું વિષમ ન લાગ્યું. ટાગોર રોડ ઉપર અમે રહીએ છીએ તે ભવ્ય મકાનના ભવ્યતર કંપાઉંડમાં ગરબા યોજ્યા. શીલાવતી દરૂએ કલાકોની મહેનતથી અગિઆર ફીટ વ્યાસનો અતિ રમ્ય, માત્ર પુષ્પોનો–સાથીઓ પૂર્યો. વચમાં ગરબાની હેલ મૂકી, અને એમાં મૂક્યા દીવડા. સાંતાક્રુઝ તેમ જ મુંબઇની યુવતીઓએ સાડા નવ–દશેકે ગરબા છેડયા. જેમ જેમ સમય જતો ગયો તેમ તેમ રમઝટ જામતી ગઈ.

શીલાવતી દરૂ, વસુમતિ વ્યાસ, મધુરિકા મજમુદાર, વસુબહેન દીવેટિયા, મૃણાલિની અને મનોરમા, સુમતિ દરૂ, દુલારી દીવેટિયા, મીનાક્ષી હોરા, વત્સલા મુનશી, મૃદુલા મુનશી, મલ્લિકા રાયજી, નીલાંજના બક્ષી, મીનાક્ષી મહેતા, સરોજ દેસાઈ વગેરે અનેક યુવતીઓએ ગરબાની પરંપરા રેલાવી. ગરબા ખૂબ ચગ્યા, સુંદર જામ્યાઃ ગવડાવનાર અને ઝીલનાર સુંદરીઓના સાગરમાં ભરતી ચઢી. તેમણે દિલ મૂકીને ગાયું. પ્રભાતના સાડા પાંચ થયા.

ધીમે ધીમે સુંદરીઓ વિખરાઇ ગઈ. માત્ર એમના હેલે ચઢેલા સૂર વાતાવરણમાં ઊડી રહ્યા હતા. અમે કુટુંબીજનો અને કુટુંબીજનોની

કક્ષામાં આવે એવા સ્નેહીઓ એ સુંદરીઓના પગરવથી ઉડેલી ધૂળથી છવાયેલ ફૂલોના સાથિયાને સખેદ નિરખી રહ્યાં.

બીજે દિવસે, કાંઈક કચરાતે હૈયે માળી એ ફૂલોના સુંદર સાથિયાના શુષ્ક અવશેષ ખસેડી રહ્યો હતો. એ દૃશ્ય જોઈને મારું હૃદય દ્રવી ઊઠ્યું અને ખય્યામની નીચલી પંક્તિઓ મને યાદ આવી ગઈ:

While the Rose blows along the River Brink,
With old Khayyam the Ruby Vintage drink:
And when the angel with his darker draught
Draws up to thee–take that, and do not shrink.

વધુ પ્રિયકર લાગ્યો હતો. ઓછામાં ઓછા માણસો પણ પોતાના હૈયામાં મને સ્નેહવાત્સલ્ય–પ્રીતિભર્યું સ્થાન અર્પે તે મારે મનથી બસ હતું–સંપૂર્ણ સંતોષ અર્પે તેવું હતું. છતાં આ સમય હું કાંઈક કુતૂહલથી જોઈ રહ્યો: મને શું મળશે ?

એક કલમમંડળની શુક્રવારીઆ બેઠકમાં હું નહિ ગયો. મંડળીઆઓએ સર્વાનુમતે ઠરાવ કર્યો: પોતપોતાના માણસોને—કહેવાતા મિત્રોને બધા માન આપે તો આપણે આપણા જેવા નાના માણસને આપણા જગતમાં મોટાને, આપણી રીતિએ શા માટે માન ન આપીએ ? માટે આપણે આપણા નવાબની (ધનસુખલાલ મહેતાની) પચાસમી વર્ષ ગાંઠ ઉજવવી.

આ પ્રસંગે પ્રસિદ્ધ થયેલી ‘ રંગલીલા ’ નામની પુસ્તિકાના ‘ મંગળસૂત્ર ’માં આ પ્રમાણે લખવામાં આવ્યું છે:—

“ અમે મિત્ર–પ્રશંસકોએ આજે (તા. ૧૯ અને ૨૦ મી ઑક્ટોબર, ૧૯૪૦) શ્રી. ધનસુખલાલ મહેતાનો પચાસમો જન્મદિન ઉજવવાનું નક્કી કર્યું છે; તે રૂપિયાની થેલી આપીને નહિ, માનપત્ર નવાજીને નહિ, છબી ખુલ્લી મૂકીને નહિ, પથ્થરનું પૂતળું ઊભું કરીને નહિ, પરંતુ અમને જે ઠીક લાગ્યું તે પ્રમાણે અમારી શુભેચ્છા વ્યક્ત કરવા આ રંગલીલાની કૃતિ યોજીને, તે ભેગા મળીને ભજવીને. ”

પછી પૂછવું શું ? ચન્દ્રવદનના પાંચ પાંચ મિનીટે બદલાતા જતા મૂડ, જ્યોતીન્દ્રનો હાસ્યરસ, ભાનુભાઈના કટાક્ષો, રમણિકભાઈની રસિક છતાં વ્યવહારુ સૂચનાઓ, કલમ બહાદૂરો ઉપરાંત સરલા બાનરજી, ચન્દ્રા વીણુ, પ્રેમલીલા મહેતા, દલપતરામ જોશી, અનન્ત વીણુ, યોગેન્દ્ર દેસાઈ વગેરેની ફરસાણ, મીઠાઈ અને ચાહના અસંખ્ય કપોની પરંપરા. માધવબાગ આગળનાં સ્પેશ્યલ પાન, મારું, રમણિકનું અને અન્ય સિગરેટિયાઓનું ધૂમ્રપાન અને રીહર્સલો. નવાં નવાં પાત્રો સરજાતાં જાય, જૂનાં પાત્રોનાં ભાષણો રદ થતાં જાય. વળી તેને

બદલે નવાં ભાષણો તેમને અપાય; શંકરપ્રસાદે કયો પાર્ટ લેવો એ બાબત એક કલાક ચર્ચા ચાલે ત્યારે કોઇ મહત્વનો પ્રશ્ન પાંચ ક્ષણમાં પતી જાય.

એમ કરતાં કરતાં તા. ૧૯ મી ને શનિવાર, ઓકટોબર ૧૯૪૦નો દિવસ આવ્યો. તે દિવસે સાંજે પ્રયોગ, બીજે દિવસે રવિવારે કલમ-મંડળમાં ભોજન, પછી માત્ર કલમમંડળના સભ્યોની હાજરીમાં એક પણ અસભ્ય હાજર નહોતો તે વેળા અમે કલમમંડળીઆઓ પરસ્પર ભેટ્યા અને મને બીજાઓએ, મારી જાણીતી રસિકતાને પોષે તેવી સિગરેટ કેસ આપી (એની શોધમાં મંત્રીઓએ—રમણિકભાઇ અને જમુભાઇએ દિવસો વીતાવેલા). સાંજના પાછો પ્રયોગ.

એ બે ય દિવસમાં, ઘરનાં કુટુંબીજનોથી માંડીને ઓફિસમાં તેમ જ સુંદરબાઇ હોલમાં અનેકાનેક મિત્રોએ, જે જાતે ન મળી શકયાં તેમણે અન્ય માર્ગે મારા પ્રત્યે સ્નેહ, મમતા, હેત, પ્રીત દાખવ્યાં. આવી રીતે, આઠ વર્ષથી માંડીને પચાસ વર્ષ સુધી સતત પરિશ્રમ કરીને મારાં માતાપિતા, ભાઇભાભી અન્ય અનેક સ્નેહીજનોએ અનેક ઉપાયે મારા સુકિયાણા શરીરને ટકાવી રાખ્યું હતું તે શરીર અને આત્માનું જીવ્યું ધન્ય થયું.

તે માનવી લેખક હો કે ચિત્રકાર હો કે ગમે તે ક્ષેત્રનો કલાકાર હો કે પછી માત્ર માનવી જ હો પણ જેના ભાવિમાં સામાન્ય જીવન જીવી જાણવાનું પ્રાપ્ત થયું હોય તે માનવીને આ રીતે, આવા વિપુલ પ્રમાણમાં સ્નેહીઓ અને મિત્રોનો સ્નેહ મળે તેના કરતાં બીજાં કયાં માન અને કીર્તિની એને વાંચ્છના હોય ?

આવા પ્રસંગે, 'ભેળમંડળના'ના સામાન્ય નામથી જન્મીને 'કલમમંડળ' ના પ્રતિષ્ઠિત નામે આયુષ્ય વીતાડતાં, ફેલોશિપ સ્કૂલના એ રમણિકભાઇના ગોવાળીઆ મેદાનમાં જેની બારી પડે છે એ નાના ખંડમાં ભેગાં મળતાં એ મંડળના બાહ્ય દેખાવે ધમાલ, ઘોંઘાટ,

ઠઠ્ઠામશ્કરી અને તોફાન મસ્તીના ઊંડાણુમાં કેવું ધબકતું હૈયું ધબકી રહ્યું છે તે છતું થઈ જાય છે. 'રંગલીલા'ના 'મંગળસૂત્ર'માં આગળ ચાલતાં કલમમંડળ જણાવે છે, અને જણાવતાં પોતાના માનવતાભર્યાં હૈયાંનાં આંતરદર્શન જેવા અંતરના ભાવોને જાણનારાં અને તેમને મૂલવનારાં સ્રી પુરુષોને જાણ્યે અજાણ્યે કરાવે છે:

"લોકોને રંજન કરનારા અક્ષરદેહની નીચે ઘણી વાર હૈયાંમાં એક નહિ, અનેક મૂંગી કિકિયારીઓ ઠરી રહેલી હોય છે. એ છાણા-ધૂણીના ધૂંઆમાંથી અળગા રહી લેખકે લખવું રહ્યું હોય છે. લોકોને રંજન જોઈએ છે...હૈયાં પંપાળતી વાત–ઠાર્યાં આંસુ ઓગાળવાની વાત, તો બાજુએ રહી, પણ અંતરની ભીતર સમજવા જેટલો પણ સમભાવ કોકવાર તો તે લેખકને ભીખવો પડે છે, અને તેમ ભીખ માંગતાં પણ એને મળતો નથી એવી છે એની મૌન કથા. સૂરત શહેર પર ઓછી વીતી છે? હજી કાંઈ વધારે વીતવી બાકી પણ રહી છે ખરી? અને છતાં શહેર છે સહેલપાટે મશ્ગૂલ. એવી છે હાસ્યના લેખકની માનસકથા. ખરેખર, એની કરુણકથાને અંત જ નથી. જિગરના કારી જખ્મોને; હૈયામાંની મૂંગી ચીસોને, અકથ્ય એવી અંતરની વેદનાઓને, હાસ્યને છાંટણે ઠારી ઢાંકનાર વિરલાઓમાંના એક શ્રી. ધનસુખલાલ મહેતા છે, એ અમે જાણીએ છીએ. નિકટ રહી વધારે ઓળખવાનો દાવો કરીએ છીએ. એમના ચચરતા દિલ ઉપર, કચરાતા ભીતર ઉપર વીરતાથી વિનોદનો અંતરપટ ધરતા પણ અમે એને જાણ્યા છે. એ પરમાણી, એમની કીર્તિમાં જેમ ભાગ પડાવવા અમે નીકળ્યા છીએ તેમ, એમની સંવેદનામાં પણ ભાગીદાર થવાને આ તકે અમે તત્પર થયા છીએ..."

આ પ્રમાણે સંવેદનામાં ભાગીદાર થવા તત્પર થનાર મારા કલમમંડળના બંધુઓની મમતાનાં મૂલ્ય એમ આંક્યાં કાંઈ થોડાં અંકાવાનાં છે?

એ પ્રસંગનું એક ચિત્ર સાવ સાદું અને સરલ, પણ મારા પ્રત્યે ઊંડી પ્રીતિ ધરાવનાર વ્યક્તિનું એ એક લાક્ષણિક કાર્ય મારા હૃદયમાં કોઈ મીઠા રંગોથી ચીતરાઈ રહ્યું છે, અજંતાના ચિત્રો પેઠે એ ભૂંસાઇ જવાનું નથી. હું રંગલીલાના પ્રયોગમાં હાજરી આપવા સુંદરબાઇ હોલ પાસે ગયો, ત્યાં શરણાઈ અને ચોઘડના મીઠા સંગીતે વાતાવરણને પ્રેમમય કરી મૂક્યું હતું. ત્રણ ચાર વર્ષનો હોઈશ ત્યારથી રાજદરબારે વાગતી નોબત અને મંદિરોમાં વાગતાં શરણાઈ અને ચોઘડિયાંએ મારાં હૃદયને કોઈ અજબ રીતે સ્પર્શ્યું. દસ અગિઆર વર્ષે સૂરત આવતાં, લગનસરામાં ધરાઈ ધરાઈને શરણાઇ સાંભળતો પણ તૃષા છીપતી નહિ. એ પ્રકારના સંગીતને માટે મને દીવાનાપણું હતું. એથી જ—મને ખબર નહોતી કે ઢોલીનો ત્યાં પ્રબંધ હતો—હું ત્યાં પહોંચ્યો અને મેં શરણાઈ સાંભળી ત્યારે મારું હૃદય આનંદથી ઊભરાઈ ગયું અને એવો પ્રબંધ કરનાર મિત્ર કોણ તેનું નામ પારખતાં મારા હૈયાને વાર ન લાગી. હુ કંપાઉંડમાં દાખલ થતો હતો ત્યાં જ હંસાબહેને મને અભિનંદન અર્પતાં કહ્યું: "ધનુભાઇ, આજ અહીં બહુ રળિયામણું લાગે છે, એમાં ય શરણાઇનુ સંગીત જેણે ગોઠવ્યું તેને તો ખરેખર એની રસિકતા માટે ધન્યવાદ ઘટે છે. કોણ છે એ ?"

મેં તરત જ પાસે ઊભેલા રમણિકભાઈને ખેંચીને કહ્યું: "આ, બીજો કોણ હોય ? એની રસિકતા ઉપરાંત એનો મારા પ્રત્યેનો સમભાવ આ શરણાઈનું કારણ છે."

બીજે વર્ષે ૧૯૪૧માં અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી સમાચારનો અને ગટુભાઈ તરફથી અભિનંદનનો એમ બે પત્રો મળ્યા, જેમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે મને ઈ. સ. ૧૯૪૦ને માટે હાસ્યરસના ક્ષેત્રમાં મેં કરેલાં કાર્ય બદલ રણજિતરામ સુવર્ણચન્દ્રક મળ્યો છે. એક નાનકડા, શિથિલ શૈલીમાં લખાયેલ અને ૧૯૦૮માં પ્રસિદ્ધ થયેલ લેખથી લેખક તરીકેનું જીવન આરંભ્યું તે ૧૯૪૧માં

આ પ્રમાણે મારા ગુરુના નામને ચિરંજીવ રાખવા માટે અસ્તિત્વમાં અણાયેલ સુવર્ણચન્દ્રક લેવામાં અને જે હાસ્યરસને શિષ્ટ સાહિત્યમાં ગુજરાતમાં સ્થાન નહોતું તે સ્થાન તેને પ્રાપ્ત કરાવવામાં વિજયી નીવડશે એવી આશા કોણે રાખી હશે? કેટલાં થોડાંએ રાખી હશે!

તે જ પ્રસંગે અમદાવાદમાં વિનોદ પરિષદ યોજાઈ અને તેના પ્રમુખ તરીકે જ્યોતીન્દ્રની વરણી થઈ એટલે અમદાવાદમાં આઠ દિવસમાં ખૂબ જ આનંદ લૂંટ્યો.

ત્યાં સ્નેહીઓમાં ગટુભાઈ, કાન્તાબહેન, શારદાબહેન, વિદ્યાબહેન અને એમનાં કુટુંબીજનો, વીરમિત્રભાઇ, સર્યૂદા બહેન, એમનાં સંગીતમાં નિષ્ણાત પુત્રી સુષમા, ઇન્દુભાઇ અને હરિપ્રિયા, સુલભા (જેના પુત્ર આશુતોષને તો મને ચન્દ્રક મળ્યો એટલે હું કોઈ સવાઇ નેપોલીઅન છું એમ જ થઇ ગયું હતું), રુદ્રપ્રસાદ, રણછોડલાલ દરૂ અને સુમીના, દા. ચંદુલાલ દરૂ અને સાવિત્રી, મગનલાલ ખાનસાહેબ અને બિન્દુ વગેરે અનેક અને લેખક અને ચિત્રકાર મિત્રોમાં રવિશંકર રાવળ, કનુ દેસાઈ, બચુભાઈ રાવત, ધૂમકેતુ, નવલરામ ત્રિવેદી, ઉમાશંકર જોષી અને તેમનાં પત્ની જ્યોત્સ્ના, રામનારાયણ પાઠક અને બીજા અનેકે મને સ્નેહથી રમણીય મૂંઝવણમાં નાખી દીધો. સુવર્ણચન્દ્રકદાનવિધિ પ્રસંગે વિદ્યાબહેને પ્રમુખ તરીકે અને ઉમાશંકર જોષી, જ્યોતીન્દ્ર દવે, ચન્દ્રવદન મહેતા, નવલરામ ત્રિવેદી અને ગટુભાઈ પ્રભુએ મારી અતિ પ્રશંસા કરી. આવા ધન્ય પ્રસંગો જીવનમાં ક્યાં ફરી ફરી આવે છે એ ધ્યાનમાં રાખીને મેં પણ તેમને બોલવા દીધા!

એક માસ રહીને સૂરત નર્મદ સાહિત્ય સભાના વાર્ષિક સંમેલનના પ્રમુખ તરીકે મને એ સભાના કાર્યકર્તાઓએ નિમંત્ર્યો. હું અને જ્યોતીન્દ્ર ત્યાં ગયા અને અમે ત્યાં ભાષણો કર્યાં. જ્યોતીન્દ્રે બધાંને ખૂબ હસાવ્યાં. મેં એ હાસ્ય અમર્યાદિત ન થાય એટલા માટે ગાંભી-ર્યની છાંટ ઉમેરી.

આ બધું થઈ રહ્યા કેડે મને પ્રતીતિ થઈ ગઈ—સહજ અને સહસા કે મારા જીવનમાં સન્ધ્યા મોરી !

*

જેવાં ઉષાનાં કુળાં તેજનાં સરવરિયાં, જેવાં મધ્યાહ્નના ઓજસ્‌ભર્યા તેજના પ્રચંડ તરંગો તેવાં સન્ધ્યાનાં મીઠાશભર્યાં આથમતાં અજવાળાં ! એમાં દુઃખ અને ગ્લાનિને સ્થાન શા માટે ?

તા. ૧૨ મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૨ને દિવસે હૃદયમાં દુઃખ શરૂ થયું. તા. ૧૩ મીએ જયસુખભાઈના જન્મદિવસે, મહાશિવરાત્રીએ એ દુઃખ વધ્યું. હું બિછાનાવશ થયો. જીર્ણ દુર્ગ માંડ માંડ ટકી રહ્યો હતો તેમાં એક દિશાએ અતિ મહત્વની દિશાએ દીવાલ તૂટી. જીર્ણ તો જીર્ણ પણ અસલનો એટલે દુર્ગ તે વેળા પડ્યો નહિ પણ પડું પડું તો થઈ રહ્યો.

સન્ધ્યાના રંગ ઘેરા થવા લાગ્યા. મિત્રોનાં જૂથ પણ સંજોગવશાત્ છિન્નભિન્ન થઈ જવા માંડ્યાં. યશવંત પંડ્યા દિલ્હી ગયા. કિશનસિંહ ચાવડા વડોદરાને વડલે વસ્યા. રમેશ દીક્ષિત કામમાં પડ્યા. દલપતરામ-ભાગીરથી ભાવનગર નાઠાં. ઈન્દુભાઈ-દેવયાની રાજકારણમાં પડ્યાં. કિસનલાલ-શીલાવતી ચોથે મજલે અને તે પણ મુંબઈમાં રહ્યાં. કલમબહાદૂરો હું શુક્રવારે જઈ શકું નહિ એટલે મળતા દુર્લભ થયા. મંજુબહેન પરણીને સાસરે ગયાં. લીનીબહેન કામના બોજામાં ડૂબી ગયાં. કરણુલાલ જેવા જૂના જોગીએ અને મનોરમા જેવી બહેને તો આ જગત જ છોડી દીધું. હશે, જગત તો જુવાનોનું છે, દાવમાં હોય ત્યારે સદી ઉપર સદી ઠોકનારનું છે, સામે હોય ત્યારે ખેલદિલીથી દુશ્મનોની વિકેટને ગુલાંટ ખવડાવનારનું છે.

જેમણે દાવ પૂરો કર્યો હોય તેમણે તો પેવિલિયનમાં બેસીને કોઈ જૂનાં રહ્યાંસહ્યાં સાથીઓની સાથે આપવીતી માણવાની રહી અને કોઈ જુવાનીઆ એ આપવીતી જાણવાની આકાંક્ષા દાખવે તો

તેમને પાસે બેસાડી એ આપવીતી જણાવીએ છીએ એમ બતાવી એમની જુવાનીનાં જુવાળનાં જોસ જોઈ આપણાં ગત જોબનનાં જળતરંગનાં સ્મરણોનો ઉપભોગ કરવાનો રહ્યો.

અને તેમ કરવામાં પણ દુઃખ છે, ખેદ છે, ગ્લાનિ છે, એવું કોણે કહ્યું? સાકી જુદા જુદા શરાબના પ્યાલા લાવે છે. કલાકાર હોય તો એ જુદા જુદા શરાબની જુદી જુદી લિજ્જત માણી શકે.

દાવ ખેલતી વેળા જેવી જેની કલા: કોઈ પાંચ કલાક રમીને પાંચ રન નોંધાવે. કોઈ પચીસ મિનીટમાં સદી ઠોકી નાખે, કોઇ જામ રણજિતસિંહની પેઠે ઉચ્ચતમ કલાનાં દર્શન કરાવે. દાવ ખતમ થાય, અંપાયરની આંગળી ઊંચી થાય તે વેળા અણનમ, અજિત, પ્રસન્નવદન, જ્યાંથી આવ્યો હોય ત્યાં ચાલ્યો જાય! અને પોતાની પાછળ ખેલદિલીની મીઠી સોરમ મૂકતો જાય.

*

અને આ શાંત, મીઠાશ મોરતી સન્ધ્યાના આથમતે અજવાળે, સર રિચાર્ડ બર્ટનના 'કાસિદાહ' નામના કાવ્યની અમુક પંક્તિઓ મારા સ્મરણતરંગે ચડે છે અને ધીમે ધીમે ક્ષિતિજમાં વિલીન થઈ જાય છે, અને હું—હું ગૂઢ શાંતિ, મીઠી લાગતી શાંતિ, અનુભવી રહું છું:

Then if Nirwana round our life
    With nothingness, 'its haply best;
Thy toils and troubles, want and woe
    At length have won their guerdon-Rest.

Wend now thy way with brow serene
    Fear not thy humble tale to tell:—
The whispers of the Desert-wind;
    The tinkling of the camels bell.



શબ્દસૂચી

[નામ આગળ "+"ની નિશાની ખંડ ત્રીજાનાં પૃષ્ઠ સૂચવે છે.]

ઝ

ટ

ઠ

ડ

ત

દ

ધ

ન

ય

ર

શ્રી શરદચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયની કૃતિઓ

૧	પરિણીતા	[નગીનદાસ પારેખ]	૦–૧૨—૦
૨	પલ્લીસમાજ	,, ,,	૧—૮—૦
૩	છબી	[ગોપાળદાસ જી. પટેલ]	૧—૮—૦
૪	ચંદ્રનાથ	[નગીનદાસ પારેખ]	૧—૪—૦
૫	સ્વામી	[રમણુલાલ સોની]	૨—૦—૦
૬	કાશીનાથ	,, ,,	૨—૮—૦
૭	દેવદાસ	જયભિખ્ખુ ને ર. દી. દેશાઈ	૨—૦—૦
૮	શ્રીકાન્ત ભા. ૧-૨	[રમણુલાલ સોની]	૪—૦—૦
૯	શ્રીકાન્ત ભા. ૩	,, ,,	૩—૦—૦
૧૦	શ્રીકાન્ત ભા. ૪	,, ,,	૩—૮—૦
૧૧	ગૃહદાહ	ભોગીલાલ ગાંધી	૩—૦—૦
૧૨	વૃંદાવન		૨—૦—૦
૧૩	સુવાસચંદ્ર	(વિપ્રદાસનો અનુવાદ)	૩—૦—૦
૧૪	શુભદા	રમણુલાલ સોની	૨—૮—૦
૧૫	અનુરાધા–બડીદિદિ	,, ,,	૪—૦—૦
૧૬	નવીના (શેષ પ્રશ્ન)	,, ,,	૪—૮—૦
૧૭	ભૈરવી	{ કનકસિંહ ચાવડા	૩—૦—૦
૧૮	જીવનયાત્રા	અને રમણુલાલ સોની }	૧–૧૨—૦
૧૯	ચરિત્રહીન	ભોગીલાલ	૫—૮—૦
૨૦	કુળવતી	,,	૨—૮—૦
૨૧	ત્રણ વાર્તાઓ	મહાદેવ દેશાઈ	૦–૧૨—૦
૨૨	દુર્ગા	બચુભાઈ શુકલ	૨—૮—૦
૨૩	નવી વહુ	,,	૪—૮—૦
૨૪	શરદબાબુની બાળવાતો	[રમણુલાલ સોની]	૧—૮—૦
૨૫	અપૂર્વ ભારતી		૫—૮—૦